

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MƏDƏNİYYƏT VƏ TURİZM NAZİRLİYİ**

**MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

**МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И
ТУРИЗМА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**MƏLANƏT FƏRƏCOVA
AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİ**

**MALAHAT PARAJOVA
ROCK ART OF AZERBAIJAN**

**МАЛАХАТ ФАРАДЖЕВА
НАСКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО АЗЕРБАЙДЖАНА**

«ASPOLİQRAF»

BAKİ 2009

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

MƏDƏNİYYƏT VƏ TURİZM NAZİRLİYİ

MƏLAHƏT FƏRƏCOVA

**AZƏRBAYCAN
QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİ**

«ASPOLİQRAF»

BAKI-2009

Elmi redaktor: V.H.Əliyev

tarix elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Rəyçilər: Q.S.İsmayılzadə
tarix elmləri doktoru, professor

N.A.Müseibli
tarix elmləri namizədi

Foto və illüstrasiyalar: M.N.Fərəcovanındır.

F 61 Mələhət Fərəcova.

Azərbaycan qayaüstü incəsənəti. Bakı, "Aspoliqraf", 2009. 384 səh.

Oxuculara təqdim olunan kitab Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinə və problemlərinə həsr olunub. Əsərdə işlənmə texnikasına və stilistik xüsusiyyətlərinə görə petroqliflərin mədəni-tarixi təsnifatı verilir. Xronologiya məsələlərinə toxunan müəllif arxeoloji materiallara və mədəni təbəqələrdə aşkar olunmuş petroqlifli daşlara istinad edir. Əldə olunmuş nəticələr əsasında müəllif Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin erkən yaranma formaları haqqında özünün orijinal konsepsiyasını qurur.

F 0504000000 2009
053

İSBN 978-9952-8007-3-9

© Mələhət N.Fərəcova

ÖN SÖZ

Bu gün arxeoloji abidələrin qədim, eyni zamanda əsas və mühüm növlərindən olan qayaüstü təsvirlərin - petroqliflərin əhəmiyyəti məlum həqiqətdir. Fərəhli haldır ki, Qafqaz ərazisində qədim qayaüstü təsvirlərin iri ocaqları ilk dəfə Azərbaycanda aşkar olunmuşdur. Onları ilk dəfə olaraq görkəmli Azərbaycan arxeoloqu İ.M.Cəfərzadə kəşf etmiş və araşdırmışdır. O, keçən əsrin 30-cu illərinin sonunda Bakı yaxınlığında yerləşən Qobustanda külli miqdarda petroqliflər aşkar etmişdir. 60-70-ci illər yeni qayaüstü təsvirlərin kəşfləri ilə əlamətdar olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan arxeoloqlarından Q.M.Aslanov Abşeronda, V.Q.Əliyev Gəmiqayada, Q.S.İsmayılzadə Kəlbəcər bölgəsində çoxlu sayda nadir qayaüstü təsvirlər qeydə almışlar. Həmin illərdə C.N.Rüstəmov və F.Muradovanın apardıqları genişmiqyaslı kəşfiyyat işləri nəticəsində Qobustanda aşkar olunmuş qayaüstü təsvirlərin sayı iki dəfə artmışdır. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində əcdadlarımızın təsərrüfat-məişət fəaliyyətini, adətlərini, etiqadlarını və ümumən yüksək maddi və mənəvi mədəniyyətini təsdiq edən abidələrin xüsusi növü aşkar olunmuşdur.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bu mühüm tarixi mənbələr uzun müddət xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, nəşr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində əsas diqqət bu və ya digər ocağın petroqliflərinin ayrı-ayrılıqda ümumi təsvirinə yönəldilmiş, onların dəqiq və sistemli şəkildə öyrənilməsi məsələləri kənar qalmışdır.

Qayaüstü rəsmlərin öyrənilməsi qədim tayfaların mədəniyyət tarixi, incəsənəti və dünyagörüşünün inkişafı ilə əlaqədar bir çox məsələlərin həllinə imkan verir. Müxtəlif etnomədəni əyalətlər arasında minillik intensiv əlaqələr zonası olan Azərbaycan qayaüstü təsvirləri arxeologiya elmi tərəfindən hələ tam öyrənilməmişdir. Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqat işi Azərbaycanın qədim qayaüstü təsvirlərinin öyrənilməsində mövcud boşluğun aradan qaldırılmasına kömək etməlidir.

Tədqiqat işində əsas yeri Qobustan qayaüstü rəsmlərinin dövrlərə bölünməsi məsələsi tutur. Bu mürəkkəb prosesin açılması müxtəlif elmlərin - antropologiya, geologiya, paleontologiya, arxeologiya, etnoqrafiya və tarix elmlərinin məlumatlarına əsaslanan tədqiqatlar nəticəsində mümkündür. Arxeoloqlarımız tərəfindən Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya və Kəlbəcərdə azərbaycanlıların qədim əcdadlarının tarixi inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi, onların mədəniyyətinin, xüsusilə də qayaüstü incəsənətinin təkamülü haqqında təsəvvür yaradır, üst paleolit və sonrakı dövrlərdə Avropa və Asiyanın mədəniyyət tarixi ilə kontekstdə Azərbaycan qayaüstü təsvirlərinin tarixi yerini və əhəmiyyətini düzgün başa düşməyə imkan verir.

Tədqiqatın geniş xronoloji sərhədləri petroqlitlərdə müxtəlif tarixi dövrlərə aid kompleks təsvirlərin mövcudluğu ilə şərtlənir. Ən qədim təsvirlər üst paleolit dövrünə, ən son təsvirlər isə orta əsrlərə aid edilir.

Əksər qayaüstü təsvirlərin təsnifatı müasir arxeologiyada hamı tərəfindən qəbul olunmuş sistem əsasında həyata keçirilir. Paleokoloji mühitin müəyyən edilməsi və bərpa olunması üçün elmin müxtəlif sahələrində aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrindən də istifadə olunmuşdur. Bu tədqiqat işi ayrı-ayrı komplekslərin ətraflı izahından əlavə, qayaüstü təsvirlərin xronologiyası, onların geniş semantik təhlili və bədii dəyəri ilə əlaqədar bir sıra suallara cavab verən ilk əsaslı elmi işdir:

- üst paleolit dövrünə aid təsvirlər xüsusi göstərilmiş, ayrı-ayrı hallarda petroqlitlərin dəfn və yaşayış materialları ilə konkret əlaqələri müəyyən edilmişdir:

- qayaüstü rəsmlərin semantik izahında arxaik əlamətlərini qoruyub saxlamış türk-monqol, hind-avropa və digər xalqların mifologiyası, etnoqrafiyası, folkloru və ədəbiyyatına dair məlumatlardan geniş istifadə olunmuşdur;

- coğrafi mühit də tədqiqat işinə daxil edilir, qaya-üstü təsvirlərin yaranma dövründə Qobustanın təbii şəraitinin yenidən müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilir.

Dünyada mövcud oxşarlar əsasında ilk dəfə Azərbaycan qayaüstü təsvirlərinin üslub xüsusiyyətləri verilir. Tədqiqat materialları əsasında Azərbaycan qayaüstü təsvirləri yeni dövrlərə bölünmüşdür. Bu elmi-tədqiqat işi Azərbaycan qayaüstü təsvirlərinin ən erkən formalarını və sonrakı inkişaf dövrlərini əks etdirir. Qayaüstü incəsənətin yaranması və erkən formalarına həsr olunmuş tədqiqat işi üçün əsas mənbə arxeoloji məlumatlardır. Bu iş qayaüstü incəsənətə dair dəqiq toplanmış materiallar əsasında yazılmışdır. Burada arxiv məlumatlarından, yerli və xarici alimlərin, arxeoloqların, mütəxəssislərin dünya və Azərbaycan qayaüstü incəsənəti haqqında əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Bunların sırasında İ.Cəfərzadə, C.Rüstəmov, F.Muradova, Q.İsmayılzadə, Q.Aslanov, İ.Əliyev, N.Müseibliyin tədqiqatları, Qobustan qayaüstü təsvirləri ilə Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeron təsvirlərini müqayisə edən materiallar vardır. Avropa qayaüstü təsvirlərinin üslub xüsusiyyətlərini ilk dəfə xarici alimlərdən Breyl, Qrasiozi, Laminq-Emperer, Lerua-Quran göstərmişlər. Azərbaycan qayaüstü təsvirlərinin tədqiq olunmasına 1939-cu ildə Qobustanda İ.Cəfərzadə tərəfindən başlanmışdır. Bundan sonra arxeoloqlar C.Rüstəmov və F.Muradova arxeoloji kəşfiyyat işlərini davam etdirmişlər. 70-ci illərdən başlayaraq Q.Aslanov, V.Əliyev, Q.İsmayılzadə və N.Müseibli Naxçıvanda, Kəlbəcərdə və Abşeron yarımadasında arxeoloji tədqiqat işləri aparmışlar. Coğrafi, paleontoloji və geoloji mühit (xüsusilə Azərbaycan ərazisində qədim buzlaşma, daşın geoloji quruluşu, dağəmələgəlmə, Xəzər dənizinin transqressiyası və reqressiyasına aid materiallar) N.K.Vereşşagin, N.A.Ələkbərov, N.İ.Burçak-Abramoviç, Q.A.Əlizadə, T.A.Məmmədov, A.T.Zaroostrovsev, K.K.Gül, X.A.Əliyeva, B.A.Budaqov, V.V.Boqaçov, S.A.Kovalevski, F.Tseyner, V.R.Kabo, V.İ.Popov, V.A.Petrov, V.İ.Qromova,

V.İ.Tsalkin, P.İ.Boriskovski, İ.İ.Sokolov, M.Barney və D.Perkinsin əsərlərində işıqlandırılmışdır. Üst paleolit dövründə Azərbaycanın regionlarında coğrafi mühitin ümumi mənzərəsinin yaradılması üzrə iş antropologiya, dördüncü dövr geologiyası, paleobotanika, paleocoğrafiya, osteologiya və bir sıra digər elmləri kompleks və ümumiləşmiş halda cəlb etməklə aparılmışdır. Azərbaycan qayaüstü təsvirləri mövzusunda nəşr olunmuş bir çox tədqiqatların mövcudluğunu nəzərə alan müəllif dünya analoqlarına əsaslanaraq diqqətini əsasən əvvəlki tədqiqat və nəşrlərin işıqlandırılmayan müqayisəli təhlilinə yönəltmişdir. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinə dair ümumiləşdirilmiş elmi tədqiqat işinin ilk dəfə yazıldığını nəzərə alaraq müəllif öncə hər bir mənbə qrupunu ayrı-ayrılıqda öyrənməyi, tənqidi təhlil etməyi metodoloji cəhətdən düzgün hesab edir. Hər bir qrup müəyyən kompleks problemlərlə əlaqədar olduğu üçün bunu məntiq də tələb edir.

Yekunda müxtəlif elmlərə dair materialların öyrənilməsi yolu ilə əldə olunmuş nəticələr ümumiləşdirilir və qayaüstü incəsənət vahid, bütöv bir proses kimi təqdim olunur.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİNİN TARİXİ-COĞRAFI İCMALI

1.1. AZƏRBAYCAN PETROQLİFLƏRİNİN TƏDQIQ EDİLMƏSİNİN TARİXİ İCMALI

Azərbaycanda qayaüstü təsvirlərin mövcudluğu haqqında ilk məlumatlar arxeoloq-tədqiqatçı İ.M.Cəfərzadəyə məxsusdur. O, 1939-cu ilin baharında Bakı şəhərinin cənub-qərbində yerləşən Cingirdağın ətəyində - Yazılıtəpədə qayaüstü rəsmlər aşkar etmiş, bu tarixi abidənin mövcud olduğu yeri və rəsmlərin bir hissəsini - vəhşi heyvan (keçi, ceyran, maral, şir, at, it) təsvirlərinin, həmçinin qurbankəsmə və ov səhnələrinin [61, 304-311] ətraflı qeydiyyatını aparmışdır. Həmin ilin iyununda «Bakinski raboçi» qəzetində çap olunmuş «Qayalar üzərində qədim rəsmlər» məqaləsində yazıldığı kimi, «Sanqaçalın 15 kilometrliyində, Cingirdağın ətəyində iri qayalar üzərində həkk olunmuş irihəcmli heyvan təsvirləri aşkar olunmuşdur» [5,8,4].

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu İ.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə 1940-1941-ci illərdə bu abidələrin tədqiq edilməsi məqsədilə ekspedisiyalar təşkil etmiş və hər dəfə yeni-yeni təsvirlər qeydə alınmışdır. Bu işə, eyni zamanda adı çəkilən kompleksin tarixini və əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan yaradırdı.

Böyük Vətən müharibəsi illərində tədqiqat işləri dayandırılmışdır. Qobustan abidələrinin tədqiq edilməsi üçün növbəti arxeoloji ekspedisiya 1947-ci ilin yazında İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu tərəfindən təşkil olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Yazılıtəpədə 115 obyekt qeydə alınmış, onların ölçüləri müəyyən edilmiş, qrafit izləri çıxarılmış və mövcud olduğu yerlərin sxematik planı tərtib edilmişdir. Sonralar N.O.Burçak - Abramoviç və N.K.Vereşşaginın məqaləsində [38, 225-230] bu məlumatlardan istifadə edilmişdir. Müəlliflər məqalədə qayaüstü rəsmlərin yerinə yetirilmə texnikasına da toxunurlar [38, səh.225 -230]. N.K.Vereşşagin isə «Paleontoloqun qeydləri» məqaləsində insan, heyvan və quşların qayaüstü rəsmlərinin faiz nisbətləri haqqında maraqlı məlumatlar verir [41, səh. 3-71].

Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu 1965-ci ilədək İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə Qobustan arxeoloji abidələrinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. O, «Azərbaycanın qədim tarixinə dair oçerklər» məqaləsində Azərbaycan ərazisində animizm əlamətləri daşıyan bitki və ağaclara sitayişin rolunun təhlilini verir [62,51].

İ.M.Cəfərzadə «Qobustan» kitabında ibtidai din məsələlərinə də toxunur. O, faktlara əsaslanaraq XX əsrədək Qobustan ərazisində dini ayınlərin mövcudluğunu israr edir və buna sübut olaraq ulduzların, svastikanın, göy cislərinin rəsmlərini,

qurbankəsmə səhnələrini, insanların əlləri yuxarı ibadət vəziyyətində olan təsvirlərini göstərir. Rəsmlərin əsas kütləsi kahinlər tərəfindən uğurlu ovun təmin olunması üçün ibtidai ovsun üsulları kimi həkk olunurdu [67,15-28], [68, səh 15,18] [231.99-114]. Təsadüfi deyil ki, bu ərazilərdə 6 müqəddəs ocaq - pirlər qeydə alınmışdır. Orta əsr ərəb yazılarının mövcudluğu da buna bir daha sübutdur [231.99-114].

Kitabın ən qədim dövrlərdə Azərbaycanın coğrafi mühitinə həsr olunmuş xüsusi fəslində üst paleolit (mezolit, neolit) dövrünün əsas ov obyektini olan və qədim rəssamların yaradıcılığında əksini tapmış heyvanların geniş yayılmasının xarakteristikası verilmişdir.

Bundan əlavə, kitabda G.A.Əlizadə, T.A.Məmmədov, A.T.Zaroostrovsev, K.K.Gül, X.A.Əliyeva, B.A.Budaqov, N.K.Vereşşagin, V.V.Boqaçov, S.A.Kovalevski, F.Tseyner, V.R.Kabo, V.İ.Popov, V.A.Petrov, V.İ.Qromova, V.İ.Tsalkin, P.İ.Boriskovski, İ.İ.Sokolov, M.Barney, D.Perkinsin əsərləri əsasında paleontoloji və geoloji məlumatlar, xüsusilə Azərbaycan ərazisində buzlaşmaya aid tədqiqat materialları, daşın geoloji quruluşu, dağəmələgəlmə, Xəzər dənizinin transqressiya və reqressiyası əks olunmuşdur.

Rus tədqiqatçısı A.A.Formozov Qobustan qayaüstü təsvirlərini «Qayaüstü təsvirlər və onların öyrənilməsi» kitabında özünəməxsus şəkildə təsvir etmişdir. O, hesab edir ki, bədənini xətlər kəsən heyvan təsviri «Adi heyvan deyil, heyvanların başcısı, totem əcdad və ya buna oxşar bir şeydir» [204,13].

A.A.Formozov öz tədqiqatlarında Qobustan qayaüstü təsvirlərində totem əlamətlərini açıqlayır və onları Dağıstan, Misir, Fransa, Ural təsvirləri ilə müqayisə edir. A.A.Formozov «SSRİ-nin Avropa hissəsi ərazisində daş dövründə etnomədəni tarixi problemlər» kitabında Qobustan mədəniyyətinin Xəzər dənizinin şərq sahilləri mədəniyyəti ilə, xüsusilə Krasnovodsk yarımadasının Cebel mağarasının tapıntıları ilə oxşarlığını göstərir [201,49]. Qobustanın qayaüstü təsvirləri mövzusunda digər xarici alimlər də toxunmuşlar. Çex paleontoloqu Yan Yelinek dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Qobustanda aşkar olunmuş qayaüstü təsvirləri müqayisə edərək [78, 276-528] ibtidai incəsənətin texnikası, mövzusu və xronologiyasını təhlil etmişdir.

II Beynəlxalq Bakı simpoziumunda alman arxeoloqu Gizela Burger Qobustan və Levante (İspaniya) qayaüstü təsvirlərinin [271,49-51] müqayisəli təhlilini aparmışdır. Qobustanda oxatanlar səhnəsinin İspan qayaüstü təsvirləri ilə müqayisəsi xüsusilə maraqlıdır.

1965-ci ildən başlayan Qobustan qayaüstü rəsmlərinin tədqiqi ilə 1968-ci ildən ekspedisiyalara rəhbərlik edən C.Rüstəmov məşğul olmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində üzərində 2500 təsvir olan 300-dək daş, o cümlədən qonşu Şıxqaya və Şonqardağ dağlarında 30 daş aşkar olunmuş və onların şəkli çəkilmişdir. 130-dan artıq daş qazıntı zamanı, qalanları isə Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarının sahillərində tapılmışdır. Bir çox rəsmlər isə C.Rüstəmov tərəfindən qayaların qədim yaşayış

məskənlərinin divarlarını təşkil etdiyi yerlərdə (Anazağa, Kənazə, Firuz, Ceyranlar, Qayaarası və s.) aşkar olunmuşdur [167, 99].

Hazırda Qobustan qoruğunda 6000-dən artıq rəsm qeydə alınmışdır. 1969-cu ildən etibarən C.Rüstəmov Qobustanın tədqiq olunmuş qayaüstü rəsmlərinin şəkillərini və öz tədqiqatlarının nəticələrini «Arxeoloji kəşflər» adlı illik jurnalda, «Qobustan dünyası», «Qobustan qədim mədəniyyət ocağıdır» adlı kitablarında nəşr etdirmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində o, qayaüstü rəsmlərin tarixini dəqiqləşdirmiş, onların totem əlamətlərini, ayın və ovsun əhəmiyyətini işıqlandırmış [257, 156-161], Qobustan ərazisinin müqəddəs yerlərini və pirləri tədqiq etmişdir.

Azərbaycanın rənglənmiş qayaüstü təsvirləri haqqında ilk məlumat keçən əsrin 70-ci illərində meydana çıxmışdır. Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 24b №-li daş üzərində boya ilə çəkilmiş qayaüstü təsvir aşkar olunmuşdur [257. 390]. Qaya üzərində xallı marala hücum edən yırtıcı təsvir olunmuşdur. Təsvir tünd qırmızı rəngli boya ilə çəkilmişdir. 1984-cü ildə Kiçikdaş dağının Qayaaltı kolleksiyası daşlarının birinin üzərində rəngli qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuşdur (öküz və buzov rəsmləri). Arxeoloqların fikrincə, boya ilə həmçinin daş dövrünün mədəni təbəqələrində mövcud olan oxra ilə çəkilmiş bu təsvir qədim qobustanlıların rəsmləri boya ilə işləmələrinin mümkünlüyünü sübut edir [158, 8]. Sonrakı illərdə qayaüstü rəsmlərin işlənmə texnikası və onların həkk olunması üçün daş alətlərin hazırlanması texnikasına dair fəal tədqiqatlar aparılmışdır [162, 8-11; 160, 4-10; 164, 92-94; 167. 99 103; 261,28-29].

1975-ci ildə Kənazənin mezolitik təbəqəsində iki kiçik qadın heykəli tapılmışdır [161,504-505]. 1986-cı ildə C.Rüstəmov artıq 5 kiçik qadın heykəlinin - tilsimin ətraflı təsvirini verir və bunları mezolit dövrünə aid edir. Arxeoloqlar mezolit dövründə bədii yaradıcılıq nümunələrinin, xüsusilə kiçik heykəllərin və naxışlı sümüklərin olmaması barədə fikirləri təkzib edərək, Qobustanın daş dövrü yaşayış məskənlərində apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı orada mezolit dövründə qadın heykəllərinin olmasını sübut edir, bundan əvvəl tapılmış qadın və digər qayaüstü təsvirlərin tarixlərinə yenidən baxılması zərurətini əsaslandırırırlar [166, 92-95].

Arxeoloqların eyni təsvir haqqında fikir ayrılığına tez-tez təsadüf edilir. İ.Cəfərzadənin fikrincə, Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 24 №-li daşın üzərindəki təsvirdə insan mərasim rəqsini icra edir. C.Rüstəmov isə bunu döyüş səhnəsi hesab edir. O, həmçinin qədim öküz təsvirlərini ətraflı təsvir edərək İ.Cəfərzadənin müəyyən etdiyi tarixlə razılaşıb, «Ovçular zağası» düşərgəsində yerləşən 46 №-li daşın üzərindəki iki heyvan təsvirinin ümumi xarakterinə görə öküz və ya bizon olduğunu ehtimal edir [163,35-44].

2000-ci ildə C.Rüstəmovun «Qobustan Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağıdır» adlı yeni kitabı işıq üzü görmüşdür. Burada müəllif Qobustan qayaüstü təsvirlərinin tarixinin müəyyən olunması probleminə toxunaraq ən qədim petroqlifləri e.ə. XV-XIV minilliyə aid etmişdir.

Qobustanın arxeoloji tədqiqatlarında tədqiqatçı F.Muradovanın xüsusi xidmətləri vardır. «Qobustan tunc dövründə» kitabında o, ilk dəfə olaraq tunc dövrünə aid materialların tam və dolğun təhlilini vermişdir. Bundan əlavə, F.Muradova arxeoloji materialların və qayaüstü təsvirlərin tədqiqi nəticəsində tunc dövründə qobustanlıların günəşə və oda sitayiş etməsi fikrini də irəli sürür [246,100]. F.Muradova digər əsərlərində Azərbaycan rayonlarında aşkar olunmuş günəş, ulduz, svastika işarələrini təsvir edir və bunu qədim azərbaycanlıların dini əqidələri ilə əlaqələndirir [247, 93-103; 248,185-190].

Qobustan və Naxçıvan qayaüstü təsvirlərindəki işarə və damğaların təsnifatı arxeoloq N.Müseybli tərəfindən verilmişdir. O, Azərbaycanın işarə və damğalarını 21 qrupa bölmüşdür [250,18 -22].

Abşeronda qədim qayaüstü təsvirlər haqqında ilk məlumat 1963-cü ildə əldə edilmişdir [227, 67 72]. Bu təsvirlər arxeoloq Q.Aslanov tərəfindən Şüvəlan və Mərdəkanda aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuşdur. İri daşlardan hörülmüş divarlarda aşkar olunmuş müxtəlif heyvan təsvirləri və ov səhnələri real və sxematik üslubda çəkilmişdir. Qazıntı zamanı üzərində təsvirlər olan ayrı-ayrı daşlar da tapılmışdır.

1948-ci ildə İ.M.Cəfərzadə ilk dəfə olaraq Abşeronda Zirə qəsəbəsi yaxınlığında üzərində keçi təsvirləri olan ayrı-ayrı daşlar aşkar etmişdir [60, 90-91]. Bu daşlardan biri hazırda Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. 1962-ci ildən 1980-ci ilədək Abşeron yarımadasının şərq hissəsində, Ağdaş düzü adlanan yerdə aparılmış arxeoloji qazıntılar və tədqiqat işləri nəticəsində 100 iri daş parçası aşkar edilmiş və 200-dən artıq qayaüstü təsvir qeydə alınmışdır.

Q.M.Aslanov və P.A.Hacıyev Abşeron qayaüstü rəsmlərinin bədii-texniki xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmiş [24, 56-62], bu təsvirləri e.ə. III-II minilliyə aid etmişlər. Sonralar Q.Aslanov Abşeronda tapılmış qayaüstü rəsmlərə əsaslanaraq qədim Azərbaycanda insanların qurbankəsmə mərasimlərini təsvir etmişdir [25, 131-134]. Daha sonra Abşeron petroqliflərinin mifoloji izahı haqqında İ.Əliyevin məqalələri işıq üzü görmüş [17,164] və onun paleolit dövrü Yeni Suraxanı yaşayış məskəninin aşkar olunması haqqında məqaləsi çapdan çıxmışdır [18,13].

1968-ci ildə Naxçıvan ərazisində yeni qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuşdur. Həmin ildə Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası arxeoloq V.Əliyevin rəhbərliyi ilə Ordubaddan 40 km şimalda yerləşən Gəmiqaya dağında tədqiqat işləri aparmış, nəticədə yüzlərlə qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuşdur. 1971-ci ildə Naxçıvan petroqlifləri - Ordubad ərazisində Tivi kəndindən şimalda, Nəbiyurd və Qızgəlinçuxur yaylaqlarında [13,393] aşkar olunmuş petroqliflər, Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri barədə tədqiqat işləri nəşr olunmuşdur.

Naxçıvan qayaüstü təsvirləri haqqında daha ətraflı məlumat 1972-ci ildə [234, 6-10] və XX əsrin 90-cı illərində əldə olunmuşdur. 1990-cı ildə V.Əliyevin «Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri» əsərində 120 daş üzərində olan rəsmlər qeydə

alınmışdır. Əsərlərindən birində o, totem və digər ovsun ayınlərinin əlamətlərini əks etdirən bu rəsmlərin mənəsi haqqında öz ehtimallarını irəli sürmüşdür [14, 104-108].

1992-ci ildə Gəmiqayada yeni aşkar olunmuş qayaüstü təsvirlər haqqında məlumat verilmişdir. Rəsmlər orijinal və sxematik yerinə yetirilmişdir. Qayalar üzərində insan, keçi, öküz, marallar təsvir olunmuşdur. Naxçıvan qayaüstü rəsmlərinin bəziləri təxminən tunc, eneolit və neolit dövrlərinə aid edilmişdir. V.Əliyevin qeyd etdiyi kimi - «Çox güman ki, təsvirlərin bir hissəsi daş dövrünə aiddir» [236, 33-36]. Naxçıvan qayaüstü təsvirlərinin tam təhlilini o, «Gəmiqaya abidələri» kitabında verir. V.Əliyev etnoqrafik materiallara istinad edərək quş, keçi, öküz, maral, ilan qayaüstü təsvirləri üçün totem əlamətlərinin xas olduğu fikrini irəli sürmüşdür [237, 3-77; 15, 175-176; 246, 247]. «Azərbaycanın orta tunc dövrü mədəniyyəti» kitabında müəllif tərəfindən qayaüstü təsvirlərin saxsı məmulatlar üzərindəki təsvirlərlə müqayisəli təhlili verilir.

2001-2003-cü illərdə AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən Naxçıvan petroqliflərinin daha geniş tədqiqi məqsədilə ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində 1500-dən artıq qayaüstü rəsm siyahıya alınmış və qeydiyyatı götürülmüşdür. Son ekspedisiyaların materialları əsasında 2004-cü ildə N.Müseyiblinin «Gəmiqaya» kitabı nəşr olunmuşdur [254, 4-316].

1970-ci ildə arxeoloq Q.İsmayılzadə Kəlbəcər yaylalarını tədqiq etmiş və Alagöl, Zalzaxgöl və Qaragöl sahillərində, həmçinin Pəriçinqıl, Ayıçinqıl, Lülpər, Gəlinqaya, Yazyurdu, Taxta, Sarımsaqdağ sahilərində qayaüstü rəsmlər aşkar etmişdir. Qayaüstü təsvirlərin ümumi sayı 4000-dən artıqdır [86,96]. 1976-cı ildən başlayaraq Kəlbəcərdə arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və qayaüstü rəsmlərin mövzusunu, yerinə yetirilmə texnikasını açmağa kömək edən eyni mərasim səhnələri, solyar nişanlarının təsvirləri qeydə alınmışdır [87, 491-492; 86, 550-551; 89, 460-461].

Arxeoloqlar Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərini, mifoloji dəlilləri və etnoqrafik materialları tutuşduraraq yuxarıda adları çəkilən yerlərin dini-ovsun yerlərinin olması qənaətinə gəlmişlər [263,90], bu da arxeoloq İ.Cəfərzadənin fikirlərinə uyğundur [68, 15-18; 231, 99-114]. Dəlillər keçi, maral, öküz təsvirlərinin totem əlamətləri daşması ilə sübut olunur. Lakin Qobustan qayaüstü rəsmlərinin, xüsusilə gəmi təsvirlərinin animistik əlamətlərə malik olması şübhə doğurur.

Tədqiqatın əsasını bir çox alimlərin əsərləri, həmçinin 1995-ci ildən başlayaraq Qobustan petroqlifləri üzrə aparılmış şəxsi tədqiqatlar təşkil edir. Qayaüstü incəsənətin işlənmə texnikasının, süjetlərin mövzu və səbəblərinin tədqiqi zamanı yeni qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuş, Azərbaycan rayonlarının coğrafi mühiti, tarixi və arxeoloji dövrləşdirilməsinin xronoloji müqayisəsi tətbiq edilmişdir. Azərbaycanın coğrafi sərhədləri çərçivəsində qayaüstü rəsmlərdə öz

əksini tapmış və paleolit (mezolit, neolit və s.) dövrünün əsas ov obyektı olan heyvanların yayılma dərəcəsi müəyyən olunmuşdur. Üst pleystosen dövrünün mənzərəsini - geoloji mühiti, Xəzər dənizinin transqressiyasını və reqressiyasını, üst pleystosen dövrünün flora və faunasını təsvir etməyə cəhd edilmişdir [192, 292 294]. Dünya qayaüstü təsvirləri ilə müqayisə əsasında bəzi qayaüstü təsvirlərin tarixlərinə dair yeni fərziyyələr irəli sürülmüşdür [193, 194, 190, 25, 196, 62, 266, 18].

Azərbaycan xalqının qədim incəsənətində rəsmlərin stilistik cəhətdən çəkilməsinə görə 2 xüsusi rayonu qeyd etmək olar. Bunlar insan, məişət və ayin səhnələrinin mövzu cəhətdən zənginliyi ilə seçilən Abşeron və Qobustan ərazisi və qayaüstü incəsənəti üçün yarımköçəri heyvandarlıq (yayla) və mərasim - ovsun mövzusu xas olan Kiçik Qafqaz (Naxçıvan, Kəlbəcər, Sünik, Göyöm) ərazisidir. Heyvan təsvirləri əksəriyyət təşkil edir. Qobustan və Naxçıvan petroqlifləri ədəbiyyatda geniş təqdim olunsada, Abşeron və Kəlbəcər təsvirlərinin taleyi başqadır. Mövcud olan nəşrlər bu petroqliflər haqqında qismən təəssürat yaradır və onların daha geniş tədqiq olunması zərurəti meydana çıxır. Digər tərəfdən İ.Cəfərzadənin Qobustan qayaüstü təsvirləri barədə (6 qrupa bölünməsi) təsnifatı artıq köhnəlmişdir. C.Rüstəmovun arxeoloji tədqiqatlarından sonra təsvirlərin tarixində dəyişikliklər edilmiş, bunun nəticəsində isə qayaüstü təsvirlərin xronologiyasına yenidən baxılması zərurəti meydana çıxmışdır. Hazırda qayaüstü təsvirlərin tədqiqi davam etdirilir və iş prosesində Qobustan və Gəmiqayada yeni kəşflər meydana çıxır. Bütün bunlar qayaüstü incəsənətin bu qiymətli abidələrinə yeni baxışla nəzər salmağa imkan yaradır.

1.2. AZƏRBAYCAN PETROQLİFLƏRİNİN COĞRAFI İCMALI

İbtidai incəsənətin öyrənilməsi prosesində xarakter və təyinatına görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif göstəricilərə rast gəlmək olar. Bu səbəbdən daş üzərində təsviri sənətin erkən formalarının öyrənilməsinə başlamazdan əvvəl, qayaüstü təsvirləri olan Azərbaycan rayonlarının coğrafi mühitinin, tarixi və arxeoloji dövrlərə bölünməsinin xronoloji əlaqəsini təyin etmək vacibdir. Azərbaycanın coğrafi sərhədləri çərçivəsində üst paleolit (mezolit, neolit və s.) dövrünün əsas ov obyektı olan heyvanların yayılma dərəcəsinə müəyyən etmək və geoloji dəlilləri (məsələn, qədim buzlaşma dövrünün tədqiq olunmuş materiallarını, daşın geoloji quruluşu, dağəmələgəlmə, dənizin transqressiyası və reqressiyası) təyin etmək zəruridir.

Müasir dövrdə Azərbaycan ərazisində qayaüstü təsvirlər olan 4 ocaq qeydə alınmışdır (ill. 1):

1. Böyük Qobustan zonası. Bu zona Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ, Şıxqaya və Şonqardağ dağlarının ərazilərini əhatə edir (ill. 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8);

2. Abşeron yarımadası zonası. Bura Bendustu düzənliyi və Ağdaş düzü, həmçinin Dübəndi, Türkan, Zirə, Bilgəh, Mərdəkan, Şüvəlan, Ramana qəsəbələri daxildir;

3. Gəmiqaya dağı zonası. (Kiçik Qafqazın ən hündür nöqtəsi - Qarıcıq) Ordubad rayonunun Tivi və Nəsirvaz kəndlərindən şimalda yerləşir (əsas yayılma məntəqələri - Qaranquş, Nəbiyurdu, Camışölən (Naxçıvan) dağlıq otlaq yaylaqları);

4. Kəlbəcər rayonunda Dəlidağın ətəkləri. Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamacları (dəniz səviyyəsindən 3000 m-ə qədər hündürlükdə yerləşən Alagöl, Zaxagöl, Qaragölün sahilləri və Pəriçinqıl, Ayıçinqıl, Lülpər, Gəlinqaya, Yazyurdu, Taxta. Sarımsaqdağ sahələri) (ill. 1).

Qobustan kolleksiyası aşağıdakı dağ zonalarını əhatə edir:

I. Böyükdaş	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*22'30"; 40*7'30".
II. Kiçikdaş	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*23'00"; 40*3'45".
III. Cingirdağ və Yazılıtpə	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*22'15"; 40*12'00".
IV. Şonqardağ	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*34'30,9"; 40*1725,7".
V. Şıxqaya (kolleksiyal 1.2)	- şərq uzunluq dairəsi - şimal en dairəsi	49*28'; 40*22".

Abşeron yarımadası son tunc və mis dövründə müasir landşafta nadir hallarda 300-400 metrədək təpəcikləri olan yarım səhra landşafta malik idi. Cənub-qərb hissəsi hazırda daha çox parçalanmış relyefə malikdir. Bu isə öz növbəsində suxurların gil, qum, qumdaşı və üçüncü dövr əhəngdaşının müxtəlif litoloji tərkibi ilə əlaqədardır. Abşeron yarımadası üç tərəfdən Xəzər dənizi, qərbdən Qafqaz dağ silsiləsi ilə əhatə olunur. Abşeronun özünəməxsus subtropik iqlimi bir sıra amillərin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Xəzəryanı və Kürətrafi çöllərin qızmar havası, şimal-qərb və şimal-şərqdən gələn soyuq hava kütləsi Abşeronu dəyişkən hava axını meydana gətirir.

Abşeron dağlıq ərazidir, səthin qırıq-qırıq dağ quruluşu yarımadaının qərb hissəsindən aydın görünür, şərq hissəsində dağlar dəniz dalgalarının təsiri ilə yuyulub və onun çöküntüləri ilə əhatə olunmuşdur. Burada düzənlik relyefi yaranmışdır. Bütün bu sahə qədim Xəzər və müasir çöküntülərlə örtülmüşdür. Xəzər dənizinin sahilinə bilavasitə birləşən bu ovalığın uzaq şərq sahəsi üçün dəniz sahili boyunca Abşeron yarımadasına fasiləsiz uzanan qum təpələrinin mövcudluğu səciyyəvidir. Yarımadaının mərkəzi hissəsində Böyükşor, Masazır və Mirdələbi gölləri ilə əhatə olunan Binəqədi yüksəkliyi uzanır [218, 33 -34; 46 48,58].

Gəmiqayada Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisindəki ən hündür nöqtəsi yerləşir (Qapıcıq, dəniz səviyyəsindən 3906 metr hündür). Metamorflaşmış tuf daşından ibarətdir. Dağın zirvəsi hələ üçüncü dövrdə dağılmış, iri daş parçaları cənub və cənub-qərb yamaqları boyu səpələnmiş, minilliklər ərzində uçurumlar və buzlaqların təsiri nəticəsində onların səthi cilalanmışdır. Bu qayalar üzərində neolit, eneolit, tunc və erkən mis dövrlərinə aid minlərlə petroqliflər aşkar olunmuşdur [236.33; 237,70].

Kəlbəcərin əsas hissəsi vulkanik dağlıqlardan ibarətdir. Bu rayon dördüncü dövr lavaları ilə qalalanmışdır. Qayaüstü təsvirlər əsasən bir hissəsini sönmüş vulkanların kraterləri təşkil edən dağ gölləri sahillərində qeydə alınmışdır. Bu göllərin sahilyanı rayonları abidian, çaxmaqdaşı, şist (lay-lay quruluşlu süxur), dəlikli yumşaq tuf daşı, mərmər yataqları ilə zəngindir. Arxeoloqlar bu süxurların mövcudluğunu burada qədim zamanlardan insanların məskunlaşmasının əsas səbəbi hesab edirlər [88, 550-551]. Bu ərazidə tunc dövrünə aid 4000-dən artıq rəsm vardır. Qayaüstü təsvirlərin tarixinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar onların olduğu zonalarda aşkar edilmiş erkən tunc dövrünə aid olan qədim yaşayış məskənləri və iriplanlı daş hörgü qalıqları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda petroqliflərin tədqiqi uzun illər aparılsa da, indiyədək onları əhatə edən məskənlər fonunda bütün qayaüstü incəsənət ansamblarının yerləşməsi xəritə-sxemi tərtib olunmamışdır. Belə xəritə son paleolit, mezolit, neolit yaşayış məskənlərinin, tunc dövrü düşərgələrinin mövcudluğunun təbii, landşaft, iqlim şərtlərini aydınlaşdırmaq üçün vacibdir. Bu xəritə, xüsusilə bitki örtüyünün bərpası, relyef yaradan layihələrin xarakter və səmərəliliyini aydınlaşdırmaq, habelə bu yerlərin sakinlərinin ovçuluq, balıqçılıq və təsərrüfat fəaliyyəti haqqında təsəvvür yaratmaq üçün lazımdır.

Qobustanın nümunəsində icmal xəritə - sxemi təqdim edirik (ill. 9).

Xəritədən görünür ki, qayaüstü təsvirlərin əsas yayılma yeri dəniz tərəfdə cəmləşmişdir. İlk məlumatlara görə, ən qədim təsvirlər Böyükdaş dağının yuxarı səkisində və Kiçikdaşda yerləşir.

Dördüncü dövrdə Azərbaycan ərazisində tektonik [233.45] və vulkanik [81,150-152; 56,28] fəaliyyət nəticəsində yerin relyefində radikal dəyişikliklər baş verirdi. Üst pleystosen dövründə Qobustanda dağəmələgəlmə prosesi gedirdi. Müxtəlif geoloji təzahürlərlə əlaqədar dünya okeanının səviyyəsi dəyişmələrə məruz qalırdı. Bu da öz növbəsində, qurunun və dənizin ümumi şəklini dəyişirdi. Həmin dövrdə indiki Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ və Şonqardağ dağları Xvalın dənizinin şirin suları ilə əhatə olunurdu [233, 32-37] (şək. 1). Üst pleystosen dövründə Xəzər hövzəsi nahiyəsində son iri transqressiya baş vermiş və uzaq şimala Uralsk və Kazanadək çatmış Xvalın dənizi yaranmışdır. Maraqlıdır ki, Qara dəniz sahəsində onun çöküntüləri qədim Qara dəniz təbəqələrinə uyğun gəlir (40,80,81). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Aralıq dənizinin suları Qara dənizdən, yəni Manıç boğazından keçərək Xəzərə tökülürdü.

Adətən, mütəxəssislər Xvalın dənizini Qafqaz sıra dağlarının son iri buzlaşma mərhələsi ilə əlaqələndirirlər [56, 27]. Vürm buzlaşma dövrü üçün dünya okeanı səviyyəsinin 90-100 m aşağı düşməsi səciyyəvidir. Lakin bəzi alimlərin hesablamalarına görə, maksimal buzlaşma dövründə enmə 135-140 m-ə çatırdı. Bu yaxınlarda aparılmış tədqiqatlar təxminən 16 min il əvvəl okean səviyyəsinin indiki səviyyədən 75 metr aşağıda olduğunu göstərir. Vürm buzlaşmasının son həddi Tseynerə görə hər iki yarımkürədə 27-20 min il bundan əvvəl olmuşdur. [209, 452]. Hesablamalara görə, onun əvvəlinin Qobustanda «mağara» incəsənətinin inkişafı dövrü ilə üst-üstə düşməsinə məntiqi qəbul etmək olar.

Qobustanda vaxtilə dəniz olmuş yerlərdə aşkar edilən düşərgələr qədim insan məskənlərinin izləridir. Xəzər dənizi səviyyəsinin dəyişkənliyi transqressiya çöküntüləri ilə bu və ya digər münasibətdə olan qədim abidələrin xronologiyasını təyin etməyə kömək edir. Belə nümunələrə dəfələrlə Qobustanın Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarında təsadüf olunur. Anazağanın divarlarının birində qalın torpaq qatı altından qədim qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuşdur (ill. 10). Onlar dəniz səviyyəsinin aşağı olduğu dövrə aiddir. Bu qayaüstü təsvirlər sahildən 12-15 km məsafədə, dəniz (Dünya okeanı) səviyyəsindən 117 m hündürlükdə yerləşmişdir. O dövrdə yaranmış sahil xəttinin çıxıq hissələri və ya onun izləri indi də sahildən bir neçə km ərazi boyunca görünür (ill. 11).

Kiçikdaşda Qayaarası yaşayış məskənində balıqqulağı ilə çınqılın qarışığından ibarət təbəqə aşkar olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki öküzlər 2 düşərgəsinin mədəni təbəqəsində (163, 40, 49, 43) tapılmış Didakna balıqqulağı düşərgənin tarixini və geoloji dövrünü müəyyən edən amillərdən biridir. Didaknanın ancaq duzlu dəniz və okean sularından təcrid olunmuş şəraitdə mövcudluğunun mümkünlüyü nəzərə alınsa, aydın olar ki, düşərgə tarixi Xəzər dənizinin şirin sulu geoloji dövrünə, yəni yarımsərin sulu faunaya malik Xvalın dənizi dövrünə aiddir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bəzi molyusklar üçün hətlə 3-5% duzluluq təhlükəlidir, bu da onların daha şor sularda yayılmasının qarşısını alır (21).

Növbəti kiçik dəniz transqressiyası müasir sərhədlərdən kənara çıxmayaraq hologen dövründə baş vermişdir. Xəzərin son transqressiyası təxminən e.ə. I minilliyə aid edilir [101, 1-129]. Arxeoloqlar Qafqazın müasir florasının təhlili nəticələrinə əsasən isti buzlaqlararası dövrlərin mövcudluğunu mümkün hesab edirlər. Qobustan zonasında buzlaqların olmamasını ehtimal etsək [40-84], onda kəmərcinli paleolit ovçu təsvirləri [ill. 12; 13; 14; 15] bu fərziyyəni təsdiq edir. Qobustanın ilkin məskunlaşma dövründə, indiki günəşdən yannmış yarımsəhralıqdan fərqli olaraq, püstə, yemişan, armud, ardıc və nar ağacları olan, quraqlığa davamlı seyrək meşələr uzanırdı [41. 50]. Üst pleystosen dövründə təbii şərait daha çox rütubətli iqlimi olan Tuqay (Çaybasar) tipli meşələrə (qalereya meşələri) oxşar idi. Qobustanın Böyükdaş dağında yerləşən Anazağadakı ocaq qalıqlarından götürülmüş tozuqların təhlili burada şam və palıd ağaclarının

bitməsinə təsdiq edir [257.14]. Bütün bunlar Qobustanın yaxın ətrafında, Xəzər dənizinin sahilərinə ərazilərində şam-palıd meşə sahələrinin mövcud olmasını ehtimal etməyə imkan verir. Şam ağaclarına hazırda Kiçikdaş dağında yerləşən Qaraatlı piriinin ətrafında rast gəlmək olar (ill. 16. 17).

Üst pleystosen dövrünün Binəqədi bitum çöküntülərindən ağcabənzər arça (*Juniperus polycarpos*) qalıqları aşkar olunmuşdur. Bu, o dövrdə həm də arça meşələrinin geniş yayılmasını göstərir. Binəqədi çöküntülərində aşkar olunmuş armud (*Pirus salisifolia*), kol albalısı (*Prunus microcarpa*), narağacı (*Punicagranatum*), doqquzdən kolu (*Lonicera*), qarağac, üzüm meynəsi son dövrlərdə Qobustanda da yetişirdi. Bu növlərdən bəzilərinə indi də rast gəlmək olar.

Aşeronda ağac, bitki qalıqlarının tapıntıları əsasında arxeoloqların ehtimallarına görə, üst pleystosen dövründə burada savanna relyefi inkişaf etmişdir. Binəqədidə cır üzüm meynəsinin (*Vitis conf. silvestris*) aşkar olunmuş qalın parçası burada tuqay meşələrinin mövcudluğunu ehtimal edir [140, 100-107].

Şübhəsiz ki, Binəqədi üst pleystosen dövrünün iqlimi Qobustanın iqliminə uyğun gəlir. Belə ki, hər iki zona eyni iqlim qurşağında yerləşir (Qobustanla Binəqədi arasında məsafə 50-60 km-dir).

Arxeoloqlar dağlarda dənizə tökülən şirin su mənbələrinin kifayət qədər olmasını ehtimal edərək, o dövrdə rütubətin artıq olması faktını təsdiq edirlər. Bu ehtimallar üst dördüncü dövrdə şirin sulu Xvalın (indiki Xəzər) dənizinin transgressiya sərhədlərinin Mingəçevir su anbarınadək uzanması ilə izah olunur (ill. 18). Bu dənizin yarımşirin sulu molyusk faunasından ibarət çöküntüləri hətta Uralsk və Kazan ətrafında da aşkar olunmuşdur [40, 80].

Qobustan dağının ətəklərində dənli bitkilər tipində olan otlar üstünlük təşkil edirdi [47. 341]. Bunlara hazırda Qobustanın yüksək rütubətli bəzi yerlərində rast gəlmək olar. Məsələn, Kiçikdaşın Qayaarası düşərgəsində son vaxtlaradək hətta qoz ağacı bitirdi [259. 6]. Bununla belə, çoxsaylı maral qayaüstü təsvirləri (çox güman ki, sonralar insan tərəfindən məhv edilmiş) yaxşı inkişaf etmiş tuqay meşələrinin olmasını təsdiq edir [40, 171]. Aşkar olunmuş ağac bitkilərinin qalıqları əsasında arxeoloqlar hesab edirlər ki, üst pleystosen dövründə onun dağətəyi hissəsində savanna landşaftı inkişaf etmiş, lakin bu müasir Afrika savannalarından fərqli quruluşda olmuşdur. Bu şimal savannaları ağacların təşkil etdiyi seyrək meşələrdən ibarət idi [140, 100-107].

Qobustanın üst pleystosen dövrünün landşaft - coğrafi florasının ümumi mənzərəsi belə idi. Bu isə hələ də məlum olmayan Binəqədi pleystosen faktlarına daha çox uyğun gəlir.

Buzlaqların geri çəkilməsi ilə əlaqədar açıq landşaftların bütöv səhralara çevrilməsi şimal savannalarının landşaftının tənəzzülünə, onun yerində yarımçöl və yarımşəhra bitkilərinin inkişafına və duzlaşma prosesinin güclənməsinə təsir etmişdir.

İndi isə paleolit dövrü faunasına müraciət edək. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, qayaüstü heyvan təsvirlərinin təhlili keçmiş iqlim haqqında müəyyən məlumat verir. Vəhşi fauna iki dəqiq qrupa bölünür. Birinci qrupa tuqay və kol-bitki meşələrində yaşayan heyvanlar (nəcib maral, qaban) aid edilməlidir. Qaban sümükləri Qobustanın bütün əhəmiyyətli kolleksiyalarında təqdim olunur. Bu heyvana hazırda Azərbaycanda rast gəlmək olar.

İkinci qrup açıq çöl və ya səhra landsaftlarında, dağ ətəklərində yaşayan heyvanlardan ibarətdir. Bunlar öküz, dəvə, kulan, çöl qoyunu və ceyranlardır. Bu növlərin fauna qalıqları nəinki yerli rayonların yaşayış məskənlərinə, həm də qədim Xəzəryanı abidələrə məxsusdur. Qobustan yaşayış məskənlərindən və qəbirlərdən tapılmış heyvan sümükləri öküzə, ceyrana, qoyuna, keçiyə və quşlara aiddir [259, 8, 2-23; 157, 3-5; 201, 48]. Onların əksəriyyəti bu ərazi üçün tələf olmuş heyvan növləridir. Arxeoloqlar qazıntılar zamanı bu yerlərdə, hətta hepard cənəsi aşkar etmişlər [41,50] (şəkil 2; 3).

Hazırda tələf olmuş fauna nümayəndələrinin daşlaşmış qalıqları Abşeron yarımadası və Şıxın üst pleystosen dövrünün bütün təbəqələrindən məlumdur. Vaxtilə Böyük Qobustan zonasında artıq tələf olmuş vəhşi öküzlər (*Bos Primigenius* boj), ceyranlar (*Gazella Subgutturosa*), kulanlar (*Equus hemionus* Pall), keçilər (*Capra aegagrus* Erxl), nəcib marallar (*Cervus elaphus*), qabanlar (*S.apshehronicus* Burtsch.ct Dz haf), leopard və şirlər yaşayırdı.

Azərbaycanın üst pleystosen dövrünün vəhşi faunasını, Abşeron yarımadası və Qobustanın indiki səhralıq zonasını nəzərdən keçirərək, vəhşi öküz-tura (*Bos Primigenius* boj) xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. İbtidai vəhşi öküz-turun qalıqlarına Türkmənistan və Qazaxıstanın (Çaqıllı təpə, Cebelə, Qızılqum, Qızıl lay), həmçinin cənubi Xəzəryanı ölkələrin (İran, Şimali Əfqanıstan) arxeoloji tapıntıları arasında tez-tez təsadüf etmək olar [31, 26-27; 114, 86; 208, cild 2, 8, 102 104; 272, 396-398, tablo I, III. V; 286,73]. Xəzəryanı rayonlarda onun geniş yayılması daha çox maraq doğuran faktdır.

Öküz - turun geniş yayılması faktı müxtəlif nəzər nöqtələrindən maraq doğurur. Keçmiş SSRİ ərazisində turun tapılmış qalıqlarının tədqiqinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, onların əksəriyyəti qarışıq və yarpaqlı ağac meşələrinə, çöllərə aid edilir [48, 88-89]. Lakin turların son paleolit dövründə geniş yayılması onların düzənlik və meşə-çöl ərazilərində məskunlaşması haqqında bir çox tədqiqatçıların qənaətləri üçün əsas olmuşdur.

Anau qazıntılarında əldə olunmuş fauna qalıqlarını tədqiq etmiş arxeoloqlar iri mal-qaranın mənşəyini vəhşi turların (*Bos Primigenius boj*) [179, 48-55] populyasiyasından gəldiyi haqqında fərziyyə irəli sürmüşlər. Tipik ibtidai (*Bos Primigenius boj*) öküz-turların sümük qalıqları Abşeron yarımadasında Digah kəndi yaxınlığındakı Kirmak təpəsində aşkar olunmuşdur.

1986-cı ildə Qobustanın Böyükdaş dağının Anazağa mağarasında və 1990-cı ildə 1 №-li kiçik mağarada (Maral) aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı mədəni

təbəqədə öküz sümükləri aşkar edilmişdir. Elə orada bir tərəfində ziqzaq və digər tərəfində ovçu təsvirləri olan daş tapılmışdır [259, 8, 2-23]. Paleolit, hətta neolit yaşayış məskənlərində tur sümüklərinin tapılmamasını bəzi tədqiqatçılar onların ovlanmasının çətinliyi və təhlükəli olması ilə izah edirlər [80. 547].

Turların mövcudluğunu Qobustan və Abşeron qayalarında ibtidai öküzlərin təsvirləri də sübut edir (şək. 4; 5; 6; 7; ill.19). Öküz və onların ovlanması səhnəsi olan təsvirlər ən çox Qobustanın Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarındadır. Sonralar analoji mövzuda təsvirlər Böyük Qobustanın Şonqar dağında az miqdarda aşkar olunmuşdur [170, tablo № 9], (ill. 20; şək. 8; 9; 10).

Məlum olduğu kimi, Abşeronun ən qədim abidələri e.ə. III minilliyə aid edilmişdir. Azərbaycanın Xəzəryanı rayonlarında vəhşi öküzlərin olması haqqında dəlillər çoxsaylı qayaüstü təsvirlərin mövcudluğu ilə tamamlanır. Qobustanda və Abşeron yarımadasının Dübəndi kahasında vəhşi öküz - tur və bəzi arxeoloqların ehtimal etdikləri kimi, bizon təsvirləri də məlumdur [163, 40-49, 43]. (Təəssüflər olsun ki, Qobustan fauna qalıqlarının az tədqiq olması səbəbindən biz bu region üzrə dəqiq məlumatlara malik deyilik. Binəqədi və Kir-Maku bitum çöküntüləri öz növbəsində Abşeron yarımadası və Qobustanın coğrafi mühitinin xronoloji nisbətlerini müəyyən etmək üçün qiymətli və vacib köməkçi materiallardır - M.F.).

Azərbaycan ərazisində artıq əhliləşdirilmiş öküzlərin kontur və xətti rəsmlərinə Qobustan və Naxçıvanın daha sonrakı dövrlərdə çəkilmiş qayaüstü rəsmlərində rast gəlmək olar (ill. 21; şək. 11, 12).

Arxeoloqlar Binəqədi faunasını Fələstin, Suriya və Livanın paleolit dövrü mağaralarındakı növləri ilə müqayisə edərək Binəqədi qalıqlarının mövcudluğu dövrünün təxminən mustye və orinyak mədəniyyətinə aid edirlər [40,157].

Maral qayaüstü təsvirlərinin çox olmasına baxmayaraq, Qobustanda qazıntılar zamanı bu heyvanların sümükləri aşkar olunmamışdır. Bununla yanaşı, Qobustan qoruğunun fondlarında Böyükdaş dağının aşağı səkisinin yeddinci sığınacağından tapılmış maral buyuzları qeydə alınmışdır. Kiçikdaşın Qayaarası düşərgəsində aparılmış osteoloji təhlilə görə, sümüklərin 98%-i ceyrana, Böyükdaş dağının Anazağa mağarasında tapılmış 10.000 sümüyün 40%-i qulana, 40%-i ceyrana məxsusdur. Öküz və keçi sümüklərinə az rast gəlinir. Equus hemionus Pal qulan-vəhşi atlara gəldikdə isə, onlar Qafqazın cənubunda alt paleolit dövründən indiyədək mövcuddur. Qobustan qayaları üzərindəki çoxsaylı qulan təsvirləri və tapılmış sümük qalıqları bu növ heyvanların geniş yayılmasını sübut edir (ill. 22; 23; şək. 13). 1986-cı ildə Böyükdaşdakı Anazağa mağarasında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı mədəni təbəqədə qulan sümükləri aşkar olunmuşdur [137, iş № 2]. Qulan pleystosen dövrü uzunqulağının əcdadı hesab olunur. Bu, holosen dövründə yarıuzunqulaq qulanın geniş yayılması faktları ilə təsdiq olunur. Antik müəlliflərin, o cümlədən Nizami Gəncəvinin (XII əsr) Kür Araz ovalığında vəhşi uzunqulaqların ov səhnələri [125, 484- 667], Rəşidəddinin (XIV əsr) Qazan xanın Talış bölgəsində (150, 1 340) vəhşi onaqrlara qarşı təşkil etdiyi möhtəşəm ovlar

haqqında tarixi məlumatları son dövrlərədək bu heyvanların mövcudluğunu təsdiq edir.

Qədim rəssamların ən çox sevdiyi süjetlərdən biri maral təsvirləri idi. Bu süjetə Qobustan, Abşeron, Kəlbəcər və Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərində, tunc dövrü gil qabları və bəzək əşyalarında, Xocalı tunc bel kəmərlərində, Kilikdağ və Xanlar kurqanlarının son tunc dövrü saxsı qablarında rast gəlmək olar [55,124-126].

Nəcib maral (*Cervus elaphus binagadenisis Subsb. nova*) Abşeron yarımadasının (Lökbatan və Binəqədi yaxınlığında) üst dördüncü dövr Binəqədi qır tapıntıları qalıqlarından məlumdur. Abşeron yarımadasının Pirallahı adasında dördüncü dövr çöküntülərindən müasir Qafqaz tipinə oxşar *Cervus elaphus Maral - Ogilby* maralının sümük və kəllələri aşkar olunmuşdur [11, 20-21]. Bu qrup maral qalıqlarına Qafqazda pleystosen dövründən indiyədək təsadüf etmək olar. Livan, Suriya və Fələstin paleolit dövrü ovçuları üçün nəcib marallar ən adi qida mənbəyi idi [40, 339].

Qobustanda Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 24 №-li daş üzərində xallı maral təsviri əsasında son pleystosen dövründə (*Cervus (Sica) Nippon Temminck*) xallı marallarının mövcudluğu haqqında mülahizə yürütmək olar (şək. 3), (162, 7-9; 158, 390-391; 10,31). Külli miqdarda maral sümükləri Naxçıvan ərazisində, erkən və orta tunc dövrü mədəni təbəqələrinin arxeoloji qazıntıları zamanı aşkar edilmişdir [15,17].

Skiflərin, hunların, qırçaqların və monqolların hərbi səfərləri zamanı, orta əsrlərdə isə İran şahlarının, xan və bəylərin Gilyan və Qarabağ meşələrində ov etmələri zamanı bu heyvanların kökləri sürətlə kəsilməyə başlamışdır. Buna misal olaraq Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər qayalarında təsvir olunmuş ov səhnələrini göstərmək olar (ill. 24).

Qobustanın ən qədim mağaralarında tapılmış ceyran sümüklərinin qalıqları və bu heyvanların çoxsaylı təsvirləri onların paleolit dövrü ovçularının əsas ov obyektlərindən biri olmasını təsdiq edir.

Qayaarası düşərgəsində ceyran sümükləri ilə yanaşı, onların Qafqazda buzlaqlardan sonrakı vaxtlarda [40, 339] görünmələri haqqında ehtimalları inkar edən üst paleolit dövrünə aid nümunə aşkar olunmuşdur [165,7-8].

Gazella Subgutturoza Guld ceyranlarının mövcudluğu Livan, Fələstin, Suriyadakı aşel dövründən son neolit dövrünədək olan paleolit mağaralarından məlumdur [287, 270]. Qobustanda ceyranlar hələ üst paleolit dövründə məskunlaşmışlar. Buna nümunə olaraq Qobustanın üst paleolit mədəni təbəqələrindən tapılmış heyvanların sümük qalıqlarını göstərmək olar.

Çoxsaylı qayaüstü təsvirlərindən biri (*Capra aegagrus Erxl*) dağ keçiləridir. Analoji təsvirlərə əsasən Şərqi Qafqazın son tunc dövrü saxsı qablarında - Gəncəçay, Xanlar, Kilikdağ və s. torpaq kurqanlarından tapılmış gil qablarda [55,

100-126], həmçinin Qərbi Azərbaycanın metal məmulatlarında [241,112, tablo XXIII] rast gəlmək olar.

Qazıntılar zamanı aşkar olunmuş bu növlərin qalıqları İtaliya, Livan, Suriya və Fələstin mağaralarının pleystosen və holosen dövrünə aid tapıntılardan məlumdur (Cibex L.) [287; 288]. Azərbaycanda (*Capra aegagrus Erxl*) dağ keçilərinin qalıqları Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya və Kəlbəcərin neolit və tunc dövrü yaşayış məskənlərindən aşkar olunmuşdur (ill. 25; 26; şək. 14-a,b). Naxçıvanda bu növ heyvanlar son dövrlərədək Zəngəzurdə və onun cənub qollarında, Culfa və Ordubad arasında Nehrəm dağlarında və İlanlı dağda daha çox olmuşdur. Tunc dövründə *Capra aegagrus Erxl* mövcudluğu bu dövrə aid olan keçə təsvirləri ilə də təsdiq olunur. Azərbaycanda qaban qalıqları dördüncü dövrə aid edilir. Qabanların qayaüstü təsvirləri və Qobustanda qazıntılar zamanı tapılmış qabanın köpək dişləri bu heyvanların Azərbaycan ərazisində təxminən e.ə. IV minillikdə yaşamasını təsdiq edir [68, 5-347]. Qobustan qayalarında bəbir və şir təsvirləri isə sonrakı dövrlərə aid edilir. Kiçikdaşda qaya üzərində həkk olunmuş nəhəng balıq təsviri, güman ki, delfin təsviridir (daş №5) (ill. 27). Hazırda Xəzər dənizində delfinlər yaşamır. Ehtimal etmək olar ki, bu heyvanlar Xvalın dənizində (indiki Xəzər dənizi) yaşamış və buzlaqların gəlişi ilə yox olmuşlar [33, 153, 154].

Binəqədi çöküntüləri nəinki ciddi tarixi problemləri, həm də son paleolit (üst pleystosen) dövrünün və onun ayrı-ayrı mərhələlərinin geoloji yaşını, son paleolit dövrü insanların paleocoğrafi yaşayış şəraitlərini müəyyən etmək kimi vacib təbii-tarixi məsələləri həll etmək üçün dayaq nöqtəsidir. Eyni zamanda geoloji-geomorfoloji ma-teriallar bu regionun, xüsusilə Qobustanın yaşayış məskənlərinin qədimliyinə dair sxemin yaradılması üçün əsasdır. Bu sahədə hələ aydın olmayan bir sıra məsələlər qalmaqdadır. Əsas səbəb hələ də tədqiqat işlərinin (xüsusilə laborator metodla) lazımı səviyyədə olmamasıdır.

Azərbaycanın son pleystosen dövrünün flora və faunasının daha dəqiq öyrənilməsi qayaüstü rəsmlərin tarixinin müəyyənləşdirilməsində düzəlişlər etmək üçün mühüm rol oynayır. Biz üst pleystosen dövründə coğrafi mühitin dəyişməsinə səciyyəəndirən ən vacib faktları göstərdik. Həqiqi mənzərə isə daha mürəkkəbdır. Landşaft zonalar mövcud idi. Quru, dəniz relyefi və ümumi təsvir başqa cür olmuşdur. Belə müşahidələrin nəticələri qədim incəsənət əsərlərinin xronoloji tarixlərinə yenidən baxılmasına imkan yaradır.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN PETROQLİFLƏRİNİN MÖVZU VƏ İŞLƏNİLMƏ TEXNİKASINA GÖRƏ TƏSNİFATI

II. 1. QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİN MÖVZUSU

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərini mövzu və süjetinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Heyvan təsvirləri;
2. İnsan təsvirləri;
3. Antropomorf və zoomorf təsvirlər;
4. Kompozisiya səhnələri;
5. Hərəkət vasitələrinin təsvirləri;
6. İşarələr, damğalar və su çalaları.

II. 1. 1. HEYVAN TƏSVİRLƏRİ

Məlum olduğu kimi, insanı əhatə edən fauna təsviri incəsənətin ən qədim süjetidir. Bu, xüsusilə üst paleolit və sonrakı dövrlərin incəsənəti üçün səciyyəvidir. Məsələn, Qobustandakı bəzi ibtidai öküz təsvirlərinin (ill. 28; 29; 19; şəkl. 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10) geniş sifəti, dalğavari buynuzları, kürək kimi fərqli əlamətləri kifayət qədər real göstərilir. Bu təsvirlərdə öküzlərin növ fərqləri aydın görünür. Belə ki, Qobustanda öküz təsvirlərinin əksəriyyəti son paleolit dövründə (*üst pleystosen*) Azərbaycanın cənub-şərq hissəsində geniş yayılmış *Bos Primigenius boj* növünə aiddir [190,25; 192, 292-294]. Öküzlər əsasən təbii ölçüdə, ucları xaricə istiqamətlənmiş iri, dalğavari buynuzlarla təsvir olunmuşlar. Onlar ev turlarından daha böyükdür.

Öküz təsvirləri

Öküz təsvirləri qədim tayfa və xalqların öküzə sitayışı ilə bağlı müşahidələr üçün çox qiymətli materiallardır. Azərbaycan süjet motivləri Ukraynanın cənubunda Çertomliks kurqanında tapılmış qızıl möhür üzərindəki böyürən öküz təsviri ilə [40, 382] bəzi oxşarlığa malikdir. Sonralar, tunc dövründə müxtəlif qızıl, gümüş, tunc bəzək əşyalarında və qablarda öküz təsvirlərinə tez-tez təsadüf olunurdu. Maykop kurqanının tədqiqi zamanı gümüş qab üzərində öküz təsvirləri, tunc fiqur şəklində və öküzləri yandan təsvir edən qızıl yastı nişanlar formasında heykəl təsvirləri aşkar edilmişdir [198,15-78]. Qədim Misir, Şumer, Babilistan, Assuriya, Xett rəssamlarının öküz təsvirli əsərləri məlumdur.

Qədim Şumer dövlətinin güdrətli şəhərlərinin (Ur) birində e.ə. IV minilliyə aid edilən lazurla bəzədilmiş qızıl öküz başı tapılmışdır [6,55]. Şumerlərdə Ur şəhərinin hi-mayəçisi və baş Allahı öküz obrazı ilə ilahiləşdirilən Nanna-Sina ay Allahı idi [182,189]. E.ə. III minilliyin sonu - II minilliyin əvvəlinə aid edilən, alnında firuzə qaşlı aypara olan öküzün qızıl maskası Altun təpədə (Cənubi Türkmənistan) aşkar edilmiş və güman ki, eyni rəmzi mənə daşıyırdı [6,127]. Həqiqətən də, öz bədii ifa tərzinə görə insanı heyran edən bir çox məşhur Qobustan öküz təsvirlərinin paleolit incəsənətinə yaxınlığını inkar etmək olmaz (ill. 31; 32; 33; 34; 35; 36; şək. 15). Lakin Şonqardağ dağında həmin növ heyvanların kobud təsvirləri də (şək. 8; 9; 10) paleolit dövrünün realistik təsvirləri ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Avropa qayaüstü təsviri incəsənətində kifayət qədər tədqiq edilmiş paleolit ənənələri yuxarıda adı çəkilən heyvan təsvirlərinin paleolit dövrünə aid olmasını ehtimal etməyə imkan verir. Bütün bu nadir nümunələr kiçik formalı incəsənət üçün səciyyəvidir. Adətən təsvirlər mədəni təbəqələrdə olan kiçik daş qırıqları və sümük üzərində həkk olunurdu.

Ovçular mağarasında 45 №-li daş üzərində (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi) çəkilmiş öküzün boynunda kəndirin olması onun əhliləşdirilməsini sübut edir (ill. 21). Öküzün nə vaxt və harada əhliləşdirilməsi haqqında vahid bir fikir yoxdur. Tədqiqatçılar müxtəlif bölgələrin adlarını çəkirlər: Cənubi Asiya, Aralıq dənizinin cənub-şərq hissəsi, İspaniya və s. Bu proses e.ə. təxminən VIII -V minilliyə aid edilir [8,403]. Şimali Yunanıstanda *Bos Primigenius boj* öküzə e.ə. VI minillikdə əhliləşdirilmişdir [36,126]. Vəhşi öküzün əhliləşmiş əcdadları haqqında müxtəlif əsərlərdə, çar Urikaqinin (e.ə. III minillik) qanunvericilik sənədlərində, sonralar isə Arğıstanın oğlu Sərdurun (Zaqafqaziya) daş plitələrindəki yazılarda xatırlanır [181, 38-42, 74-75; 207, 140].

Naxçıvan ərazisində aşkar olunmuş eneolit və erkən tunc dövrünün zoomorf heykəltəraşlıq təsvirləri Azərbaycanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik heykəllərin hazırlanmasında üstünlük öküz heykəllərinə verilir. Eneolit və tunc dövründə Azərbaycan ərazisində öküzlər təsərrüfatda böyük əhəmiyyət kəsb edirdilər. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bu sitayiş maldarlığın himayədar kişi ilahiliyi ilə əlaqədar idi [2, 250]. Eyni zamanda, bu, Şortəpə və Kültəpə tapıntıları ilə - tunc və dəmir dövrü abidələri olan öküz başı formasında hazırlanmış ocaq altlıqları [2, 142] ilə, ayrıca öküz başı [241, 86, tablo XVI] ilə təsdiqlənir. Həmin dövrün kiçik öküz fiqurları Qazax rayonu Baba Dərviş yaşayış məskənindən [2, 141] və Çeçenistanın Sərgənyurd düşərgəsindən [2, 142] əldə olunmuş tapıntılardan məlumdur.

Öküzə sitayiş etmək bir çox dinlərdə xüsusi yer tuturdu. Zərdüştlər öküzü müqəddəs varlıq hesab edirdilər. Assuriya və İranda müqəddəs məbədləri qanadlı öküzlər bəzəyirdi. Xerublara - ikisifətli, qanadlı öküzlərə sitayiş qədim yəhudi dininin əsasını təşkil etmişdir. Qədim Yunanıstanda isə öküz Zevsə ithaf

olunmuşdur. Asiya, Afrika və Avropanın bir çox xalqlarında öküzə sitayiş predmeti olaraq zaman keçdikcə ilahi qüvvəyə çevrilir.

Öküzə pərəstişin ən yüksək inkişafı Qədim Misirdə olmuşdur. Misir müqəddəs öküzü Nil vadisi allahları siyahısına daxil edilmişdir. Onun şərəfinə çoxsaylı nökrəri və qulu olan məbədlər və saraylar inşa edilirdi. Ona ehtiram göstərilərək, ölümündən sonra mumiyalayır və sərdəbələrdə dəfn edirdilər. Müqəddəs öküzlərin, hətta qəbiristanlığı saxlanılmışdır [71,29]. Öküzlərə dini bayramlar həsr olunurdu. Öküzə pərəstişin kökləri paleolit incəsənətində öz dini dünyagörüşünün parlaq əksini tapmış erkən ovçular dövrünə qədər gedib çıxır.

Kültərinin aşağı qatında [2,142], Qızılburunun daş qutularında, Əliköməktərə torpaq qəbirlərində, Qobustan qəbir və kurqanlarında [15,169] aşkar olunmuş öküz sümükləri və skeletləri Azərbaycanda eneolit və tunc dövründə öküzə sitayişin mövcudluğunu sübut edir (şək. 16 a, b).

Qobustanın Böyükdaş, Kiçikdaş və Cingirdağ dağlarında maral təsvirlərinin təbiiliyi böyük maraq doğurur. Bu təsvirlərin realizmi öz dəqiqliyi ilə insanı heyran edir. *Cervus elaphus maral Ogilby* nəcib maral təsvirlərinə son pleystosen dövrünün qayaüstü incəsənətində kifayət qədər rast gəlinir. Bu qəbildən qayaüstü rəsmlərə Azərbaycanın bütün rayonlarında təsadüf etmək olar (ill. 37; 38; şək.17). Maralların bədii-ifadəli obrazlarını Yazılıtpədə görmək olar: 24 №-li (1) daşda sifətini yuxarı qaldırmış maral, (şək. 18a), 66 №-li daşda məlahətlə arxaya baxan maral, (şək. 18b); Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 22 və 59 №-li daşlarda qaçan vəziyyətdə maral təsviri (şək. 19; 20) vardır.

Azərbaycanın digər üç rayonunda qayaüstü maral rəsmləri sxematik işlənmişdir. (şək. 21-a;b; 22-a;b; 23; ill. 39). Onların bəzilərinin 2 №-li Böyük Xanlar kurqanından tapılmış tunc və erkən dəmir dövrü saxsı qablarındakı təsvirlərə oxşarlığı vardır. [52,55,118,tablo XIV, XVI, XXIX].

Berlin muzeyində və Ermitajda Koban və Maykop mədəniyyətinə aid olan, həmçinin skif kurqanlarından tapılmış tunc, gümüş və qızıl üzərində maral təsvirləri saxlanılır [189,1-381].

Üst paleolit dövründə çoxlu sayda dağ keçisinə (*Çapra ibex*) rast gəlinirdi. Çox güman ki, onlara tədqiqatçıların hesab etdiyindən də erkən mənşəli olan və təsvirləri realistik tərzdə işlənmiş Qobustan keçiləri aiddir (şək. 14-a; b).

Qobustan, Abşeron yarımadası, Kəlbəcər rayonu və Naxçıvan qayalarında sxematik təsvir olunmuş dağ keçiləri, ehtimala görə, sonrakı dövrlərə aiddir (şək. 24-a;b; 25; ill. 40; 41; 42; 43; 44). Dağ keçilərinin analogi təsvirləri Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Monqolustanda aşkar olunmuşdur. Onların təsvirlərinə, həmçinin Şahtaxtı rəngli saxsı qablarındakı süjetlərdə [15.240] rast gəlmək olar.

Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 42 №-li daş üzərindəki bədəni xətlə kəsilən heyvan təsvirləri onların kannalara çox oxşarlığı haqqında fikirlərə sövq edir (şək. 26-a,b,c; ill. 45). Azərbaycan ərazisində bu növ heyvanların nəslə kəsilmişdir. Ola bilər ki, qədim rəssam kannanı təsvir edib. Bu heyvanın növünü və

mövcud olduğu dövrü dəqiq təyin etmək analoji qayaüstü təsvirlərin yaşının müəyyən olunması üçün vacib amil ola bilər.

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərində tez-tez rast gəlinən süjetlərdən biri də at - qulan təsvirləridir. Bu təsvirlərə yalnız Qobustanda təsadüf olunur. Kiçik formalı incəsənətdə qulan təsvirlərini nadir hallarda görmək olar. Məsələn, Qobustanda Anazağa mağarasındakı 31 №-li daşda, Ovçular mağarasında 46 №-li daşda olan təsvirləri göstərmək olar (ill. 22;23). Azərbaycanda *Equus heminous Pall* növünə aid vəhşi atlar yaşamışlar. Daha sonrakı dövrlərə aid at təsvirlərinə (qoşqulu və qoşqusuz) Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü rəsmlərində rast gəlmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Əliköməktəpə torpaq qəbirlərində, Qızılvangin daş qutularında və Qobustan kurqanlarında at skeletləri aşkar olunmuşdur. Bu tapıntılar tədqiqatçıları tunc dövründə ata sitayiş edilməsi barədə fikir söyləməyə sövq edir [15,169].

Gazella Subgutturoza Guld ceyran və ahuları xüsusi müşahidə obyektidir (şək. 27; ill. 46). Zaqafqaziyada saxsı qablarda və kiçik heykəllərdə ahu təsvirləri maraqlı kəsb edir (55, tablo XIV, XVI, XXIX). Şir, pələng, bəbir və qaban kimi yırtıcı heyvanların təsvirləri də xeyli maraqlı doğurur (şək. 28; 29; 30; 31-a, b, c; ill. 47; 48). Pələng qədim insanların təsəvvüründə eyni vaxtda həm xeyri, həm də şəri təcəssüm etdirir, həm dağıdıcı, həm də yaradıcı obrazı təmsil edirdi.

Mifoloji rəvayətlərdə və nağıllarda pələng heyvanların şahı, meşənin sahibi kimi qələmə verilir. Çində isə təkə heyvanların şahı kimi deyil, həm də xəstəliklər gətirən şeytanların qənimi kimi göstərilir. Yaponiyada pələng - igidlik rəmzi, Şamanlıqda fəvqəlnsan gücündə (meşə Allahının ruhudur) təcəssüm olunur. Atseklərdə pələng günəşin qərbdən batması, Heraldikada erkək və diş pələng ehtiras və güc rəmzidir. Ukrayna kurqanlarında aparılan qazıntılarda aşkar olunmuş təsvirlərdən bizə bəbir kəllələri, Maykop kurqanından şirləri əks etdirən nişanlar, Semibratsk kurqanından ox qabının qızıl örtüyündə maralı parçalayan şir təsviri məlumdur. Bu şir təsvirləri Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeron qayalarındakı şir təsvirləri ilə müəyyən oxşarlığa malikdir. Gəmiqayada dağ keçisinə hücum edən bəbir təsvirləri, xüsusilə diqqətəlayiqdir və ən maraqlı süjetlərdən biri [14,105] hesab olunur.

Buzlaşmaarası istiləşmə dövründə sayını artıran vəhşi qaban təsvirlərinə Qobustanda və Azərbaycanın digər rayonlarında rast gəlmək olar (ill. 49).

Dəvə təsvirləri çox nadir süjetdir. Onlar əsasən orta əsrlərin sonuna aid edilirlər. Bəzi tədqiqatçılar ehtimal edirlər ki, Azərbaycan ərazisinə dəvəçilik Mərkəzi Asiya-dan gəlmiş və onun inkişafı e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəlinə təsadüf edir.

Bunlar Mingəçevirdə və Füzuli rayonunda tapılmış dəvə sümükləri və skeletləri ilə təsdiq edilir [229,33-40]. Qədim Azərbaycan ərazisində dəvəçiliyin geniş yayılması haqqında antik müəlliflər məlumat verirlər. Klavdi Klivan qeyd edir ki, Albanlar dəvələri balıq, balıq yağı və dəvə yunu ilə yükləyib Ekbatana satmağa

aparırdılar [108,226]. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında və orta əsr Azərbaycan bədii əsərlərində də dəvə xatırlanır [244, 30- 58; 255, 122; 125,484-667].

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Daşqışlaq (Kiçikdaş) yaxınlığında yerli maldarlar dəvəçiliklə məşğul olurlar. (Qeyd: müəllifin şəxsi müşahidəsi) (şək. 32, ill. 50; 51).

Nadir süjetlər sırasında naxışlı qoyun (Kiçikdaş dağı, 15 №-li daş), balıq (Kiçikdaş dağı, 5 №-li daş; Böyükdaş dağının yuxarı səkisi 104, 105 №-li daşlar) (ill. 52; 53; 27) və quşların bəzi növlərinin (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 63 №-li daş (şək. 33) təsvirləri vardır. Qoyun təsvirləri Lena yazılarında naxışlı heyvan təsvirlərinə oxşayır.

Kiçikdaş dağı 5 №-li daş üzərindəki balıq təsviri xüsusi tədqiqat predmetidir. Bu təsvir daha çox delfini xatırladır. Delfinlər - afalinlər (*Tursiops truncatus*) hazırda da Aralıq və Qara dənizlərində yaşayırlar [80, səh. 283-300]. Görünür, qadım rəvayətlərdəki delfinlər elə afalinlərdir. Delfinin analogi təsvirlərinə (lakin xeyli kiçiköklü) Avstraliyanın qayaüstü təsvirlərində rast gəlmək olur (ill. 54).

Quş təsvirləri nadir süjetlərə aiddir. (şək. 33). Gəmiqayada kəklik (ülkəklik) təsvirlərinə təsadüf olunur [237].

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərinin xüsusi süjetlərindən biri olan ilan təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir [şək. 34; 35; 36; 37; 38]. Onlara Abşeron və Dübəndi qayalarında təsadüf olunur (ill. 55).

Real üslubda çəkilmiş canavar təsviri Gəmiqaya petroqlitləri arasında nadir hadisə deyildir. Bitki süjetləri, ancaq Naxçıvanda müşahidə olunur. Yeganə bitki təsviri Gəmiqayada, 102 №-li daş üzərindədir [237].

II.1.2. İNSAN TƏSVİRLƏRİ

Azərbaycan qayaüstü incəsənətində xüsusi yer tutan insan obrazı bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. İnsan təsvirləri ölkəmizin müxtəlif coğrafi nöqtələrində - Qobustanda, Abşeron yarımadasında, Kəlbəcərdə və Naxçıvanda aşkar olunmuşdur. Yaşına, üslubuna, işlənmə texnikası və üsuluna görə birbirindən fərqlənən çoxsaylı insan təsvirləri bir sıra ümumi cəhətlərə də malikdir, hətta təkrarlanır. Bu obrazlar bəşər tarixində ən qədim təsviri sənət abidələri hesab oluna bilər. Bir çox tədqiqatçılar onları dini etiqad və mərasimlərlə əlaqəsi olan abidələr hesab edirlər. Bu da mövzunun daha diqqətli öyrənilməsinə tələb edir. Müxtəlif rayonların, hətta dünyanın bir çox yerlərində yaşayan müxtəlif xalqların rəngarəng süjetli rəvayətlərinin (miflərin) müqayisəsi nəticəsində öz əksini tayfa incəsənətində tapmış ümumi, əsaslı və ümumbəşəri mifoloji süjetləri olan arxetiplər meydana gəlir. Onlara qadın (ana nəslin başçısı), kişi və digər obyektlərlə kompozisiyada insan mifoloji təsvirlərini aid etmək olar.

Səciyyəvidir ki, əvvəlcədən paleolit dövrünə aid olunan insan fiqurlarının əksəriyyətinə yalnız Qobustanda rast gəlinir.

Paleolit dövrü obrazlarına uzaq ekskursiyaya başlayaq. Paleolit incəsənətində insan təsvirlərini qadın, kişi və digər obyektlərlə kompozisiya təşkil edən təsvirlərə bölmək olar. Qadın təsvirləri üslub və yaş etibarilə ən qədim təsvirlərdir və onları təxminən üst paleolitə aid etmək olar. Qadın təsvirləri iki qrupa bölünür. Birinci qrupa Qobustanda aşkar olunmuş «İbtidai realizm» üslubunda daş qadın heykəlləri, necə deyərlər, «Venera»lar daxildir. Qobustanda qadın olması yalnız zənn edilən kobud surətdə daşdan hazırlanmış qadın heykəlləri tapılmışdır (ill. 56-a, b, c; 57-b, c). Analoji fransız, italyan (Savinyan), mezinsk (Ukrayna) heykəllərinin yaşı orinyak, qravett, pavlov, solütre dövrləri ilə ölçülür [78, 365], (ill. 57-b,c; 58).

Qobustan «Venera»ları ilə yanaşı, bu qrupa üslublaşdırılmış və qadın cinsinin təcəssümü əlamətlərini əks etdirən təsvirlər və yumşaq daşdan kəsilmiş bir neçə kiçik heykəli aid etmək olar (166, 92-95).

Yaşı dəqiq müəyyən olunmuş Kostenki-1-in üst mədəni təbəqəsində «medalyonlar» formasında qadın cinsi nişanələri olan analoji təsvirlər aşkar olunmuşdur [77; 3; 138, 50-66]. Həkk olunmuş vulva (qadının xarici tənazül orqanı) təsvirinə, eyni zamanda Abri Selye (I Orinyak) və La Ferrassi (II Orinyak) mağaralarının yaşı müəyyən olunmuş mədəni təbəqələrində aşkar olunmuş daş qalıqların üzərində rast gəlmək olar [77, 365].

İkinci qrupa, əsasən bir qədər qabağa əyilmiş və yandan çəkilmiş fiqurların təsviri aiddir. Bunların əksəriyyəti mağara divarlarındakı oymalar və kiçik formalı incəsənət abidələridir [167, 99-103], (ill. 59).

Azərbaycanda sifəti təfərrüatı ilə əks olunmuş paleolit dövrünə aid kiçik fiqurlara təsadüf olunmur. İkinci qrup üçün iri, yoğun budlu, əlsiz və ayaqsız, xüsusi qeyd edilmiş döş və sallanan qarınlı qadın fiqurlarının təsvirləri səciyyəvidir (ill. 56-58).

Yaşı dəqiq müəyyən edilmiş Qarğalar təpəsi və Şulaverisqora - bişirilmiş gildən hazırlanmış eneolit dövrü kiçik heykəlləri xüsusi maraq kəsb edir. Ölçülərinə və formalarına görə onlar Qobustanın Kiçikdaş heykəllərindən birinə bənzəyir. Onların hamısı başsız və qolsuz, yarı-oturaq vəziyyətdə hazırlanmışdır. Bəzi arxeoloqlar Şula-verisqoradan tapılmış qadın fiquru obrazını nəsilartırma ideyası ilə əlaqələndirirlər [104, 163]. Digər tərəfdən güman etmək olar ki, Qobustanın Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki Yeddi gözəl mağarasında aşkar olunmuş bədəni naxışlı qadınlar (ill.60) sonralar öz əksini Mollaisaklı, Mingəçevir, Şamaxı və Qəbələnin antik dövr yaşayış məskənlərində və nekropollarında tapılmış çılpaq ilahələr - gildən hazırlanmış heykəllərdə tapmışdır. Onların belləri kəmər, boyunları isə bir neçə sıra yapma boyunbağı ilə bəzədilmişdir [98, 21].

Paleolit insan təsvirləri yalnız Azərbaycanın cənub-şərq hissəsi - Qobustanla məhdudlaşır. Azərbaycanın digər zonalarında üst paleolit dövrünə aid

olan insan qayaüstü təsvirləri aşkar olunmamışdır. Buraya ilk növbədə üslublu, yandan həkk olunmuş, adətən başsız, naxışlı, (tatuirovkalı) və irəliyə doğru əyilmiş fiqurlar aiddir (ill. 57-a). Adətən bu təsvirlərin başı uzadılmış konusvari çıxıntı formasında olur. Onların Avropanın paleolit dövrü «Venera»ları ilə qəribə oxşarlığı vardır (ill. 57). Madlen dövrü üçün səciyyəvi olan daş üzərində digər oymalar Qobustanın Anazağa mağarasında aşkar olunmuşlar. Burada eyni üsulla daş üzərində bütöv bir qrup fiqurlar təsvir olunmuşdur (şək. 39). Bu, bərqərar olunmuş üslubun mövcudluğunu sübut edir. Bütün fiqurlar kəmər-çinli, başlarında lələk və saçları çıxıntı şəkildə yığılmış formada təsvir olunmuşlar (Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 38 və 34a №-li daşlar), (şək. 40-a,b,c).

Son paleolit dövründə tayfa təsviri sənəti mağaralarda, necə deyirlər, «müqəddəs yerlər»də, yəni divarlarda, müxtəlif təsvirləri həkk etmək üçün xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş dərin yerlərdə yaradılırdı. Bu cür mağaralar Qobustanda çoxluq təşkil edir. Onlardan birində yalnız naxışlı qadınlar (Böyükdaş, yuxarı səki, Yeddi gözəl mağarası), digərlərində qadınlar başqa obyektlərlə əlaqəli (Kiçikdaş, qadınla öküzün əlaqəli təsviri), üçüncüsündə hamilə qadınlar (Böyükdaş, yuxarı səki, 46 №-li daş; şərq hissəsi, 49 №-li daş) təsvir olunmuşlar.

Bədəni naxışla bəzədilmiş (tatuirovkalı) qadın təsvirləri geniş yayılmış süjetdir. Yandan çəkilməmiş Qobustan naxışlı qadın təsvirləri daha sonrakı tripol mədəniyyəti heykəlləri ilə, Drutsi I yaşayış məskənlərində aparılmış qazıntılarda tapılmış antropomorf heykəllə [173, 3861 və cənub-şərqi Qaraqumda tapılmış kiçik qadın heykəli ilə (e.ə. IV minillik) [176, 34] oxşarlıq təşkil edir.

Konqoda baluba tayfalarında başçıların taxtını saxlayan çoxsaylı kiçik qadın heykəlləri göbək ətrafında çapıq formalı rombvari naxışla bəzədilmişdir. Onlara çox vaxt rəngli çalarlar verilirdi [19,19]. Naxışlı antropomorf fiqurların marallarla əlaqəli təsvirlərinə Norveçin (Vingen əyaləti) mezolit dövrü petroqlifləri arasında rast gəlmək olar [292,513]. Müxtəlif məqamları - estetik, dini, ovsun, totemist və sosial məqamları əks etdirən naxış, tatuirovka, bəzək oşyalarının çəkilməsinin bütün rəngarəngliyini təsvir etmək çətinidir. Buraya ov və hərbi qənimətləri (öldürülmüş heyvanın dişi) bəzək əşyası kimi taxmaq da aiddir.

Yeddi Gözəl (Qobustan, Böyükdaş dağı) mağarasında oyulmuş ən qadın təsviri aşkar edilmişdir. Onlar çiynlərindən, çox güman ki, dini ayin və mərasimlərdə istifadə olunan mifik silah büt asılmış və barelyefin əksi formada öndən çəkilməşlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Amerikanın bəzi alqonkin tayfaları, Fici adalarının yerli əhalisi, Birmada karenlər, ocibve tayfaları silahlara, məişət və digər əşyalara ruh verir, yəni «hər hansı bir xeyirxah ruhu cansız əşyaya yerləşdirib» [183. 290, 330, 352], ona ilahi qüvvə kimi sitayiş edirdilər.

Kiçikdaş dağında qayaların birində qadın təsvirini kəsən öküz rəsmi vardır. Öküz təbii ölçüdə, qadın isə yandan, başsız təsvir olunmuşdur. Madlen dövrü oymaları arasında bu cür səhnlərə misal olaraq, Fransadakı Aşağı Lojeri (qadının maralla həkk olunması) və Mas d'Azil (heyvanın arxasında insan silueti)

təsvirlərini [3,134], Şove mağarasında öküz və qadın təsvirlərini [217,36-53] göstərmək olar. Qobustanda bəzi qadın təsvirinin duruşu, forması, texnikası antropomorf fiqurlarını adı çəkilən, yaşı müəyyən olunmuş Fransa təsvirlərinə daha da yaxınlaşdırır. Orta və Mərkəzi Asiya petroqliflərində də mifik totem süjetlərinə -ulu əcdad və qadın süjetlərinə rast gəlmək olar [216, 271].

İnsan təsvirləri, çox güman ki, mərasim geyimlərində olan qadın təsvirləri xüsusi maraq doğurur. Məsələn, Böyükdaş dağının Anazağa mağarasında, 30 №-li daşda (ill. 10-b; 61-a) Karets burnu (Oneqa gölü) qrupundan paleolit qadın təsvirləri ilə oxşar olan (ill.61-b) çoxsaylı fiqurlara rast gəlmək olar. Bu təsvirlər paleolit dövrünə aid edilir (143.13. şəkil 12). Obrazların izah edilməsində saamların şaman dəfləri üzərindəki «nəslin anası» (*Maderakka*) və «yaradıcı ana» (*Sarakka*) obrazlarını göstərən [300, 47] bəzi qadın təsvirləri kömək edir.

Kişi obrazı çox nadir hallarda paleolit incəsənətinin mövzusu olurdu və əsasən sonrakı dövrlərə aid edilirdi. Fəciəli şəraitin təsviri xüsusi maraq kəsb edir. Ox və nizə sancılmış kişi təsvirlərinə (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 46, 66 №-li daşlar), (şəkil 41; 42) də təsadüf olunur. Bəzən bu sxematik çəkilmiş fiqurlarda paleolit ənənələrinin izlərini görmək olur.

Üslub və texnikasına görə daha sonrakı dövrlərə aid olan insan təsvirləri Valkomonikanın (İtaliya) yaşı dəqiq müəyyən olunmuş neolit fiqurları ilə bəzi oxşar cəhətlərə malikdir [277.9].

Beləliklə, etnoqrafik müşahidələr nəticəsində insan təsvirlərinin əsas əlamətləri bunlardır. Göstərilən bütün faktlar mifoloji obrazların qeyri-adi sabitliyini təsdiq edir. İbtidai təfəkkür tərzinə daxil olmağın çox çətin olmasına baxmayaraq, biz bu təsvirləri dərk edib onların məzmununu başa düşə bilirik və təsviri sənət obrazlarında təqdim olunan düşüncələri bərpa edə bilirik.

II.1.3. ANTROPOMORF VƏ ZOOMORF TƏSVİRLƏR

Antropomorf təsvirlər. Azərbaycan qayaüstü incəsənətində mərasim-ayın əlamətləri olan çoxsaylı təfəsilatlar (maska-üzlüklər, üçbarmaqlı, çoxyaruslu təsvirlər, heyvan cizgiləri) olmasaydı, onları insan təsvirləri kimi qəbul etmək olardı. Lələkli, quyuqlu və ucları olmayan buynuzlu tac formalı mürəkkəb baş geyimində olan insan fiqurları maraq kəsb edir. Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri arasında bu cür rəsmlər az deyil. Qobustanın Böyükdaş dağında (24 №-li daş) antropomorf fiqurlar təsvir olunmuşdur: onlardan biri yandan quyuqla, digəri başında buynuzla çəkilmişdir; qolları aşağı salınmış, ayaqları aralı, əllərində silah vardır (cədvəl II, şəkl. № 1, 2, 3). Heyvan əlamətləri (buynuz, quyuq) sayəsində insan heyvana çevrilir. Görünür, bu fəvqəltəbii əcdadların, yarıinsan-yarıheyvan təsviridir.

Böyükdaşın 33 №-li daşında bir fiqur dirsəyi qatlanmış və maraqlı baş geyimində, digəri lələkli baş geyimində, qolları aşağı sallanmış, ayaqları dizlərdən bir qədər bükülmüş vəziyyətdə təqdim olunur [cədvəl II, şəkil № 4, 5].

45 №-li daşda (Böyükdaş dağı) ayaqları çox aralı, başında çıxıntı (yaqın ki, lələk) və quyruğu olan fiqur təsvir olunmuşdur (cədvəl II, şək. № 6).

126 №-li daşda qolsuz antroporf rəsmləri görmək olar. 10 №-li şəkildəki fiqur boyun və baş ətrafında bəzəklə təsvir olunmuşdur [cədvəl II, şək. № 7, 8, 9, 10].

Gəmiqayada 47 №-li daş üzərində ayaqları çox aralı, dirsəkləri bükülü və başında lələkli, buynuzlu maska olan fiqur həkk olunmuşdur. Bu cür fiqurlara Gəmiqayada tez-tez rast gəlmək olar [cədvəl II, şək. № 11], [237, şək. №16 (2); 254, daş № 219, 238, 520].

Bu təsvirlər üslubuna və texnikasına görə Şişkinə kəndinin Lena yazılarında (28 (600) №-li daş) buynuzlu maskada olan antropomorf fiqura yaxındırlar [cədvəl II, şək. №7], [131,58, tablo 25]. Analoji təsvirlər Qızıl Göl [136, 27] qayaüstü təsvirlərində, Oneqa gölünün qayalarında [136, 106, 143, 21], [cədvəl II, şək. № 12,16] dəfələrlə təkrarlanır.

Qobustanın Böyükdaş dağındakı 263 №-li daş üzərində olan yarınsan-yarıheyvan təsvirləri maraqlı doğurur. Fiqur kifayət qədər sxematik çəkilmişdir [cədvəl 2, şək. № 1 5], lakin diqqətlə baxdıqda maraqlı təfəsilatlar meydana çıxır. Fiqur insan təsviridir, amma onun yuxarı hissəsi heyvan başı, alt hissəsində ayaqların sonu heyvan dırnağıdır. Beləliklə, qarşımızdakı təsvir, yarısı heyvan-yarısı insanın qarışıq obrazıdır. Bəzi buna bənzər zoomorf təsvirləri neolit dövrü fiqurları arasında və digər regionlarda (sığın dırnaqları ilə bitən, uzun ayaqlı, sümük insan fiquru) müşahidə etmək olar [143, 21]. İnsanların heyvan cildinə maskalanması adəti bir çox xalqlarda qədimdən mövcuddur. İlahilərin heyvan sifətində göstərilməsi qədim Misir mədəniyyəti üçün səciyyəvidir: mərhumlardan himayədarı olan Anubis çaqqal başı ilə, müharibə ilahəsi Sohmet şir başı ilə təsvir olunurdu [71, 29]. Heyvan cildində maskalanma ayini Abşeronunda da inkişaf etmişdir. İnsanların, necə deyirlər, «mifik məxluqlar» olan heyvan maskalarında [cədvəl II, şək. № 13] təsvirlərini Abşeronun meqalit (iri daşlardan hazırlanmış qədim tikililər qəbirlər) daşlarında müşahidə etmək olar [17, 164].

Gəmiqayanın antropomorf təsvirlər kolleksiyasında Fransanın Kombarel mağarasındakı rəsmləri [237; 78, 368] xatırladan mifik məxluq (48 №-li daş) obrazı seçilir (cədvəl II, şək. № 14). Abşeronunda alınında bir gözü olan insan təsvirinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Oğuz türk tayfalarının «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında təpəgöz haqqında əfsanə mövcuddur [cədvəl III, şək. № 18], [226. 74].

Antropomorf təsvirlərin ayrıca yarımqrupunu üçbarmaqlı məxluqlar təşkil edir. Yazılıtdəki 25 №-li daşda ibadət vəziyyətində üçbarmaqlı yarınsan obrazına rast gəlinir [cədvəl III, şək. № 19]. Gəmiqayadakı 75 №-li daşda

üçbarmaqlı məxluqun maraqlı təsviri aşkar olunmuşdur. Rəsmdə mifik personajı təxmin etmək olar [cədvəl III, şək. № 20].

Azərbaycanın antropomorf təsvirlərinin digər süjeti kahinlik əlaməti olan heyvan üslubunda maska-üzüzlüklü fiqurlardır. Yazılı təpənin (Qobustan) 14 №-li daşında kahinlik əlaməti olan fiqur təqdim olunur [cədvəl III, şək. № 21], [68]. Azərbaycan qayaüstü təsvirləri arasında (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 29 №-li daş) lələkli maskada kahin rəsmi də xüsusi qeyd etmək olar [cədvəl III, şək. № 22], [68].

Gəmiqayadakı (Naxçıvan) 60 №-li daş üzərində maskaüzüzlüklü fiqur qeydə alınmışdır [237]. Yandan təsvir olunmuş quş maskasında olan antropomorf fiqur öz zahiri görünüşündə insan və quş əlamətlərini uzlaşdırır [cədvəl 111, şək. № 23]. Onun başı quş, bədəni insandır. Bu, mifoloji obrazın mürəkkəb totemist xarakterini və onun ikililiyini sübut edir.

Dünyanın müxtəlif yerlərində quş-insana sitayişin böyük yayılma sahəsi mövcuddur və quş vasitəsilə əcdadlarla əlaqə yaradılması haqqında təsəvvürlər geniş yayılmışdır. Animalizm və bir zahiri görünüşdə həm insan, həm quş təsviri Misir rəssamlığında geniş yayılmış süjettir. Qədim misirlilərin sənəti öz kamilliyi ilə insanı heyran edir. Müdriklik allahı quş-insan olan pavian (əntər) Totun təsviri bizə məlumdur [71, 29].

Azərbaycanın antropomorf təsvirlərinin tədqiqi nəticəsində çoxyaruslu fiqurları ayırmaq mümkün olmuşdur.

Qobustan petroqlifləri arasında çoxpilləli obraz üç dəfə qeydə alınmışdır. (Böyükdaş dağının 24 №-li daşındakı rəsmlər nəzərdə tutulur) [cədvəl III, şək. 24, 25], [68]. Ən maraqlı çoxpilləli personajlardan biri Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 29 №-li daş üzərindədir [cədvəl III, şək. 26], [68]. Ola bilsin ki, qədim rəssam əsas obrazlardan birini əks etdirmişdir. Bu təsvir öz əksini son tunc və erkən dəmir dövrü Şərqi Zaqafqaziyanın saxsı qablarında, xüsusilə Kilikdağın 3/6 №-li kurqanlarından və Gəncəçayın sol sahilində, Xanların qərbində yerləşən Topalhəsənli yaxınlığındakı 1-3 №-li kurqanlarından aşkar olunmuş saxsı qablarda tapmışdır [55; 110, 112, 125, tablo XIV, XVI, XXIX], (şək. 43-b, c, ç). Bunlar Yuxarı Lenanın daha sonrakı dövrə aid olan antropomorf fiqurları ilə oxşarlıq təşkil edir. Həkk olunmuş mürəkkəb fiqur səkkizlik formasında təqdim olunur (şək. 43-a), [132, səh. 143]. Analoji ikiyaruslu fiqurlara Gəmiqayanın qayaüstü rəsmlərində rast gəlmək olar [cədvəl III, şək. 27], [237, 61 №-li daş; 254, 219 №-li daş]. Buna oxşar özünəməxsus çoxpilləli obrazlara Monqolustanın, Sibirin, Koreyanın və Qərbi Avropanın qayaüstü təsvirlərində təsadüf olunur [cədvəl III, şək. 28, 29, 30, 31], [129, səh. 45]. Arxeoloqlar çoxpilləli fiqurları nəslin davamçısı olan qadına sitayiş təsvirləri ilə əlaqələndirirlər. Çin qrafik formaları arasında buna bənzər heroqliflərə «SOU» (uzunömürlülər) rast gəlmək olar. Burada erkən qrafik formada qolları səməyə qaldırılmış, ayaqları dizdən bükülmüş

və aralı qoyulmuş vəziyyətdə birində iki, digərində üç nəsil qadın təsvir olunmuşdur [128,21 22].

Beləliklə, qayaüstü təsvirlərdə antropomorf obrazların əsas məzmununu Azərbaycanın ibtidai tayfalarının həyatı, ayin və etiqad sirləri, mərasim fəaliyyəti təşkil edir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənətində zoomorf təsvirlər

Azərbaycan petroqlifləri arasında məlum canlı məxluqların heç biri ilə müqayisəyə gəlməyən fantastik təsvirlərə tez-tez rast gəlmək olur. Onlar iki qrupa bölünür. Bunlardan biri elmə məlum olan heyvanların hamısından fərqlənən zoomorf təsvirlər, digəri isə insan kimi qəbul edilə bilən antropomorf rəsmlərdir. Səciyyəvi nümunələrdən biri məlum heyvan təsvirləridir [cədvəl IV, şək. 1-22].

Azərbaycan zoomorf təsvirləri yalnız uydurma heyvan təsvirləri deyil, həm də qədim rəssamın yüksək bədii fantaziyası, xülyası ilə şərtlənir. Bu rəsmləri primitiv adlandırmaq olmaz. Qədim rəsmlər üst paleolit dövründən başlayaraq ibtidai insanın öz təsəvvürünün, düşüncəsinin və kifayət qədər inkişaf etmiş mədəniyyətinin olmasını göstərir. Qaya üzərində rəsmlərin işlənilmə texnikası təcrübəli texniki bacarığı və həqiqətən, dahiyənə bədii fantaziyanı sübut edir.

Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə və Abşeron yarımadasında bu cür əsərlər yaratmış qədim rəssam, həqiqətən, öz dövrünün bacarıqlı, mahir sənətkarı olmuşdur.

Azərbaycan qayaüstü antropomorf və zoomorf incəsənətinin ideya əsası özündə qədim insanın gündəlik məişət təcrübəsini və zəngin mənəvi dünyasını əks etdirir.

Azərbaycan heyvan, insan, zoomorf və antropomorf təsvirləri arasında süjeti bolluq və bərəkət, heyvan-totem, məşhur əcdadlar haqqında mifik təsəvvürlərdən yaranan rəsmləri xüsusi qeyd etmək olar.

Qayaüstü incəsənətə dair əldə olunmuş materiallar Azərbaycanın qədim tayfalarının dünyagörüşünü və dinin erkən formalarını açıqlayan etibarlı mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

II.1.4. KOMPOZİSIYA SƏHNƏLƏRİ

Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində tez-tez rast gəlinən süjet kompozisiya səhnələridir. Qayaüstü incəsənətə dair əldə olan materiallar arasında ayrı-ayrı süjetləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ən qədim təsvirlər ov səhnələri və mərasim rəqsləridir (ill. 62; şək. 44).

Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində rəqs süjetlərinə tez-tez təsadüf olunur. Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 39 №-li daş üzərində real ölçüdə rəqs edən insanlar təsvir olunmuşdur (şək. 45). Bu rəqs edən insanların ən qədim təsviridir.

Bundan heç də az maraqlı olmayan digər təsvir Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 67 №-li daş üzərində aşkar olunmuşdur. Bu təsvirlər daha sonrakı döv-
rə (e.ə. VI-IV minillik) aid edilir (ill. 62). Böyükdaş dağının yuxarı səkisində olan
Ovçular mağarasında 46 №-li daş üzərində bir-birinin əlindən tutaraq rəqs edən
insanların sxematik təsvirləri vardır. Bu müasir «Yallı» rəqsini çox xatırladır.
Analoji təsvirlərə qazıntılar vaxtı aşkar olunmuş ayrı- ayrı daşlarda rast gəlinir
(şək. 46-a). Bu təsvirlərin Yuxarı Lena qayalarında, Talma və Xon-Şulun
adlanan yerlərdə yaşı bir qədər az olan insan təsvirləri ilə bəzi oxşar cəhətləri
vardır [135, 145, 157].

Ova mifik hazırlıq - mərasim rəqsləri geridə qalmış qəbilə quruluşlu tayfalar
arasında geniş yayılmışdır. Avstraliya aborigenləri ova çıxmamışdan əvvəl
mərasim rəqsi ifa edirdilər. Görünür, Qobustan ovçuları da ovun uğurlu olması
üçün öz ovsun rəqslərini yerinə yetirirdilər (Böyükdaş, yuxarı səki, 24 №-li daş)
(ill. 64-a, b).

Daha sonrakı dövrlərə aid olan rəqs süjetlərinə Gəmiqayanın qayaüstü
təsvirlərində rast gəlmək olar (şək. 46-b). Bu təsvirlər Qızılvəng nekropolundan
tapılmış çoxrəngli-naxışlı səhəng üzərindəki təsvirlərə bənzəyir [15, şək. 35-42; 2,
309]. Abşeronda rəqs edən iki adamın qayaüstü təsviri də maraqlı doğurur (ill. 63-c).

Qayaüstü incəsənətin erkən inkişaf mərhələsindən başlayaraq qayaüstü
təsvirlər mövzusunda ən mühüm süjetlərdən biri ova sitayiş olmuşdur. Qədim ovçu
qayalar üzərində öküz sürüsünü təqib edən oxatanı [Böyükdaş yuxarı səki, 45№-li
daş], (ill. 65), heyvanları tutmaq üçün müxtəlif çəpər və tələləri [Kiçikdaş, 19, 58
№-li daşlar] (ill. 66) təsvir edərək mərasim ayini sayəsində özünü uğurlu ovla
təmin etməyə səy göstərirdi. Şumer və Assuriya baryeflərində vəhşi öküz ovu
səhnələri buna parlaq misaldır.

Ətraflı təhlil etmədən də, ov səhnələrinin məzmunundakı fərqi görmək olar.
Bu səhnələrdə müxtəlif dövr ovçularının ideya və təsəvvürləri əks olunur. Bir
qədər qədim təsvirlərdə realizm, heyvan obrazı ön plana çıxır. Sonrakı dövr
təsvirlərində sxematizm müşahidə olunur. Buna baxmayaraq, onların hamısı istər
ovçuluq, istərsə də sitayiş sahəsində kollektivizmi əks etdirir. Bu süjetlərin daha
maraqlı cəhəti ov silahlarının müxtəlifliyidir.

Paleolit dövrü ovçularının kürəklərində dırnıq şəkildə olan dişli, xüsusi
silahlar asılmışdır (Böyükdaş, yuxarı səki, 29 (47) №-li daş; 32 (1), 49, (10) №-li
daşlar; Kiçikdaş, 19 №-li daş, Yeddi gözəl, Qayaarası və Ceyranlar mağarası) (ill.
66). Çox güman ki, bunlar mifik silah - fətişlərdir (bütələrdir). Bu təsvirlər əsasən
qadın obrazları üçün səciyyəvidir. (Bax: «İnsan təsvirləri» bölməsi) Kişi ovçular,
adətən ox və kamanla təsvir olunmuşlar (Böyükdaş, yuxarı səki, 23, 29, 38, 39 №-
li daşlar). Ox və kaman ən qədim dövrlərdən - mezolit dövründən başlayaraq orta
əsrlərədək qayaüstü süjetlərdə səciyyəvi detaldır. Ox və kamanla yanaşı, daha
sonrakı ov süjetlərində adi nizə və üçdişli nizə təsvirləri meydana gəlir (şək. 47;
48; 49). Qobustanın Ovçular mağarasında yerləşən 45 №-li daş üzərində (ill. 65) və

Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 46 №-li daş üzərində həkk olunmuş oxatanların ov səhnəsi müəyyən dərəcədə Levante (İspaniya) qayaüstü təsvirlərinə oxşayır [271, səh. 49-51]. Tunc dövrünə aid bu səhnələr, həmçinin metal məmulatlar üzərində, xüsusilə Gədəbəy rayonunun Paradiz nekropolunda (95 №-li qəbir) aşkar olunmuş əşya üzərindəki təsvirlə müəyyən oxşar cəhətlərə malikdir [265, səh.16-18].

Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeronun çoxsaylı ov səhnəsi təsvirləri (şək. 23; 24-b) arasında yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz səhnələrin analoji və kompozisiya cəhətdən onlara yaxın süjetlərinə tez-tez rast gəlmək olar. Onların hamısı az və ya çox dərəcədə Qobustanın paleolit dövrü rəssamlarının ən qədim yaradıcılıq nümunələrinə aid edilir və uzun zaman Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin saxsı qablarında və bədii tunc üzərində ənənə şəklində qalmışdır.

Sonrakı dövr süjetlərində məzmun dəyişir. Piyada ovçuların yerinə atlılar, ov heyvanı öküzün yerinə maral gəlir. Ov idmana, əyləncəyə çevrilir. Yazılıtpədə, 100 №-li daş üzərində yaba və ya üçdişli nizə ilə silahlanmış atlımın maralı nişan alması səhnəsi təsvir olunmuşdur (şək. 47). Analoji rəsmlərə elə orada, 40 №-li daşda (şək. 48) və 34№-li daşda rast gəlmək olar.

Yazılıtpənin 9 №-li daşı üzərindəki təsvir (şək. 49) maraqlı kompozisiya təşkil edir. Atlılar nəcib maralı ovlayırlar. Ovçulardan biri üçdişli nizəni ona tuşlamışdır. Təsvir rəssam tərəfindən çox canlı, dinamik şəkildə təqdim olunur. Arxa planda paralel xətlərlə kəşişən düzbucaqlı rəsmləri görmək mümkündür. Çox güman ki, bu təsvirlər ovsun məqsədilə həkk olunmuşdur.

Gəmiqayada maralın ovlanması səhnəsinin qayaüstü təsviri böyük maraq doğurur. Bu süjetlər tarixi mənbədir və Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini, dini təsəvvürlərinin erkən formalarını bərpa etməyə kömək edir və eyni zamanda, bu ərazinin qayaüstü incəsənətinin xronologiyasını təsvir etməyə imkan yaradır.

II.1.5. HƏRƏKƏT VASİTƏLƏRİNİN TƏSVİRLƏRİ

Digər maraqlı kompozisiya o dövrün hərəkət vasitələrinin təsviridir. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində qayıq və araba təsvirləri xronoloji araşdırmalar üçün böyük maraq kəsb edir. Dünyanın müxtəlif bölgələrində qayıq təsvirləri qayaüstü incəsənətdə geniş yayılmış süjetdir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənətində qayıq təsvirlərinə yalnız Qobustanda rast gəlmək olar.

Bizə qədər gəlib çatmış qayıq təsvirlərinə diqqətlə baxsaq, əmin ola bilərik ki, bu süjetlər Qobustan mədəniyyətinin ən erkən mərhələlərində meydana gəlmiş və minilliklər ərzində mövcud olmuşdur. Tədqiqatçılar bu qayıq təsvirlərini növlərinə görə üç yerə bölürlər: xətti, siluet və hörmə qayıq təsvirləri [257, 87-96], (ill. 67; 68; şək. 50; 51).

Qobustan qayalarında təsvir olunmuş qayıqların qədimliyini onların həkkolunma texnikası və eyni qaya üzərində qayıqlarla yanaşı, qadın, ovçu və öküz

təsvirlərinin olması da sübut edir. Arxeoloqlar qayıqları orta daş dövrünə - mezolitə aid edirlər. Ehtimal olunur ki, onların ən qədimi 2 -6 nəfərlik kiçik qayıq təsvirləridir. Bu tip qayıqlara Böyükdaş dağının yuxarı və aşağı səkilərində və Kiçikdaşda rast gəlmək olar [257, 87; 167, 55].

İkinci növ - burun hissəsində günəş təsvir olunmuş qayıq siluet təsvirləridir. Bu cür qamışdan hazırlanmış qayıq növü Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 29, 34, 35 №-li (şək. 50; 51; ill. 69), aşağı səkisindəki 1 və 8 №-li daşlar üzərində (ill. 67; 70) və Kiçikdaş dağının 8, 19, 50, 99, 123 №-li daşları üzərində (ill. 66) təqdim olunur. Bu cür orağabənzər qayıqların əksəriyyətində 40 nəfərdən artıq adam sxematik təsvir olunmuşdur.

Həkkolunma üslubuna və texnikasına görə Qobustan qayıqları dünyanın şimal və şərq bölgələrinin qayıqlarından bir qədər fərqlənir. Anazağa mağarasının arxasında yerləşən qayadakı qayıq rəsmini ən erkən və maraqlı təsvirlərdən biri hesab etmək olar (şək. 50). 29 №-li daş üzərində (şimal tərəfi) qamışdan olan böyük qayığın bərelyef (qabarıq) təsviri xüsusilə diqqətəlayiqdir (burada qədim rəssam qayanın təbii çıxıntısından məharətlə istifadə etmişdir) (ill. 71). İşlənilmə texnikasına görə bu təsviri ən erkən petroqliflər sırasına aid etmək olar.

Qamışdan hazırlanmış qayıq təsvirləri Dəclə və Fərat çayları ətrafı ərazilərdən, Misir, indiki Suriya, Livan və İsraildən Kiprədək, Krit, Korfu, Malta, İtaliya, Sardinia, Liviya, Əlcəzair, Mərakeşin Atlantik sahillərindən məlumdur. İspaniyanın Atlantik sahili olan Kadis limanında (qədim Finikiya limanı) suyun altından tapılmış Finikiya qabının üzərindəki burnunda günəş şəkli olan qamış qayıqlarının relyef təsviri Qobustan qayıqları ilə bəzi oxşar cəhətlərə malikdir.

Misir və Əlcəzair Saxarasının bu növ qədim qayıq təsvirləri e.ə. VII-V minilliyə aid edilir. Onlara Nil vadisi ilə Qırmızı dəniz arasındakı Misir səhralıqlarında rast gəlmək olar [187, 256; 290, 185]. Qərbi Xəzəryanı əraziləri Misir, Hindistan, Nil vadisi və Qırmızı dəniz sahillərindən minlərlə kilometr məsafə ayırır, lakin burnu günəşli qayıqlar haqqında təsəvvürlər uzaq şimal tayfalarına da gedib çatmışdır.

Skandinaviya və Qobustanın qayaüstü qayıq təsvirlərinin oxşar cəhətləri vardır [305, 366, 367, 368; 291, 60 63]. Qamış totoradan hazırlanmış böyük qayıqlar haqqında Pasxi adasından tapılmış arxeoloji materiallardan məlumdur. Buna sübut olaraq Pasxi adasının erkən dövrünə aid totoradan hazırlanmış qayıq təsvirli heykəli qeyd etmək olar [290,150].

Qayaüstü qayıq təsvirlərini tədqiqatçı-alimlər müxtəlif cür şərh edirlər. Bəziləri hesab edirlər ki, qayıq təsvirləri qədim qobustanlıların təsərrüfat fəaliyyəti olan balıqçılıqla əlaqədar idi və buna sübut olaraq mədəni təbəqələrdə aşkar olunmuş ağırlıq materiallarını, balıqtutan torların hazırlanması üçün bizləri, balıq sümüklərini qeyd edirlər [169,55]. Digərləri önündə günəş olan qayıq təsvirlərini ayin təsəvvürləri ilə əlaqələndirirlər. Onlar hesab edirlər ki, qədim insanların inamlarına görə, günəş allahının şərafinə vəfat etmiş insanların ruhu bu qayıqlarda

axirət dünyasına aparılırdı [152, 61-74]. Bəzi tədqiqatçı-alimlər isə qayıqları günəş mifi ilə əlaqələndirirlər [203, 38-39].

Belə kompozisiyaların əmələ gəlməsi əcdadların sitayiş ideyaları ilə də əlaqədar ola bilərdi.

Hun-sarmat dövründə Monqolustanın Tsaqaanqola dərəsində qayıqda dəfn olunma təsvirləri çoxdur [129, 60, 3-166]. Qayaüstü təsvirlərdə qayıqların kütləviliyi Baykaldan Ağ dəniz və Baltikayadək, Skandinaviyadan Misirə, fironların dəfn olunmuş qayıqlarınadək uzanmışdır.

Digər tərəfdən, Xəzəryanı zonada ibtidai dövrdə balıq ovu haqqında əldə olunmuş arxeoloji nümunələr balıqçılığın inkişafı haqqında fikirləri təsdiq edir [169,55]. lakin balıq ovunun texniki üsullarını və xüsusiyyətlərini göstərə bilən arxeoloji materiallar, xüsusilə müxtəlif növ ağırlıq daşları tapıntıları çox azdır. Etnoqrafik dəlillər göstərir ki balıq ovu xüsusi üsullarla yanaşı, həm də nizənin, mizraqlı kəndirin, yəni quruda ov üçün nəzərdə tutulmuş silahların köməyi ilə aparılırdı [42, 144, 145]. Çubuq və qamışdan hörülmüş torların qurulması üçün ağırlıq daşlarından istifadə olunması da istisna deyil [100, 51].

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qədimdə qayıqlardan, ilk növbədə təsərrüfat məqsədilə, yəni balıq ovu üçün istifadə olunmuşdur. Qobustan ovçularının iqtisadi həyatında ən vacib hərəkət vasitələrindən biri olan qayıq təsvirlərinin sitayiş - semantik mənasını da istisna etmək olmaz.

Araba təsvirləri ayrıca və kiçik qrupda birləşir. Arabaların ən erkən təsvirləri Ur və Akkaddan məlumdur. Onlar Urukdan aşkar olunmuş silindrik möhürlər üzərində Hatac və Suz saxsı qablarında təsvir olunmuşdur [210, 203, 224-225,231].

Təkərlər üzərində günəş sxematik təsvirləri, necə deyərlər, «Solyar arabaları» Skandinaviya, Monqolustan, Orta Asiya, Qafqaz, Tıva və Novqorod yaxınlığında aşkar olunmuşdur [203, 59].

Azərbaycan ərazisində arabaların meydana gəlməsinin tarixi son eneolit dövründən başlanır [2,175; 15,133]. Onlar tunc və erkən dəmir dövrü tayfalarının təsərrüfat həyatında vacib hərəkət vasitəsi idi. Bunu Azərbaycan ərazisində tunc dövrünə aid müxtəlif yaşayış məskənlərindən tapılmış çoxlu gil təkər nümunələri sübut edir [246,53; 2,139-140; 15,175].

Arabaların qayaüstü təsvirləri Naxçıvanın Gəmiqaya dağında dəfələrlə qeydə alınmışdır. Qobustanda isə yalnız bir təsvir aşkar olunmuşdur (şək. 52). Bundan başqa, Qobustanda daş təkər də tapılmışdır.

Gəmiqaya və Qobustanın araba qayaüstü təsvirlərinə, həmçinin Urmiya ətrafı yaşayış məskənlərindən tapılmış çoxrəngli yazılı saxsı qablar üzərindəki rəsmlərə əsasən söyləmək olar ki, tunc dövründə at və öküzlərdən əsas qoşqu heyvanı kimi istifadə olunurdu. Bu isə arabalardan intensiv istifadə olunmasını göstərir.

Arabaların ən səciyyəvi nümunəsi Gəmiqaya kolleksiyasında təqdim olunur. Məsələn. 76 və 77 №-li daşlarda [237,18 (I), 22 səh. 46-47], [cədvəl VI] yandan arxalan bir-birlərinə tərəf uzanmış iki heyvan təsvir olunmuşdur. Onların kürəkləri boyunca çox güman ki, qoşqu ağacını təsvir edən uzun şırım vardır. Onların arxasında iki dairə - milsiz təkər təsvir olunmuşdur. Təkərlər qısa şırımla - oxla birləşirlər. Digər variant - bir heyvan qoşulmuş araba təsviridir [yenə orada].

Bir qədər başqa cür təsvir olunmuş arabaya Qobustanın Cingirdağ dağında 55 №-li daş üzərində rast gəlmək olar (şək. 52). Bu təsvir e.ə. II minilliyə aid edilir. Bu arabalar Moqolustanın qayaüstü araba təsvirləri ilə bir

sıra oxşar cəhətlərə malikdir [cədvəl IV [129, 59-90, şək. 24,75 23, 162, 159-198]. Onlar əsason inkişafetmiş tunc dövrünə aiddir [129, 59-90] və quruluşuna görə ən qədim Mesopotamiya arabalarına bənzəyirlər. Arxeoloqlar ehtimal edirlər ki, 3 min il bundan əvvəl bu iri Yaxın Şərq taxta arabaları Altay dağlarını keçərək bütün Mərkəzi Asiyada, [127,43] güman ki, elə bu yolla da Azərbaycan ərazisində yayılmışdır.

Gəmiqayada araba təsvirləri erkən tunc dövrü Valkamonika (İtaliya, Foppe di Matro əyaləti) petroqlifləri ilə [277, 17, şək. 22], Çaqañka (Qara Oyuq) [211, səh. 57-63, şək. 5], Yeniseyin Sayan dərələri, Tıvanın Sın-Çurek, Üstü-Mozaqi dağının ətəklərindəki Altay arabaları ilə qəribə oxşarlığa malikdir.

Alimlər araba təsvirlərini müxtəlif cür şərh edirlər. Bəziləri onlarda şümləmə ayini və ya araba ilə gəzinti görürlər [216, 277]. Digərləri əkinçi təqvimini hesab edirlər [yenə orada, 279].

Azərbaycanın yüksək və əlçatmaz dağ yerlərində araba təsvirlərinin olmasını tədqiqatçılar onunla izah edirlər ki, tunc dövründə Naxçıvanda araba əsas nəqliyyat vasitəsi olmuşdur. Buna görə də bu yerlərin qədim əhalisi düzən zonalarda istifadə edilən arabaları təsvir edirdilər [15,176; 252, 24-29, 3-210]. Bundan əlavə, yüksək dağ yerlərində araba təsvirləri həm də günəşli arabalar haqqında qədim inanclarla əlaqədardır [15, 176].

II. 1.6. İŞARƏ VƏ DAMĞALAR

Qədim dini rəsmlərin tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Dairə, svastika, xaç, üçbucaq kimi qədim rəmzlərin mənası artıq tədqiq olunmuşdur. Onlar bütün dünyada yayılmış və od, günəş, su, həyat, torpaq kimi eyni məna kəsb etmişdir. Lakin Qobustanın bir çox qədim işarələri tədqiqatçıların diqqətini hələ də cəlb etməmişdir. Bunlardan ehtimal edilən qadın işarələrini göstərmək olar. Bu cür qadın işarələri Şonqardağ 4 kolleksiyasının 1, 2, 3, 4 №-li daşlarında aşkar olunmuşdur [170, 98-100].

Bu tədqiqat işinin aparılmasına səbəb Böyükdaş dağının aşağı səkisində olan 8№-li daşın şimal tərəfində üzə çıxarılmış tapıntı olmuşdur (ill.72; 73). Burada qayıq təsviri üzərində işarə həkk olunmuşdur. Bu işarə Fransanın Abri

Selye (orinyak) və La Ferasi (II orinyak) mağarasındakı qadın cinsi əlamətlərinin rəmzi təsvirləri ilə oxşardır. [78, şək. 590, 372; 5, 37 şək. 5]. Ən qədim təsvirlər tipinə aid qadın cinsi işarələri Kombarel, Arsi-sür Kür, Perqonsse, Qarqas, Bedeyak kimi azsaylı üst paleolit dövrü ərazilərindən bizə məlumdur. [78, 370] Monqolustanın qayaüstü təsvirlərində - Delqer-Murena dağlıq ərazisində və Tes çayı vadisində oxşar işarələrə rast gəlmək olar. Yerli əhali bu işarələri «dırnaqlar» (tədqiqatçılar bunu nəslə artıran anatomik orqan kimi izah edirlər) adlandırırlar [23, 163, 174, 197], (şək. 53).

Qadın cinsi işarələrinin təsvirlərinə Boliviyanın, Kaliforniyanın (ABŞ), Santa-Krusun (Argentina) qayaüstü təsvirlərində də rast gəlmək olar. [269, 74-76] Bu qrup təsvirlərə Qobustan qadın işarələrini də aid etmək olar. Buraya, həmçinin Böyükdaş dağının yuxarı səkisində yerləşən Kəvizə düşərgəsindən aşkar olunmuş kiçik ölçülü incəsənət abidələri - daşdan hazırlanmış qadın cinsi işarələrinin heykəl təsvirləri aiddir. (166, 92-95), (ill.57). Bu növ oxşar təsvirlər Rusiyanın Kostenki paleolit düşərgəsində də tapılmışdır. (78, şək. 592, 373).

Qobustanın qədim işarələri sırasına dairə, yarım dairə, çala işarələrini daxil etmək olar. Qədim Şərq dinlərində, xüsusilə qədim induizm dinində, həmçinin qədim Çinin ayin təsvirlərində bu cür çalalar nəslə artıran ana torpağa sitayişlə əlaqələndirilir. Bu, həyatın başlanğıcı olan ana bətninin rəmzidir. (131, tablo 26, № 608, tablo 27, № 635). Qədim Hindistanda su çalalarını ana bətninin simvolu ilə əlaqələndirirdilər. Bunların bəzilərini tədqiqatçılar hətta alt paleolit dövrünə, mustye dövrünə aid edirlər (281. 19). Təbii daş çatlarından istifadə edərək oyulmuş çalalara da rast gəlmək olar. Bu, şübhəsiz, vulva (qadının xarici tənəsül orqanı) işarəsidir. Bu işarələri arxeoloqlar ilahiləşdirmə, sitayiş və hətta ayin aktları ilə əlaqələndirirlər və qeyd edirlər ki, bütün bunlar hind-avropa mifologiyasında geniş yayılmış süjetlərdir. (279, 127 128).

Qobustanda bu cür çalalar çoxluq təşkil edir (Böyükdaşın aşağı və yuxarı səkisi, Kiçikdaş və Cingirdağ). Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Qobustanda bu cür çalalar mərasim məqsədilə qurbankəsmə (Böyükdaşın aşağı səkisi, 21, 25 №-li daşlar) və su yığımları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qobustanda şirin su mənbələrinin olmamasını nəzərə alaraq bu fikir istisna edilmir. Eyni zamanda ehtimal etmək olar ki, bəzi çalalar ayin üçün nəzərdə tutularaq boyaların hazırlanması üçün istifadə olunurdu.

Dairələr başqa mənə kəsb edirlər. *Solyar dairələr* günəşin həyatverici gücü haqqındakı ideya ilə əlaqədardır. (102, №23). Paleolit və sonrakı dövrlərin incəsənətində tez-tez təkrarlanan dairə və yarım dairə formalı obrazlar günəş və ay mənasına malikdir. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində kifayət qədər bu cür işarələr vardır. Qobustanın Kiçikdaş dağındakı Firuz-2 düşərgəsindən şərq və cənub-şərqə 18, 19, 20, 97, 98, 99 №li daşların arasında əmələ gəlmiş qapalı sahədə öküzə, günəşə və oda sitayiş izləri aşkar olunmuşdur. (249, 144- 148), (ill. 74-a). 97 №-li daşın şərq hissəsində daxilində bir neçə dairəcək olan dairə şəklində 20-dən

artıq günəş işarələri (bir-birinin içərisində) qeydə alınmışdır. Onlardan 6-sı yer səviyyəsindən hündürdə, qalanları isə yerin altında, mədəni təbəqə səviyyəsində olmuşdur. Buradan son eneolit və erkən tunc dövrünə aid ocaq və maddi mədəniyyət (saxsı qırıqları və s.) qalıqları aşkar edilmişdir. (257, 92). Qabarıq dairə rəsmlərini Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanın saxsı qablarındakı təsvirlərlə müqayisə edən arxeoloqlar Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinin izlərini görürlər (249,144-148, 87-a, 48).

Qobustan günəş işarələri işlənilmə texnikasına və üslubuna görə İrlandiya menqirlərindəki və Şotlandiya qayalarındakı işarələrlə bəzi oxşar cəhətlərə malikdir. (305, şək. 366, 367, 368), (ill.74-b). Analoji günəş işarələrinə Sakaçi-Alyanda da (Aşağı Amur) rast gəlinir [74,155], (şək. 54). Gəmiqayada çox maraqlı təsvir aşkar olunmuşdur. Burada rəqs edən insanlar arasında günəş işarəsi - şüa saçan dairə təsvir olunmuşdur. Arxeoloqlar bu səhnənin bərəkət mərasimi bayramı ilə əlaqələndirirlər [15,175].

Öz növbəsində spiralvari və əyri xətlə ornamentlərlə bəzəməni arxeoloqlar neolit dövrünün son mərhələsinin səciyyəvi əlaməti hesab edirlər. Bu ornamentlə bəzəmə Sakit okeanın etnoqrafik mədəniyyətində [134, 112-122] və aşağı Amur tayfalarında [74, 155] geniş yayılmışdır. Azərbaycan petroqliflərinə oxşar arxeoloji təsvirlərə Avstraliya materikində də rast gəlmək olar [95, 317; 199, 123-128].

Şüa saçan dairə işarələrinə Cingirdağda, Böyükdaş dağının ətəklərindəki Sofi Novruz Baba pirinin qəbirüstü daşlarında təsadüf olunur [246,94], (şək. 55). Gəncəçay sahilindəki Quşçu kəndinin, Kilikdağın kurqan və qəbirlərində aşkar olunmuş saxsı qabların, Azərbaycanın orta və son tunc dövrü qədim bəzək əşyalarının spiralvari ornamentlə bəzədilməsi [55, tablo 11, 10; XXII, 1; 49, 136, fiq.5, № 88(1/8); 50, 27-41; 51 inv. № 7721k, inv. № 961. IV tablo] də bu qəbildəndir və Gəmiqayanın 19a, 22, 242 №-li daşları üzərindəki spiral qayaüstü təsvirləri ilə uyğunluq təşkil edir [237; 254; 158; 160; 261], (şək. 56 - a, b,c).

Bizim petroqliflərin digər ən mühüm işarə süjeti yağış və suyu təmsil edən ziqzaqlardır. Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 29№-li daş üzərindəki ziqzaq şəkilli oyma böyük maraq doğurur. Çox güman ki, bu, yerə tökülən yağış suyunu təmsil edir. Təxminən üst paleolit dövrünə aid olan ovçu təsviri yağış rəmzini qabaqlayır. Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, yağış təsviri ovçu təsvirindən əvvəl həkk olunmuşdur. Ola bilsin ki, bu təsvirlər eyni dövrə aiddir. Lakin bu rəsmlərin xronoloji nisbətində əməl etmək lazımdır.

Paleolit mahiyyət nöqtəyi-nəzərindən həmin 29№-li daş üzərindəki qayaüstü kompozisiya, çox güman ki, nağıl xarakteri daşıyır. Analoji əyri xətlə ornamentlərə kiçik formalı incəsənətdə də rast gəlinir. Qobustan qoruğunun fondlarında (inventar № 2467, 2488) 1977-ci ildə Anazağa mağarasından tapılmış iki kiçik ölçülü çay daşı (ill. 75) və 1975-ci ildə Kənizə sığınacağının 2,55-2,65m dərinliyində aşkar olunmuş əhəngdaşı (inventar №1479, çöl kitabında №1095) saxlanılır (ill.76-a). Bu daşlar üzərində Şonqardağ kolleksiyasındakı (ill.77) ziqzaq

şəkilli qayaüstü təsvirlərlə eyni olan əyrixətli rəsmlər həkk olunmuşdur. Ziqzaqvari elementlər-badama oxşar fiqur şəklində işarələr daxildə tor formalı kəşisən xətlərlə cizgilənmişdir. Bu ziqzaqvari rəsmlər Kostenki-1 düşərgəsinin ilk mədəni təbəqəsindən aşkar olunmuş sümüklər üzərindəki incəsənət əsərləri [138, 57, 59] və Prcemostda (Moraviya) Pavlovsk düşərgəsindən tapılmış sümüklərdəki ornamentli bəzək əşyaları ilə oxşardırlar [78,714], (ill. 78-b,c).

Arxeoloqlar bu növ işarələri «küknarabənzər fiqurlar» adlandırırlar. Onlara Monqolustanın paleolit dövrü Xoyt-Tsenxeriyn-aquy mağarasında və Franko-Kantabri vilayətindəki mağaralarda rast gəlmək olar [129,28, şək. 6]. Bu işarələrə çox vaxt Avrasiyanın paleolit dövrü mağaralarının divarlarındakı üçbucaqlar, klaviforlar, qadın və kişi işarələri, heyvan təsvirləri ilə bir yerdə təsadüf olunur [yənə orada, 29], (şək. 57 a,b).

Beləliklə, Qobustan və Şonqardağın kolleksiyalarında «küknarabənzər» təsvirlər paleolit dövrünün digər abidələri ilə müəyyən mənada oxşardırlar [185, 24-33; 192, 62 65; 266, 18]. Avropa və Asiyanın müxtəlif yerlərinin qayaüstü təsvirlərinin oxşar və eyni məna kəsb etməsi onların bərabər inkişaf səviyyəsini sübut edir. Ziqzaqvari işarələr Azərbaycanın eneolit və tunc dövrünün Qızılburun, II Kültəpə saxsı qablarında geniş yayılmış süjetdir. [12. № 1], [55, cildlər XVI, 3; XVII, 35; 49, 136, № 82 (1-8; 82 XIV tablo], (şək. 58 -a,b,c,ç). Bu qrup petroqliflərə Böyükdaş dağı, yuxarı səki, Ovçular mağarasının, 45 və 33 №-li daşlarında və Böyükdaş dağıın aşağı səkisinin 9 №-li daşlarındakı tor təsvirlərini aid etmək olar (baxmayaraq ki, onlar müxtəlif məna daşıya bilərlər).

Bununla əlaqədar, Lena ziqzaqvari təsvirlərinin [131, 83, tablo № XIX] və Kareliyanın Oleneostrov qəbiristanlığında aşkar olunmuş kəsmə ornamentli qumdaşından olan əşyanın Qobustan abidələri ilə (Şonqar dağı 9№-li daş üzərindəki qayaüstü təsvirlər (ill. 77) və Böyükdaş dağı yuxarı səkisinin Anazağa mağarasında aşkar olunmuş iki kiçik (inv. № 2467. 2488) çaydaşının (ill. 75 a,b) bəzi oxşarlığı xüsusi məna kəsb edir. Spiral, ziqzaq, əyri və dalğalı xətt şəklində ornament Filippin və İndoneziyadan tutmuş Okeaniya və Avstraliyayaqədər yayılmışdır [220, 573]. Spiralvari təsvirlərə Naxçıvanda-Gəmiqaya təsvirlərində rast gəlinir və tədqiqatçılar tərəfindən neolit və tunc dövrünə id edilir [236, 35].

Qobustan və Gəmiqayanın işarə və damğa təsvirləri tədqiqləşdirilərək 21 qrupa bölünmüşdür [251, 8-9]. Qəbul olunmuş ənənəyə əsasən, hesab edilirdi ki, Qobustanın ən qədim işarə və damğaları orta əsrlərə aiddir. Lakin Monqolustanın mezolit dövrü abidələri arasında bu damğalara oxşar abidələrin aşkar olunması Qobustan damğa təsvirlərinin daha qədim mənşəyi haqqında məntiqi nəticəyə gəlməyə əsas verir.

Xaç işarələri və xaçabənzər təsvirlər tədqiqat üçün qiymətli materiallardır. Qobustanın Anazağa mağarasında (31 №-li daş) [68; 250, 19-21], (ill. 78), Cingirdağda (35№-li daş) svaslika işarələri (ucları düzbucaq şəklində əyilmiş xaçşəkilli nişanə) təqdim olunur (ill. 79). Xaç işarələrinə Böyükdaşın aşağı

səkisində (16 №-li daş). Roma yazısı yaxınlığında (ill. 80) rast gəlmək olar. Bu işarələr Lüləli dərə yaxınlığındakı son tunc və erkən dəmir dövrü kurqanlarından (№ 15, 16, 18), Gəncəçayın sağ sahilində, Xanlardan cənub-şərqdə yerləşən kurqanlardan (№ 2/9. № 4/18), Gəncəçayın sol sahilində, Xanlardan qərbə Topalhəsənli yaxınlığındakı kurqanlardan (№ 1 -3) tapılmış saxsı qablar üzərində [55, tablo XVI, XVIII, XIX, 112, 114, 115], (şək. 59 (1-7). Gədəbəy rayonunun tunc dövrü daş qəbirlərindən (Daşqutu) aşkar olunmuş asma bəzək əşyalarında [241, 113], (şək.60-a), Naxçıvanın eneolit və tunc dövrü saxsı qablarında [2,307 (15)], (şək.60-b), Qazax rayonunun Kilikdağıdakı Sarıtəpə yaşayış məskənlərində aşkar olunmuş saxsı qablar üzərindəki svastika işarələri ilə oxşarlıq təşkil edir [57, 84a, fiq.1, d.101.fiq. 1.203; 55; tablo XVII (11, 16, 17, 31), III (26, XVI 92)].

Dairə içərisində svastika işarəsinin təsviri Gəmiqayada qeydə alınmışdır [237, şək. № 7], (şək. 61). Bir çox tədqiqatçılar svastika və xaç işarələrində günəş rəmzini görürlər. Yunanların qədim günəş allahı Apollonun, şimal xalqlarının allahı Torun, Assuriya-babil allahı Anunun rəmzi xaç formasında idi. Misirlilər xaçı «günəş əbdiliyi ilə əlaqədar olan ölməzlik rəmzi» hesab edirlər [72, 196-202]. Svastika işarəsinin insan və ya heyvan təsvirləri ilə əlaqəli verilməsini (Xanlardan şimalda tapılmış qab üzərindəki ov səhnəsi təsviri) arxeoloqlar dini ovsun anlamı kimi qəbul edirlər [57, 84a, fiq. 1.d.101 fiq. 1,203; 141, 87-97].

Qobustanda heyvanın xaç və ya svastika ilə əlaqəli çoxlu sayda maraqlı təsvirləri vardır [Böyükdaş, aşağı səki, 20la №-li daş, Cingirdağ - Yazılıtəpə, 59, 7 №-li daş] (şək. 62; 63-a,b). Bundan başqa, Qobustanda (Yazılıtəpə, 47 №-li daş, qərb tərəf) [69, 5-347] və Gəmiqayada (143 №- li daş) (254. 193), (ill. 81, şək. 64-a, b) maraqlı və xüsusilə də oxşar işarələr təsvir olunmuşdur.

Azərbaycanın, xüsusilə Qobustanın ən erkən qayaüstü incəsənət abidələrinin çoxu ola bilsin ki, təsviri işarələr (*signs icons*) idi [284, 391, 109]. Məsələn, ayaq izini təsvir edən erkən ovçuluq piktoqrafiyası (şəkillər vasitəsilə ifadə edilən ən qədim yazı üsulu) təsvirlərini məhz bu cür şərh etmək olar [83, 408 418, 202], [260, 2-19]. İnanca görə, burada İmam Əlinin izi qalmışdır. Bu daş sonralar yerli əhali tərəfindən «Əli ayağı» adlandırılmışdır (ill. 82).

Daş üzərində iz formalı analoji çalalara Şimal rayonu Karqopolye ayin daşları arasında rast gəlmək olar. Rəvayətə görə, «İsa peyğəmbər və ya hansısa digər müqəddəs» buradan keçmişdir. Bu cür daşlara ehtiram hazırkı dövrdə də davam edir [215, 57-65]. Monqolustanda ayaq izinin 22 analoji işarəsi qeydə alınmışdır [23, 197]. Avstraliya petroqlifləri arasında və mərasim-ayin əşyalarında insan pəncəsi təsvirlərinə rast gəlmək olar [289]. Caduya qarşı sümük tiyənin qabı üzərində olan analoji insan pəncəsi təsvirləri Peterburqun Antropologiya və etnoqrafiya muzeyində saxlanılır (kolleksiya № 921-79) [94].

Azərbaycan qayaüstü incəsənətində damğalar xüsusi rol oynayır. Ehtimal olunur ki, bu süjetlər pleystosen dövrünün sonu və erkən holosen dövründə, maddi mədəniyyətdə mühüm dəyişikliklər dövründə meydana gəlmişdir. Şərqi (Arşanaxad

əyaləti) və Cənubi Monqolustanın (Tsaqan-ayriqə əyaləti) sal daşları və qayaları üzərindəki analoji damğalar mezolit dövrü işarələrinin əsas növüdür. Arxeoloqlar bunları ən qədim Çin piktoqram və qrafik təsvirlərinə bənzədirlər. [129, 31, 32, şək. 7]. Azərbaycanda bu işarələrin tayfa və nəslin totem işarələri olmasını məntiqli qəbul etmək olar. Cingirdağın ətəyində, karvan yolunda özünəməxsus işarələri olan Damğalıdaş qayası vardır. (123 Nəli daş) (ill. 83; 84). Maraqlıdır ki, eynilə bu cür, lakin metal alətlə həkk olunmuş damğalara Qaraçı karvansarayının divarlarında (ill. 85; 86), Şonqardağın qayaüstü kolleksiyasında, Böyükdaş dağının ətəyindəki qəbiristanlıqda (ill. 87; 88), Böyükdaşın yuxarı səkisində (52 №-li daş) və Qobustanın bəzi pirlərinin (Qaraatlı, Sofi Novruz baba, Sofi Həmid pirləri) qəbirüstü daşlarında rast gəlmək olar [247, 93-103]. Subuktuyədə (Baykalyanı) [28, 42, şək. 68], (şək. 65), həmçinin Orta Asiya qayaüstü incəsənətində - Tamqalı (Qazaxıstan), Zaraut Kamara (Özbəkistan), Şaxta mağarası (Tacikistan) kolleksiyasında analoji təsvirlər əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar Xaraut-Kamara və Şaxta mağarasını mezolit dövrünə aid edirlər [200, 74].

Adətən belə işarəli daşlara karvan və ticarət yollarında təsadüf olunur. Analoji daşlara Peruda [269, 29], Monqolustanın Arşan-xad mezolit abidələrində (Şərqi Monqolustan) [129, 31; 127, səh. 64] rast gəlmək olar.

Qobustan damğalarının oxşarlarına Şri-Lankanın [282, 341, şək. 2-ci] və Keniyanın [283, 33-47, 36; 3-358, şək. 2-ci] (şək. 66-a,b) qayaüstü təsvirləri arasında təsadüf edilir.

Arxeoloqlar bu təsvirləri mülkiyyət işarələri kimi qeyd edir və güman edirlər ki, onlar müəyyən dərəcədə imza rolunu oynaya bilərdilər. Yazılı sübutların azlığı və ya olmadığını nəzərə alaraq damğalar əvəzədiməz mənbə ola bilər və tayfa, etnik qrupların yerləşməsini, hərəkəti yollarını göstərə bilər [129, 115-117]. Monqolustanda mezolit dövrünün əsas işarələri arasında Qobustan damğalarına oxşarları vardır. Bununla əlaqədar, arxeoloqların ehtimalları Xəzər dənizinin qərb sahillərində ilk ovçuların yerdəyişmə yolları haqqında düşüncəyə vadar edir.

Labirint (dolanbac) qayaüstü təsvirləri (daxilində həndəsi ornament olan düzbucaqlı və dairəvi təsvirlər) də maraq doğurur. Məsələn, Qobustanın Böyükdaş dağının yuxarı səkisində (23, 99. №-li daş), (şək. 67 a,b). Cingirdağda (1, 7,12) №-li daş), (ill. 83; 84), Gəmiqayada (117, 118 №-li daş) (şək. 68-a,b) və Abşeronun mezolit daşlarında [16,31], (111. 56) olan təsvirləri göstərmək olar. Düzbucaq şəkilli təsvirlərə Şimali Qafqazın və Dağıstanın orta əsr daşları və kərpic abidələri üzərində rast gəlinir. Bəzi müəlliflər onları labirint adlandıırırlar [22, 105; 171, 90]. Digərləri isə bu təsvirlərin qədim dini məna kəsb etdiyini bildirirlər. Buna nümunə olaraq, Qavurqala məbədinin daş döşəməsi üzərində çəkilmiş bu növ sehrli təsvirləri göstərmək olar. Sonralar bu təsvirlər oyun mənasını kəsb etməyə başlayır [267, 170-173]. Buna oxşar təsvirlərə Şamaxı rayonunun Quşçu kəndi yaxınlığındakı Abdal damı mağarasının daş döşəməsi üzərində təsadüf olunur [247, 93-103]. Yeni Cənubi Uelsin qərbində labirint heyvan, ov səhnəsi və mərasim -

ayın rəqsləri ilə əlaqəli verilir [301, 115]. Naxışlı labirint təsviri ilə bəzədilmiş sədəfli balıqqulaqlarından Avstraliyanın qərbində sitayış ayınlərində istifadə olunurdu. Onları müqəddəs hesab edir və yalnız sitayış ayını keçirən kişilər taxırdılar. Bu balıqqulaqları tayfaarası mübadilə vasitəsilə bütün Avstraliyada yayılmışdır. Onlardan yağışın yağması üçün, həmçinin məhəbbət ovsunlarında istifadə olunurdu [93, 275-296] Labirint təsvirləri bizə Mezin üst paleolit məmulatlarından tanışdır [4]. Labirint motivini V.R.Kabo dini -ovsun mərasimləri ilə əlaqələndirir və güman edirdi ki, paleolit insanın mağarası sirlı yeraltı yolu ilə əlaqə yaradırdı [93. 275 296]. Labirint təsvirlərinə madlen dövründə də, mezolit, eneolit, tunc dövründən orta əsrlərdək rast gəlinir. Onlar Aralıq dənizi ətrafı, Qafqaz, Şərqi Asiya, Peruda da geniş yayılmışdır.

Aydındır ki, Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin erkən mərhələləri yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz özünəməxsus üslubla səciyyələnir. Onların fərqi antropomorf obrazlarının müxtəlifliyi, heyvan obrazları və onların yayılma sahəsi, nəhayət, yerli tayfaların təsərrüfatı, məişəti və mənəviyyatı ilə səciyyələnir. Əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda petroqliflərdə əks olunmuş mədəni-tarixi proses göründüyündən də zəngin və mürəkkəbdir.

II. 2. AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ

Qayaüstü incəsənət əsərlərinin işlənilmə texnikası onların yaşını müəyyən etmək üçün ən mühüm və təyinedici şərtlərdən biridir. Petroqliflərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış ilk elmi təsnifatını, onların işlənilmə texnikasının dəqiq və ətraflı təhlilini Q.Flaman vermişdir. Şimali Afrika və Saxara petroqliflərinin çoxillik tədqiqatı əsasında Q.Flaman qayaüstü təsvirlərin iki əsas tipini təyin etmişdir - cilalanmış kontur xətlı oyma təsvirlər və qırıq-qırıq xətt şəklində həkk olunmuş təsvirlər. Üslubuna görə petroqlifləri 3 hissəyə bölmüşdür - təbii, yarısxematik, sxematik. Müəyyən etmişdir ki, təbii və yarısxematik təsvirlər dərin oyma texnikası ilə işlənilmişdir.

Qobustanın dərin oyulmuş qayaüstü təsvirlərini işləmək üçün ibtidai rəsəmlər bərk kəsici və döyücü əmək alətlərindən istifadə edirdilər. Belə daş alətlər Firuz-2, Qayaatlı, Öküzlər, Kənizə, 7 №-li (Kiçikdaş dağı) düşərgələrdə aşkar olunmuşdur. Bunlar rəsmləri həkk etmək üçün sancaq, çaydaşı və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlərdir [159, 8- II; 160, 4 10; 164, 92-94]. Kənizə yaşayış məskənində itiüclü, lakin qayalar üzərində rəsmlərin həkk olunması nəticəsində kütləşmiş alətlər tapılmışdır [160. 4 10]. Ən qədim rəsmlər daş üzərində oyma texnikası ilə işlənilirdi. Nümunə olaraq Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki 64 və 65 №-li daşların üzərində həkk olunmuş öküz təsvirlərini göstərmək olar (ill. 28; 29). Bu texnika ilə heyvan fiqurları, adətən şırımın uzunluğu 5-2 mm, eni 10-30 mm oyma xətlərlə çəkilyirdi, yəni ucu iti əşyalarla

oyma yolu ilə kontur xətləri dərinləşdirilirdi [61, 304]. Bu cür işlənilmə texnikasına Böyükdaş dağının aşağı səkisindəki qadın təsvirini də aid etmək olar.

Petroqliflərin növbəti tipi - batıq barelyef şəklində həkk olunmuş qadın və kişi təsvirləridir. Məsələn, Böyükdaş dağı (yuxarı səki) 29 №-li daşda (cənub və şimal tərəfi) və ya Kiçikdaş dağının 49 № -li daşında təsvirlər əvvəlcə oyulmuş, sonra isə sürtülmüşlər. Böyükdaş dağının (yuxarı səki, 48 №-li daş) Yeddi gözəl mağarasındakı qadın təsviri (ill. 60) və həmin dağın (aşağı səki) 8 №-li daşı üzərindəki qayıq təsvirləri (ill. 70) qayaüstü rəsmlərin işlənilmə texnikasının öyrənilməsi üçün maraq kəsb edir. Arxeoloqların fikrincə, həkk olunma texnikasına görə qayıq təsvirləri xüsusi maraq doğurur. Bu təsvirlərdə daha bacarıqlı rəssam işi, xüsusən daha mükəmməl alətdən istifadə olunması hiss olunur [38, 229].

Nöqtə metodu ilə oyma texnikasından Böyükdaş dağının yuxarı səkisində, 159 №-li daş üzərindəki öküz təsvirində (şək. 6) istifadə olunmuşdur. Öküz hücum vəziyyətində və ya qəzəblənmiş halda təqdim olunur.

Qobustanda qarışıq texnikaya da rast gəlinir. Buna nümunə olaraq 29№-li daş üzərində (şimal tərəf) təsvir olunmuş qayığı göstərmək olar. Bu oyulmuş təsvirlər qayanın təbii relyefinə uyğunlaşdırılmışdır (ill. 71). Qayığın alt hissəsi ucu iti alətlə yerinə yetirilmiş, üst hissəsi isə mağara divan səthinin təbii ayrılığı və çıxıntılığından istifadə olunaraq verilmişdir. Böyükdaş dağının yuxarı səkisində (2 №-li daş) olan öküz təsviri də daşın təbii relyefindən istifadə olunaraq çəkilmişdir (şək. 5). Bundan başqa, keçli təsvirində də qədim rəssam daşın kiçik çıxıntısından istifadə edərək onun konturunu oyma xətlə göstərmişdir [68, 18].

Dünyada belə nümunələr çoxdur. Bütün bunlar ibtidai rəssamın inkişaf etmiş bədii təxəyyülünü sübut edir. O, relyef təsviri əldə etmək üçün qaya səthinin ayrılıyından, qabarıqlığından istifadə edir. Paleolit dövrü rəssamının təbii relyeflərdən, mağara divarlarındakı çıxıntı və çuxurlardan istifadə etdiyi təsvirlərin paleolit (bəzən, hətta orinyak dövrü) mahiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu cür texnika ilə Rufinyak mağarasında at başı, Fonde-Qomda atın arxa hissəsi və Kastilyoda bizon təsvir olunmuşdur [5 ?111]. Bəzi arxeoloqlar hesab edirlər ki, ən qədim təsvirlər təbii qaya səthindən istifadə olunaraq çəkilmiş rəsmlərdir [78, 321]. Beləliklə, Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki (29 №-li daş, şimal tərəfi) qayıq təsvirini üst paleolit dövrünə aid etmək olar.

Cingirdağın 25 №-li daşı üzərində sonrakı dövrə aid edilən təsvirdə rəssam çalalardan istifadə edərək, qurban-kəsmə səhnəsini əks etdirmişdir (şək. 69).

Qobustanın oxra ilə rənglənmiş petroqlifləri xüsusi qrup təşkil edir. Məsələn, Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 24a №-li daşdakı təsviri rəssamlığın şah əsəri adlandırmaq olar (şək. 3) [262, 28 -29]. Burada qədim rəssam qırmızı rəngli oxra ilə leopardın xallı maralı təqib etməsini təsvir etmişdir. Qayaaltı kolleksiyanın 11 №-li daşında üzərində boya qalıqları olan öküz və buzov təsvirləri vardır [167, 102]. Böyükdaş dağının aşağı səkisində, 112 və 116 №-li daşlarda oxra qalıqlarına rast gəlmək olur (ill. 89; 90). Arxeoloqlar Qobustandakı bir çox rəsmlərin

rənglənmiş olduğunu güman edirdilər [yenə orada, 102]. Avstraliyalılar boya əldə etmək üçün çalalarda boyaq maddəsi parçalarını əzərək toz halına salırdılar (ill. 91-a), [78, 332]. Qobustanda mağara və qayaüstü təsvirlərin yaxınlığında çoxsaylı çalalar aşkar edilmişdir. Yəqin ki, Qobustanın ibtidai ovçuları bu texnikadan istifadə edirdilər (ill. 91-b). Avropanın paleolit dövrü mağaralarında rəsmlərin rənglənməsi üçün tərkibində dəmir olan oxradan istifadə olunurdu. Bu oxradan sarı, qəhvəyi rənglər əldə edilirdi [5.10]. Macarıstanda isə oxra əldə etmək üçün üst paleolit yataqlar mövcud olmuşdur [78, 329]. Böyük Qobustan ərazisində çoxlu neft-qaz yataqları vardır. Bəzi yerlərdə neft və qazın yer üzünə təbii tullantıları nəticəsində qırmızımtıl rəngdə dəmir turşu kütləsi səpələnmişdir. Ola bilsin ki, o vaxtlar qədim rəsamlar bu cür prosesləri müşahidə etmiş və dəmir turşusundan rəsmlərin rənglənməsi üçün istifadə etmişlər.

Sürtülmə texnikası ilə yerinə yetirilmiş rəsm Böyükdaş dağının aşağı səkisi, 239 №-li daşdan məlumdur. Cızma və oyma (çox güman ki, metal alətlə) yolu ilə yerinə yetirilmiş rəsmlərə Qobustan və Gəmiqaya qayalarında rast gəlmək olar.

Gəmiqayada neolit və tunc dövrü qayaüstü təsvirləri daş alətlərlə həkk olunurdu. Rəsmlər, əvvəlcə nöqtə vurmaq texnikası ilə döyülür, sonra sürtmə yolu ilə konturlar dərinləşdirilirdi. Bundan başqa, Gəmiqayada sürtmə yolu ilə yerinə yetirilmiş rəsmlərə də təsadüf olunur [14, 104-108].

Abşeronun bəzi meqalit daşları üzərində insan və heyvanların barelyef təsvirlərinə rast gəlmək olar (ill. 92; 93). Təsvirlərin bir çoxu şaquli vəziyyətdə olan yastı daşlar üzərində həkk olunmuş, sürtmə yolu və ya iri çaydaşından olan alətlərlə oyulmuşdur [27a, 85].

Beləliklə, Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində tədqiqatçı-alimlər tərəfindən işlənilmə texnikasının bir neçə növü - oyma, sürtmə, döymə və ya iti metal əşya ilə cızma, nöqtələrlə döymə, rəngləmə texnikası [237, 71; 258, 5; 167, 99 103; 86, 91 98; 226, 68 71] və qayanın təbii relyefindən istifadə texnikası müəyyən edilmişdir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ

Qayaüstü incəsənət üzrə tədqiqatçının rastlaşdığı ən mühüm və çətin məsələ qayaüstü təsvirin yaşının müəyyən edilməsi probleimidir. Bu isə öz növbəsində, tarixi inkişafın uzun mərhələlərində abidənin yerinin düzgün müəyyən edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qayaüstü təsviri olan ayrı-ayrı daşların və mədəni təbəqə qalıqlarının stratigrafiyası (süxurların laylanması fonlarının, yer qabığının əmələgəlmə prosesinin tarixi ardıcılıqla öyrənilməsi), tipoloji təhlil və digər elmlərin-geologiya, paleozoologiya, paleobotanika və s. köməyi ilə təsvirlərin yaşını bəzən təyin etmək mümkündür. Lakin əldə olunmuş məlumatlar son dərəcə təxmini xarakter daşıyır və onların daha dürüst yaşları haqqında suallar cavabsız qalır.

Qayaüstü incəsənətin (xüsusilə paleolit dövrü incəsənətinin) yaşının müəyyən edilməsi probleminin həllində Breyl [295], Qrasiozi [303], Laminq-Kmperer [296] və xüsusilə Lerua Quranın [297] tədqiqat işləri və monoqrafiyaları mühüm rol oynamışdır.

Xronologiya məsələsi xüsusi müzakirə tələb edir. İbtidai arxeologiya üçün qayaüstü incəsənət ibtidai insanların təfəkkürünün öyrənilməsi istiqamətində mühüm mənbədir. İbtidai arxeologiyamı antropologiya, dördüncü dövr geologiyası, paleobotanika, paleoqrafiya, osteologiya və digər elm sahələri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Lakin son illər fizika, kimya, biologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar arxeologiyanın təbii və dəqiq elmlərlə əlaqəsinin yeni üsul, imkan və yolları meydana gəlmişdir.

Hazırkı dövrdə daha dürüst yaş təyin etmək üçün gilin zolaqları üzrə yaşın təyin edilməsi, spor-tozcuq təhlili, radiokarbon, dendroxronoloji, arxeomaqnit, termoluminesent və digər üsullardan istifadə olunur. Arxeologiyada nisbi xronologiya metodları yaxşı işlənib tədqiq olunmuşdur. Arxeoloqlar formal-səciyyəvi və stratigrafik metodlardan istifadə edərək hər hansı bir hadisəni səhsiz bu və ya digər dövrə (daş, tunc və ya dəmir) aid edə bilirlər.

Qayaüstü rəsmlərin nisbi yaşını müəyyən edərək təsvirin üslubundan başqa, həkkolunma texnikası və patinləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki. YUNESKO-nun dəstəyi ilə 2003-2004-cü illərdə Qazaxıstan və Özbəkistanda (Tamqalı, Kulcabası və Sarmışsaye çöllükləri) keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik seminarlarda rəsmlərin yaşının müəyyən edilməsində köməkçi amillərdən biri olan daş və qaya səthində patin nümunələrindən uğurla istifadə olunmuşdur. 2004-cü ilin dekabrında Hindistanda keçirilən qayaüstü incəsənətə dair X Beynəlxalq Konqres zamanı Bimbetka (Bhimbetka). Çambal Vali (*Chambal Valley*) ərazilərində mədəni təbəqələrdən tapılmış tapıntıların termoluminesent üsulu ilə yaşının müəyyən edilməsi nümayiş etdirilmişdir. (Qeyd: müəllifin şəxsi müşahidə və tədqiqatlarından).

Paleolit dövrünün incəsənət nümunələrinin dövrləşdirilməsi üzərində daha ətraflı dayanaq. XX əsrin I yarısında Fransada arxeoloji tapıntıların təkamülü və yeni növ alətlərin meydana gəlməsi əsasında üst paleolit dövrünü üç mərhələyə böldürdülər: orinyak, solütre və madlen. G.Peyroni [298, 9-10] sübut etmişdir ki, bu bölgü paleolit mədəniyyətinin inkişafını əks etdirmir və bir qədər fərqli bölgü təklif edir. Sonralar A.Lerua-Quran bu dəlillər əsasında üst paleolit xronoloji cədvəlini tərtib etmişdir [cədvəl № VII].

Orinyak mərhələsinə inkişafın iki xətti - Qərbi Avropada üst paleolit başlanğıcında təxminən eyni vaxtda mövcud olmuş orinyak və periqord xətləri daxil idi. Periqord mərhələsi üçün Şatelperron tipli ucluqlar adlandırılan qabarıq retuşlu ucu olan çaxmaqdaş lövhəciklər, sümük bizlər, silindr formalı nizə ucluqları səciyyəvidir. Bu dövr düşərgəsi radiokarbon metodu ilə e.ə. 31, 690+250 və 31.550+400 ilə aid edilir. Avropada Şatelperronun xarakterik düşərgəsi Arsi-sür-Kürdür [36, 188 189, 285].

Qeyd etmək lazımdır ki, Kiçikdaş dağındakı Qayaarası sığınacağından üst paleolit əmək alətləri və onların arasında Şatelperron tipli bıçaqlar [168, 21; 165, 7-8; 137, İş № 1], seqmentvari bıçaq lövhəcikləri (QTBQ fondu, inv. № 5684), prizma şəkilli nukleuslar (QTBQ fondu, inv. № 5722, 6207) aşkar edilmişdir. Analoji nukleuslar Kiçikdaş dağının Ceyranlar düşərgəsində (QTBQ fondu, inv. № 814), Böyükdaş dağının Kənizə düşərgəsinin 3,8-4,2 m dərinliyində (QTBQ fondu, inv. № 2018-3, 2006-2, 1799 -1, 1760-4) aşkar edilmişdir.

Prizmaşəkilli nukleuslar, bıçağa oxşar çaxmaqdaş lövhəcikləri, sümük bizlər üst paleolit dövrü üçün səciyyəvidir [230,58]. Bıçaqşəkilli çaxmaqdaş lövhəcikləri, həmçinin Kiçikdaş dağının Qayaarası (inv. № 5684, 5689, 5705) və Ceyranlar (inv. 904, 905, 907) düşərgələrində kar olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, lövhəcikdən bir çox alətlərin hazırlanmasına üst paleolit əvvəllərində başlanılmışdır [36, 194].

Həmin mədəni təbəqələrdən üzərində təsvir olan ayrı-ayrı daşlar da aşkar olunmuşdur. Kənizə düşərgəsinin 4,3 m dərinliyində üzərində şir (inv. № 2049) və kəmər- çimli insan təsviri olan (inv. № 2050) daşlar tapılmışdır.

Qayaaltı sığınacaqlarında və bəzi çoxqatlı təsviri olan qayaların ətəklərində sonralar aparılmış tədqiqat və qazıntı işləri zamanı əldə olunmuş qənaətlər Qobustan abidələrinin xronologiyasına yenidən baxılması zərurətini yaradır. Yaxın vaxtlaradək Qobustan abidələrinin qədimliyi barədə problem prinsiplial deyil, daha çox fərdi xarakter daşımıdır. Xronologiya problemlərinə dair ilkin nəşrlər vardır, lakin bu problem indi daha dərinlən tədqiq olunur. Bununla əlaqədar, təsvirlərin yaşına dair tamamilə yeni dəlillər əldə olunmuşdur. Bu gün Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində yaş məsələsinə tam və kifayət qədər konkret cavab vermək üçün bəzi imkanlar vardır. Əgər kiçik formalı incəsənət əsələrinin yaşı tapıldıqları arxeoloji təbəqəyə görə əksər hallarda düzgün təyin olunursa, qayaüstü təsvirlərin yaşının müəyyən edilməsi böyük çətinliklər doğurur. Lakin Qobustanın bəzi

petroqliflərinin tarixini müəyyən etmək olur. Mədəni təbəqə səviyyəsində yerləşən Qayaarası mağarasının divarlarındakı qayaüstü təsvirlərin müəyyənləşdirilməsi buna misal ola bilər. Bu mədəni təbəqədən tapılmış üst paleolit dövrünə aid əşyalara [165, 7-8] - Şatelperron tipli bıçaqlara və üzərində təsvirlər olan ayrı-ayrı daşlara əsasən təxmini nəticəyə gəlmək olar ki, bunların yaşı 31,5 min ildir.

Bundan başqa, xronologiya problemini dəqiqləşdirmək üçün paleontoloji və geoloji materiallardan istifadə olunması çox vacibdir. Xəzər dənizinin transqressiyası, reqressiyası və üst pleystosen faunasının nəslə kəsilməmiş nümayəndələrinin daşlaşmış qalıqlarının yaşı haqqında materiallar xronologiyayı təyin etməyə imkan verir.

Azərbaycan petroqliflərinin müəyyən edilmiş yaşı, məlum olduğu kimi, şərti, ilkin xarakter daşıyır. Adətən, vəhşi heyvan təsvirləri nisbətən erkən qrup rəsmləri kimi nəzərdən keçirilir. Öksər hallarda biz vəhşi öküz-tur və ona qarşı ov səhnələri ilə rastlaşdıqda təsvirlərin təhlilini təsdiq etməyə imkan yaranır. Bəzi hallarda tədqiqatçılar, hətta öküz-turu bizon kimi də qeyd etməyi mümkün hesab edirlər [163. 40-49, 43].

Beləliklə, Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərində turun ehtimal olunan məskunlaşması dövrü haqqında əldə olunan materiallar, vəhşi öküz təsviri petroqliflərin bəzi qruplarının yaşının müəyyən olunması üçün istifadə etməyə imkan yaradır. Bu tapıntılar vəhşi öküzün iştirakı ilə olan süjetlərin yuxarı xronoloji həddini təyin etməkdə əsas ola bilər. Biz qayaüstü təsvirlərin yayıldığı rayonların müasir landşaft - iqlim şəraitinin konkret təhlili və nəzərə alınması hesabına bu məlumatları bir qədər dəqiqləşdirə bilərik və qayaüstü təsvirlərin xronologiyasında bəzi dəyişikliklər edə bilərik. Buna baxmayaraq, petroqliflərin yaşının müəyyən edilməsində bu və ya digər nəslə kəsilməmiş və ya nəslə kəsilməkdə olan heyvan təsvirlərinin əhəmiyyətli amili problem olaraq qalır.

Binəqədi faunasının Fələstin, Suriya və Livanın paleolit mağaralarındakı heyvan təsvirlərinin siyahıları ilə müqayisə edərək, arxeoloqlar Binəqədi çöküntülərinin mövcudolma dövrünü təxminən mustye və orinyak dövrünə aid edirlər [40, 157]. Qobustanın ən qədim qayaüstü təsvirlərinin orinyak və solütre mədəniyyətinə aid olması haqqında E.Anatinin [278, 32, 60; 192, 292 294; 193, 194] ehtimallarını nəzərə alsaq, bu məsələyə dair ədəbiyyatda hamı tərəfindən qəbul olunmuş tarixdən (ədəbiyyatda üst paleolit sonu - mezolit əvvəli qeyd olunur) fərqli olaraq Qobustan qayaüstü təsvirlərinin daha qədim tarixi haqqında məntiqi nəticələrə gəlmək olar [165, 7-8].

Şübhəsiz, Qayaarası düşərgəsindən aşkar olunmuş üst paleolit dövrü çaxmaqdaşı bıçaqları [165, 7 8; 190, 25] Böyükdaş dağının Kəməz düşərgəsinin, Kiçikdaş dağının Qayaarası düşərgəsinin divarlarındakı bəzi petroqliflərin üst paleolit dövrünə aid olmasını təsdiq edir. Altamir, Qarqas, Trua Frer, Qornos de la Penya, La Qrez, Pernon-Per mağaralarının əhəngdaşı divarlarında əvvəlcə səthi sonra isə daha dərin qazılmış oymaları arxeoloqlar periqord dövrünə aid edirlər [5,

9- 29]. Onlar bəzi Qobustan təsvirləri ilə (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 29, 64, 65 №-li daşlar üzərindəki öküz təsvirləri) müəyyən oxşarlıq təşkil edirlər (ill. 12; 28; 29). Bu cür oymalar Labatyu, Lossel Fiqye, Qorj d'Anverdəki fiqur təsvirləri kimi, tədricən əsl barelyefə keçir. Heyvan təsvirləri ilə yanaşı, insanı təsvir edən əsl barelyeflərə (Loseldəki periqord dövrü) rast gəlinir. Analoji, lakin əks barelyef insan təsvirlərinə Qobustanda, Böyükdaş dağının yuxarı səkisində (29 №-li daş) və Kiçikdaş dağında təsadüf olunur.

Qayaüstü təsvirlərin nisbi yaşını təyin etmək üçün bütün şərtlər nəzərə alınır. Məsələn, üzərində təsvir olan daş və qayanın səthi vaxt keçdikcə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Patin, turşuma, qayanın işlənmiş səthi ilə bircə əhəng sızıntıları fiqurun səthini yekcins edir [294].

Nəqli kəsilmiş heyvan təsvirləri petroqliflərin qədimliyini sübut edir. Qobustanın Böyükdaş dağındakı Anazağa, Kəvizə, Kiçikdaş dağındakı Qayaarası-1, Firuz-1, Firuz-2 kimi mağaralarında bəzi qayaüstü təsvirlər bu və ya digər dərəcədə arxeoloji təbəqə ilə bağlıdır. Bu halda yaşı dəqiq təyin etmək olar.

Təsvirlər mədəni təbəqənin yaranmasından əvvəl və ya onunla eyni vaxtda həkk olunmuşdur. Anazağa, Qayaarası, Qayaarası-2, Ceyranlar, Kəvizə düşərgəsində üst paleolit dövrü çaxmaqdaşı bıçaqları səviyyəsində aşkar olunmuş qadın, öküz və qayıq təsvirləri və bu düşərgələrin divarları - 43 qaya üzərində digər rəsmləri olan ayrı-ayrı daş və onların qırıqları məlumdur [168, 21]. Böyükdaş və Kiçikdaş dağının yuxarıda qeyd olunan düşərgələrinin üst paleolit periqord dövrünə aid edilən bəzi təbəqələri [190,25; 192, 292-294; 193; 196, 62 65; 276, 18] bu mağaraların divarlarındakı petroqliflərlə tam eyni üslubda şəkilməmiş ayrı-ayrı daşlar üzərindəki təsvirlərə malik idilər. [137, iş № 1, 2, 3; 167, 99 103, şəkil 2, 2; 163, 40-49, 42]. Beləliklə, ayrı-ayrı daşlar üzərindəki bu rəsmlərin aşkar olunduqları mədəni təbəqədən əvvəl təsvir olunmaları haqqında nəticəyə gəlmək olar.

Divarlar üzərindəki təsvirlərin dəniz qumu təbəqəsi ilə örtülü olması hallarına da təsadüf olunur. Buna misal olaraq, Firuz-1 düşərgəsindən 500-600 m şimalda yerləşən Ceyranlar yaşayış məskəni göstərmək olar.

Bəzi rəsmlər (öküz, qadın, ovçu və balıq rəsmləri) dəniz qumu səviyyəsindən aşağıda aşkar olunmuşdur (1 metrə qədər qazıntıdan sonra dəniz qumu təbəqəsi aşkar olunmuşdur). Bu da bir tarixi dövrdə dəniz səviyyəsinin dünya okeanı səviyyəsindən aşağı, digər dövrdə 118 m [192, 292 294] hündürlükdə olmasını göstərir. Beləliklə, qazıntıların nəticələri və nukleuslar, trapesiyalar, sancaqlar, mikrolövəciklər, çopperlər və s. bu kimi üst paleolit dövrünə aid əşyaların əsasında Ceyranlar mağarasının petroqliflərini təxminən [165, 7-8] periqord dövrünə şamil etmək olar [137, iş № 1, 2-14].

Qobustan qayaüstü rəsmlərinin tarixinin müəyyən edilməsində çətinliyin əsas səbəbi uzaq dövrlərdən bizə gəlib çatmış sənədi sübutların yarımcıq olmasıdır. Amma, digər tərəfdən bu vəziyyətin səbəbi uzaq dövrlərin müxtəlif

elmlərlə kifayət qədər uyğunlaşdırılmış tədqiq olunmamasıdır. Bu tədqiqat işində maksimal dəqiqliyə nail olmaq üçün paleontologiya, geologiya və digər bu kimi müxtəlif elmlərin məlumatları əsasında problemin geniş, kompleks öyrənilməsi metodundan istifadə olunmuşdur.

Yaş probleminə bir qədər başqa tərəfdən, ənənəvi üsul və təsəvvürlərdən imtina edərək yanaşmaq lazımdır. Qobustanın bəzi qayaüstü təsvirlərinin yaşı haqqında qeydlər şəklində ilkin nəşrlər artıq mövcuddur [165, 7-84; 256, 96; 190, 25; 192, 292-294; 193; 194; 196, 62 65; 276, 18]. Nəticədə rəsmlərin yaşına dair tamamilə yeni rəqəmlər əldə edilmişdir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənəti öz mövzularına görə bizi paleolit dövrünə aparmış və əgər biz bu abidələrin üslub xüsusiyyətlərinə müraciət etsək, onda bu yaxınlaşma daha aydın və əsaslandırılmış görünür. Paleolit incəsənətinin inkişafını başa düşmək üçün tədqiqatçılar, hər şeydən əvvəl, tapıntıları xronoloji ardıcılıqla düzürlər. Lakin təbii təzahürləri daş alətlərlə eyni qaydada ayırmaq mümkün deyil, buna görə də biz yaşı dəqiq müəyyən olunmuş mədəni qruplara istinad etməyə cəhd edəcəyik.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, paleolit abidələrinin dövrləşdirmə sxeminin hazırlanmasına dair tamamlanmamış iş hal-hazırda da davam edir. Bu üslub xronologiyası indiyədək aparılmamışdır. Buna görə də biz qərb tədqiqatçılarının üslub sxemlərinə istinad edəcəyik.

Orinyak incəsənəti haqqında Herbert Kyun yazırdı: «...bu təsviri sənət əsərlərinin üslubunda həlledici amil - dərinliyin olmamasıdır, bu onların səthliliyi, müstəvi üzərində sözsüz sakitliyidir. Ən mühümü isə hər bir şeyə riayət olunaraq dərin və bir dəfəyə cızılmış kontur qətiyyətlə və möhkəm həkk olunmuşdur». «Pair non Pair»-dən olan orinyak fiqurlardan birini təsvir edərək o deyir: «Təsvir bir müstəvi üzərində durur». Arxeoloqlar hesab edirlər ki, orinyak üslubu təsvirin hamısının konturda yerləşdirilməsidir» [302].

Arxeoloqların orinyak təsvirlərinin üslubu haqqında bu iddiaları Qobustanın (məhz obrazların realistik şərhə verilən) bəzi qayaüstü təsvirlərinə müəyyən mənada aid edilə bilər.

Azərbaycanın qayaüstü təsviri incəsənəti qrafik düz səthlidir. Təsvirlər bütöv və ya konturlu siluətlə həkk olunmuşlar. Perspektiv və həcm mövcud deyildir. Heyvan və quşlar həmişə yandan təsvir olunmuşlar (Böyükdaş dağı, Anazağa mağarası). Fiqurların öz aralarında mütənəsibliyi şərti təəssürat yaradır. Bəzən heyvan və quşlar bir-birlərinə əks istiqamətdə (baş yuxarı və ya aşağı və s.) təsvir olunurlar. Heyvanların səciyyəvi cəhətlərini canlı əks etdirən bu düz səthli və realistik təsvirlər bəzi fərqlərə baxmayaraq, orinyak təsvirlərinə oxşayırlar (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 64, 65 №-li daşlar). Bu fikrin təsdiqi kimi, orinyak incəsənətinin bəzi elmi səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək olar. Paleolit incəsənətinin inkişafının birinci mərhələsinin (orinyak-solütre) (1906-cı il A.Breylin həkkolunma üslubuna görə) üslubu üçün geniş və dərin şırımlar

səciyyəvidir, siluetlər həmişə yandan verilir, heyvanların isə əksər hallarda cəmi iki ayağı göstərilir [294, 370], [5, 9- 29].

Öz növbəsində madlen dövrü incəsənəti daha yüksək pilləni əks etdirir. Burada üçölçülük (eni, uzununu və hündürlüyü), nisbətən mürəkkəb kompozisiyalar fiqurların dinamikliyini, ayrı-ayrı hissələrini əks etdirir [143, 1-32].

A.Lerua-Quran Qərb paleolit incəsənəti abidələrini təhlil edərək üslubların özünəməxsus xronologiyasını yaratmışdır [297].

I üslub. Heyvan başlarının və qadın cinsi işarələrinin primitiv və kobud təsvirləri (Kastane, Selye, La Ferrasi). Bu üsluba Şonqar - 1 dağında (1, 4, 5 №-li daşlar) (şək. 70-a) (170, 83, 86, 87) və Kiçikdaş dağında Qarayarası mədəni təbəqəsində üst paleolit çaxmaqdaşı bıçaqları kompleksi səviyyəsindən ayrıca daşda, Böyükdaş dağının Öküzlər-2 və Kəvizə mağaralarında [167,99-103, şək. 22] aşkar olunmuş öküz başının təsvirlərini, həmçinin Böyükdaşın aşağı səkisi 8№-li daşdan şimalda yerləşən qadının güman edilən cinsi işarəsi (ill. 72; 73) və 9 №-li daşdakı (Böyükdaşın yuxarı səkisinin şərq hissəsi) tamamlanmamış süysünlü öküz təsvirini (şək. 70-b), [5, 9-29] [69, 137] şamil etmək olar.

II üslub. Yandan təsvir olunmuş heyvan fiqurları ilə səciyyələnir. Onlar boyun-kürək xətti ilə çəkilməmişlər, buynuzlar çox vaxt üz tərəfdən verilir. İnsan fiqurları (heykəllər və bəryeqlər) isə sanki romb daxilinə əlavə olunmuşlar. Bu üsluba Per-non-Per, Lojeri-Ot, La Ferrasi, Villendorf, Dolni-Vestonitse, Lassel, La Qrez, La Mut, La Kroz a Qontran, Şabo, Le Fiqye nümunələri aiddir. Bu üsluba Böyükdaş dağı, yuxarı səkisinin 78№-li daşı üzərindəki təsviri də aid etmək olar (ill. 60).

III üslub. İri və enli bədənli heyvan təsvirləri, ayaqları qabağa və qısa verilmişdir. Buynuzlar real görünüşdə təqdim olunur. Bu üslubda dördbucaqlı (dama şəkilli) və klaviform işarələr təsvir olunmuşdur. Bu üslub qrupuna Rok de Ser, Furno-dyu Dəbl, Lasko, Fon de Qom, La Mut, Peş Merl, Qarqas, Altamir, Kastilyo, Paseqa, Rokamadur, Kunyak, Kovalanas yaşayış məskənləri aiddir. Bu üsluba rəsmi işlənilmə texnikasını nəzərə alaraq (kontur dərin şırımla açılmışdır) Böyükdaş dağının aşağı səkisi, 15№-li daş üzərindəki [68, 264] və Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 112 №-li daş üzərindəki heyvan təsvirlərini şamil etmək olar. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Qobustanda klaviform işarələri tez-tez rast gəlinən süjetdir (şək. 71).

IV üslub. İki hissədən ibarətdir:

- qədimi (orta madlen dövrünə uyğun);

- ayrı - ayrı daşlar üzərində parlaq və dəqiq, qayaüstü rəsmlərdə isə natamam təqdim olunan sonrakı dövr üslubu.

A. Lerua Le Quranın bütün bu üslublarını Qobustan paleolit təsvirləri üçün qəbul etmək olar.

Azərbaycanın ən qədim tarixinin paleolit dövrü incəsənətinin xronoloji ardıcılıqla öyrənilməsi vacib və mürəkkəb məsələdir. Diqqətimizi dəqiq tarixi

məlum olan mədəni qrupların bədii tərzinin, kompozisiyalarının, işlənilmə mövzularının müqayisəsinə yönəldək.

Azərbaycanın bəzi təsvirlərinin texnikasına və üslubuna görə Avropanın yaxşı tədqiq olunmuş qədim təsvirləri ilə oxşarlığı xüsusi maraq doğurur. Bu nümunələri Qobustanın bədii irsində müşahidə etmək olar. Ən qədim rəsmlər sırasında çoxsaylı insan təsvirlərini [68, 281, 230, 15, 226, 241, 257, 60, 65], üst paleolit fiqurları üçün səciyyəvi olan, yandan çəkilmiş qadın təsvirlərini nümunə göstərmək olar (şək. 39). Bu rəsmlər Qobustanın Kənizə mədəni təbəqəsində aşkar olunmuş kiçik daş heykəlləri ilə (ill. 56; şək. 54-b), [166, 92-95] müəyyən mənada oxşar cəhətlərə malikdir və mezin paleolit veneraları [145, 200, 1, 194, 203], (ill.57-a-b), Pindal, Nio Madlen dövrü mağaraları (ill. 58-b; 59) və İrkutsk yaxınlığında Masta kəndinin Kostenki kiçik heykəlləri ilə analoji oxşarlığı vardır (ill. 57, 58, 59). A.P.Okladnikov paleolit dövrünün insan təsvirlərini tədqiq edərək, belə nəticəyə gəlmişdir ki, qadın obrazları erkən üst paleolit dövründə meydana gəlmiş, kişi təsviri isə madlen dövrünə aid edilir. Bunlar əsasən «üst-üstə həkk olunmuş, müxtəlif dövrlərdə lay-lay çəkilmiş heyvanların oyulma təsvirləridir» [133, 80]. Bu cür fiqurların səciyyəvi nümunəsi-Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 29 №-li daş üzərindəki ovçu təsviridir (ill. 12; 13; 14; 15; şək. 71).

Bundan əlavə, yuxarıda adları çəkilən rəsmlərin paleolit dövrünə aid olmasını Anazağa, Kənizə, Qayaarası, Qayaarası-2, Ceyranlar mağaralarının üst paleolit dövrü çıxarmaqdaşı bıçaqları səviyyəsində aşkar olunmuş ayrı-ayrı daşlar üzərindəki qadın, ovçu, öküz, qayıq təsvirləri və bu mağaraların divarları olmuş 43 qaya üzərindəki rəsmlər təsdiq edir [168, 21], (ill. 98 (13,14); 57; şək. 72-a-b). Avropanın müxtəlif paleolit abidələrindən tapılmış kiçik heykəllərlə (ill. 56; 57-b,c; 58; 59) oxşar olan Kənizə mağarasından aşkar olunmuş daş qadın heykəllərinin hissələri qadın qayaüstü təsvirlərinin yaşını müəyyən edən mühüm amildir. Bu kiçik heykəllərdə və qadın təsvirlərində üst paleolit dövrünə xas olan cəhətlər izlənilir. Qadın və bəzi öküz təsvirlərinin yaranma tarixi öküz başı təsviri ilə eyni səviyyəli mədəni təbəqədən aşkar olunmuş «şatelperron bıçağı» əsasında müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan təsvirlərinin paleolit dövrünə aid olması xüsusiyyətləri C.Rüstəmovun və digər alimlərin tədqiqatları əsasında nəzərə alınmış və paleolit dövrünün dünya analoqları ilə müqayisədə tamamlanmışdır. Gələcək tədqiqatlar, görünür, bu suala daha inamla cavab verməyə imkan yaradacaqdır.

Bir sıra dəlillər Qobustan abidələrini Qərbi və Mərkəzi Avropanın tanınmış paleolit abidələri ilə yaxınlaşdırmağa imkan verir, lakin Avropa nümunələri ilə bəzi ümumi cəhətlərə baxmayaraq, onlar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdirlər. Qobustanın daha qədim dövrünün yaş probleminin həll olunmasında Cingirdağdakı tərsinə çəkilmiş keçi təsviri maraq kəsb edir (ill. 95). Bu, qayanın əvvəllər yuxarıda

yerləşdiyini göstərir. Beləliklə, bu daş üzərindəki insan təsvirləri sonradan həkk olunmuşdur.

Bundan başqa, müxtəlif rayonlarda yerləşən Azərbaycan qayaüstü təsvirləri yalnız o yer üçün səciyyəvi olan bəzi özünəməxsus üslub cəhətlərinə malikdir. Qobustandan qərb (Kəlbəcər, Gəmiqaya, Sünik və Göyəm) və şimal-şərqə (Abşeron) (ill. 96; 39-a,b; 4ü-a,b; 41; 42; 43; 44; 48; şək. 24-a,b; 25 a,b; 29) tərəf getdikcə, təsvirlər çox sxematik olur. Bu, Qobustan incəsənəti ilə Kəlbəcər, Gəmiqaya və Abşeron incəsənəti arasında bədii ənənələrin varisliyinin mümkünlüyü ilə bağlıdır. Qobustanın paleolit incəsənətinin üslub xüsusiyyətləri onun yerli özünəməxsusluğu haqqında danışmağa imkan verir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin dövrləşdirilməsi

Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin dövrləşdirilməsi sahəsində arxeoloq İ.Cəfərzadə mühüm işlər görmüşdür. Onun tədqiq etdiyi Qobustan petroqlifləri üslubuna, məzmununa və tarixinə görə ən qədim dövrlərdən orta əsrlərədək 6 tarixi-xronoloji qrupa bölünür:

- ən qədim, erkən dövr;
- neolit dövrü;
- eneolit dövrü;
- tunc dövrü;
- dəmir dövrü;
- orta əsrlər dövrü.

Lakin bu gün petroqliflərin tarixinə dair əldə olunmuş yeni dəlillər İ.Cəfərzadənin tərtib etdiyi xronologiyaya bəzi düzəliş və dəyişikliklər edilməsini tələb edir.

Son pleystosen və erkən holosen dövrü abidələri. Qayaüstü təsvirlərin yaşını müəyyən etmək üçün biz onların süjetləri ilə bu və ya digər rayonların iqlim şəraitinin dəyişməsi və faunanın təkamülü haqqında məlumatlarla müqayisəsini əsas götürmüşük.

Bu mənada Kiçikdaş dağının 5 №-li daşı üzərindəki 4 m 23 sm uzunluğunda iri balıq təsviri xüsusi maraq kəsb edir [IV cədvəl, şəkil 1]. Ehtimallara görə, bu təsvir, bölgədə nəslə kəsilməmiş delfin rəsmidir. Xəzər dənizində delfinin yaşaması üst dördüncü dövrə aid edilir. Bundan əlavə, ətəyində üst paleolit dövrünə dair mədəni təbəqə aşkar olunmuş erkən ovçular mağarasının divarında bu təsvirin həkk olunması dediklərimizi təsdiq edir. Beləliklə, rəsm tarixini təxminən üst pleystosen dövrünün sonuna - Xəzər hövzəsinin (Xvalın dənizi) son iri transqressiyası dövrünə aid etmək olar [40, 80, 88]. Bu dövrdə Aralıq dənizinin suları Qara dənizdən, yəni Manıç boğazından keçərək Xəzərə tökülürdü [192, 292-294].

Anazağa mağarasının divarlarının birində qalın torpaq qatı altından aşkar olunmuş qayaüstü təsvirləri (ill. 10) Vürm buzlaşması dövrünə, 27-20 min il əvvəl [209, 452] aid etmək olar. O vaxtlar dəniz səviyyəsi nisbətən aşağı idi (bax: I bölmə). Böyükdaş dağının yuxarı səkisinde, Öküzlər-2 düşərgəsinin (163, 43) mədəni təbəqəsindən aşkar olunmuş 6 Didacna balıqquluğu düşərgəsinin paleolit yaşını müəyyən edən maraqlı faktlardan biridir. Yalnız şirin sulara yaşayan bu molyusklar [21] Xəzər dənizinin şirin sulu olduğu dövrdə, yəni üst dördüncü dövr üst pleystosen dövründə yaranmış Xvalın dənizində mövcud ola bilərdilər [192, 292-294] (bax: Xvalın dənizinin geoloji xəritəsi).

Dediklərimiz düşərgənin üst paleolit dövrünə aid olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Mütləq geoxronologiyaya görə, Xvalın dənizinin mövcudluğu e.ə. 34 min il əvvələ şamil edilir [101, 129]. Bu dövr Azərbaycanda üst paleolit dövrünün başlanğıcı ilə (e.ə. 40-35 min il əvvəl) üst-üstə düşür [228, 415]. Beləliklə, Kiçikdaş dağındakı dəfin təsvirinin bu dövrə aid olduğunu güman etmək olar. Bu dövrdə Manıç boğazının açıq olduğunu da [192, 292- 294] nəzərə alsaq, bu fərziyyənin tamamilə mümkün olduğunu qeyd edə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, son paleolit mədəniyyəti Qərbi Avropa ərazisində daha dolğun öyrənilmişdir. Ona görə də tarixçilərin əksəriyyəti Qərbi Avropa tapıntılarına istinad edirlər. Üst paleolitın ən erkən mərhələsi orinyak dövrüdür. Mərkəzi Avropada bu dövr e.ə. 42 min il əvvələ aid edilir [36, səh.182]. Orinyak dövrü üçün müxtəlif növ daş sancaqlar, kəsici və sümük alətlər, əsasən bizəoxşar ucluqlar və deşicilər səciyyəvidir. Qeyd etdiyimiz kimi, inkişaf etmiş orinyak dövrünə qadın fiqurları - «Veneralar» və bəzi baryeqlər aid edilir. Tipik Qərbi Avropa mədəniyyəti olan solütre dövrünə (e.ə. 19 min il əvvəl) «dəfnəyarpaqlı ucluqlar»dan əlavə, ilk sümük iynələr də xasdır. Paleolitın son mədəniyyəti üçün (e.ə. 15 min il əvvəl) müxtəlif daş alətlər - burğular, bıçaq-mişarlar və mikrolitlər səciyyəvidir. Mezolit (epipaleolit) dövrü (e.ə.13 min il əvvəl) kiçik daş alətlərin (mikrolitlərin) inkişaf dövrüdür. Bu dövrdə alətlərin əksəriyyəti sümük və ağac tutacaqlarla təmin olunurlar.

Qobustan mağara və sığınacaqlarında aşkar olunmuş arxeoloji nümunələr qayaüstü təsvirlərin bəzi yaş problemlərini həll etmək üçün qiymətli materialdır. Qərb və rus tarixçilərinin mədəniyyət bölgüsünə əsaslanaraq onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Öküzlər-2 yaşayış məskəni (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi). Düşərgənin inventarı trapesiya, seqment, sancaq, deşici və digər alətlərdən ibarətdir. Çaxmaqdaşlı ucluqlu sancaq (şək. 72-a) daha çox Malta mağarasından tapılan üst paleolit çaxmaqdaşlı alətləri formasına yaxındır (şək. 73-b). Qabarıq lövhə qırıqlarından hazırlanmış digər sancaqlar (şək. 73-c,ç) VIII Kostenki düşərgəsinin Telman mədəniyyəti sancaqları ilə (şək. 73-d) və Şatelperron iti ucluqlar tipində olan erkən **Kapsi** mədəniyyətində (Qafq, Şimali Afrika) təmsil olunan ucluqlu sancaq lövhəciyi ilə (ill. 97) oxşarlıq təşkil edir. Mustye bazası üzərində Kapsi mədəniyyəti (Qafq, Şimali Afrika) Orta Avropanın orinyak

mədəniyyəti ilə eyni vaxtda mövcud olmuşdur (145, 206-207). Forma etibarlı ilə Böyükdaş dağının Öküzlər-2 düşərgəsində tapılmış daş alətlər Sibirin Kokorev (şək. 74-a, b) və Afontov (Afontov dağı) mədəniyyətlərinin üst paleolit daş alətləri ilə bəzi oxşar cəhətlərə malikdir. Üst paleolit texnikası və alətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə əsasən onların olduqları yeri müəyyən etmək olar. Bu əlamətlər müəllifə, bu yaşayış məskəninin yaşını ehtimal etməyə imkan vermişdir. Bu mədəni təbəqədə aşkar olunmuş *Didacna* balıqqulaqlarına əsasən, düşərgənin üst paleolit dövrünə aid olduğunu söyləmək olar.

Anazağa mağarası, 5 №-li sığınacaq (*Böyükdaş dağının yuxarı səkisi*). Düşərgənin inventarı prizma şəkilli (inv. № 4287, 4575, 4476), (ill. 98 (1, 2, 3)) və silindrik nukleuslardan (inv. 4149) (ill. 98 (4)) ibarətdir. Qədim insanlar bu nukleuslardan son paleolit dövrü üçün səciyyəvi olan qırıqları və lövhəcikləri qoparırdılar [78,132, şəkil 194]. Bəzi nukleuslar [inv. 4154, 4215, 4269], (ill. 98 (5.6.7)) Uştata (Tunis) düşərgəsindən aşkar olunmuş nukleuslara [78, 155] oxşarıdılar. Inventar №-ləri 4570 və 4303 (ill. 98 (8,9)) olan mikrolövəciklər üçün İber-mavritan (Uştata düşərgəsi, Tunis) [78, 155] və Kapsi mədəniyyətinə xas olan cəhətlər səciyyəvidir [78, 158]. Inventar №-si 4828 olan döyücü alətləri (ill. 98 (10)) Çexiyada, Mlazitsedon tapılmış sadə erkən paleolit dövrü kobud alətlərlə oxşardır [yənə orada, 137, şəkil 196]. Qayaarası (inv. №6040) (ill.99(1)) və Ceyranlar (inv. № 820) (ill. 100 (1)) düşərgələrindən olan alətlərlə oxşarlıq təşkil edən çaydaşı alətləri (inv. 4892) (ill. 98 (11)) qravetti dövrünə (e.ə. 25 min il əvvəl) aid edilən Pavlov mədəniyyətinə (Prcemosti, Moraviya) uyğun gəlirlər [36, 65]. Bu dövrə aid üzərində insan təsvirləri olan ayrı-ayrı daşlar aşkar edilmişdir (QTBQ-nin fondu - inv. № 2314, 2418) (ill. 98 (13, 14)). Analoji petroqliflərə Böyükdaşın yuxarı səkisində və Kiçikdaş dağında rast gəlinir. Bu mədəni təbəqədən balıqqulağından hazırlanmış bəzək əşyaları (inv. № 4542) aşkar edilmişdir (ill.98 (12)).

«Kəniyə» yaşayış məskəni (*Böyükdaş dağının yuxarı səkisi*). 3,8-4,2 m dərinlikdə aşkar olunmuş iti ucluqlar (inv. № 1892, 1904, 2001, 2001-2) (ill. 101 (1,2,3,4)) qərbi Fransanın tipik solütre dövrünə aid iti ucluqları ilə oxşarıdılar [78, 148]. Silindrik nukleus (inv. № 1768-1) (ill 101 (5)) son paleolit dövrünün tipik nümunəsidir [yənə orada, 132, şəkil 194]. Bu mədəni təbəqədən şir (inv. № 2049) (ill. 101 (6)) və kəmərcinli insan (inv. №92050) (ill. 101 (7)) təsvirləri olan daşlar aşkar olunmuşdur. Qobustan qayalarındakı analoji təsvirləri elə həmin dövrə aid etmək olar.

1 №-li sığınacaq (*«Maral», Böyükdaş dağının yuxarı səkisi*). Daş alətlərin hazırlanmasında iş plitəsi rolunu oynayan daş (inv. № 6572) (ill. 102 (1)) (daş üzərində zərbə izləri var) üst paleolit dövrü üçün səciyyəvidir [yənə orada, 165]. Inventar №-si 6515 olan döyücü alətində (ill. 102 (2)) üst paleolit dövrü emalının izləri vardır. Şarabənzər alətlər (inv. № 6550 (ill. 102 (3))) Kapsi mədəniyyəti alətləri ilə oxşarıdılar [yənə orada, 224], (ill. 97).

Qayaarası yaşayış məskəni (*Kiçikdaş dağı*). 2,7-3m dərinliyində aşkar olunmuş daş alətlər (inv. № 6040), (ill. 99 (1)) qravetti dövrünün düşərgəsindən (Pavlov, Prcemosti, Moraviya) olan alətlərə bənzəyirlər. Analoji alətlər Ceyranlar (inv. №820) (ill.100 (1)) və Anazağa (inv. № 4892), (ill- 98 (11)) mağaralarında aşkar olunmuşdur. Arxeoloqların ehtımallarına görə, bu alətlər daşı emal etmək üçündür [78. 170. 178]. Bıçaqvari və kəsici lövhələr (inv. № 5705, 5718), (ill. 99 (2,3)) Moraviyanın Dolni Vestonitse daş bıçaqları ilə oxşar cəhətlərə malikdir. Bu düşərgədən tapılmış sümük bizlər və bizkəsicilər (ill. 99 (4)) kapsi, iber-mavrusin, Moraviyada Nova Drateniska mağarasından madlen, Avstriyada II Vielendorf sümük məmulatları ilə eynilik təşkil edir [yenə orada, 158,237,203,148].

Ceyranlar yaşayış məskəni (*Kiçikdaş dağı*). Qayaarası (inv. № 6040) (ill. 99 (1)) və Anazağa (inv. № 4892) (ill. 98 (11)) mağarasından tapılmış alətlərlə oxşar olan çaydaşı alətləri [inv. № 820)] (şək. 71) Pavlov mədəniyyətinin cilalanmış alətlərinə bənzəyir və qravetti dövrünə aid edilir. Arxeoloqlar hesab edirlər ki, bu, paleolit dövründə cilalanmış daşın azsaylı nümunələrindəndir [yenə orada, 178]. Obsidian və çaxmaqdaşı qırıqları (ill. 98 (2)) da Dolni Vestonitse (Moraviya) düşərgəsinin Pavlov paleolit nümunələrinə yaxındır [yenə orada, 153].

Qobustan abidələrinə qısa nəzər salmağımıza baxmayaraq, düşərgələrin paleolit dövrünə aid olması şübhə doğura bilməz. Bəzi hallarda, hətta orinyak, solütre və madlen dövrlərini də müəyyən etmək olar.

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin xronologiya probleminin həll edilməsində çox vacib və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən amil Qobustanın paleoantropoloji məlumatlarından istifadədir. Bu məlumatlar Qobustanda məskunlaşmanın qədimliyini müəyyən etməyə imkan yaradır. 1970-ci ildə Kiçikdaş dağında yerləşən Firuz mağarasının mədəni təbəqələrinin birində 11 skelet (ikisi uşaqlara, qalanları böyüklərə məxsus) aşkar olunmuşdur. Bu skeletləri C.Rüstəmov e.ə. VIII-VII minilliyə aid etmişdir [168, 21].

Paleoantropoloji məlumatlara görə, yer təbəqəsinin sürüşməsi nəticəsində aşkar olunmuş sümüklərin anatomik quruluşu pozulmuşdur. Həmin təbəqədə çaxmaqdaşı və çaydaşı alətləri, mikrolit alətlər, sancaqlar, nukleuslar, həmçinin, çaydaşından asma bəzəklər, qaban köpək dişləri və digər heyvanların dişləri aşkar edilmişdir [99, səh.158-162]. İstisna deyil ki, torpaq sürüşməsi nəticəsində mədəni təbəqələr də sürüşmüşdür. Beləliklə, bu təbəqənin mezolit dövrünə aid olması şübhə altına alınma bilər. Bu ehtimalın təsdiqi kimi, bu qəbirlərin yaşı paleoantropoloji qalıqlara görə deyil, C.Rüstəmovun qoyduğu tarixə görə müəyyən olunmuşdur. (Müəllifin qeydi: Mötəbər tədqiqatçıların fikirlərini əsla inkar etməyərək, müəllif müzakirə üçün digər nöqtəyi-nəzəri mümkün hesab edir. Bu qəbirlərin daha qədim mənşəli olması tamamilə mümkündür).

Əldə olan paleoantropoloji materiallar birmənalı cavab üçün kifayət deyildir. Belə mürəkkəb problemlərin uğurlu həlli üçün Qobustanda geniş miqyaslı kompleks tədqiqatların aparılması zəruridir. Arxeoloqların, antropoloqların,

geoloqların, etnoqrafların bu rayonda birgə əməkdaşlığı Azərbaycanın yerli əhalisinin qədim tarixini yenidən canlandırmaq üçün qiymətli material verə bilər.

Digər tərəfdən insan kəllələri olan həmin təbəqədə qaban köpək dişləri və nəslə kəsilmiş digər heyvanların qalıqları aşkar olunmuşdur. Onlar bu kəllələrin yaşının müəyyən edilməsində istiqamətverici ola bilərdi. R.M.Qasımova qeyd etmişdir ki, Azərbaycanın paleoantropologiyasında çoxlu coğrafi və xronoloji boşluqlar vardır [yenə orada, 161]. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Qobustan yaşayış məskənində arxeoloji tapıntıların yaşının müəyyən edilməsi radiokarbon üsulu ilə aparılmamışdır. Tapıntıların kifayət qədər dəqiq müəyyən olunmamış yaşına və onların natamamlığına baxmayaraq, ehtimal etmək olar ki, Qobustandakı insan kəllələri avropoid tipli uzunbaşlı, dar sifətli, tünd dərilili insana, Xəzər tipinin yerli variantlarından birinə məxsus olmuşdur [99, 162].

Beləliklə, hətta, bu cüzi material Qobustanda qədim Aralıq dənizi tipinin olmasını ehtimal etməyə imkan verir [yenə orada, 160]. Bu nəticələrin təsdiqi kimi, Öküzlər, Maral (№5) və Qayaarası düşərgələrindən tapılmış əmək alətlərinin kapsi mədəniyyəti alətləri ilə oxşarlığını göstərmək olar.

Bu mənada tədqiqat nöqtəyi-nəzərindən Xəzər dənizinin qərb (Qobustanın timsalında) və şərq sahilləri tunc dövrü kurqanlarının müqayisəli təhlili böyük maraq doğurur. Müəyyən mənada bu kurqanlar dəfn mərasimi, qəbirlərin səmti, oxranın mövcudluğu və qismən saxsı qablara görə oxşardılar. Hər iki bölgənin kurqanları torpaq quyu, su, daş qutu olan daş yığını və ya daşlardan ibarət dairə şəklində təqdim olunurlar. Mərhumlar qıvrılmış vəziyyətdə, başları əsasən şərq və ya şimal-şərq səmtində dəfn olunmuşlar [246,25-42; 43,126-151]. Qeyd edək ki, Qobustanda iki kurqanda skeletlərin səmti cənub-qərbə qalanları isə şimal və şimal-şərqə yönəlmişdir. Xəzər dənizinin şərq sahilinə və Türkmənistanın yaşayış məskənlərində aşkar olunmuş saxsı qablar kobud şəkildə, naxışsız və ya cüzi həndəsi ornamentlə hazırlanmışdır. Qobustanın tunc dövrü qəbirlərində tapılmış ləvazimat şərq Xəzəryanı düşərgələrdə aşkar olunmuşlarla müəyyən mənada oxşardır. Bu bərdə hələ 1977-ci ildə Formozov xatırlatmışdır [201,49]. Həmçinin hər iki bölgədə tunc məmulatı (metalin tərkibinə görə oxşar-qalay tuncu) aşkar olunmuşdur [246. 78; 43, 129]. Qeyd edək ki, geoloji və geokimyəvi məlumatlara görə, Azərbaycanda, habelə Zaqafqaziyada qalay yataqları yoxdur və buna görə tunc məmulatlarının tərkibində qalay cüzi miqdardadır [70, 64]. Arxeoloqlar N.M.Vinoq-radova və Y.Y.Kuzmina hesab edirlər ki, «...dəfn olunma mərasiminin kurqanaltı ayinləri, şərqə səmt və saxsı qablar III Volqaboyu doğrama mədəniyyəti üçün səciyyəvidir, qəbilələrin daş quruluşu, mərasimlərində odun rolunu Andronov təsirini göstərir. Beləliklə, Xəzəryanı və Türkmənistan qəbiristanları və quyular yaxınlığındakı düşərgələr doğrama mədəniyyət birliklərinə məxsus olan çoban tayfaları tərəfindən tərk edilmişdir, lakin onlar Fedorov tipli Andronov əhalisinin təsirini hiss etmişlər». [43, 129].Təəssüf ki, müəlliflər Xəzər dənizinin qərb sahilinin, xüsusilə Qobustanın qiymətli arxeoloji məlumatlarından istifadə etməzlər,

İran və Orta Asiyanın cənubunda yaşayan əkinçi xalqların çöl tayfalarının mədəni inkişatına hər hansı bir təsirini inkar edirlər. Bununla yanaşı, arxeoloqlar qoyunçuluqla məşğul olan əhalinin gəlmə olduqlarını, onların Volqaboyu və Uralətrafi ərazilərdən cənuba gəldiklərini qeyd edirlər [yenə orada, 130-131].

Qobustanda hələ erkən üst paleolit dövründə yaşayış olmasını və həyatın burada fasiləsiz olaraq orta əsrlərdək davam etməsini nəzərə alsaq (bunu arxeoloji məlumatlar təsdiq edir) və dəfn mərasimində, səmt məsələsində (şərq və ya şimal-şərq), tunc məmulatlarında metalın tərkibi, saxsı qabların bəzi oxşar cəhətlərini xatırlatsaq, onda qərbi Xəzəryanı bölgələrdən şərqə köçmə haqqında fikir söyləmək mümkündür. Onu da qeyd edək ki, Qobustanın paleoantropoloji nümunələri tipinə görə Türkmənistan qəbiristanlıqlarından tapılmış kəllələrlə müəyyən qədər oxşardırlar. Lakin yaşına görə çox-çox qədimdirlər. Hər iki bölgənin kəllələrini tədqiqatçılar Aralıq dənizi tipinə aid etmişlər [99,158-162; 43-131]. Bu problemi nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu ehtimallar daha ətraflı tədqiqat tələb edir və gələcəkdə Avrasiya mədəniyyətlərinin xronologiyasının təsdiqi üçün vacib istiqamətverici amil ola bilər.

Digər etibarlı, xronoloji cəhətdən istiqamətverici amil vəhşi öküz, maral və leopardların təsvirləridir. Belə ki, Azərbaycanda bu heyvanların peyda olmaları vaxtı nisbətən dəqiq müəyyən olunmuşdur. Qobustanda real ölçülü öküz təsvirləri qayaüstü rəsmlərin yaşını müəyyən etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (şək. 5; 6; 24; şək. 75-a,b; ill. 12; 28; 29; 35) Çünki, bu heyvanlar üst pleystosen dövrü faunasına aid edirlər. Aşağı Lojeri (Fransa) (şək. 75-a) və Foz-Koa (Portuqaliya) (ill. 103) turlarının Qobustan öküz - tur təsvirləri ilə son dərəcə oxşarlığı faktını nəzərə alaraq, onların xronoloji cəhətdən eyniliyi qənaətinə gəlmək olar. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji ədəbiyyatda bərqərar olmuş ənənəyə görə, paleolit dövrü qayaüstü rəsmlərinə yalnız nəslə kəsilməmiş pleystosen faunası təsvirlərini aid edirlər. Lakin pleystosen dövründə indi nəslə kəsilməmiş heyvanlarla yanaşı, son vaxtlaradək mövcud olmuş nəcib maral, ceyran və kulanlar da yaşamışlar [11,5-18; 165,7-8]. Onlar ov obyektinə olmuşlar. Sümük qalıqları tez-tez paleolit abidələrində aşkar olunur [Qeyd: Qaya arasında aparılmış qazıntılar zamanı əksəriyyəti ceyrana aid olan külli miqdarda osteoloji materiallar tapılmışdır, 165, 7,8]. Buna görə də onların bəzilərinin paleolit rəssam tərəfindən həkk olunması istisna deyildir. Azərbaycan ərazisində paleolit dövrü ovçusunun əsas obyektinin öküz olması ehtimalı ilə razılaşmaq olar. Ov ayınları ilə əlaqədar, məhz bu heyvanların təsvirləri qayalarda həkk olunmuşdur.

Faunanın nisbi təkamülünün nümunələri əsasında onların təsnifatını tərtib etmək olar. Belə ki, onlar yalnız petroqliflərə deyil, həm də oxra ilə rənglənmiş (leopard xallı marala hücum edir. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 24-cü №-li daş) nadir təsvirlərə də şamil edilir [162,7-9], (şək.3). Azərbaycanın qayaüstü incəsənəti üzrə təxmini dövrləşdirilmə aşığıdakı kimidir:

1. Qədim öküz-tur dövrü. Bu dövrdə nəsl kəsilmiş fauna təmsilçisi - öküz-turların primitiv-təbii təsvirləri, həmçinin klaviform təsvirləri, qadın işarələri. yandan və başsız paleolit «Veneralar» və əks-barelyefi texnikasında həkk olunmuş təsvirlər təqdim olunur (ill.58-a).

Erkən ovçular və mərasim rəqsləri təsviri (ill. 64; şək. 45), çoxsaylı qayıq təsvirləri bu dövr üçün səciyyəvidir. Bu dövr öz növbəsində bəzi əlavələrlə dörd üslub qrupuna (Lerua-Qurana görə) bölünür:

I üslub. Kiçikdaş dağının Qayaarası düşərgəsindəki öküz başının təsviri, həmçinin Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, Öküzlər-2, Kəvizə yaşayış məskənlərindəki ayrı-ayrı daşlar üzərində öküz başı təsvirləri. Şonqar (şək. 6, 7). Böyükdaşın yuxarı səkisi 33 (45) №-li daşı və ehtimal olunan qadın işarəsi (Böyükdaş dağı, aşağı səki, 8№-li daşdan şimala) (ill. 73; 74).

II üslub. Təbii ölçülü öküz təsvirləri, əks-barelyef insan təsvirləri (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 65. 29№-li daş) (ill. 29;12).

III üslub. Qısa ayaqlı və gen bədənli öküz təsvirləri (ill. 35), Böyükdaş dağı, yuxarı səki 29, 65 №-li daşlardakı klaviform işarələri (şək. 70).

IV üslub. 1) Ox və kamanlı kişi ovçuların əks-barelyef təsvirləri (ill. 14; 15); 2) Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki Öküzlər-2, Kəvizə, Kiçikdaş dağının Qayaarası və Şonqar dağının yaşayış məskənlərinin mədəni təbəqələrində aşkar olunmuş ayrı-ayrı daşlar üzərindəki təsvirlər (ill. 13, 14, 56, 98 (13,14, 101(7) şək. 54-e). Burada, əsasən ovçular, qadınlar, öküzlər və qayıq rəsmləri təqdim olunur.

II Vəhşi atlar və öküzlər dövrü (*əhliləşmişlərdə daxil olmaqla*). Burada vəhşi öküz və kulanların ovlanması sənəsinin təsvirləri təqdim olunur. (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 45 №-li daş (ill. 22; 23). Bu dövrdə əhliləşdirilmiş, öküzlərin real təsvirləri meydana çıxır (yenə orada, 45 №-li daş), (ill. 21). Mərasim-ovsun mənasını daşıyan rəsmlərə də rast gəlinir (kollektiv rəqslər, qurbankəsmə səhnələri və s. Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 67 №-li daş), (ill. 62).

III. Marallar dövrü. 1) Maral və dağ keçilərinin çoxsaylı təsvirləri. Rəsmlər real ölçüdə təsvir olunmuşlar, vəhşi qaban və ev heyvanlarının təsvirləri də həkk olunmuşdur. (Cingirdağ, Yazılıtəpə, 4, 9, 92, 33, 54 №-li daşlar, Böyükdaş dağının yuxarı səkisi 46 №-li daş, aşağı səkisi 10 №-li daş), (şək. 25-b, c; ill. 25; 26; 37; 38: 49); 2) İnsanların ov səhnələrində və mərasim-ovsun səhnələrindəki üslub təsvirləri (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi. 59 №-li daş (şək. 19; 20; 21-a, b).

IV Keçilər dövrü. 1 qrup - Kiçikdaş dağında maral və Cingirdağda keçiləri təsvirləri (Cingirdağ 13. 33, 36, 63, 54 №-li daşlar; Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 42 №-li daş, cənub tərəf) (şək. 76 a, b, c, ç, d), II qrup - Kəlbəcər, Gəmiqaya (21, 33, 34, 54 №-li daşlar) və Abşerondakı heyvan təsvirləri (şək. 22-a,b; 24 ill. 39; 40; 41; 42; 43: 44). Yeni obrazlar - buynuzlu keçilər, dairə şəkilli günəş işarəsi (Gəmiqaya 21 №-li daş) meydana çıxır (şək. 77; 78). İnsan təsvirləri yandan və üzdən, hərəkətdə (heyvanı təqib edərkən, rəqs və ya ovsun ayinlərini yerinə yetirərkən) təqdim olunurlar (şək. 23).

V Dəvə dövrü. Dəvələrin, şirlərin sxematik təsvirləri, atlı və ov səhnəsi təsvirləri (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi. 90, 103 №-li daş və aşağı səkisi, 155 №-li daş. Kiçikdaş dağı 37№-li daş, Yazılıtəpə 24, 42, 38. 40 №-li daşlar), latın, ərəb və fars yazıları (şək. 32; ill. 50:51).

Nəzərdən keçirdiyimiz materiallar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Üst pleystosen dövründə ovun əsas obyektı sürü halında yaşayan iri heyvanlar idilər. Ova kollektiv halında gedirdilər. İnsan təkbaşına qida əldə edə bilmirdi. Qobustan qayaüstü təsvirlərində də aparıcı yeri əsas yaşayış mənbəyi olan heyvanlar - öküz-tur, vəhşi at və başqaları tuturdu. Lakin pleystosenin sonu holosenin əvvəlində iqlim şəraiti dəyişilir. Buna müvafiq olaraq ov obyektı da dəyişir. Bu dövrdə qayaüstü incəsənətdə müasir holosen faunasının (maral, keçi, vəhşi qaban, quş və s.) təsvirləri meydana çıxır.

Neolit və tunc dövrləri abidələri

Azərbaycanın neolit və tunc dövrləri petroqliflərinin süjetlərində ov üslubu izlənilir. Həkkolonma üslubuna görə, onlar üst paleolit və mezolit dövrlərinin rəsmlərindən fərqli olaraq daha sxematik tərzdə çəkilməmişlər. Neolit və tunc dövrünün petroqliflərində insan təsvirlərinin faiz nisbəti bir qədər azalır. Daha çox heyvan təsvirləri müşahidə olunur. Üslub xüsusiyyətlərinə görə, bu dövrün rəsmlərini 2 qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daha real təsvir olunmuş heyvan rəsmlərini aid etmək olar. Məsələn, Kiçikdaş dağında maral və Cingirdağda (33, 54№-li daşlar) keçi təsvirləri. Burada, bəzi heyvan təsvirlərində neolit dövrünün ənənələri qorunub saxlanmış, lakin onların məzmunları daha geniş və rəngarəngdir. Onlardan bəziləri sakit, digərləri rəqs edən vəziyyətdə - arxa pəncələri üzərində bir-birinə qarşı təsvir olunmuşlar (Böyükdaş, yuxarı səki, 42№-li daş (cənub tərəf); Yazılıtəpə (13, 63, 54, 36 №-li daşlar), (şək. 76-a,b,c,ç,e).

İkinci qrupa Kəlbəcər, Gəmiqaya (21№-li daş) və Abşerondakı (şək. 22-a,b; 24; ill. 39; 40; 41; 42; 43; 44) heyvan təsvirləri aiddir. Çəkilmə üslubuna və məzmununa görə, ikinci qrup petroqlifləri Qobustanın sonrakı dövr təsvirlərinə yaxındır. Bu rəsm qrupunda yeni meyillər aydın izlənilir. Yeni obrazlar - buynuzlu keçilər, dairəvi günəş işarəsi (Gəmiqaya 21№-li daş) meydana gəlir (şək.79;80). İnsan təsvirləri hərəkətdə (heyvanı təqib edərkən, rəqs və ya ovsun ayinlərini yerinə yetirərkən) təqdim olunurlar (şək. 23). Gəmiqayanın Nəbiyurd adlanan yerində 2002-ci ildə aşkar olunmuş yaşayış məskəni, qəbiristan, saxsı qabların qırıqları tədqiqatçılar üçün bəzi qayaüstü təsvirlərin (insan, keçi və marallar təsvirləri) yaşını müəyyən etmək üçün əsas olmuşdur (e.ə. IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəli) [254, 125- 126].

Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərinin yaşını müəyyən edərkən, arxeoloqlar yaşayış məskəninin və e.ə. III minilliyə aid olan dairəvi tikilinin qalıqlarını əsas götürmüşlər. Bu yerdə **surf** vasitəsilə erkən tunc dövrünə aid mədəni təbəqə aşkar

olunmuşdur. Burada bıçaqvari lövhəciklər, obsidiandan hazırlanmış ox ucluqları və səciyyəvi yarımsıra bənzər tutacaqları olan sadə və hamar qablar aşkar edilmişdir. Mədəni təbəqə, qayaüstü təsvirlər və daimi yaşayış məskənlərinin mövcudluğunu arxeoloqlar zəngin otlacaqları olan yüksək dağ bölgələrində intensiv məskunlaşma ilə əlaqələndirirlər (87, 491 492; 243,53).

Qobustanın, Gəmiqayanın, Kəlbəcərin və Abşeronun neolit və tunc dövrü abidələrinin xronologiyası tədqiqatçılar tərəfindən hərtərəfli öyrənilmiş və bunun nəticəsində onların yaşı kifayət qədər dəqiq təqdim olunmuşdur. Bundan əlavə, Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərində bəzi elementlər onları neolit, eneolit və tunc dövrünə aid etməyə imkan verir (236.34 36).

Beləliklə, Azərbaycanın neolit və tunc dövrü petroqliflərini nəzərdən keçirərək, biz müəyyən edirik ki, çəkilmə üslubuna və məzmununa görə hər iki qrupun təsvirlərini marallar və keçilər dövrünə aid etmək olar.

Erkən dəmir dövrü və orta əsrlər abidələri

Bu bölmədə e.ə. II minilliyin II yarısından başlayaraq orta əsrlərin sonunadək yaradılmış qayaüstü təsvirlər nəzərdən keçirilir.

Nəzərdən keçirilən dövr Qobustanın qayaüstü incəsənətində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə səciyyələnir. Təsvirlər daha çox sxematik olur. Rəsmlərin çəkilməsində yeni üslub tərzini meydana çıxır. Yeni ifadə tərzində süvari ov səhnələri və maralların təqibi səhnəsi. (Yazılıtpə. 9. 38. 40. 90.136 №-li daşlar; Böyükdaş, yuxarı səki, 103 №-li daş; Gəmiqaya, 54 №-li daş) meydana çıxır (şək. 22-a,b; 49: ill.64). Qolsuz antropomorf fiqurları bu dövrün vacib təzahürüdür (şək. 81).

Təsvirlərdə izlənilən səciyyəvi xüsusiyyət qurbankəsmə səhnələridir (Yazılıtpə, 24, 25 №-li daşlar). İ.Cəfərzadə bu səhnələri e.ə. II və I minilliklərə aid edir. Məzmununa görə daha erkən - maral və keçilər dövrünün təsvirlərindən qalma çoxlu elementlər saxlanılmışdır. Bu dövrə, həmçinin, bəzi həndəsi təsvirlər, ayrı-ayrı xaçabənzər şəkillər və ya dairəyə salınmış petroqliflər şamil edilir. Baykalyanı, Lena çayı [131, 129, 131], Amur ətrafının [111. tablo № 91,92,93] analogi yazıları ilə müqayisəli təhlil nəzərdən keçirdiyimiz rəsmləri tunc dövrünə aid etməyə imkan verir.

Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeronun qayaüstü kolleksiyaları böyük maraq doğurur. Bu rəsmlər üslubuna görə Qobustan abidələrinə yaxındır. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində dəvə karvanlarının təsviri xüsusilə diqqətəlayiqdir (Böyükdaş dağı, aşağı səki, 155 №-li daş), (şək. 32).

Beləliklə, e.ə. II-I minillikdən orta əsrlərədək Azərbaycan qayaüstü rəsmlərini nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslubuna və kompozisiya quruluşuna görə heyvan və insan təsvirləri dəvələr dövrünə aiddir.

Əldə olunmuş nəticələrə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, tunc dövrü petroqlifləri arasında yeni süjetlər, araba və atların təsviri meydana çıxır. Bu dövr

üçün heyvan bədənlərinin çoxsaylı həndəsi fiqurlara parçalanması üslubu səciyyəvidir. Buna oxşar təsvirlərə tunc dövrü Monqolustan təsvirlərində rast gəlmək olar (129. 82.şək. 27) (şək. 82).

Beləliklə, qayaüstü rəsmlərin yaşını müəyyən edərkən, təsvirin üslubundan başqa həkkolunma texnikası (bax: Fəsil 2.2) və patinləşmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Patinləşmə daş və qayaların səthini parlaq qabıq şəklində, qaradan sarı rəngədək hamar edən, necə deyirlər, səhra qaralmasıdır. Bu qaralmanın yaranması barədə mütəxəssislərin fikirləri müxtəlifdir. Ehtimallardan biri - daş süxurlarının günəş istisinin təsiri nəticəsində tərləməsi ya da dəmir və manqan məhlullarının ifrazıdır [96, 152]. Belə hallara bir çox dağ süxurlarında təsadüf olunur.

Hələ keçən əsrin 50-ci illərində alimlər sübut etmişlər ki, qaya səthi üzərində əmələ gələn parıltılı qabıqlar daşın növündən asılı deyil. Bu səthin tərkibinə dəmir və manqan turşuları daxildir. Bunlar isə vaxtaşırı qayalardan sızılan məhlullarla nəmlənir və ya daşın səthi üzərində yığılıb qalan boş yığılmalar arasından süzülür [44, 30; 45, 76]. Bu sızıntı yığılmalarında silisium turşusu (və ya fosfor turşusu) və manqan birləşmələrinin müəyyən edilməsində bəzi göbək və birhüceyrəli yosun növlərinin mikroorqanizmləri mühüm rol oynayır [44, 41]. Beləliklə, dəmir və manqan turşuları, birhüceyrəli yosun koloniyaları və günəş şüalarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində qaralmanın parıltılı qabıqları əmələ gəlir.

Azərbaycanda patinləşmə Kəlbəcər, Gəmiqaya, Naxçıvan dağ süxurlarında və Qobustan qayalarının əhəngdaşı səthində müşahidə olunur. Məsələn, Böyükdaş dağının yuxarı səkisində yerləşən Yeddi Gözəl mağarasında üzərində rəsmlər olan qayanın səthi açıq terrakota (sarı və ya qırmızı gil) rəngli parıltılı qabıqla örtülmüşdür.

Əhəngdaşından olan qayaların daxilində minilliklər ərzində duzların miqrasiyası prosesi gedir. Yağışdan sonra qayalar həm nəmlənir, həm də onların dərin qatlarında kalsium duzlarının yuyulub çıxması baş verir, qayaların səthində isə kalsit qabıqları əmələ gəlir. Keçən əsrin 80-ci illərində arxeoloqlar ehtimal etmişlər ki, «qoruyucu qabıqların yaranması prosesi, onun sürəti və qalınlığı rəsmlərin yaşını müəyyən etmək üçün real əsas ola bilər» [40, 52].

Gəmiqaya və Kəlbəcərdə günəş şüaları nəticəsində 3000m hündürlükdə daşların səthi qara və sarı rəngli çalarlarda parıltılı qabıqla örtülmüşdür. Bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar ola bilsin ki, Azərbaycanın bəzi qayaüstü təsvirlərinin yaş problemini həll edəcəkdir. Digər istiqamətverici amillərin olmadığı üçün patinləşmə dərəcəsi petroqliflərin nisbi yaşının müəyyən olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənət abidələrinin dövrləşdirilməsi üzrə tədqiqatçıların fikirlərinə və dünyanın analoji abidələrinin tədqiqat materiallarına əsaslanaraq, Azərbaycan petroqliflərinin aşağıdakı şəkildə dövrləşdirilməsini təklif edirik:

I. Ən qədim erkən mərhələ - son pleystosen və erkən holosen dövrü öküz-tur dövrü - ən erkən hüdudu e.ə. 34000-ci ilə aid edilir. Bu dövr, öz növbəsində dörd üslub qrupuna bölünür:

I üslub orinyak üslubu (e.ə. 34000-ci il): Kiçikdaşın Qayaarası düşərgəsindəki öküz başı təsviri, həmçinin Böyükdaş dağının yuxarı səkisindəki Öküzlər-2, Kəniyə yaşayış məskəninə, Şonqar dağında (şək. 8, 9, 10) ayrı-ayrı daşlar üzərindəki, Böyükdaşın yuxarı səkisi, 33 (45) №-li daşdakı öküz başı təsvirləri və Böyükdaş dağının aşağı səkisi, 8 №-li daşdan şimala qadın işarəsi ehtimal olunan abidə (ill. 72; 73).

II üslub - solitüre-madlen üslubu(e.ə. 19000-15000-ci illər): Təbii ölçüdə öküz təsvirləri, qadınların əks-barelyef təsvirləri (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 65, 29 №-li daş) (ill. 12; 29).

III üslub - madlen üslubu (e.ə. XV-XIII minillik): Qısa ayaqlı və gen bədənli öküz təsvirləri (ill. 19; 34; 36) klavitorm işarələri (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 29 65 №-li daşlar).

IV üslub madlen-mezolit üslubu (e.ə. XIII-VIII minillik): 1) Kişi ovçuların əks-barelyef təsvirləri və ox-kamanlı ovçu təsvirləri (ill. 14; 15); 2) Böyükdaş dağının yuxarı səkisində yerləşən Öküzlər - 2, Kəniyə, Kiçikdaş dağının Qayaarası və Şonqar dağının mağaralarının mədəni təbəqələrindən aşkar olunmuş ayrı-ayrı daşlar üzərindəki təsvirlər (şək. 72; ill. 56; 98; 101). Burada, əsasən ovçu, qadın, öküz və qayıq təsvirləri təqdim olunur.

II. Neolit dövrü - vəhşi at və öküzlər dövrü (e. ə. VII- VI minillik)

Vəhşi öküz və kulanların ovlanması səhnəsi (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, Ovçular mağarası, 45 №-li daş) (ill. 22; 23), əhliləşdirilmiş öküzlərin real təsvirləri (yenə orada, 45 №-li daş) (ill. 30-a,b). Böyükdaş dağının yuxarı səkisi. 67 №-li daş), (ill. 62).

III. Eneolit dövrü - Maral və keçilər dövrü (e.ə. VI-IV minillik)

1) Maral və keçilərin çoxsaylı təsvirləri. Rəsmlər real ölçüdə təqdim olunurlar. Vəhşi qaban və ev heyvanlarının da təsviri vardır. (Cingirdağ, Yazılıtpə, 4, 9, 92, 33, 54 №-li daşlar, Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 46 №-li daş; aşağı səki, 10№-li daş) (şək. 17; 26-b, c; ill. 25; 26; 38; 49).

2) Ov səhnelərində və mərasim-ayın səhnelərində insanların üslub təsvirləri (Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 59№-li daş) (şək. 19; 20; 21-a, b).

IV. Tunc dövrü - keçilər dövrü (e. ə. IV-III minillik) 2 qrupa bölünür: I qrup - Kiçikdaş dağında maral və Cingirdağda keçi təsvirləri (13, 33, 36, 63, 54 №-li daşlar) Böyükdaş dağı (yuxarı səki, 42 №-li daş (cənub tərəf) (şək. 75).

II qrup - Kəlbəcərdə, Gəmiqayada [21 №-li daş] və Abşeronunda (şək. 22 a,b; 24; ill. 39; 40; 41; 42; 43; 44) heyvan təsvirləri, buynuzlu keçi təsvirləri, dairə şəkilli günəş işarəsi [Gəmiqaya - 21 №-li daş] (şək. 76; 77), araba və digər təsvirlər (şək.78).

V. Dəmir dövrü (e.ə. II-I minillik)

Maralların təqibi səhnəsi (Yazılıtpə, 9, 38, 40, 92, 136 №-li daşlar; Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 103 №-li daş; Gəmiqaya, 54 №-li daş) (şək. 21-a-b; 36; 47; 49), qurbankəsmə səhnələri (Yazılıtpə, 24,25 №-li daşlar), qolsuz antropomorf fiqurlar (şək. 81), Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeronun bəzi insan, keçi və maral təsvirləri.

VI. Orta əsrlər dövrü (I-XVIII əsrlər)

Dəvə karvanları təsvirləri (Böyükdaş dağı, aşağı səki, 155 №-li daş) (şək. 32), nizə ilə silahlanmış atlılar, işarələr və damğalar, islam dini məzmunlu yazılar və təsvirlər (Böyükdaşın aşağı səkisində mehrab təsviri, ərəb və fars yazıları).

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİNİN SEMANTİKASI

Azərbaycan qayaüstü təsvirləri qədim Azərbaycan əhalisinin müxtəlif dini təsəvvürlərinin formalaşmasının öyrənilməsinə imkan yaradır. Üst paleolit, mezolit, neolit və digər dövrlərin petroqlifləri, qədim arxeoloji komplekslər əsasında ayın təsəvvürlərinin rəngarəngliyini müşahidə etmək olar. Qədimdə Azərbaycan əhalisi arasında animizm, totemizm və ulduz ayinləri kimi etiqadlar mövcud olmuşdur.

Animizm - bəşər mədəniyyətinin erkən mərhələlərində meydana gələnək inkişaf etmiş və yer üzünün bütün dinlərinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Etnoqrafiyada elə bir din yoxdur ki, animizmi qəbul etməsin. Totemizmde, ovsunlarda, fetişizmde, mərhumlara sitayişdə, ibtidai dinin bütün formalarında mustye dövründən üst paleolitə keçid zamanı ruhlar, onların mənəvi müəmmalı təsiri haqqında təsəvvür, yəni animistik təsəvvürlər mövcud olmuşdur. Bu özünü, ələxüsus dəfn mərasimlərində əyani bürüzə vermişdir. İbtidai dövrdə təbii fəlakət qüvvələri, müəmmalı hadisələr qarşısında qorxu animistik təsvirlər əmələ gətirmişdir. İbtidai insanlar çoxsaylı ruhlar dünyasında yaşayırdılar.

Müqəddəs dağlara sitayiş ən qədim və geniş yayılmış adətlərdən biridir. Sonralar dağlara sitayiş bəzi dinlərə keçmişdir. Hindistanda Himalay dağlarına, Fələstin yəhudiləri Sinay dağına, Yunanıstanda Olimp dağına sitayiş edilmişdir. Mərkəzi Asiyanın (Monqolustan, Qazaxıstan, Özbəkistan və s.) ən hündür dağ zirvələrində dağların ruhu üçün qurbangahlar olan daş qalaqları «obo» yığirdılar. İndi də buradan keçənlər «obo»ya nəinki daş, həmçinin şirniyyat və ya kökə qoyurlar. Bu nəzirlər yerli əhaliyə iltifat üçün dağların ruhuna verilir [127.39].

Kökləri ilə uzaq keçmişə gedib çıxan dağlara və daşlara sitayiş Azərbaycanın bir çox rayonlarında öz əhəmiyyətini saxlayır. Onlardan Xızı rayonunda Şahbuz [213,19]. Beşbarmaq dağlarını, Qobustanda Cingirdağı (əvvəllər Cingir Baba adlanırdı), Qonaqkənddə Həzrət Baba, Ordubad rayonunda Əshabi-Kəhf və Gəmiqayanı göstərmək olar.

Arxeoloqlar dağlara sitayişin mövcud olması və yayılmasını bu cür izah edirlər ki, dağ zirvələrinin göylərə ucaldığı və bura buludların yığıldığı, ildırımlar çaxdığı yer olduğu üçün (ildırıma səbəb olan təzahürlərdən - bulud və yağışlardan əkinçilik, məhsuldarlıq insanın firavanlığı üçün əsasdır) bu dövrdə dağlara və onların ruhlarına sitayiş əmələ gəlmişdir [222, 384].

Qobustanda hal-hazırda da qədim ənənə saxlanılmışdır - yerli camaat üçün toy günü Böyükdaş dağını ziyarət etmək mütləq mərasimdir. Bu, dağlara ehtiramın qədim formalarının qalıqlarıdır.

Son illər ərzində Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin öyrənilməsi sayəsində əldə olunmuş materiallar qayaüstü incəsənətlə dağ və daşlara sitayiş arasında

əlaqənin olması haqqında fərziyyə irəli sürməyə imkan yaradır. Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcər rayonunda qədim rəssamlar uzaqdan görünən, öz ölçüsü və gözəlliyi ilə insanların diqqətini cəlb edən hündür qayalarda rəsm çəkirdilər. Yəqin ki, keçmişdə nəslin himayədarı kimi sitayiş edilən dağlar müqəddəs dağlara çevrilmişdir. Qobustanda Cingirdağı yerli camaatın Cingir Baba adlandırması da əsassız deyildir.

Cingirdağ adının keçmişdə Dengir, Dengri kimi tələffüz olunması da maraqlıdır. Tənqiri «Oğuznamə»nin uyğur variantında ən ali Allah mənasını verir. Alban tarixi mənbələrindən məlum olur ki, Tanqırxanın daş müqənnəsi olmuş, burada at və ya digər heyvanları qurban kəsmişlər [266,98,209-210,223].

Qobustan dağının ətraf ərazilərində (Böyük Qobustan ərazisinin, xüsusilə Qobustan qəsəbəsi əhalisinin şifahi məlumatları - M.F.) və Ordubadda (Gəmiqaya dağında) qayaüstü incəsənətin dağlara sitayişlə əlaqəsi haqqında təsəvvürlər saxlanılmışdır [237, 12].

Qobustan ətrafındakı müqəddəs yerlər - pirlər zirvəsi yastı dağ mənzərəsi ilə uyğunluq təşkil edir.

Kiçikdaş dağında Qaraatlı piri vardır. Müqəddəs ocaq qaya üzərində yerləşir. Böyükdaş dağının aşağı səkisində İmam Əlinin ayaq izi hesab olunan çuxurlu daş vardır. Bu daşdan bir qədər aralı, 117 №-li qaya üzərində mehrabı xatırladan təsvir həkk olunmuşdur. Qobustan dağlarının daşları üzərində qayaüstü təsvirlərin yaranması təcrübəsi həm dağlar, həm də daşlara sitayiş haqqında təsəvvürlərlə bağlıdır. Kiçikdaş dağında, Qaraatlı piri yaxınlığında təbii çuxurlu qaya vardır. Buraya insanlar niyyət etmək üçün qayaya gəlirlər. Niyyətlərin həyata keçməsi üçün, adətən qayaya mıx vurub oraya və ya yaxınlıqdakı dağdağan ağacının (Qafqaz dağdağanı - *Celtis caucasica* Wiii) budaqlarına kiçik parça kəsikləri bağlayırlar.

Daşdan təsvirləri həkk etmək üçün material kimi geniş istifadə olunması onun uzun ömürlüliyü haqqında təsəvvürlərlə əlaqədardır. Bu isə daşa sitayiş üçün əsas hesab olunur. Azərbaycanda bu sitayiş müxtəlif növlərə bölünür: dağ, qaya, daş və çaydaşına sitayiş. Azərbaycanın bəzi rayonlarında qəbirlərə qara daş da qoyurdular və belə düşünürdülər ki, insan öldükdən sonra onun ruhu bu daşa keçir. Çox güman ki, elə bu məqsədlə də kiçik insan heykəlləri basdırılırdı [10, 81].

Kökləri ilə uzaq keçmişə söykənən daşlara sitayiş hal-hazırda da Şərqi Hindistanın dağ rayonlarının bir çox tayfa və xalqlarında öz mənasını itirməmişdir [113, 175-188].

Daşlara fəvqəltəbii xüsusiyyət vermək, onlara sehrli qüvvə kimi baxmaq və ovsun mərasimlərində istifadə etmək bir çox dünya xalqlarına yaxşı məlumdur. Məsələn, Mərkəzi Avstraliya tayfalarında yerli əhali şər qüvvələri qovmaq üçün daş atırdı. Bunun nəticəsində həmin yerlərdə minlərlə daş qalaqları yaranırdı. Daşdan ovçuluq və yağış ovsunlarında geniş istifadə olunurdu [280, 53]. Qobustanda aparılan arxeoloji ekspedisiyalar zamanı qəbirlərdən külli miqdarda

üzərində qayaüstü təsvirlər olan daş-qayalar aşkar olunmuşdur [167, 99-103; 246, 42]. Bütün bunlar daşların ayın üçün nəzərdə tutulması haqqında fikir irəli sürməyə imkan verir.

Üst paleolit mədəniyyətində animistik konsepsiyanın ən parlaq daşıyıcıları bütün bəşəri başlanğıc təcəssümü olmuş qadın əcdadı obrazıdır. Bəzi arxeoloqların fikrincə, qadının «xüsusi mövqeyi» və ona sitayiş hələ orinyak-solütre dövründə meydana gəlmişdir. [180, 257] Bu mühitdə «ümumi qadın» obrazı hakim mövqə tuturdu. Bunun bədii sübutu Qobustan qayalarındakı sifətsiz qadın təsvirləri və paleolit dövrünün əksər «Venera»larıdır [68, 281, 226; 166, 92-95; 145, 200-203]. Mifoloji fantaziyalarla dolğun olan «ümumi qadın» obrazı nəslin artmasına nəzarət edən əcdad ana-başını təcəssüm etdirirdi.

Hələ üst paleolitın orinyak dövründə qadının antropomorf təsvirləri dünya təsəvvürlərinin və ideyalarının yaradıcılarından birinə çevrilir. Bu mövzu özünü həm süjet formasında, həm də işarə yazılarında göstərirdi. Başsız qadın bədənlərinin real və sxematik təsvirləri yeni həyatın sonsuzluğunu əks etdirirdi. Bununla əlaqədar, Böyükdaş dağındakı «başsız» hamilə qadın fiqurları maraqlı doğurur (yuxarı səki, 49 №-li daş), (ill. 58).

«Ümumi qadın» obrazı əvvəlcə kiçik formalarda məhdudlaşır, sonralar, madlen dövründə isə mağaraların qayaları və divarlarında tək qadın təsvirlərinə rast gəlinir. İbtidai incəsənətin yüksəliş dövrü üst paleolitın ortaları və sonuna təsadüf edir. Bu dövrdə ən geniş yayılmış süjet qadın elementlərini əks etdirən obrazlardır. Oturaq həyat şəraitində qadın-əcdad, nəslin davamçısı, ocağın qoruyucusu və ovçu - ovsun ayınlarını yerinə yetirən olmalı idi [76, 402-404].

Etnoqrafik müqayisələrin aparılması paleolit incəsənəti abidələrini düzgün şərh etməyə imkan yaradır. Bizim günlərdə qorunub saxlanılan yeganə ayın Qərbi Mikroneziyanın Pelau adalarında «nəslin davamçısı»na sitayişdir [186, 554; 184]. Azərbaycanda da ana nəslinin izlərini saxlamış ayınlar vardır.

Ayınlərdən birinə görə, yaşayış məskəninin qadınları öz aralarından «Şah» seçirdilər. «Şah» xüsusi səlahiyyətə malik idi və müxtəlif mübahisələri həll edirdi. Bundan başqa, Zaqafqaziyadan uzaqlarda yayılmış «al-anası»na özünəməxsus inam qadınlının həyatında vacib rol oynayırdı. Kürd qadınlınının və Azərbaycanın digər rayonlarının nümayəndələrinin mövhumatçı təsəvvürlərində hündür kürən qadın zalım və çox böyük gücə malik idi. Bu da həmyerlilərin dərin hörmətinə və qorxusuna səbəb olurdu [9, 165-166]. Paleolit dövrü qadın təsvirləri ilə bağlı ideyalar ibtidai insanların təsəvvürlərinin əsasını təşkil edir.

Çoxsaylı qəbirlərdə biz paleolit dövrü insanının (sonralar növbəti dövrlərin insanları da) axirət dünyasına inamını səciyyələndirən animistik təsəvvürlərin mövcudluğu faktının təsdiqini görürük. Belə qəbirlər Qobustanın Firuz düşərgəsində aşkar olunmuşdur. Arxeoloqlar mədəni təbəqədə 11 insan skeleti aşkar etmiş və onları mezolit dövrünə aid etmişlər. Üstü oxra ilə örtülmüş və

mağaranın içində aşkar olunmuş analoji qəbirlər Azərbaycanın neolit, eneolit və tunc abidələri üçün səciyyəvidir. Belə qəbirlərə Qərbi Avropada da rast gəlinir.

Dəfn ayınlarını tunc dövrünə aid olunan qəbirlər də təsdiq edir. Qobustan mezolit və tunc dövrü qəbirlərinin timsalında ayınların bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar.

1) Bir sıra qəbirlərdə qırmızı oxranın olması;

2) Mərhumla birgə əşyaların, silahların, kəsilmiş qurban qalıqlarının (heyvan sümükləri) olması. Məsələn, tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid olan Qobustan kurqanları 3 növə bölünür: quyusuz kurqanlar, quyu kurqanları və daş qutu kurqanları.

Azərbaycanda kurqanaltı quyusuz qəbirlər ilk dəfə Qobustanda aşkar olunmuşdur [246, 105]. Burada mərhumun üstü qırmızı oxra qatı ilə örtülmüş qəbirlərə də dəfələri rast gəlinmişdir (Böyükdaş və Kəniyə dağlarının arasında, 9 №-li kurqan [yənə orada, 31, 41, 42].

Bu hərəkətlərin ovsun mənası daşdığı danılmazdır. Qan rəngində qırmızı boyanın olması, çox güman ki, həyatın mənası sayılan işığı, istiliyi əks etdirirdi [210]. Bir çox tayfalarda qırmızı boya magiya ilə bağlı idi. Ona zalım ruhları qovan sehrli qüvvə, mərhumun həyat gücünün möhkəmlənməsi kimi baxırdılar. Tunc dövründə qədim qobustanlıların dəfn ayınları haqqında müəyyən məlumatları kurqanlarda aşkar olunmuş iri mal-qara sümükləri bir daha təsdiqləyir [Qobustan, 10 №-li kurqan], [247, 34, 42]. Əcdadların ruhuna ehtiramla bağlı olan dini təsəvvürlərin öyrənilməsi üçün qədim insan qalıqlarının, köhnə qəbirlərin qazıntısı mühüm materialdır. Tədqiq olunan məsələ üçün Qobustan arxeoloji abidələri böyük maraq kəsb edir. Belə ki, aşkar olunmuş Qobustan qəbirlərinin hamısında mərhumlar bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşlar. Bu, qədim qobustanlıların dəfn mərasimlərinin xüsusi cəhətləri haqqında fərziyyə irəli sürməyə imkan yaradır. Mərhumlar, əsasən şimal və şimal-şərq istiqamətində dəfn olunurdular. Şərq və qərb istiqamətində, yəni günəşin istiqamətində edilən dəfnləri, arxeoloqlar skeletin günəşə meyli ilə əlaqələndirirlər və burada artıq günəşə sitayişin olması ehtimalını irəli sürürlər [139, 62]. Göstərilən dəlillərin natamam olmasına baxmayaraq, onlar Azərbaycanın ən qədim tayfalarının erkən dini təsəvvürlərinin rəngarəngliyi və mürəkkəbliyini sübut edir.

Dinin ən qədim formalarından biri, şübhəsiz ki, totemizmdir.

Müxtəlif dünya xalqları arasında totemizmin yayılması kifayət qədər dəqiq müəyyən olunmuşdur. Tarixi inkişafın erkən mərhələlərində totemizm bu və ya digər formada bütün xalqlara məlum idi. Totemizmin klassik ölkəsi Avstraliya hesab olunur [186, 387-388].

Totemist etiqadlar Azərbaycanda da yayılmışdır. Burada indiyədək totemist dünya görüşünün əks-sədası olan adlara rast gəlmək olur: İlandağ, Maraldağ, Ceyran bulağı və s.

Totemizm izlərinə Qobustan, Abşeron, Kəlbəcər və Gəmiqayanın qayaüstü təsvirləri arasında rast gəlmək olar. Azərbaycan petroqliflərinin xüsusi bölməsini heyvan, quş təsvirləri təşkil edir. Qəbirlərdən heyvan sümüklərinin tapılması nadir hadisə deyildir. Əldə olan materiallar əsasında, ehtimal etmək olar ki, onların bəzilərindən sitayiş obyektini kimi istifadə olunması totemizm elementlərinin mövcudluğunu təsdiq edir. Arxeoloqlar əcdadlarımızın totem təsəvvürlərinin (bəzi heyvan və bitkilərin ilahi qüvvəsinə inam) paleolit dövründə yayıldığını güman edirlər. Eyni zamanda, həm allahlara, həm də heyvanlara şamil edilən jest dilinin tanış olması kimi çox maraqlı ehtimal irəli sürürlər. Bu, qayaüstü incəsənətdə parlaq əks olunurdu [30, 108]. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, paleolit və sonrakı dövrlərdə insanlar qurbanlıq heyvanların təsvirlərini çəkmişlər. Onlara allahın «nümayəndələri və qurbanların mərasim hərəkətləri»nin rəhbəri olan heyvan - yol yoldaşı kimi baxırdılar [yənə orada, 108].

Totemlər ibtidai insanların baxışlarına və təsəvvürlərinə böyük təsir göstərirdi. Totemlər onlarda qorxu və həyəcan hisləri oyadırdı. Təbiət qanunlarına və onun təbii təzahürlərinə cavab tapa bilməyən ibtidai insanlar bunu totemlərin əzəmətli gücü ilə əlaqələndirirdilər. Bu nöqteyi-nəzərdən, Azıx mağarasından aşkar olunmuş, içərisində mağara ayılarının kəllələri olan yeri göstərmək olar [54. 57]. Belə tapıntılar Fransanın bir çox mağaralarında - Lazare kahasının mərkəzində aşkar olunmuşdur. Kəllə, əl-ayaq qalıqları (daha sonrakı dövrlərə - mustyeyə aid) bir sıra Qərbi Avropa mağaralarında qeyd olunur. Hətta mustye dövründə totemistik təsəvvürlərin nişanələri vardır. Draxenlox (İsveçrə) və Petersxel mağaralarının dərinliklərində xüsusi qaydada düzülmiş mağara ayısının kəlləsi və sümükləri tapılmışdır [145,183 184]. Bunun təsdiqi kimi, Azıx mağarasından aşkar olunmuş mağara ayı balasının kəlləsi xüsusi maraq kəsb edir [yənə orada].

Yazılıtpədə (Qobustan) 25 №-li daş üzərində keçiyə təsvirləri və kiçik çalalar həkk olunmuşdur. Keçiləri sanki çalaların yanına qurban kəsmək və qanın çalalara axması üçün gətirmişlər (şək. 36. 69). Bəzi arxeoloqlar hesab edirlər ki, petroqliflər qədim insanlar üçün allahla ünsiyyət vasitəsi olaraq xahiş və cavabı əks etdirir. Qurbankəsmə adəti olmadan allahla əlaqə aqlaşmaz idi [30, 103]. Ruhlar kimi totemlər də toxunulmaz hesab olunurdular. Totemlər tam qadağalar sistemilə bağlıdır. Onları öldürmək və yemək olmazdı. Lakin bəzi hallarda qadağa götürülürdü. Məsələn, Berinq dənizinin sahillərində ovda öldürülmüş suitlərin ruhlarını yenidən dənizə qaytarırdılar və bununla, onların yeni həyata qayıtmalarını təmin edirdilər. Belə mərasimlərdə iştirak etmək ovçuların bilavasitə vəzifəsi idi [293, 301-302].

Belə ayinlərdən buşmenlər də istifadə edirdilər. Onların inanclarına görə, öldürülmüş mifik «yağış heyvanları»nın qanı və südü quraqlıqdan yanmış torpağı nəmləndirir [273, 136 137]. Şimal-qərbi Avstraliyanın aborigenləri ayin zamanı daşların üzərindəki heyvan təsvirlərini məhv edirdilər. Bu ayinlər həyatın davamını

sübut edir. Bu isə, ölüm, məhv olma təhlükəsindən və onları dəf etməyin mümkünlüyü ümidindən irəli gələn ibtidai dinin ən vacib vəzifəsidir.

Heyvanlara sitayiş Azərbaycanın qədim tayfaları arasında geniş yayılmışdır. Heyvanların qayaüstü təsvirlərinin müqayisəli təhlili əsasında bu mövzunu nəzərdən keçirək.

Öküzə sitayiş. Azərbaycan petroqlifləri arasında qədim tayfa və xalqların öküzə sitayiş etmələri haqqında zəngin, rəngarəng və qiymətli material hesab edilən öküz təsvirləri xüsusi yer tutur. İnsan öküzlə (bizon, tur) ilk tanışlığı paleolit dövründə baş vermişdir. Qayaüstü incəsənətin inkişafının ilkin mərhələlərindən başlayaraq, Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərinin mövzu süjetlərində əsas yerlərdən birini ov ayinləri tutmağa başlayır. Bəşər tarixinin ilkin mərhələlərində yaranmış ov ayin etiqladları min-illiklər ərzində qorunub saxlanmış və çoxsaylı əlamətlərdə, qadağalarda, etiqladlarda öz əksini tapmışdır. Bunların bir çoxu dastan, rəvayət və əfsanələr şəklində bizim günlərədək gəlib çatmışdır. Qədim ovçu qayalar üzərində öküz-tur sürüsünü təqib edən oxatanları (Böyükdaş, yuxarı səki, daş № 45, şimal tərəfi) (ill. 65) və heyvanları tutmaq üçün müxtəlif hasar və tələləri (Böyükdaş, yuxarı səki, 45 №-li daş, şimal tərəfi, Kiçikdaş, 19, 58 №-li daş) (şək.15; ill. 65; 66) təsvir etməklə mərasim ayinləri vasitə-silə uğurlu ov əldə etməyə çalışırdı. Qeyd edək ki, paleolit dövründən başlayaraq və sonrakı dövrlərdə öküz müxtəlif tayfa və xalqlarda totem hesab edilmişdir. Məsələn, orta əsr türk tayfası oğuzların dastanında nəslin banisi Oğuz xaqanı haqqında deyilirdi: «Onun ayaqları öküzün ayaqları kimi, budları canavarın budu kimi, çiyinləri ayının çiyini kimi idi. Onu «öküz» adlandırırdılar» [129, 52]. Bir çox tayfalar öz başlanğıcını öküzlə əlaqələndirirdilər. Hunlar, monqollar və buryatlar başlanğıcı öküz nəslindən götürürdülər. Öküzün buyuzlarını isə cəsarət, hünər və güc rəmzi ilə əlaqələndirirdilər [266, 56]. Qazaxıstan petroqliflərində olan öküz təsvirləri haqqında analoji fikirlər söylənilirdi. Bunu əsasən hindu tayfalarının qədim dastanları ilə əlaqələndirmək mümkündür. [96, 211]. Öküzə sitayiş bərəkət ideyası ilə də bağlı idi. Qobustanda, Abşeronun Düyəndi kahasında, Kəlbəcər dağlarının bazalt qayalarında və Naxçıvanda - Gəmiqayada öküz obrazlarının xüsusi yeri vardır. Bu heyvan təsvirlərinin yanında insan fiqurları həkk olunmuşdur (Məsələn, Qobustanda öküz təsviri ilə qadın təsvirinin üslub uyğunluğu) (şək. 11; 12; ill. 96; 60). İranda və Orta Asiyanın bəzi vilayətlərində öküz müqəddəs heyvan olaraq məzdəyi ayinlərinə daxil olmuş və «Avesta»da bu obrazlara tez-tez müraciət olunmuşdur. [7-ci yasna, XXV, 4]. Öküzlərə həsr olunmuş çoxlu təriflərə Riqveddə rast gəlmək olar [156, 180]. Hind dastanlarında öküz, həmçinin əzəmət və güc rəmzidir. [115.504].

Bir çox tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi, öküz ayini şərq xalqlarının hələ ən qədim totemist təsəvvürlərinə gedib çıxır. [156, 170]. Öküzə ehtiram Çatalquyukun saxsı qablarından əvvəlki dövrdə, neolitdə öz çiçəklənmə dövrünə çatmışdır. [219. 46, 120, 56, 61, 62. tablo XIII]. Bu ayin Azərbaycan ərazisində də geniş

yayılmışdır. Çalağan eneolit yaşayış məskənindən tapılmış cavan öküz başı fiquru Abşeronda aşkar olunmuş naxışlarla bəzədilmiş öküzün kiçik başları [25, 14] bu heyvanın ayin mənası daşdığıının vacib sübutlarındandır [126. 1 1]. Tunc dövründə öküz buynuzları ilə müqəddəs ocaqların bəzədilməsi haqqında da məlumatlar vardır [80, 107, 108].

Qarabağın Xocalı kəndində aşkar olunmuş öküz təsvirli kəmərlər tunc dövrü incəsənətində öküz obrazının xüsusi yer tutduğunu təsdiq edir [232. 10]. Bunun izi bəzi müasir maldar xalqlarda da müşahidə olunur [107, 205. 212]. Lakin bunlar bizim dövrlərdəki gəlib çatmış mərasim ayinlərinin qalıqlarının kiçik bir qismidir. Görünür, bizə heç vaxt bu mərasimi təşkil edən ayin və adətlərin bütöv kompleksini bərpa etmək mümkün olmayacaqdır. Bizə yalnız arxeoloji abidələrdə onların izləri gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində Qobustan qayalarında təsvir olunmuş *Dos Primigenius* turundan əlavə, öküzün digər obrazları da məlumdur. Ona Kəlbəcər, Gəmiqaya və Abşeron təsvirlərində rast gəlmək olar. Burada öküz arabaya qoşulmuş vəziyyətdə şum səhnələrində və digər səhnələrdə əks olunur. Bu isə onun ev heyvanı olduğunu sübut edir. Belə təsvirlər Naxçıvanda (Gəmiqaya, 76. 77 №-li daşlar) (sək. 11; 12) və Abşeronda [Dübəndi kahası] (ill. 96) məlumdur. Qobustan qayalarında oxatanların öküz sürüsü ilə döyüşü kimi baxımlı səhnələr (Böyükdaş, yuxarı səki, 45 №-li daş, şimal tərəfi) (ill. 65) təsvir olunmuşdur. Bu təsvirləri uğurlu ov mərasimi səhnələri kimi qiymətləndirmək olar.

Tropik Afrika, Amazoniya və Avstraliyanın bəzi rayonlarında geridə qalmış tayfa və xalqlarda hal-hazırda belə bir mərasim vardır: heyvan ovundan əvvəl, yerə onun təsviri çəkilir və and mərasimi yerinə yetirilir [145, 231, şəkil 106]. (ill. 64). Möhkəm əşya ilə vurulmuş zərbələrin izi qalmış bu heyvan təsvirləri Qobustanda qeydə alınmışdır. Güman etmək olar ki, Qobustan ovçuları da ovdan əvvəl bu ovsunları icra edirdilər.

Qobustanda öküz təsviri ilə qadın təsvirinin üslub uyğunluğu müşahidə olunan mürəkkəb kompozisiyanı ayin səhnələrinə aid etmək olar (Kiçikdaş, Daşqışlaq kolleksiyası, 19 №-li daş; Böyükdaş, yuxarı səki, 78 №-li daş). (ill. 66; 60). Göstərilən müşahidələr bu rəsmlərin ayin əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Onlar, güman ki, rəvayət xarakteri daşıyır və paleolit dövrünün mifik nəsil başçılarını tərənnüm edən hekayələr kimi şərh oluna bilərlər.

Öküz və qadın... Bu cür uyğunluq Avropanı oğurlamış Zevs haqqında rəvayət və Minotavr və Pasifay haqqında əsatirə sövq edir. [172, 24]. Burada qadın yalnız nəslin başçısı kimi deyil, həm də heyvan əcdadla əlaqəyə girir. Buradan qadın və heyvan obrazlarının bərkət ayini əmələ gəlir [129, 28]. Bu növ qayaüstü kompozisiyalara oxşar süjetlərə (qadın və heyvan obrazı) Fransanın madlen dövrü mağarasından (Aşağı Lojeri) qadın və maral rəsminə [3, 104], qədim neolit dövrünün «şəhəri» Çatal-quyukun «Bərkət ilahəsi məbədi»nin ön divarındakı (Anadolu qayaüstü təsvirləri) qadın və öküz təsvirlərində [120, 125-127]. İordaniya

petroqliflərində iri öküz fonunda sxematik qadın fiqurlarında, Üst-tuba və Side petroqliflərində (ill. 60) rast gəlmək olar.

Burada heyvan-əcdadla xronoloji uyğunluq mühüm cəhətdir. Gələcək tədqiqatlarda bu istiqamətdə xeyli işlər görülməlidir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, öküz uzun müddət qədim ovçuların ehtiram obyektləri sırasında qalmışdır. Etnoqrafik məlumatlardan görüldüyü kimi, öküz ibtidai ovçu tayfalarının ehtiram obyektini və totemi olmuşdur. Qədim dini təsəvvürlərdə öküzə sitayiş günəşə və ali səma allahına sitayişlə sıx əlaqəlidir. Antik müəlliflərin mənbələrindən görürük ki, Zevs və Mitra, Yupiter və Perun onlara ithaf olunmuş öküzlərlə müxtəlif mənalarda əlaqəlidir. İri mal-qaraya tripol təsərrüfatında da xüsusi yer ayrılırdı [172, 13-33]. Öküz təsvirləri və nəzərdən keçirdiyimiz səhnələr bərəkət ayinləri ilə bağlı idilər. Burada təsvir olunmuş öküzə sitayişlə bağlı ovsun ayinləri totem əcdadlar haqqında rəvayətləri əks etdirərək, Azərbaycanın qədim sakinlərinin artıq paleolit dövründə təşəkkül tapmış dünyagörüşü təsəvvürlərinin çox mürəkkəbliyini göstərir.

Marala sitayiş. Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qədim tayfaların dini etiqad və mərasimlərində maral mühüm yer tuturdu. Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə və Abşerondakı maral təsvirləri qədim dini etiqadların mənəvi-bədii əksi idi. Naxçıvanın Gəmiqaya dağında, Kəlbəcərin Dəlidağ ətkələrində, Mərdəkan-Şüvəlan vadisində (Ağdaş düzü) və Qobustanda külli miqdarda maral qayaüstü təsvirlərinə rast gəlinir. İbtidai rəssam tərəfindən çəkilməmiş bu rəsmlər öz reallığı ilə insanı heyran edir. Yazılıtpənin 9 №-li daşı üzərində təbii ölçüdə maral təsvir olunmuşdur. Abşerondakı qayaüstü maral təsvirləri xüsusi maraq doğurur. Bu rəsmlər e.ə. II-I minilliklərdə Şüvəlan düzənliyinin faunası haqqında müəyyən təsəvvür yaradır [24, 59].

Arxeoloqlar Gəmiqayanın tunc dövrü qayaüstü təsvirləri arasında öz reallığı ilə seçilən nadir maral rəsmlərini qeyd edirlər [237, 43, 72]. Dəlidağ ətəyində aşkar olunmuş maral təsvirlərini tədqiqatçılar e.ə. təxminən III-II minilliyə aid edirlər [242].

Marallara totem kimi Fransa, Sibir və Kareliyanın bir çox xalqlarında rast gəlmək olar. Qayaüstü təsvirlər və əsətlər bunu sübut edir [53, 27]. Qobustan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində maddi mədəniyyət nümunələri arasında maral sümüklərinə təsadüf olunmamışdır [257, 74].

Bu vəziyyət belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, maral toxunulmaz totem idi və Qobustan əhalisi üçün müqəddəs sayılırdı (eyni zamanda, Qobustan Dövlət tarixi-bədii qoruğunun fondlarında maral buynuzları saxlanılır (qeydiyyat № 74), 1973-cü ildə Böyükdaş dağının aşağı səkisində 7-ci sığınacağın mədəni təbəqələrində aşkar olunmuşdur). Qədim vaxtlarda totemin maskasını taxmaq onun əzəmətinə sahib olmaq demək idi. Eneolit dövründə totem ayinləri zamanı mərasim rəqsi ifa edən insan totem maskası taxırdı.

Tunc dövründən başlayaraq, maral obrazına bədii saxsı qablarda təsadüf olunur. Mingəçevir qəbirlərindən aşkar olunmuş səhənglərin birində maral başı şəklində qırmızı gildən hazırlanmış riton növü aşkar olunmuşdur. Ritonun təyinatı ayin mərasimləri ilə əlaqədardır (güman edilir ki, dəfn ayinləri ilə əlaqədar olan şərab nəziri vermə ayini nəzərdə tutulur. Bu da öz növbəsində, qədim təsviri incəsənətdə öz əksini tapmışdır) [46,128]. Mingəçevir qəbirlərindən [yənə orada,138] və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin kurqanlarından aşkar olunmuş saxsı qablar üzərindəki maral obrazları [55, tablo XXX, XII (4): 50,27-41, V cədvəl 49 fiq. 11, (fiq.17, şək. IV-1-a.v, fiq. 17, 2; 52, inv. № 7979)] bu heyvana müqəddəs varlıq kimi sitayiş edilməsini göstərir.

Maral obrazına qədim xalqların incəsənətində geniş yer verilməsi haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Asiya və Avropanın çöl xalqlarının dünyagörüşündə maralın xüsusi rol oynaması inkaredilməzdir və bu, maral obrazının skiflərin və hunların incəsənətində başlayaraq Avrasiya köçəri xalqlarının incəsənətində möhkəm yer tutduğunu müəyyən etmişdir.

Maraqlıdır ki, Qobustanın Yazılıtpəsinə (13, 14,33 №-li daşlar) olan maral təsvirləri Gəmiqaya və Kəlbəcər təsvirləri ilə oxşar cəhətlərə malikdir. Gəmiqayada qədim mərasim rəqslərini əks etdirən çox maraqlı təsvirlər aşkar olunmuşdur. Rəqs edənlər arasında aparıcı şəxs digərləri ilə müqayisədə iri planda verilmişdir. Gəmiqayada dörd yerdə kollektiv rəqs səhnələri qeydə alınmışdır. Aparıcı rəqqasın başında buynuzlu maska var (63 №-li daş) [13. 393]. Analoji səhnələrə Qobustanın Böyükdaş dağında, 66 №-li daşda (e. ə. IV minillik) və həmin dağın yuxarı səkisində 67 №-li daşda rast gəlmək olar. Aşağı sırada totem maskalı 3 rəqqas təsvir olunmuşdur (e. ə. IV minillik).

Heyvan dərisi geyinmiş insanların mərasim rəqslərinin təsvirlərinə Abşeron və Kəlbəcərdə təsadüf olunur. Etnoqrafik məlumatlara görə maral Azərbaycanın qədim tayfalarında sitayiş obyektləri sırasında idi. Qədim Azərbaycanda öküz və maral yaz, bərəkət rəmzi idi. Buna da külli miqdarda təsviri sənət əsərləri həsr olunmuşdur. Bununla əlaqədar, bizim günlərdə də çatmış və özündə totemist təsəvvürlərin izlərini əks etdirən qədim ovsun ayini - «Maral oyunu»nu qeyd etmək lazımdır [9, 169]. Şübhəsiz ki, maral oyunu yaza həsr olunurdu. Təbiətin oyanışı, sevinc maral obrazında əks olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avrasiya və Qafqazın müxtəlif bölgələrində marala sitayişin geniş yayılması təsadüfi deyildir. Güman etmək olar ki, ən qədim zamanlardan marala sitayişin vahid ideyası mövcud idi. Bu, Asiya, Şərqi Avropa və Qafqazın qədim tayfaları arasında etnik əlaqələrin olması haqqında düşünməyə vadar edir.

Keçiyə sitayiş. Tunc dövründən başlayaraq ibtidai insanlar keçiləri günəş allahının rəmzi kimi təsəvvür edirdilər. O dövrdə bədii (Xanlar) və qayaüstü təsvirlərdə (Türkan) keçiyə obrazı dini-ideoloji obraz kimi təqdim olunurdu. Bir qədər sonra keçiyə obrazı xeyir və bərəkət ideyalarına xidmət edirdi [264, 47].

Keçiyə sitayişin izləri ayin səhnələrinin oyma texnikası və naxışlarla yerinə yetirilmiş, Xocalı-Gədəbəy və Naxçıvan mədəniyyəti saxsı qablarında əks olunur [15. 147-148, 174]. Keçiyə sitayiş Mingəçevirdə tapılmış saxsı qablarda da təqdim olunur. Burada, səhəng qəbirlərin birindən aşkar olunmuş qab - sinəsi enli, qısa relyef quyruqlu, ayaqları çox qısa olan dağkeçisi fiquru şəklində hazırlanmışdır [46, 122]. Azərbaycanda keçiyə qədim zamanlardan kosmoqonik mənə daşıyaraq günəşi təcəssüm etdirir və bərəkətin himayəçisi idi. Bu onunla təsdiq olunur ki, qədim yunanların ayin baxışlarında keçiyə Dionisi - nəbatat allahını, üzümçülük və şərəbçiliyin himayəçisini təcəssüm edirdi [155. 27].

Arxeoloqlar Orta və Mərkəzi Asiya xalqlarının əsəti və dinlərində qədimdən mövcud olmuş keçiyə sitayişini mürəkkəb kosmik ulduz təsəvvürləri ilə əlaqələndirir və keçinin şamanların himayəçisi olduğunu qeyd edirlər. Keçilərə sitayiş bərəkət ayinlərinə yaxındır [96, 213]. Bununla əlaqədar, günəş ucluqları şəklində buynuzlu keçilərin qayaüstü təsvirləri xüsusi maraq doğurur (Gəmiqaya-21 №-li daş, Kəlbəcər). Tunc dövründə indiki Xanlar rayon ərazisində keçilərin müqəddəs heyvan olduğunu qeyd etmək lazımdır [154, 105].

Gəmiqaya (Naxçıvan), Qobustan, Abşeron və Kəlbəcər (Dəlidağ) qayaüstü təsvirləri sırasında tunc dövrünə aid olan sayısız-hesabsız keçiyə təsvirlərinə rast gəlmək olar. Gəmiqaya rəsmləri arasında insanla keçinin maraqlı təsvirləri vardır. İnsanın bədəni qabağa yönəlmiş, qolları çiyinləri səviyyəsinə yuxarı qaldırılmış və dirsəkləri başı üstündə təsvir olunmuş keçiyə istiqamətində bükülmüşdür. Arxeoloqlar hesab edirlər ki, bu səhnə keçiyə totemi ayinini əks etdirir. Şərqi xalqlarında, o cümlədən Azərbaycanda keçiyə obrazı qəbir və məişət əşyalarında, habelə ziyarət olunan yerlərdə həyat rəmzi kimi göstərilmişdir.

Eneolit dövrünün Qobustan qayaüstü təsvirlərində etiqlərlə bağlı yeni mövzular meydana çıxır. Onları and və totem mərasimlərinə həsr olunmuş rəsmlərdə izləmək olar. «Sehrli» xətlərlə kəşif edilən keçilərin kontur təsvirləri də bu rəsmlərin kolleksiyasına aiddir. Günəş allahının rəmzi olan keçiyə zaman keçdikcə bərəkətin rəmzi obrazına çevrilir və andiçmə mərasimlərində çıxış edir. Bizim günlərdə çətin ayinlərdən biri kəndirbazlar və «kos-kosa» oyunlarıdır. «Kosa» adı altında o dövrün xalq teatr tamaşalarında çıxış edən keçiyə obrazı folklorumuza insanlara həyat, işıq, xeyir gətirən müsbət obraz kimi daxil olmuşdur.

İlan sitayiş. Qayaüstü rəsmlər arasında ilan təsvirləri xüsusi yer tutur. E.ə. II minillikdə I minilliyin başlanğıcında bütün dünyada günəşin ilanlarla mübarizəsi haqqında əsəti yayılmışdır. İlanlarla əhatə olunmuş günəş səhnələrinə Tagil çayında yerləşən İlan dağında qayaüstü təsvirlərdə və Qafqazın Qızıl Qobu mədəniyyətinə aid olan saxsı qırıqlarında rast gəlmək olar [203, 111]. Məlum olduğu kimi, ilan bir çox xalqlarda qorxu hissi yaradırdı. Onların təsəvvürlərinə görə, ilan şamanların köməkçisidir. İlan müqəddəs və toxunulmaz idi. Lakin müqəddəs ilanlara sitayiş təkə bu zəhərli və təhlükəli heyvan qarşısında qorxu ilə deyil, həm də onların əzəməti qarşısında ehtiramla bağlıdır. İlanlara ehtiram, digər

heyvanlarla müqayisədə daha qədim hesab olunur və dünyanın bir çox xalqlarına məlumdur.

İlana sitayiş qədim albanların şüurlarında uzun müddət qalmış və müxtəlif bədii formalarda (keramika və Azərbaycanın digər tətbiqi sənət nümunələrində) əks olunmuşdur. Albanlarda ilana sitayiş bədii tuncda (bəzək əşyaları, qolbaqlar və s.) öz əksini tapmışdır. Bu, antik dövrdə də davam etdirilir və onlara Naxçıvan, Mingəçevir səhəng qəbirlərində rast gəlinir. Elə bir ölkə və tayfa yoxdur ki onların ayinlərində ilana sitayiş izləri olmasın. Məsələn, Ueylonda Neyqa Allah - ilan haqqında əfsanə mövcuddur. Birmada ilan - allahların şərəfinə məbədlər inşa olunurdu. İlan təsvirlərinə tez-tez köhnə qəsir və məbədlərin divarlarında rast gəlinir. Hindistanda ilanı öldürmək qadağandır, Pəncab əyalətində isə özlərini ilandan əmələ gəldiklərini hesab edən tayfalar mövcuddur.

Azərbaycanlıların təsəvvürlərində ilana ikili münasibət vardır: həm xeyirxah obrazlar, həm də zalım ruhlar kimi. Etnoqrafik müşahidələrə görə, Azərbaycanın bəzi kənd yerlərində ilanı öldürmək (xüsusilə evin, ocağın qoruyucusu hesab olunan ilanları) günah hesab olunur. İlanın evə xoşbəxtlik və bolluq gətirməsi haqqında inanclar mövcuddur. İlan təsvirlərinə saxsı qablarda və bəzək əşyalarında təsadüf olunur (Naxçıvanın Şahtaxtı kəndində ilan təsvirli səhəng, Xanlar tarix-diyarşünaslıq muzeyində saxlanılan səhəng üzərində yapma ilan təsviri, Mingəçevirdə yapma ilan təsvirli qab. Şək.83). İlanbaşı bilərziklər hələ tunc dövründə məlum idi və əcdadlara sitayişini təcəssüm etdirirdi. Onlara çox erkən abidələrdə rast gəlinir. Adətən, hər hansı bir əşyanı dövrələyən iki ilan təsviri olunur (147, 51-52).

Bir çox xalqlarda müxtəlif əşyalar üzərində ilan təsvirlərinin yaşı çox qədim zamanlara gedib çıxır. Bəzi alimlər güman edirlər ki, ilan təsvirlərində əkinçiliklə məşğul olan xalqların kosmik təsəvvürləri əks olunur. İlan təsvirləri səma və günəşə sitayişlə bağlıdır. Ziqzaqvari və dalğavari xətlər ilanı əks etdirir və real mənzərə yaradır. Sonralar ilan obrazı başqa rəmz daşımağa başlayır. O, ağıl, müdriklik və qadın hiyləgərliyini səciyyələndirir. Digər xalqlarda ilan uşaq doğumu havadarı rolunu oynayır.

İlanla əlaqədar olan müqəddəs yerləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. İlan totemi həyat mənbəyi olan qida kimi deyil, zəhərinin təsirinə görə fəvqəltəbii qüvvə kimi qəbul oluna bilərdi. Mingəçevirdə ilan haqqında əfsanə ilə bağlı olan İncimi bulağı piri mövcud idi [46, 177].

İlan qayaüstü təsvirlərinə Abşeronda (Ağdaş düzü) [25, səh. 14], (şək. 55). Gəmiqaya petroqliflərində [13, 393] rast gəlmək olar. Burada ilanın müxtəlif təsvirlərinə - cüt və spiral şəklində tək, keçilərlə birgə və s. təsadüf olunur. Beləliklə, Azərbaycanda ilana, həmçinin qoyuna və başqa heyvanlara sitayişin qədim tarixi vardır. İlan bir çox Azərbaycan xalq dastanlarında, əfsanələrində ağıl, müdriklik və digər müsbət keyfiyyətləri təcəssüm etdirir.

Balığa sitayiş. Maral, keçi, ilan qayaüstü təsvirlərindən fərqli olaraq, balıq rəsmlərinə az rast gəlinir. Kareliyanın, Uralın, Sibirin neolit dövrü sakinləri balıqçı olsalar da, qayaüstü rəsmlərdə bahq təsvirləri azlıq təşkil etmişdir. Qobustanda cəmi 6 qayaüstü balıq təsviri qeydə alınmışdır.

Orta əsr Azərbaycan abidələrində balıq təsvirli əşyalar xüsusi yer tutur. Burada balıq yeraltı dünya sularının sakini kimi verilir. Dünyanın klassik dinlərində və bir çox inanclara görə, balıq insan həyatını hər hansı bir xəstəlikdən qoruyan əbədilik, canlı su əlamətinin əsasını təşkil edir. Bu münasibətlə Böyükdaş dağı, yuxarı səki, 104 №-li daş üzərində təsvir olunmuş rəsm maraq kəsb edir. Burada balıq boynundan bağlanmış keçini dartıb aparır [68, 248]. Bundan bir qədər fərqli kompozisiyada balıq keçilər, ovçu və naxışlı qadın təsvirləri ilə əlaqəli verilmişdir (Böyükdaş, yuxarı səki, 105 №-li daş). Burada sual ortaya çıxır: bu süjetlərin ayin təsəvvürləri ilə bağlı deyilmi? Bəs Kiçikdaş dağının 5 №-li daşı üzərindəki təbii ölçülü delfin təsvirləri? Qvineyada indiyədək yerli tayfalarda delfinə nəhəng dəniz heyvanı, bol məhsul müjdəçisi kimi sitayiş adəti qorunub saxlanılmışdır. Bu suallara cavab vermək üçün daha dərin tədqiqat aparılmalıdır.

Səma cismlərinə sitayiş. İbtidai insanın ayin təsəvvürlərini bərpa etmək ən mürəkkəb problemlərdən biridir. Bunun həllində qayaüstü təsvirlər və qəbirlər böyük rol oynaya bilər. Azərbaycan qayaüstü təsvirləri arasında dairə, bəzən konsentrik dairə, bəzən də aypara şəklində çoxsaylı fiqurlar təkrarlanır. Bəzən isə dairə və ondan ayrılan xətlərə də təsadüf olunur. Bir çox alimlərin fikrinə görə, bu fiqurlar günəş, ulduz və ayın astral işarələridir. Günəşə pərəstişin ilk cüvətiləri alimlərin hesab etdikləri kimi, hələ neandertal qəbirlərində əks olunmuşdur. Məsələn, Özbəkistanın Deşikdaş mağarasında neandertal oğlan qalıqları ilə yanaşı, müəyyən qaydada yığılmış dağ keçisinin (*kiik*) sümükləri aşkar edilmişdir. Bunu sümüklərin günəş istiqamətində düzülməsi ilə müqayisə edərək arxeoloqlar günəşə sitayiş haqqında ehtimal irəli sürmüşlər (ill. 21).

Tunc dövrü Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid materiallardan məlum olur ki, o dövrdə günəş allahına sitayiş edilir, ay isə axirət ayını ilə əlaqələndirilirdi [98, 20]. Səmaya və günəşə sitayiş e.ə. I minilliyə aid olan Zaqafqaziya qəbirlərindən tapılmış abidələrdə aydın izlənilir. Zaqafqaziya abidələrinin dini rəmzləri Avropanın tunc dövrü dini rəmzlərinə çox yaxındır. [141, 93].

Geniş arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, günəşə sitayiş tunc dövründə bədii keramika və tunc abidələri arasında yayılmışdır. Günəş-Ay ayinlərinin izləri qədim Albaniya incəsənətində öz parlaq əksini tapmışdır. Burada saxsı qablar üzərində günəş və ay şəklində naxışlara rast gəlinir [263, 53]. Strabon özünün «Coğrafiya» əsərində qeyd edir ki, qədim albanlarda əsas ilahi qüvvə Ay allahı hesab olunurdu və o, qədim alban şəhəri olan Şəkiddə yerləşən Ay məbədinə təsvir etmişdir. Bu cür ilahi qüvvəyə sitayiş qədim İveriyada, Gürcüstanda və qədim xetlərdə yayılmışdır. [152, 69-70].

Səma cismlərinin təsvirləri qayaüstü incəsənətdə ən qədim və tez-tez rast gəlinən süjetlərdən biridir. Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya və Kəlbəcər petroqlifləri timsalında bu ayınları açıqlamağa cəhd edək.

Günəşə sitayiş. Ayrı-ayrı çevrə işarələri, konsentrik dairələr və spirallar qayaüstü incəsənətin ən qədim rəmzlərindən biridir. Bəzi tədqiqatçılar onları üst paleolit dövrünə aid edirlər [133, 58]. Məhz çevrələr ən erkən, ilkin günəş rəmzlərindən biri olmuşdur. Bu cür işarələrə Qobustan, Gəmiqaya və Abşeron qayaüstü təsvirlərində rast gəlmək olar (şək. 56; 77; 78).

Xaç şəklində günəş işarələri Qafqazın Tsön mağarasında, Macarıstanın Tata və Almanıyanın Vilena düşərgələrində aşkar olunmuş mustye dövrünə aid oyma işarələrdən məlumdur. Tədqiqatçıların fikrincə, bu, Kostenki-1 kimi üst paleolit abidələrinin ornamentləri ilə oxşarlıq təşkil edən kiçik xaçların ən qədim nüsxəsidir [103, 42]. Onlar bunu dörd istiqamətdə dünyanın üfuqi bölünməsi - günəşin doğması və batması, ilıq və soyuq küləklərlə əlaqələndirirlər [205, 143]. Xaçbənzər işarələrə Qobustan qayalarında, Böyükdaşın yuxarı səkisində (31 №-li daş) (ill. 78) və aşağı səkisində Roma yazısının yaxınlığında (16 №-li daş) (ill. 80), Gəmiqayada (85 №-li daş) (şək. 61) təsadüf etmək olar. Kəlbəcərdəki xaçlı günəş çevrələrinin içində insan təsviri maraqlı süjetdir (şək. 84 a,b). Bu «günəş çarları» haqqında ayın təsəvvürləri ilə bağlı deyilmi?

Günəş - svastikaya Xanlar rayonunda aşkar olunmuş tunc dövrü qabları üzərində rast gəlmək olar [154, 1051 (şək. 59; 60). Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Azərbaycanın ən erkən svastika işarələrinin nümunələri e.ə. IV minilliyə aiddir və Qobustanda, Gəmiqayada [250, 19-21], həmçinin keramika və metal üzərində qeydə alınmışdır. Beləliklə, xaçbənzər işarələr bizə qədim dövrlərdən məlumdur və insanın təsviri fəaliyyətinin ilkin nümunələrindəndir. Günəş obrazı qayaüstü incəsənətdə ən tez-tez rast gəlinən süjetlərdən biridir. Arxeoloqlar hesab edirlər ki, Karelıyanın qayaüstü incəsənətində günəş, ən müxtəlif şəkillərdə: antropomorf, zoomorf, çox vaxt isə şərti işarələr (dairə və yarım dairə) şəklində çıxış edir. İşarələrin bu mifoloji sistemi karelin folklorunun formalaşmasına təsir etmişdir [174, 170]. İbtidai kosmik təsəvvürlər totemlərin heyvan və bitki aləmindən «digər dünya allahlarına» [144, 31] çevrilməsi yolunda sanki bir pillədir.

Günəş obrazının heyvan şəklində təqdim olunması Qafqazda tunc dövrü incəsənəti üçün də səciyyəvidir. Sünik qayaüstü təsvirlərində (öküz təsvirləri) və Gürcüstanın qrafik incəsənətində (öküz, keçi və s.) günəş sonluğu şəklində buyuzlu heyvan təsvirlərinə rast gəlmək olar [97. şək. 4 (1, 2), şək. 24 (2); 29, şək. 12, 13, 20]. Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində günəş işarəsi şəklində buyuzlu keçi təsvirlərinə tez-tez təsadüf olunur. Onlara Gəmiqaya (21 №-li daş, №335, 461-a), (şək. 79: 80) və Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində rast gəlmək olar.

Günəş obrazının odla əlaqəsini Qobustanın bir çox arxeoloji tapıntılarında izləmək mümkündür. Kiçikdaş dağında, Firuz-2 düşərgəsinin yaxınlığında olan sığınacağın qayalarında külli miqdarda həm ayrı-ayrı, həm də insan, heyvan və

qayıq rəsmləri ilə birgə günəş rəmzləri də təsvir edilmişdir. Bundan başqa, burada 19 №-li daşda tonqal qalıqları olan ocaq da aşkar olunmuşdur. Arxeoloqların fikrincə, günəş işarəli təsvirlərin yanında olan ocaq qalıqları günəşə sitayişlə bağlıdır (şək. 54; ill. 74), [249, 145]. Yəqin ki, Qobustan petroqrifləri bizə gəlib çatmış folklor əsətir mətnidir. (bəlkə də, «Kitabi-Dədə Qorqud»un ən qədim nüsxəsidir).

Bununla əlaqədar, heyvan, insan və işarələrlə təmasda çəkilmiş günəş rəmzi təsvirləri xüsusi diqqət tələb edir. Abşeronun Dübəndi kahasında öküz qayaüstü təsvirini müşayiət edən həndəsi çevrə şəklində günəş işarəsi vardır (ill. 96). Oxşar səhnələrə Abşeron qəbiristanlığından [60, 91] aşkar olunmuş plitələr üzərində və Kiçikdaş dağının Ceyranlar düşərgəsində (burada öküz təsviri qadın və ya günəş işarəsi ilə birgə verilmişdir) rast gəlmək olar (ill. 36). Qobustanın Kiçikdaş dağında yerləşən Firuz-2 yaşayış məskəninin yanındakı qayalarda tədqiqatçılar spiral və çevrə şəklində günəşin kosmik təsvirlərini aşkar etmişlər. 18 №-li daşda öküz təsvirinin yanında spiral işarəsi vardır. Burada Kür-Araz mədəniyyəti dövrü üçün səciyyəvi olan qədim sitayiş piri olmuşdur [249, 145]. Dağıstanın dağlıq qayalarındakı günəş rəsmi üstündə çəkilmiş zebr, qaban, keçi təsvirləri də xüsusi maraq doğurur. Günəşin kosmik obrazı heyvan obrazına qarışır. Arxeoloqlar bu qarışıq heyvanın günəşlə əlaqədar olması ilə izah edirlər, yəni totem şəklində ehtiram edilə bilən işıqlı, ilahi heyvan təsvir olunmuşdur [103, 93]. Gürcüstanın qrafik incəsənətində günəş və ay işarələrinin üstündə sxematik heyvan (öküz, qatır, at, donuz, inək) təsvirlərini arxeoloqlar səma cismlərinə sitayişlə və dini ayinlərlə əlaqələndirirlər. Onlar qeyd edirlər ki, antropomorf fiqur təsvirlərinin çevrənin dini işarələrlə qarışıq verilməsi diqqətimizi svan və digər gürcü tayfalarının (həmçinin şərq - gürcü dağlılarının etiqadına yaxındır) dini təcrübələrinə yönəldir [29, 153, şək. 12, 13, 20]. Qeyd etmək lazımdır ki, səma işarələri ali ilahi qüvvəni təsvir etmək üçün çəkilirdi. Gürcülərin inanclarına görə, səma allahları maral, göyərçin və ya silahlı atlı qismində peyda olurdular (yenə orada 154). Analoji səhnələrə Karets burnunda rast gəlmək olar. Burada durna təsviri günəş obrazı ilə qarışıq verilmişdir [144, 20].

Cingirdağda 9 №-li daş üzərindəki təsvir də maraq kəsb edir (şək. 85). Burada günəş çevrəsi buyuz təsvirləri ilə birgə təqdim olunur (Yazılıtəpə, 9 №-li daş). Bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Gəmiqayada günəş rəmzi çox vaxt heyvan, bəzən insan və şərti dairələr obrazında verildirdi [253, 15; 28, 154]. Bunun təsdiqi kimi, Kənimə mağarasının mədəni təbəqəsindən aşkar olunmuş (1978-ci il) ayrıca daş üzərindəki insan təsvirini (inv. №1095) göstərmək olar (ill. 104). Onun qolları başı üzərində birləşərək çevrə təşkil edir. Buna oxşar rəsmlərə Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində də rast gəlmək olar [86, 93; 235, 71-74], (şək. 86). Bu süjetlərin Şri-Lanka qayaüstü təsvirləri ilə maraqlı oxşar cəhətləri vardır [282, 341, şək. 5].

Gəmiqayada şüalanan günəş işarəsi ilə rəqs edən insanların təsvirlərinə də rast gəlmək olar.

Qobustan qayaüstü təsvirləri arasında çevrədən ayrılan xətlər şəklində işarələr xüsusi maraq doğurur (şək. 77). Yazılıtpənin (Cingirdağ) 123 №-li daşı üzərindəki təsvir bu qəbildəndir (ill. 83; 84). Arxeoloqlar bu cür işarələri «günəşin həyat şüaları və ya ayın ölü şüaları» hesab edirlər və günəş üçün işarə haqqında Misir heroqliflərini nümunə göstəririlər [144, 12-13], (şək. 78). Şüayabənzər təsvirli analoji işarələrə Qyaurkala, Şahtaxtı, Gültəpənin tunc və erkən dəmir dövrü saxsı qablarında rast gəlmək olar [2, 248].

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlaradək azərbaycanlıların məişətində şüa saçan günəşin analoji təsvirləri qorunub saxlanmışdır. Bu işarələrə qəbir daşlarında (şək. 77; ill. 87; 88), yaşayış yerlərinin üz tərəfi, daxili divarları, tavan və qapılarında rast gəlmək olar [63, 613]. Aznabürd, Şahtaxtı və Qobustan daş kurqanlarının quruluşuna və inşasına nəzər salaraq bir detallı qeyd etmək lazımdır ki, dördkünc qəbirlər ətrafında bir neçə sıx konsentrik çevrələr-kromlexlər inşa olunmuşdur. Qədim tayfaların incəsənətində konsentrik çevrə günəş kimi səciyyəlidir və qəbir ətrafında kromlexlərin inşası günəşə sitayiş və ilahiləşmə rəmzi ilə əlaqələndirilir [15, 169]. Qədim albanlarda günəş rəmzi qoruyucu rolunu oynayırdı. O, həyatda və axirət dünyasında insan ruhlarını zalım ruhlardan xilas edirdi [154, 105].

Günəşə sitayiş Qobustanın qayıq təsvirlərində daha parlaq əks olunmuşdur. Qədim rəssamın günəşli qayıq təsvirlərinə diqqət yetirməsi ayin təsəvvürləri ilə və bu ayinin ayrılmaz cəhəti kimi, onların funksional əhəmiyyəti ilə şərtlənir. Ona görə ki, çox vaxt Qobustanda günəşli qayıq petroqlifləri qadın təsvirləri (ana - nəslin davamçısı) və ovcularla birgə təqdim olunur (Daşqışlaq kolleksiyası, 19 №-li daş) (ill 66). Bu təsvirlərin əsasını, çox güman ki, mərhumlardan ruhunun əcdadlar ölkəsinə üzməsi haqqında qədim təsəvvürlər təşkil edir. Qayıq təsvirlərinin müqəddəs qayalar üzərində dini təsəvvürlərlə bilavasitə əlaqəli olan digər fiqurlar arasında çəkilməsi, onların bu etiqadlarla bağlı olduğunu göstərir.

Ön Şərqi və Misirin qədim xalqlarının dinlərinin əsasını təbiət ünsürlərinə sitayiş, bitkilərin məhv olması və yenidən yaranması haqqında əsətlər təşkil edirdi. Skandinaviya və Kareliya petroqliflərində ibtidai rəssam qayıq təsvirlərini mərhum ruhların ölümlər ölkəsinə qayıqlarla üzməsi haqqında qədim təsəvvürlərlə əlaqələndirirdi [131, 103, 131, 123]. Ola bilsin ki, mərasim və ayin təcrübəsində qayıqların rolu Allah dünyası ilə insanlar arasında əlaqələrin olmasından, tayfanın güzəranının təmin edilməsindən ibarət idi. Bu növ qayıq təsvirləri Hindistan və Çin arasında yerləşən Saravak adasının Nia mağarasında boya ilə çəkilmiş divarüstü rəsmlərdə əks olunmuşdur. Bu qayıqlar «mərhum ruhların qayıqlarıdır» [134, 123]. Qayıq təsvirlərindəki şaquli xətlər şərti olaraq mərhumları göstərirdi [144, 28]. Qayıq obrazının kosmik erkən mövzularının izləri qədim dünyanın - Ön Asiya, Misir, Aralıq dənizi və antik Yunan baxışlarında və obrazlarında aydın əks olunur. Güman etmək olar ki, Qobustanın qayıq təsvirləri analoji təsvirlərin əksidir. Ulduz, günəş və ay təsvirlərinə Qobustanda, Cingirdağın 14 №-li daşında (şək. 76),

Gəmiqayanın 50, 85, 120 №-li daşlarında (şək. 86-a,b,c) rast gəlmək olar. Ucluqları birləşən 2 üçbucaq işarə diqqəti cəlb edir. Bu rəmz Gəmiqaya qayaüstü incəsənətində (50, 93, 120 №-li daşlar) təqdim olunur (şək. 78-a,b,c). Arxeoloqların fikrincə, bu işarə-rəmz ilahə - anaya həsr olunmuş bayramın keçirildiyi ayı göstərirdi. Bundan əlavə, bu işarələrin aqrar təqvimini ilə əlaqəsi olmuşdur. Etnoqrafik məlumatlara görə, bütün kənd təsərrüfatı işlərinin başlanğıcı ay fəzasından asılı idi. Buna misal olaraq, Amiranis dağından aşkar olunmuş qabı göstərmək olar [214, 13].

Digər tərəfdən, qədim insan üçün vaxtın hesablanmasının yeganə yolu yer üzərində dəyişikliklər və hadisələrin növbələşməsi idi. Günəş və ayın hərəkəti, ayın aylıq dövrü, günəş ilinin vaxtaşırılığı və s. Vaxtın Aya əsasən hesablanması onun dəyişməsi ilə bağlı idi. İbtidai ovçu özünün müşahidə qabiliyyəti və heyvanların vərdişlərini bilməsi ilə heyvanların vaxtaşırı doğuşu ilə əlaqədar olan Ay fəzalarının uyğunluğuna fikir verirdi. [205, 126]. Ola bilsin ki, qədim rəssam tərəfindən qayalarda həkk olunmuş Günəş və Ay işarələri elə həmin məqsədi güdürdü. Bu nöqtəyi-nəzərdən 7 №-li kurqanda üzərində səma işarələri aşkar olunmuş böyük qəbir daşı xüsusi maraq doğurur. Elə burada qıraqları aypara işarələri ilə naxışlanmış gil qab aşkar olunmuşdur [246, 26]. Bununla əlaqədar, Gəmiqayada, 85, 120 №-li daşlar üzərindəki aypara qayaüstü təsvirləri diqqəti cəlb edir (şək. 78-b,c). Abşeronun baxımsız Kələzağ kəndində, daş karxanasından cənuba böyük daş plitəsi üzərində aşkar olunmuş səma cismlərinin təsvirləri xüsusi maraq doğurur. Analoji rəsmlər Abşeronun kurqan plitələrində aşkar olunmuşlar [27, 5]. Ayın fəzaları ilə, yeni ay çıxdığı vaxt dəyişməsi ilə ibtidai insanlar nəinki bitki örtüyünün inkişafını, həm də mal-qaranın böyüməsini, hətta uşaqların inkişafını və sağlamlığını əlaqələndirirdilər [222, 504]. Çox güman ki, Ay və Günəş vaxt ölçüləri və göstəriciləri kimi istifadə olunurdu. [172,43].

Azərbaycanda aypara işarələri tunc dövrü abidələrində geniş tətbiq olunmuşdur. Aya sitayiş mövzuları o dövrün incəsənətində bəzək əşyalarında, saxsı qablarda əks olunmuşdur. Bu onu sübut edir ki, Aya sitayiş Azərbaycanın qədim əhalisinin əsas dini təsəvvürlərindən biri idi. Qədimdə Qobustan və Gəmiqayanın təyinatı nə idi? Bu, qayaları bəzəmiş ibtidai ovçular üçün nə mənə kəsb edirdi? Bu cür yerlərdə, adətən müxtəlif mərasimlər və ovsun ayinləri yerinə yetirilirdi. Adətən mərkəzi yer totem heyvan - əcdad obrazına məxsus idi. Qobustan, Gəmiqaya, Abşeron, Kəlbəcər mağara və qayalarının çətinliklə gedilən yerlərdə yerləşməsi, onların xüsusiyyətləri və təqdim olunan təsvirlərin xarakteri oranı müqəddəs yerlər kimi şərh etməyə imkan verir.

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərinə əsasən ən qədim insanların dünyagörüşünü bu cür təsvir etmək olar. Bununla bizim müşahidələr sona yetmir. Şübhəsiz ki, bu problemi hərtərəfli öyrənmək üçün piktoqrafik, etnoqrafik və folklor materialları əsasında geniş arxeoloji tədqiqatlar aparılmalıdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan qayaüstü təsvirləri onun maddi mədəniyyəti tarixində parlaq və özünəməxsus hadisədir. Çox böyük zaman kəsiyini əhatə edən və uzaq minilliklərin, əsrlərin tarixi hadisələri haqqında dəqiq məlumat verən qayaüstü təsvirlər, həqiqətən də, tükənməz mənbəşünaslıq fondudur. Bu baxımdan həm yeni aşkar olunmuş, həm də hamıya məlum olan qayaüstü təsvirləri göstərmək kifayətdir.

Məhz son illər aşkar olunmuş qayaüstü təsvirlər Azərbaycanın ən qədim tarixini daha dərindən nəzərdən keçirməyə və şərh etməyə imkan vermişdir. Hal-hazırda Azərbaycan petroqliflərinin təhlili belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, qayaüstü təsvirlər bölgənin qədim insanların tarixi keçmişi ilə bağlı olan özünəməxsus, təkrarolunmaz görünüşə malikdirlər. Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər və Abşeronun qayaüstü təsvirləri sübut edir ki, həmin dövrün mədəniyyəti təcrid olunmuş deyil, qonşu əyalətlərin mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir.

Bu kitabda çoxsaylı qayaüstü rəsmlərin və qazıntı materiallarının tədqiqi əsasında onların xronologiyası, xüsusiyyətləri, mövzusu, üslubu, işlənilmə texnikası, həmçinin üst paleolit dövründən orta əsrlərədək Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinin təyinatı haqqında maraqlı faktlar göstərilmişdir. Aydın ifadə olunmuş üslub xüsusiyyətlərinə və zəngin mövzularına əsasən, təhlil etdiyimiz petroqliflərin yaranmasında təsərrüfat tərzinə görə bir-birindən fərqlənən insan qrupları iştirak etmişlər. Qobustanda üst pleystosen və erkən holosen dövründə Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinin inkişafında 6 üslub-mövzu meyli müşahidə olunur. Paleolit dövrü təsvirlərində insan və pleystosen faunası (öküz - turlar, vəhşi atlar) təqdim olunmuşdur. Heyvan təsvirləri qayalar üzərində tək-tək və qrup halında yerləşdirilmiş, real tərzdə həkk olunmuşlar. Öz növbəsində üst paleolit incəsənəti üslub xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa bölünür.

Erkən holosen dövründə ov heyvanlarının və iqlimin dəyişməsi ilə, Xəzər dənizinin son transqressiyası ilə əlaqədar olaraq qayaüstü təsvirlərin mövzusunda da dəyişikliklər əmələ gəlir. Qayalar üzərində əhliləşdirilmiş öküzlər, vəhşi atlar, marallar və keçilər - o dövrün əsas totem və ov obyektləri meydana gəlir. İnsan təsvirləri az təqdim olunur. Bu dövrdə quş, zoomorf və antropomorf təsvirlər əmələ gəlir. İşlənilmə tərzinə görə onlar daha çox sxematik şəkil alırlar. Neolit və tunc dövrü petroqlifləri üslub xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölünür. Birinci qrupa daha real tərzdə çəkilmiş heyvan təsvirləri (Qobustan-Cingirdağ, Kiçikdaş və Böyükdaşın aşağı səkisi) aiddir. İkinci qrupa Kəlbəcər, Gəmiqaya və Abşerondakı heyvan təsvirlərini aid edirik.

Yerinə yetirilmə üslubuna və məzmununa görə II qrup petroqlifləri Qobustanın sonrakı dövr təsvirlərinə yaxındır. Bu qrup rəsmlərdə yeni meyillər görünür. Yeni obrazlar-dairə şəkilli buynuzlu keçi təsvirləri meydana gəlir.

Tədqiqatın nəticələri qayaüstü təsvirlərin xronologiyasına bir qədər başqa tərzdə yanaşmağa imkan verir:

I. Ən qədim, erkən mərhələ - son pleystosen və erkən holosen dövrü- öküz-tür dövrü. Bu dövr öz növbəsində dörd üslub qrupuna bölünür:

I üslub - orinyak - ən erkən hüdudu e.ə 34000-ci ilə aiddir.

II üslub - solütre-madlen-e.ə 19000-15000-ci illər.

III üslub - madlen - e.ə XV-XIII minilliklər.

IV üslub - madlen-mezolit - e.ə XIII-VIII minilliklər.

II. Neolit dövrü - vəhşi at və öküzlər dövrü -e.ə VII-VI minilliklər.

III. Eneolit dövrü - maral və keçilər dövrü - e.ə VI-IV minilliklər.

IV. Tunc dövrü - keçilər dövrü - e.ə IV-III minilliklər.

V və VI mərhələ - dəvə dövrüdür.

V. Dəmir dövrü - e.ə II-I minilliklər.

VI. Orta əsrlər dövrü - I-XVIII əsrlər.

Kitabda ilk dəfə olaraq arxeoloji materiallar əsasında bəzi petroqliflərin yaşı haqqında məlumatlar verilir. Bu tapıntılar Qobustanda paleolit dövrünün mərhələlərini səciyyələndirir. Onlar bir neçə minilliklər ərzində qədim daş dövrü mədəniyyətinin inkişafı haqqında təsəvvür yaradır. Nəşr olunan materiallar Mərkəzi Avropa və Asiya tarixi kontekstində paleolit incəsənətinin mövqeyini yenidən qiymətləndirməyə və qonşu ərazilərin mədəniyyətlərinin inkişafı üçün əhəmiyyətini açıqlamağa kömək edir. Bu işdə müəllif tərəfindən paleolit dövrünün bəzi mübahisəli, problemlərinə toxunulmuşdur. Tədqiqatın çətinliyinə və əldə olunmuş materialların kifayət qədər tam tədqiq edilmədiyinə baxmayaraq, Qobustan paleolit incəsənətinin ən qədim mərkəzi və eyni zamanda Azərbaycanda bu cür abidələrin bütövlüyü cəhətdən yeganəsidir. Bununla yanaşı, bəzi petroqliflərin yaşının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Digər tərəfdən, Azərbaycanın qayaüstü incəsənətinin üslub təhlili metodları təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, üslub xüsusiyyətləri bu və ya digər vaxt dövrünü təyin edə bilər. Azərbaycan petroqlifləri üzrə əldə olan materialların ümumiləşdirilməsi təkcə qayaüstü incəsənət sahəsində ayrı-ayrı məsələlərin müsbət həllini deyil, həm də bundan əvvəlki işlərdə olan zəif yerləri göstərir. Qayaüstü incəsənət problemlərinin öyrənilməsində yeni metodların tətbiq edilməsi qarşıya qoyulmuş vəzifələrin uğurla həll edilməsinə kömək edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat prosesində ən kiçik faktlar belə qeydə alınmışdır. Bu cür detallar üzrə aparılmış müşahidələr yeni faktların üzə çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, Böyükdaş dağının Anazağa, Kəməz, Öküzlər-2 və Kiçikdaş dağının Qayaarası, Ceyranlar düşərgələrindəki arxeoloji materiallarla

əlaqəsi olan bəzi qayaüstü təsvirlərin paleolit mənsəyi müəyyən olunmuşdur. Qədim qayaüstü təsvirlərin şərh edilməsi məsələləri yeni tərzdə qoyulmuşdur.

Azərbaycan xalqının qədim incəsənətində rəsmlərin işlənilmə üslubuna görə 2 rayonu xüsusi qeyd etmək olar. Bunlar petroqliflərin süjetləri ilə seçilən (insan, məişət və ayin səhnələri təsvirləri) Abşeron və Qobustan ərazisi və qayaüstü incəsənət üçün yarımköçəri maldarlıq, ayin-ovsun mövzusu xas olan Kiçik Qafqaz rayonudur (Naxçıvan, Kəlbəcər, Sünik və Göyəm ərazisi). Gəmiqaya ərazisində aşkar olunmuş yasayış məskənləri, qəbirlər, saxsı qab qırıqları tədqiqatçılara bəzi petroqlifləri e.ə. IV-III minilliklərin sonuna aid etməyə əsas vermişdir. Qayaüstü təsvirlər zonasında aşkar olunmuş və e.ə. III minilliyə aid edilən açıq yaşayış məskəni və dairəvi tikili qalıqları tədqiqatçılara Kəlbəcər petroqliflərini tunc dövrünə aid etməyə imkan yaratmışdır. Meqalit daşlar və qayalar üzərində rast gəlinən Abşeron petroqlifləri isə təxminən tunc dövrünün sonuna aid edilir.

Ümumi şəkildə Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin tədqiqinin bəzi yekunları belədir. Deyilənlərin əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, petroqliflərdə əks olunmuş Azərbaycan mədəni-tarixi prosesləri çox zəngin və mürəkkəbdir. Burada öncədən mürəkkəb və müxtəlif əlaqələrdə, digər yaxın və uzaq mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan yerli tayfaların zəngin və özünəməxsus mədəniyyəti inkişaf etmişdir.

Alimlərin tədqiqat işlərinə baxmayaraq, Azərbaycan qayaüstü incəsənətinin öyrənilməsində bir çox məsələlər hələ də aydınlıq tələb edir. Məsələn, Qafqaz və Avropa mədəniyyətinin inkişafında Qobustan hansı rolu oynamışdır? Bu cür mürəkkəb problemlərin uğurlu həlli üçün Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə və Abşeronda genişmiqyaslı kompleks tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu ərazidə arxeoloqların, antropoloqların, geoloqların, etnoqrafların birgə fəaliyyəti Azərbaycanın yerli əhəlisinin qədim tarixinin və digər bölgələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin yenidən yazılması üçün ən qiymətli materiallar verə bilər.

**COĞRAFİ MÜHİT, AZƏRBAYCANIN REGIONLARININ (RAYONLARININ)
TARİXİ DÖVRLƏŞMƏSİ İLƏ QAYAÜSTÜ RƏSMLƏR VƏ XƏZƏRİN
SƏVIYYƏSİNİN DƏYİŞMƏSİ ARASINDA XRONOLOJİ ƏLAQƏLƏR**

Dördüncü dövr		Geoloji mərhələşmə		
		İqlim	Flora	Fauna
Orta Qolosen		Xarakterik		
Abşeron yarımadasında tarixi dövr ərzində nisbi sabit iqlim rejimi	Abşeron subtropik iqlim, günəşli payız, isti qış Şimal, şimal-şərq küreləri			
	Abşeron: (300–400m) hindürütlər mövcud olan yarımada, qum təpələri, Kür və Araz boyunca düzənlik relyefi-tuqay tipində meşələr			
Atlar, uzun	Əvvəlki mərhələlərdə olan həmin növlər			
Müasir qalq	e.ə.I min.il Xəzərin son transpressiyası	Xəzərin Transpressiyası və reqressiyası		
Tunc dövrünə aid olan əmək alətləri, Tunc dövrünə aid olan Abşeron xançəri, Qobustan niza ucluqları, Tunc dövrünə aid olan balta		Əmək Alətləri		
Kəlbəcər və Ordubadda (Gəmiqaya) Abşeron meşələrinin yandırılması və qırılması. Mədarlıq, əkinçi-maldar qəbilələr yüksək dağ zonalarını intensiv mənimləməyə başladılar.		Təsərrüfat		
e.ə.IV-III min.il.	e.ə. II-I min. il.	I-IX əsrlər.	Təxmini dövrləşmə	
			Tarixi dövrləşmə	
Tunc dövrü	Dəmir dövrü	Orta əsrlər dövrü	Arxeoloji mərhələlər	

V YÜRM			
ERKƏN QOLOÇEN ÜST PLEYSTOSEN			
	Ümumi güclü soyuqlar və hündür dağlarda buzlaşma zamanı aşağı landsaftı zonalara qarışma		
Ardıc, püstə meşələri, meşə massivləri, dağ çəmənləri			
Qazıntı halında tapılan atlar, ceyranlar, öküzlər, deffinlər Delphinus delphis L.- Buzlaşma dövrünün başlaması ilə məhv oldular.	Mağara kəftarı, bəbir, nəcib maral, ceyran, qum siçan, kərgədan		
Pleystosende dənizin səviyyəsi üç dəfə qalxmış və ovalığın şərq tərəfini tutmuşdur			
		e.ə. VII-VI min. il.	e.ə. VI-IV min. il.
		Neolit	Eneolit

		Boreal iqlim kontinental temperaturun qalxması		Şərqi Zaqafqaziya, Ön Asiya gəmiriciləri cənub növünə aid at və tur. Kiçik Qafqazın düz səthi dağları						
		¹ Təəssüf ki, pleystosen dövrünün flora və faunasının az öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq flora və faunanın bu və ya digər növlərinin dislokasiyasının dəqiq stratigrafiq tarixinin müəyyənləşdirilməsində çətinliklərə rast gəlinir.								

Cədvəl 7. Üst paleolit dövrünün xronologiyası (A.Lerua-Quran)

Xronologiya (karbon 14)	A. Breyl (XX əsrin əvvəli)	A.Lerua-Qurana görə dövrləşmə	Üslublar
1965 – 0 – - - - - 5000 – - - - -			
1000 – - - - - 15000 – - -	Madlen $\left\{ \begin{array}{l} \text{VI} \\ \text{V} \\ \text{IV} \\ \text{III} \\ \text{II} \\ \text{I} \end{array} \right.$ Solyutre Protosolyutre	Madlen $\left\{ \begin{array}{l} \text{Üst} \\ \text{Orta} \\ \text{Erkən} \end{array} \right.$ Solyutre İnter-qravetto-solyutre	Üslub IV Üslub III

- - 20000 – - - - 25000 – - - - 30000 – - - - -	Orinyak <ul style="list-style-type: none"> Üst Orta Qədim 	Qravett Orinyak Şatel-perron	Üslub II Üslub I
35000 – - - - 40000 -	Mustye	Mustye	

AZƏRBAYCANIN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİNİN EVOLUSİYASI (Cədvəl 8)

	Arxeoloji dövrlər	Tarix	Üslub üzrə dövrlər	Təsvirlər		İşarələr və yazılar	Maskalı və ya kəhin atributları ilə olan təsvirlər	Öküzlər	Atlar və qullar
				İnsan	Alet				
A	Üst paleolit	34 000 il. B.e.ə	Öküz – tur dövrü I						
		19 000-15 000 il B.e.ə	II						
		15 000 il XIII min il B.e.ə.	III		9				
B	Mezolit	XIII-VIII min il. B.e.ə	IV		14				
C	Neolit	VII-VI min il. B.e.ə	Vəhşi atlar və öküzlər dövrü						

D	Eneolit	V-IIV min il. B.e.ə	Maral və keçi dövrü						
E	Tunc dövrü	IV-III min il. B.e.ə			32				
F	Dəmir dövrü	II-I min il. B.e.ə							
G	Orta əsrlər dövrü I-IX əsrlərdə və daha sonralar		Dəvə dövrü						
				<p>1) 1 Qobustan, Böyükdaş dağı, aşağı səki 2) 2-5- Qobustan : 6.9.14-Qobustan, Əmək aləti: 7-Qobustan, Kiçikdaş dağı; 8-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 10-Qobustan, Cingirdağı ;11.12.13-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 15-Qobustan; 16-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 17 Qobustan; 18-22-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki: 3) 23-Qobustan, Cingir dağı; 24-26-Qobustan, Böyükdaş dağı. Yuxarı səki: 27.28-Qobustan. Cingir dağı;</p>					

AZƏRBAYCANIN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİNİN EVOLUSİYASI (Cədvəl 8)

Marallar	Keçilər	Şirlər, bəbirlər	Quşlar	Qaban	İt	Dəvə	Balıq	Arabalar	Qayıqlar
									

									
									
									
									
									
									
									
<p>29.30-Qobustan, Böyükdaş daği, yuxarı səki; 31-Kəlbəcər; 32-Qobustan,Gəmiqaya, Əmək aləti; 33-Qobustan, Böyükdaş daği, yuxarı səki; 34-Abşeron; 35-Qobustan, Cingir daği; 36-Naxçıvan, Gəmiqaya;37-39-Qobustan, Cingir daği; 40-Kəlbəcər; 41-Naxçıvan, Gəmiqaya; 42-Kəlbəcər; 43,44- Naxçıvan. Gəmiqaya; 45- Qobustan, Cingir daği; 46- Qobustan, Böyükdaş daği, yuxarı səki; 47-Qobustan, əmək aləti; 48-Qobustan, Böyükdaş daği; 49-Qobustan, Cingir daği; 50-Qobustan, Böyükdaşdaği, yuxarı səki;51.52-Qobustan, Cingir daği;53,54-Qobustan, alət; 55,56-Qobustan, Böyükdaş daği, yuxarı səki</p>									

**OF CULTURE AND TOURISM OF THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN**

MALAHAT FARAJOVA

**ROCK ART
OF AZERBAIJAN**

«ASPOLIQRAF»

BAKU-2009

Editor-in-chief: Prof. Aliyev V.G.
Corresponding Member of the Azerbaijan NAS Doctor of Archaeology

Reviewers: Prof. Ismailzade G.S.
Doctor of Archaeology
PhD Museibli N.

Translated into English by: S. Ahmedova

Photos and illustrations by Farajova M.N.

Farajova Malahat.

F61 Rock Art of Azerbaijan. Baku, "Aspoliqraf," 2009. 384 p.

The book is devoted to the problems of rock art of Azerbaijan. In this work a cultural - historical classification of petroglyphs is presented based on the technique of execution and stylistic peculiarities of rock art. Concerning the problem of dating the author is based on archaeological materials and separate stones with petroglyphs from cultural layers. On the ground of these data the author creates her original conception of the origin of the early forms of rock art.

F 050400000 2009
053

ISBN 978-9952-8007-3-9

© Farajova Malahat N.

PREFACE

At present time, it is hard to overestimate the value of ancient rock carvings- petroglyphs, which are one of the main and most important types of archaeological monuments. It should be noted that in the territory of the Caucasus large centers of ancient rock carvings were first revealed in Azerbaijan. I.M. Jafarzade, a well-known archaeologist of Azerbaijan was a pioneer in the discovery and research of rock carvings. Still at the end of the 30-es of the last century, not far from Baku, in Gobustan, he revealed a great number of petroglyphs. The 60-70-es were marked with a new discovery of rock carvings, when Azerbaijanian archaeologists G.M. Aslanov in Absheron, V.G. Aliyev in Gemigaya, and G.S. Ismailzade on Kalbajar highland fixed a great number of unique rock engravings. In those years, due to the wide-ranging research work of J.N. Rustamov and F. Muradova, the number of revealed rock carvings of Gobustan has doubled. So, in the territory of Azerbaijan a special type of monuments was found, that actually witnesses agricultural-economic activity, rites, beliefs, and on the whole, great material and spiritual culture of our ancestors.

Unfortunately, such important historical sources have not for a long time been the object of special generalized scientific research. In a number of publications, great attention was chiefly paid to the description of separate rock carvings of this or that site, but questions of their profound complex study remained out of sight.

The study of rock carvings of Azerbaijan lets us solve the whole range of problems, connected with the history of culture, art and development of the world outlook of ancient tribes. Rock carvings of Azerbaijan - areas of millennial intensive contacts between various ethnocultural spheres, are still poorly studied by archaeological science. Hence, the represented work appeals to eliminate existing gaps in the study of ancient rock carvings of Azerbaijan.

The question of periodization of rock carvings of Gobustan occupies an important place in the given work. Revelation of this complex process is possible only at the result of research, based on the involvement of data of various sciences- anthropology, geology, paleontology, archaeology, ethnography and history. Stages of historical development of Azerbaijani ancestors marked out by native archaeologists in Gobustan, Absheron, Gemigaya and Kalbajar, give us the notion of evolution of their culture, particularly, rock art, and let us correctly realize the historical importance and value of rock carvings of Azerbaijan in context with the history of European and Asian cultures at the period of Upper Paleolith and then in the further epochs.

Wide chronological research scope is stipulated by the presence of the complex of images of various periods in petroglyphs. Their most ancient group goes back to the period of Upper Paleolith. Later images date back to Middle Ages.

Classification of a great number of rock carvings was made according to generally recognized system of modern archaeology. Method of comparative analysis is widely used here. For determination and reconstruction of paleoecological environment, results of research in various spheres of science were also applied.

This is the first profound scientific work in which, alongside with the detailed characteristics of separate complexes the whole group of questions, concerning chronology of rock carvings with their semantic aspect and artistic value is also touched on.

- Images, which refer to the period of Upper Paleolith were marked out. In some cases, concrete ties between petroglyphs and materials of burials and settlements were established.

- Semantic interpretation of rock carvings is implemented with wide involvement of data on mythology, ethnography, epos and literature of Turkic-Mongolian, Indo-European and other nations that have preserved some archaic features.

Geographical background is introduced into the work; an attempt is made to reconstruct natural conditions of Gobustan at the period of creation of rock carvings.

For the first time, a characteristic of rock carvings of Azerbaijan on styles, based on world analogues is presented here. New periodization of rock carvings of Azerbaijan in accordance with archaeological materials of researchers is given in the work. The given research study highlights the earliest forms and further epochs of the development of rock art of Azerbaijan by stages.

For the given work devoted to the origin and early forms of rock art, archaeological data serve as the main source. The work is written on the basis of thoroughly collected rock art material. Various sources are used in it: archive materials, works, publications and statements of native and foreign scientists, archaeologists and specialists on rock art of the world and Azerbaijan. These are, first of all, archaeological data of research works of I.Jatarzade, J.Rustamov, F.Muradova, V.Aliyev, G.Ismailzade, G.Aslanov, I.Aliyev, N.Museibli and materials on rock carvings of Gobustan in comparison with the materials on Gemigaya, Kalbajar, and Absheron.

Among foreign scientists, we should mention H.Breuil, P.Graziozi, A.Laming-Emperaire and A.Leroi-Gouran, who were the first to give stylistic characteristic to rock carvings of Europe. The study of rock carvings of Azerbaijan was launched by I.Jafarzade in Gobustan in 1939. Later, archaeologists F.Muradova and J.Rustamov continued archaeological explorations and expeditions. Since 70-es G.Aslanov, V.Aliyev, G.Ismailzade and N.Museibli have continued archaeological explorations in Nakhchevan, Kalbajar and Absheron peninsula.

Geographical environment, paleontological and geological data (particularly studied materials of ancient glaciations. geological structure of stone, orogeny in the territory of Azerbaijan, transgressions and regressions of the Caspian Sea) were highlighted in the works of N.K.Vereshagin, N.A.Alekperov, N.I.Burchak-Abramovich, G.A.Alizade, T.A.Mamedov, A.T.Zoroostrovstev, K.K.Gul, Kh.A.Aliyev, B.A.Budagov, V.V.Bogachev, S.A.Kovalevski, F.Tseyner, V.R.Kabo, V.I.Popov, V.A.Petrov, V.I.Gromova, V.I.Tsalkin, P.I.Boriskovski, I.I.Sokolov, M.Burney, D.Perkins.

The work on reconstruction of general picture of geographical environment in the regions of Azerbaijan at the epoch of Upper Paleolith and involvement of such sciences as anthropology, quaternary geology, paleobotanies, paleogeography, osteology and a number of other sciences in complex and generalized form had not been applied to scientific studies before.

Taking into account existence of a great number of published works on the subject of rock carvings in the regions of Azerbaijan, the author's attention is concentrated on mainly comparative analysis with the attraction of world analogues, which have not been earlier highlighted in publications and research works.

As the generalized work on rock art of Azerbaijan is written for the first time, the author considers it correct from methodological point of view first to study, analyze each group of sources in a separate and crucial way. The very logic of statement requires it as each group is connected with the definite complex of problems.

In summary, results achieved through the material study of various sciences are synthesized, generalized and the history of rock art is represented as a whole integral process.

CHAPTER I

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL REVIEW OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN

1.1. HISTORICAL REVIEW OF RESEARCH OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN

For the first time data on rock carvings of Azerbaijan were registered by one of the first archaeologists- researchers I.M Jafarzade. He discovered rock pictures in spring 1939, to the south-west of Baku city, at the foot of Jingirdag Mountain near Yazyly Hill. He thoroughly described the location of this historical monument and part of the pictures: depictions of wild animals (goats, gazelles, deer, lions, horses, dogs) and scenes of sacrifice and hunting [61, 304-311]. In June of the same year in a newspaper «Baku Worker» there appeared an article «Ancient Pictures on Rocks», in which it was stated «in 15 km. from Sangachal, at the foot of Jingirdag Mountain, there were found out big carved contour depictions of animals on large rock fragments" [58. 4].

The institute of History named after A.Bakikhanov under the guidance of İ.Jafarzade organized expeditions for studying these monuments in 1940 and 1941, every time increasing the number of revealed carvings, that at the same time gave chance to approach the establishment of dating of the above-mentioned complex of monuments and their importance. Further studies were interrupted at the period of Great World War. The next archaeological expedition for the study of Gobustan monuments under the guidance of İ.MJafarzade was organized by the Institute of History after Bakikhanov of the Academy of

Sciences of the Azerbaijan SSR in spring 1947. As a result of explorations, the expedition registered 115 objects on Yazyly Hill. All of them were measured, graphite prints were taken and a schematic plan of their position was made. Further, these data were used in N.O.Burchak-Abramovich and N.K.Vereshagin's article «Pictures on Rocks of Kyzyl-Kum and Kichikdag Mountains in Kabristan» [38, 225-230]. The authors touched upon the issue of the techniques of execution of rock carvings [38, p.225-230]. N.K.Vereshagin in his «Paleontologist's Notes» gives interesting data on the ratio of rock carvings of humans, animals and birds [41, p.3-71].

The Institute of History after Bakikhanov of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR studied Gobustan archaeological monuments under the guidance of İ.Jafarzade until 1965. In the article «Essays on Ancient History of Azerbaijan»), he gave analysis of semantics of the cult of vegetation and trees, which bear the features of animism in the territory of Azerbaijan [62. 51].

In his book "Gobustan" Uafarzade touches upon the questions of primitive religion. Basing on the facts, he states that Gobustan area had cult importance until the XX c, the evidence to which can serve pictures of stars, signs of swastikas, celestial bodies, scenes of hunting, depictions of people with raised hands in a praying pose. The main bulk of the pictures was carved by priests as primitive magic methods for the provision of successful hunting [67, 15-28], [68, p. 15, 18]. It is not a mere coincidence that six sanctuaries-pir were registered in this area. The presence of medieval Arabian inscriptions also may serve as a testimony to this fact [231, 99-114].

In the special chapter of this book, dedicated to geographical environment of Azerbaijan in the most ancient epochs of human history, there was given a description of spread of those animals that were main fur-bearing species of Upper Paleolithic (Mesolithic, Neolithic) period and which found their reflection in the graphic art of ancient artists.

Besides, on the basis of G.A.Alizade, T.A.Mamedov, A.T.Zarootrovstev, K.K.Gul, X.A.Aliyev, B.A.Budagov, N.K.Vereshagin, V.V.Bogachev, S.A.Kovalevski, F.Tseyner, V.R.Kabo, V.I.Popov, V.A.Petrov, V.I.Gromova, V.I.Tsalkin, P.I.Borisovski, T.I.Sokolov, M.Burney, D.Perkin's works paleontological and geological data, particularly, already studied materials of ancient glaciations, geological structure of stone, orogenesis in the territory of Azerbaijan, transgressions and regressions of the Caspian Sea were given in this book.

The Russian researcher A.A.Formozov in the book "Rock Pictures and Their Study" very peculiarly interpreted rock carvings of Gobustan. So, for instance, he thinks that an animal depicted with lines cutting its trunk "is not a simple animal but the master of animals, totemic ancestor or something like that" [204, 13]. In his research, A.A.Formozov reveals totemic features in rock carvings of Gobustan, in a parallel way comparing them with carvings in Dagestan, Egypt, France, the Urals, etc. In the book "Problems of Ethno-Cultural History of Stone Age in the Territory of European Part of the SSSR" A.A.Formozov adduces arguments in favor of resemblance of Gobustan culture with the culture of the eastern coast of the Caspian Sea, particularly, with findings from Jebel cave of Krasnovodsk peninsula [201, 49].

Other foreign researchers touched upon the subjects of rock carvings of Gobustan. Czech paleontologist Yan Elinek, comparing rock carvings, found in the territory of many countries of the world as well as in Gobustan [78, 276-528], analyzed techniques, subjects and chronology of primitive art. At the II International Baku symposium, German archaeologist Gizela Burger made comparative analysis of rock carvings of Gobustan and Levante (Spain) [271, 49-51]. Of special interest is a comparison of a scene of archers carved in Gobustan with Spanish rock carvings. Since 1965 up to day great work on the study of rock

pictures of Gobustan was made by archaeologist J.Rustamov, who has conducted expeditions since 1968. As a result of explorations, about 300 stones with 2500 pictures including 30 stones in neighboring mountains of Shixgaya and Shongardag were found and taken photo by him. More than 130 stones were revealed during excavations, the rest were found in various parts of Beyukdash and Kichikdash mountains. Many pictures were discovered by J.Rustamov in those places, where rocks form walls of ancient dwellings (Ana-zaga, Kaniza, Firuz, Jeyranlar, Gayaarasi etc.) [167, 99].

At present time more than 6000 pictures can be counted in Gobustan preserve. Since 1969 J.Rustamov has published photos of studied rock carvings of Gobustan and results of these studies in the issues of the annual journal "Archaeological Discoveries", in the books "Gobustan World", "Gobustan-the Hearth of Ancient Culture". At the result of research, he specified dating of rock carvings of Gobustan and threw light on totemic features, cult and magic sense of rock carvings of Gobustan [257, 156-161]. He was the first researcher to explore sanctuaries-pir in Gobustan area.

First data on painted rock carvings appeared in 70-es of the last century. On the upper terrace of Beyukdash Mountain a rock picture drawn with paint, was revealed on stone № 24 v [257, 390]. A predator, attacking a spotty deer, was depicted on the rock. The picture was drawn with dark-red paint.

In 1984, colored rock carvings were found on one of the stones of Gayaalti collection on Kichikdash Mountain (pictures of an ox and a calf)- Archaeologists think that this picture drawn with paint and also remains of ochre present in cultural layers of Stone Age witness the possibility of filling up the pictures with paint by ancient Gobustan inhabitants [158, 8]. In the following years active studies of the techniques of execution of rock pictures and stone tools for their carving were conducted [162, 8-11; 160, 4-10; 164, 92-94; 167, 99-103; 261, 28-29]. In 1975, two woman statuettes were found in Mesolithic layer of Kaniza [161, 504-505]. In 1986, J.Rustamov gives detailed description of already five female statuettes-talismans. He dates them back to Mesolithic period. Having denied the version of absence of art works, particularly, statuettes and ornamented bones in Mesolith, archaeologists, at the result of archaeological excavations in Stone Age sites of Gobustan, prove the presence of woman statuettes in Mesolith of Gobustan, and substantiate the necessity of reconsideration of the dating of some female depictions and other rock pictures that had been earlier found [166, 92-95]. The discrepancy in the views of archaeologists on one and the same picture is frequent. So, in I.Jafarzade's view, a man, depicted on stone № 24 of the upper terrace of Beyukdash Mountain performs a ritual dance. However, J.Rustamov interpretes it as a battle scene. Also, J.Rustamov gives detailed description or ancient depictions of aurochs, and he agrees with I.Jafarzade's dating. On one of the sides of stone № 46 in "Ovchular zagasi" site J.Rustamov points out two animals and due to their

general character assumes that these are aurochs or bisons [163, 40-49]. The first place in the study of character and class of rock carvings of fish in Gobustan belongs to J.Rustamov and D.V.Gajiyev [122, 35-44].

In 2000 J.Rustamov's new book "Gobustan-the Hearth of Ancient Culture of Azerbaijan" was published, where the problem of dating of rock carvings of Gobustan was raised. According to his data, the most ancient petroglyphs date to the XV-XIV millenia B.C.

Special merit in archaeological studies of Gobustan belongs to researcher F.M.Muradova. For the first time in the book "Gobustan at Bronze Age" a detailed analysis of archaeological materials, belonging to Bronze Age was fully and clearly given. Besides, F.M.Muradova as the result of study of archaeological materials and rock carvings puts forward a point of view that Gobustan inhabitants at Bronze Age worshipped the sun and fire [246,100]. In some works, F.Muradova describes depictions of the sun, stars, and swastika signs on stones, revealed in the regions of Azerbaijan and links them to religious beliefs of ancient Azerbaijanis [247, 93-103; 248, 185-190]. Archaeologist N.Museibli made classification of signs and tamgas in rock carvings of Gobustan and Nakhchevan. He subdivided signs and tamgas of Azerbaijan into 21 groups [250, 18-22].

One of the first data on ancient rock carvings on Absheron appeared in 1963 [227, 67-72]. They were found by archaeologist G.Aslanov at the result of archaeological excavations in Shuvelan and Mardakan. Carvings of various animals and scenes of hunting revealed on the walls built of stone boulders were engraved in a real and schematic style. During excavations, separate stones with carvings were also found out.

For the first time separate stones with pictures of goats were discovered by I.M.Jafarzade in Absheron near Zira settlement in 1948 [60, 90-91]. One of the stones is now at the Museum of History of Azerbaijan. Since 1962 until 80-es of the last century in the eastern part of Absheron peninsula in Agdash duzu area archaeological excavations were conducted. At the result of exploration, 100 boulders with pictures and more than 200 depictions were revealed. G.M.Aslanov together with P.A.Gajiyev pays attention to artistic-technical peculiarities of rock pictures of Absheron [24, 56-62]. The archaeologist dates them to the III-II millenia B.C.Further, G.Aslanov describes the rite of human sacrifice in ancient Azerbaijan, basing on rock carvings, found in Absheron [25, 131-134.]. Later, publications on mythological interpretation of petroglyphs of Absheron for the first time appear in I.Aliyev's works [17, 164]. Later on, his article on the discovery of a Paleolithic site in Yeni Surakhani was published [18, 13].

In 1968, new rock carvings were found in the territory of Nakhchevan. In the same year Nakhchevan archaeological expedition of the Institute of History of the Academy of Sciences of Azerbaijan under the guidance of V.Aliyev conducted explorations on Gemigaya Mountain in 60 km. to the north from Ordubad

(Nakhchevan). At the result of it, hundreds of rock pictures were found out. In 1971, data on the petroglyphs revealed in Nakhchevan, in Ordubad region to the north from Tivi village, on the alpine summer pastures of Nabi-Yurt and Gizgelinchukhur [13, 393] were published and description and classification of rock pictures of Gemigaya was given. More detailed information about new rock carvings of Nakhchevan appears in 1972 [234, 6-10] and in the 90-es of the XX c. In 1990, V.Aliyev in his research work "Rock Pictures of Gemigaya" gives description of pictures on 120 stones. In one of the following research works, he expressed his suggestions on semantics of these carvings, in which he saw the features of totemism and other magic cults [14, 104-108].

In 1992, there appears data on the newly revealed rock carvings on Gemigaya. Pictures were engraved in a real and schematic way. People, goats, aurochs, oxen, deer were engraved on the rocks. Some of the rock pictures of Nakhchevan presumably date back to Bronze Age, Eneolith and Neolith. "It is quite possible that a part of the pictures dates back to Stone Age" - in such a way V.Aliyev dates petroglyphs of Gemigaya [236, 33-36]. Full analysis of rock carvings of Nakhchevan he gives in his book "Monuments of Gemigaya". Referring to ethnographic material V.Aliyev expressed opinion that totemic features are characteristic of rock carvings of birds, goats, oxen, deer and snakes [237, 3-77; 15, 175-176, 246-247]. In the book, "Culture of Bronze Age Epoch of Azerbaijan" the author gives comparative analysis of rock carvings with pictures on the pottery.

In 2001-2003 by the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, expeditions were organized with the aim of more profound study of Nakhchevan petroglyphs. At the result of conducted explorations, more than 1500 rock pictures were found and registered. Materials of last expeditions were published in N.Museibli's book "Gemigaya" in 2004 [254, 4-316].

In 1970 archaeologist G.Ismail-zade explored Kalbajar plateau and discovered rock pictures at the coast of Alagel, Zalkhagel, and Garagel lakes, and also in the ravines of Perichingil, Ayichingil, Lulper, Gelingaya, Yuzyurdu, Takhta and Sarmisagdag. General number of rock pictures exceeds 4000 [86, 96]. Beginning with 1976, archaeological explorations were conducted in Kalbajar and newly found depictions of ritual scenes and solar signs were fixed [87, 491-492; 86, 550-551; 89, 460-461], that helped to reveal subjects and techniques of execution of rock pictures of Kalbajar.

Comparing rock carvings of Gobustan and Gemigaya, mythological data and ethnographic material archaeologists came to conclusion that the above-mentioned places were religious-magic ones [263, 90] that corresponds to archaeologist I.Jafarzade's view [68, 15-18; 231, 99-114]. Reasons are argued by the fact that depictions of goats, deer, and oxen bear totemic features. However, the

vision of animistic features in rock carvings of Gobustan, particularly in ships, remains doubtful.

The works of a great number of researchers, as well as personal regular studies of Gobustan petroglyphs since 1995 were put into the basis of the survey. While studying techniques of execution, subjects, and motives of rock art, new rock carvings were revealed, chronological correlation of geographical environment was established, historical and archaeological periodization of Azerbaijan regions was made. In the frames of geographical boundaries of Azerbaijan the area of animal distribution was defined, which found its reflection in the rock carvings and which were the major hunting species of Paleolithic (Mesolithic, Neolithic, etc.) periods. An attempt was made to draw a picture of Upper Pleistocene epoch geological environment, transgression and regression of the Caspian Sea, Upper Pleistocene flora and fauna [192, 292-294]. Basing on the comparison with the world analogues new assumptions were made regarding the problem of dating of some rock carvings [193; 194; 190, 25; 196, 62; 266, 18].

In ancient art of Azerbaijan, on the basis of stylistic manner of drawing one can distinguish 2 isolated regions. This is the territory of Absheron and Gobustan, petroglyphs of which are distinguished with prevalence in the subjects of images of people, economic and cult scenes and the territory of Small Caucasus (Nakhchevan, Kalbajar, Sunik and Gegam), of the rock art of which semi-nomadic cattle-breeding (summer pasture) and cult-magic subjects are characteristic. Depictions of animals predominate. If petroglyphs of Gobustan and Nakhchevan are represented in literature in a detailed way, the fate of depictions of Absheron and Kalbajar is completely different. Available publications give partial notion about these petroglyphs and do not solve the problem of their further research. Hence, the necessity of more profound research of the given regions arises.

On the other hand, classification of rock pictures of Gobustan into six groups established by I.Jafarzade went out of date. After further archaeological research J.Rustamov's dating has changed, as a result of which revision of chronology of rock pictures became necessary. At present, the study of rock carvings is going on and new discoveries in Gobustan and Gemigaya appear in the process of work. This gives us a chance to look at these valuable monuments of rock art in a new light.

1.2. GEOGRAPHICAL REVIEW OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN

In the process of studying the primitive art, one has to deal with various data, differing from each other on the character and direction. Therefore, before one begins studying the early forms of visual arts on a stone, it is necessary to establish chronological ratio of geographical environment, historical and archaeological periodization of Azerbaijan regions with the revealed rock pictures. It is important to determine the area of distribution of those animals which were

major hunting species of Upper Paleolithic (Mesolithic, Neolithic and etc.) periods in the frames of geographical boundaries of Azerbaijan and involve geological data (particularly, already studied materials of ancient glaciations, geological structure of stone, orogenesis, transgression, and regression of the sea).

At present time, four sites with rock carvings were fixed in the territory of Azerbaijan (pic.1):

1. Big Gobustan area, covering the territory of Beyukdash, Kichikdash, Jingirdag, Shaxgaya and Shongar mountains, (pic.2; 3; 4; 5; 6; 7; 8);
2. Absheron peninsula, including Bendustu and Agdash duzu plains, and also Dubendi, Turkan, Zire, Bilga, Mardakani, Shuvelani, Ramani settlements.
3. Gemigaya Mountain (the highest point of Small Caucasus -Kapijik) to the north of Tivi and Nasirvaz villages of Ordubad (the main points of expansion - Garangush, Nebi-Yurdu, Jamisholen (Nakhchevan) alpine summer pastures.
4. The foot of Dclidag Mountain of Kalbajar, southeastern slope of Small Caucasus (bigger accumulations at the coast of alpine Alagel, Zalkhagel, Garagel lakes, which are 3000 m above the sea level and in the ravines of Perichingil, Ayichingil, Lulper, Gelingaya, Yuzyurdu, Takhta and Sarmisagdag. (pic. 1)
5. Gobustan collection covers area of the following mountains:

I. Beyukdash	- longitude - latitude	49*22'30"; east; 40*7'30". north.
II. Kichikdash	- longitude - latitude	49*23'00"; east; 40*3'45". north.
III. Jingirdag and Yazyly-tepe-	- longitude - latitude	49*22'15"; east; 40*12'00". north.
IV. Shongardag	- longitude - latitude	49*34'30,9"; east; 40*1725,7". north.
V. Shihgaya (collection -1,2)	- longitude - latitude	49*28'; east; 40*22". north.

Absheron peninsula in late Bronze and Iron Age epochs represented contemporary landscape-semidesert with uplands, seldom reaching 300-400 m in height. Southwestern part at present time has more disjoint relief, which is connected with different lithologic composition of bedrocks - clay, sand, sandstones, and limestones of tertiary age.

Absheron peninsula is washed by the Caspian Sea from three sides and is protected by massive mountains of the Caucasus ridge from the west. A peculiar subtropic climate of Absheron is formed under the influence of the whole number of factors. Hot breath of Caspian and Kur steppes, entrance of cold air masses from the northwest and northeast make Absheron the arena of enormous shift of air currents. Absheron is a mountainous area. Folded mountainous structure of the surface is very well seen in the western part of the peninsula, in the eastern part

mountains are cut off with abrasion and blocked with its deposits. Here, plain relief was formed. This whole area is covered with ancient Caspian and contemporary deposits. To the extreme eastern zone of this lowland directly adjoining the shore of the Caspian Sea sand dunes are characteristic, which run almost continuously along the shore of the Caspian Sea up to Absheron peninsula. In the central part of the peninsula lies Binagadi highland, which is surrounded by Beyukshor, Masazir and Mirdalabi lakes [218, 33-34, 46-48, 58].

On Gemigaya, the highest point of Small Caucasus in the territory of Azerbaijan is situated (Kapijic, 3906 m. above the sea level). It consists of metamorphosed tufas. The pick of the mountain came down still in the tertiary period. Big blocks scattered along the southern and south-western slope and their surface had been polished up in the course of the passed millenia. On these rocks, thousands of petroglyphs of Neolithic, Eneolithic, Bronze and Early Iron Ages were revealed [236, 33; 237, 70].

The main part of Kalbajar consists of the volcanic highland. This region is formed with quaternary lavas. Rock carvings were mainly fixed at the shores of alpine lakes, the part of which is occupied by craters of extinct volcanoes. Coastal regions of these lakes are rich with deposits of obsidian, flint, shale, soft porous tuff, and granite. Archaeologists think that the existence of these bedrocks has become the main reason for settlement of these places since ancient times [88, 550-551]. In this region, more than 4000 pictures were found, dated back to Bronze Age. In connection with the dating of rock carvings, an ancient site and the remains of round-planned stone masonries, dating back to the earlier stage of Bronze Age are of great importance.

The study of petroglyphs in Azerbaijan has been conducted in the course of decades; however, a review map-scheme of the location of all ensembles of rock art on the background of the surrounding area has not been yet compiled. Such a map is necessary for clarification of natural, landscape, climatic conditions of the existence of Late Paleolithic, Mesolithic, Neolithic and Bronze Age sites. Particularly, it is important for reconstruction of vegetation, clarification of the character and intensiveness of relief forming projects, for the formation of notions about hunting, fishing and economical activity of ancient dwellers of these places.

We are presenting review maps- schemes on the pattern of Gobustan. On the map (pic.9), it can be clearly seen that the main areas of distribution of rock carvings are concentrated from the seaside. According to preliminary data, the most ancient carvings are on the upper terraces of Beyukdash Mountain.

At the quaternary period in the territory of Azerbaijan radical change of earth relief was taking place, which became the consequence of active tectonic [233, 45] and volcanic activity [81, 150-152; 56, 28]. In Upper Pleistocene, orogenesis was taking place in Gobustan. In connection with various geological phenomena, fluctuations of the World Ocean were taking place, which in their

turn, changed the contours of the land and sea. At that period the present mountains Beyukdash, Kichikdash, Jingirdag and Shongardag were washed up by the fresh Khvalin Sea [233, 32-37] with didacnas [155, 44], (fig.1). In Upper Pleistocene, last big transgression in the area of Caspian basin and Khvalin Sea was formed that reached The Urals and Kazan in the north. What is interesting is that its sediments in the area of the Black Sea are similar to ancient Black Sea layers [40, 80-81]. Hence, the following conclusion may be drawn: the waters of the Mediterranean Sea through the Black Sea i.e. through Manich strait were reaching the Caspian Sea. Usually specialists link the Khvalin Sea with the last stage of great glaciation of the Caucasus ridge [56, 27]. For the period of Vurme glaciation the lowering of the World Ocean level to 90-100 m. was characteristic, however, according to estimations of some researchers at the period of maximum glaciation it reached 135-140 m. Recent research has shown that, approximately 15 thousand years ago the level of the ocean was lower than today's level on 75 m. The last maximum of Vurme glaciation in both hemispheres according to Tseyner, was taking place since the XXVII up to the XX millennium ago [209, 452]. It would be logical to assume that its beginning coincides with that time when according to our data the nourishment of "cave art" in Gobustan was taking place.

Traces of the most ancient human settlement in Gobustan are represented by the sites, which were revealed on the place of the ancient sea. Fluctuations of the Caspian Sea level help us establish chronology of ancient monuments, which may be more or less correlated with deposits of transgressions. Examples of such chronology we often find in Gobustan on Beyukdash and Kichikdash Mountains. On one of the walls of Ana-zaga cave ancient rock carvings were found buried under a thick layer of ground (pic. 10). They date back to that period when the sea level was relatively lower. These rock pictures are situated in 12-15 km. from the seashore, 117 m. above the sea level (World Ocean). Terraces and traces of coastal line that were formed at that time can still sometimes be seen in several kilometers from the present seashore into the depth of the territory (pic. 11). In Gayaarasi site on Kichikdash Mountain a mixed layer of coquina with pebbles was revealed [163, 7-8.]. It should be noted that six sea shells *Didacna* that were found on the upper terrace of Beyukdash Mountain in the cultural layer of Okuzler - 2 site [163, 40-49, 43], may serve as one of the factors determining the age and geological time of the site. If we take into account that existence of *Didacna* was possible only in conditions of isolation from the waters of salty seas and ocean, it is evident that the given site dates back to that geological period when the historical Khvalin Sea was fresh, i.e. to the period of the Khvalin Sea with semi-fresh water fauna. Researchers think that for some mollusks 3-5 ‰ salinity is a great barrier that prevents their settlement in more salty waters [21].

The following small sea transgressions took place in Holocene without going beyond modern boundaries. The last transgression of the Caspian Sea dates

back to approximately the I millenium B.C. [101, 1 129]. According to the results of analysis of the contemporary flora of the Caucasus, archaeologists assume the existence of hot interglacial epochs. If we assume that Gobustan area was not affected by glaciation [40, 84], then, rock carvings of Paleolithic hunters in loin clothes (pic. 12; 13; 14; 15) confirm this version.

At the period of the first settlement of Gobustan on the place of the present scorched semidesert a drought-resisting open woodland with pistachio trees, hawthorn, willow pear, juniper and pomegranate was stretching [41, 50]. Natural conditions in Upper Pleistocene were closer to forests of tugai type in damper climate (gallery forests). Analysis of patterns of fossilized pollen taken out of the remains of the hearth in Ana-zaga cave of Beyuk-dash Mounatin in Gobustan showed that, here oak and pine trees were once growing [257, 14]. All these let us suppose the existence of places with oak-pine woods in the nearest vicinities of Gobustan and in the coastal strip of the Caspian Sea. Pine trees are still growing on Kichikdash Mountain near Garaatli sanctuary-pir. (pic. 16; 17).

In Binagadi bituminous deposits of Upper Pleistocene age the remains of Arborescent Juniper (*Juniper us poly carpos*) were found that indicates the wide spread of juniper woods at that time. Willow pear (*Pirus salisifolia*), shrub cherry (*Prunus nucrocarpa*), pomegranate (*Prunus microcarpa*), honeysuckle (*Lonicera*), elm tree, vine, found in Binagadi deposits have been recently growing in Gobustan, and some of these types can be met there even today. In Upper Pleistocene, according to archaeologists' opinion, savannah landscape was developing, formed on the basis of found remains of arboreous vegetation in Absheron. A revealed thick piece of wild vine (*Vitis confsilvestris*) in Binagadi presupposes the existence of tugai woods here [140, 100-107]. Surely, the climate of Binagadi Upper Pleistocene corresponded to Gobustan climate, taking into account the location of both zones in one and the same climatic zone (distance between Gobustan and Binagadi is 50-60 km.). Archaeologists confirm the fact of the increase of dampness at that epoch, regarding that the sources of quite big freshwater stream falling into the sea were in the mountains. This assumption confirms the fact that in upper Quaternary period the boundaries of transgression of freshwater Khvalin (now Caspian) Sea reached Mingachevir water storage (pic. 18). Sediments of the sea with freshwater fauna of mollusks were found even near the Urals and Kazan [40, 80]. On the slopes of Gobustan foothills grass vegetation of Gramineae type [47. 341] was predominating and today it can be met in Gobustan in some places with higher dampness. On Kichikdash Mountain in Gayaarasi site, even nut trees have grown until recently [259, 6]. However, many rock carvings of deer indicate the existence of well-developed tugai woods that were probably later destroyed by a man [40, 171]. On the basis of found remains of arboreous vegetation, archaeologists think, that in Upper Pleistocene in its mountainous part, anyway, savannah landscape was developed but it was formed in other way than contem-

porary savannahs of Africa. These north savannahs represented lightwoods, formed by the trees with winter defoliation [140. 100- 107]. Such was a common picture of Upper Pleistocene landscape-geographical flora of Gobustan, which to our opinion, more corresponds with few facts known to us from Binagadi Pleistocene. General desertification of open landscapes in connection with glacier regression affected degradation of landscape of north savannah, the development of semi-steppe and semi-desert plants on its place and the increase of salinity processes. Now let us turn to paleofauna materials. First, we should note that the analysis of rock carvings of animals gives us definite information about former climate. Wild fauna is clearly divided into 2 groups. To the first group the inhabitants of tugai and shrublands (noble deer, boar) must be referred. The bones of a boar are represented in all considerable collections of Gobustan. This animal has been preserved in Azerbaijan until today. The inhabitants of open steppe and desert landscapes and foothills represent the second group. This is an ox, camel, steppe sheep, and gazelle. Fauna remains of these types are peculiar to not only sites of inner regions, but also the sites of ancient Caspian terraces. The revealed bones of animals from Gobustan settlements and burial mounds belong to an ox, gazelle, sheep, goat and bird [259, 8, 2-23; 157, 3-5; 201, 48]. The most part of them is considered to be extinct types for this area- ox, onager, besoar goat, steppe sheep, and camel (fig. 2;3). During archaeological excavations, even the cheetah's jaw was found in this place. Fossilized remains of now extinct representatives of fauna are known to us from bituminous layers of Upper Pleistocene on Absheron peninsula and Shikhovo. The area of Big Gobustan was inhabited by now extinct aurochs - *Bos Primigenius* Boj, gazelles-*Gazella Subgutturosa*, onagers -*Equus hemionus* Pall, besoar goats *Capra aegagrus* Erxl, noble deer - *Gervus elaphus*, boars-*S. apshronicus* Burtsch. et Dzhaf, leopards and lions. Considering wild fauna of Upper Pleistocene of Azerbaijan, now desert zones of Absheron peninsula and Gobustan, special attention should be paid to wild aurochs *Bos Primigenius* Boj. The remains of primitive aurochs are very well seen among archaeological findings in Turkmenistan and Kazakhstan (in Chagilli-tepe, Jebel, Kyzylkum, in the ravines of Kizil-Lay) and in South Caspi (in Iran and North Afghanistan) [31, 26-27; 114, 86; 208, v.7, 220 221; 35, v.2, 8, 102-104; 272, 396- 398, tab I, III, V; 286, 73]. The most interesting fact is its wide spread in Caspian regions.

The fact of wide spread of aurochs presents interest from various points of view. Basing on the study of findings of the remains of aurochs in the territory of the former USSR one can note that the most part of them is characteristic of the area of mixed and deciduous forests and steppes [48, 88 89]. However, a wide spread of aurochs in Late Paleolithic period became the ground for the conclusion of the majority of researchers that aurochs is an inhabitant of plain and forest-steppe areas. Archaeologists, who studied fauna remains from pre-Revolutionary excavations of Anau made assumptions on the origin of cattle from population of

wild aurochs *Bos Primigenius* Boj [179. 48-55]. Bone remains of typical primitive aurochs *Bos Primigenius* Boj were found in Absheron peninsula in the bitumes of Kirmaki hill near Diga settlement.

During archaeological excavations in Gobustan in 1986. on Beyukdash Mountain in Ana-zaga cave and in a small cave № 1 (Maral) in 1990, bones of oxen were found in a cultural layer. There was also found a separate stone with depictions of zigzags on one side and depiction of hunters on the other [259, 8,2-23]. The fact that during excavations of Paleolithic and Neolithic sites no bones of aurochs were found, some researchers explain by the difficulty and danger of hunting on him. [80, 547].

Existence of aurochs is testified with depictions of primitive oxen on the rocks of Gobustan and Absheron (fig. 4; 5; 6; 7; pic. 19). The greatest accumulation of rock pictures of oxen and hunting scenes is on Gobustan Mountains of Beyukdash and Kichikdash. Later, depictions of analogous themes were revealed but in a considerably smaller quantity in the region of Big Gobustan and Shongar Mountain [170, tab № 9], (fig. 8; 9; 10; pic. 20).

As is known, the most ancient monuments of Absheron date back to no earlier than the III millenium B.C. Data on the spread of aurochs in Caspian regions of Azerbaijan are largely supplemented by the materials of numerous accumulations of rock carvings. In Gobustan and in Dubendi grotto in Absheron peninsula, depictions of wild aurochs, in a number of cases a bison, according to archaeologists' assumption are quite well known [163, 40-49, 43].

(Note: unfortunately, for the poor study of fauna remains of Gobustan we do not possess exact data on this region. Bituminous deposits of Binagadi and Kir-Maku are in turn, a valuable and important auxiliary material for the establishment of chronological ratio of geographical environment of Absheron peninsula and Gobustan).

In the territory of Azerbaijan contour and linear pictures of already domesticated oxen can be met in later rock carvings of Gobustan and Nakhchevan (fig. 11;12; pic. 21). Comparing binagadi fauna with species lists from Paleolithic caves of Palestine, Syria, and Livan archaeologists approximately date the epoch of binagadi deposits formation by Mousterian and Aurignacian cultures [40, 157].

In spite of the abundance of rock carvings of deer, bones of these animals were not found at excavations in Gobustan, although, in the funds of GHAP deer horns are registered, that were found in the seventh cave of the lower terrace of Beyukdash Mountain. According to data of osteological analysis, in Gayaarasi site on Kichikdash, 98% of the bones belong to gazelle, but in Ana-zaga cave on Beyukdash, 40 % out of 10.000 revealed bones belong to Asiatic wild ass, 40% to gazelle. The bones of oxen and goats are isolated.

What concerns Asiatic wild asses *Equus hemionus* Pal - wild horses they have lived in the south of Caucasus since Low Paleolith until today. Numerous

depictions of Asiatic wild asses on Gobustan rocks and revealed bone remains witness the wide spread of these types of animals (fig. 13; pic. 22;23). During archaeological excavations in Gobustan in 1986, on Beyukdash Mountain, in Anazaga cave, bones of Asiatic wild ass were found in the cultural layer [137, act JMe2]. Asiatic wild ass is considered to be a direct descendant of Pleistocene ass, which is confirmed by the facts of the wide spread of Holocene semi-ass-onager. Historical data of antique authors, and also Nizami Ganjavi's poems (XII c.) describing hunting scenes on wild asses-Asiatic wild asses in Kur-Araz lowland [125, 484-667], Rashid-Ad-Din's stories (XIVc) about grand drive hunting on wild Asiatic wild asses arranged by Gazan-khan in Talish [150, 1-340], witness the existence of these animals until recent times. One of the favourite plots of ancient artists was deer. This plot can be traced in the rock carvings of Gobustan, Absheron, Kelbajar, and Gemigaya, on the pottery and ornaments of Bronze Age, on Khojali bronze belt buckles, on ceramics of Late Bronze Age of Kilikdag and Khanlar burial mounds [55, 124-126]. A noble deer *Cervus elaphus binagadensis* subsp. nova is known due to the remains of Upper Quaternary binagadi kir findings in Absheron peninsula (not far from Logbatan and Binagadi). In Absheron peninsula, in Pir-Allakhi Island, from Quaternary deposits skulls, bones of deer *Cervus elaphus maral* Ogilby were found, which is close to contemporary Caucasian type of deer [11, 20-21]. The remains of these groups of deer on the Caucasus can be traced since Low Pleistocene until today. Noble deer were the most usual food for Paleolithic hunters of Lebanon, Syria and Palestina [40, 339]. In the rock picture of spotty deer on stone № 24 on the upper terrace of Beyukdash Mountain in Gobustan, one may judge about existence of spotty deer *Cervus (Sica) Nippon Temminck* in Upper Pleistocene epoch (fig.3), [162, 7-9; 158, 390-391; 10,31].

A great number of bones of deer were revealed during archaeological excavations from cultural layers of Early and Late Bronze Age in the territory of Nakhchevan [15, 17]. Rapid extermination of these animals took place at the time of military marches of Seythians, Hunns, Kipchaks and Mongols, and later during driving huntings on deer in the woods of Gilan, Karabakh by Persian shahs, khans, beks, and depictions of hunting scenes on the rocks of Gobustan, Gemigaya and Kelbajar serve as a bright testimony to this fact (pic. 24).

The revealed remains of bones of gazelles in the most ancient caves of Gobustan, and numerous depictions of these animals are a true confirmation to the fact that these species of animals were one of the main objects of hunting of a Paleolithic hunter. Alongside with bones of gazelles in Jeyranlar site (Gayaarasi), Upper Paleolithic stock was also found [165, 7-8] that contradicts to assumption of the appearance of gazelle on the Caucasus in the postglacial period [40, 339]. About existence of *Gazella Subgutturoza* Guld. we are aware due to Paleolithic caves since Acheulian until Late Neolith in Lebanon, Palestine, and Syria. [287;

270] Gazelles in Gobustan have lived since Upper Paleolith, and revealed remains of bones of these animals in Upper Paleolithic cultural layers of Gobustan confirm this fact. One of the most numerous rock carvings are besoar goats- *Capra aegagrus* Erxl. Analogous depictions are met in Late Bronze Age ceramics of Eastern Caucasus on earthenware of burial mounds of Ganjachay river valley, Khanlar, Kilikdag and etc. [55, 100 -126], and also on the hardware of West Azerbaijan [241,112, tab. XXIII]. We know about fossil remains of this type due to Pleistocene and Holocenc findings from caves of Italy, Lebanon, Syria, and Palestina, which were called *C.İbex* L. [287; 288]. Remains of besoar goats *Capra aegagrus* Erxl. in the territory of Azerbaijan were found in Neolithic and Bronze Age settlements of Gobustan, Absheron, Gemigaya, and Kalbajar (fig. 14-a, b; pic. 25; 26). In Nakhchevan this type has existed until recently on Zangezur ridge and its south sides. Especially numerous they were found in Negram Mountains between Julfa and Ordubad and on Ilanli-dag. Existence of *Capra aegagrus* Erxl. at Bronze Age is also confirmed by rock carvings of goats dating back to this period. The remains of boars in Azerbaijan date back to Quaternary period. Rock carvings of boars and boar canines, revealed in burial mounds of Gobustan, confirm existence of these animals in the territory of Azerbaijan approximately in the IV millenium B.C. [68, 5-347]. However, depictions of lions and leopards on the rocks of Gobustan are dated back to a later period. Depiction of a big fish, probably, dolphin carved on the rock was revealed on Kichikdash Mountain (stone JNb5) (pic. 27). At present time dolphins are not found in the Caspian Sea. One can suppose that these animals lived in the Khvalin Sea (now Caspian) and disappeared with the beginning of glacial epoch [33, 153-154]. Binagadi deposits are a strong point not only for solution of great historical problems but also for important natural-historical questions, such as geological age of Late Paleolith (Upper Pleistocene) and its separate epochs, paleographic conditions of time of habitation of Late Paleolithic people. At the same time, geological-geomorphological materials became the basis for the creation of scheme of relative anciency of sites of the given region, particularly, of Gobustan. However, there are still a lot of unclear and controversial questions. The main reason is still insufficient degree of study (especially by laboratory methods).

More detailed study of flora and fauna of Late Pleistocene epoch of Azerbaijan, lets us make corrections in the dating of rock carvings. We gave only the most important facts, characterizing changes in geographical environment of Upper Pleistocene. The real picture is much more complicated. Landscape zones were existing. The relief and contours of land and sea were quite different.

Results of such like observations give us opportunity to look at chronological dating of the most ancient artwork in a new way.

CHAPTER II

CLASSIFICATION OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN

II.1. SUBJECT MATTER OF ROCK ART

According to their subjects and plot rock carvings of Azerbaijan may be classified into the following groups:

1. Images of animals;
2. Images of man;
3. Anthropomorph and zoomorph images;
4. Composite scenes;
5. Images of means of transportation;
6. Signs; tamgas cavities.

II.1.1. IMAGES OF ANIMALS

Representatives of fauna surrounding a man are, as is known, the most ancient plot of the fine arts. It is especially typical for the art of Upper Paleolithic epoch and the following periods. For example, some images of primitive aurochs in Gobustan (fig. 5; 6; 7; 8; 9; 10; pic. 28; 29; 30) in a quite realistic way reflect distinctive features of these animals wide muzzle, wavy horns, the curve of the back. In these images, their specific differences can be clearly traced. So, the majority of aurochs depicted in Gobustan, certainly belongs to the type of *Bos Primi-genius Boj*, which was widely spread in the east and southeast parts of Azerbaijan in Late Paleolith (Upper Pleistocene) [190, 25; 192, 292-294]. Aurochs were mainly depicted in their natural size with strong wavy horns and nibs directed out. They are much larger than domesticated oxen.

Images of aurochs represent great, various and valuable material for observations connected with the cult of aurochs at ancient tribes and people. Azerbaijanian plots and motives have some similarity with later image of a roaring aurochs on the gold signet from Chertomlik burial mound in the south of the Ukraine [40, 382]. Later, at Bronze Age, images of aurochs on various gold, silver, bronze ornaments and vessels were a quite frequent plot. When researching Maikop burial mound, there were found out images of aurochs on a silver vessel and sculptural images of aurochs in the form of bronze figures and gold flat metal plates representing aurochs-oxen in profile [198, 15-78]. We know about unique samples with images of aurochs of ancient Egyptian, Sumerian, Babylonian, Assyrian, Hittite artists.

The golden head of an aurochs decorated with lazurite and dated to the IV millennium B.C. was found in one of the great cities (Ur) of the most ancient state of Sumers. [6, 55]. The patron and the Supreme deity of Ur city of Sumers was Nanna-Sina, the god of the moon, who was identified with the image of aurochs [182, 189]. The golden mask of aurochs with turquoise moon-shaped insert in the forehead, dated to the end of the III - beginning of the II millennia B.C. was found out in Altin-tepe (South Turkmenistan) and, apparently, symbolized the same [6, 127].

It is difficult, indeed, to deny the affinity of a number of Gobustan images such as well-known images of aurochs, (fig. 15; pic 31; 32; 33; 34; 35; 36), which amaze with their art power to Paleolithic art. But also more rough images of animals of the same group on Shongar Mountain (fig. 8; 9; 10) bear the traces of relation to realistic images of Paleolith. Well-studied Paleolithic traditions in the art of rock carvings of Europe let us suggest Paleolithic dating of the above-mentioned images.

All these rare motives are typical for the art of small forms. Usually images were carved on small stone fragments, on the bones, that could be found in cultural layers. Originality of the image of aurochs in Ovchular cave on stone Ke 45 (the upper terrace of Beyukdash Mountain) consists of a cord on its neck that (pic. 21) testifies to its domestication. There is no common opinion, when and where the "vehement aurochs" was domesticated. Researchers mention different countries: South Asia, southeast of the Mediterranean and Spain and date this process to, approximately, the VIII-V millennia B.C. [8, 403]. In Northern Greece, aurochs *Vos Primigenius* Boj was domesticated in the VI millennium B.C. [36, 126]. About domestic descendants of wild aurochs is mentioned in the works of Strabon about Mesopotamia, in legislative documents of Urukagina tsar (the III millennium B.C.), and later, in the inscription on Sardur's stele, Arishtu's son (in Transcaucasia) [181, 38-42, 74-75; 207, 140].

Found in the territory of Nakhchevan, zoomorph sculptural images of Eneolithic period and early Bronze Age give some idea about spiritual culture of ancient tribes of Azerbaijan. It is necessary to note, that in the production of statuettes preference was given to aurochs. At Eneolithic epoch and Bronze Age aurochs were of great importance in the economy of Azerbaijan, and in connection with this, more preference was given to the cult of aurochs, than to the cults of other animals. In the opinion of some researchers, this cult was connected with a man's deity-patron of cattle breeding [2, 250]. It is also proved due to the findings from Shortepe and Kultepe, where portable hearth supports made in the form of the head of aurochs [2, 142], a separate head of aurochs were found among the monuments of Bronze and Iron Age [241, 86, panel XVI]. We are aware of the figures of aurochs of the given period due to the findings in Baba-Dervish

settlement in Kazakh region [2, 141] and Serjen-yurt settlement of Checheno-Ingushetiya [2, 142].

Worshipping aurochs occupied a special place in many religions. Fire worshippers included a cow in a number of sacred creations. In Assyria and Persia, holy temples were decorated with sacred winged oxen. Worship of kherubs - two-faced winged oxen lay in the basis of ancient Jewish religion, and in Ancient Greece ox was devoted to Zeus. Many people of Asia, Africa and Europe gradually turned an ox that was being an object of adoration, into the deity.

The cult of oxen reached its highest point in Ancient Egypt. Egyptian sacred ox was included into a number of gods of the Nile valley. In its honour temples, palaces with a great number of servants and slaves were erected. Doing all honours, after their death oxen were embalmed and buried in sarcophaguses. Cemeteries of sacred oxen have been even preserved! [71, 29]. Religious holidays were devoted to bulls. The cult of ox goes back to the period of early hunters whose religious outlook was brightly reflected in Paleolithic art.

Revealed bones and skeletons of oxen from lower horizons of Kultepe [2, 142], in stone boxes of Kyzyl-burun, in soil burials of Alikemektepesi. in the burials and barrows of Gobustan [15. 169] testify to existence of the cult of ox in the territory of Azerbaijan in Eneolith and Bronze Age. (fig. 16 a, b).

Images of deer, close to the nature of Beyukdash, Kichikdash and Jingirdag Mountains are very amazing. Realism of these images amazes with its accuracy. Images of red deer *Cervus claphus maral* Ogilby are a frequent plot in the rock art of the end of Pleistocene. They are met in all regions of Azerbaijan with revealed rock carvings, (fig. 17; pic. 37; 38).

One can find artistic-expressive images of deer on Yazyly hill: stone №24 (1), a deer with raised muzzle (fig. 18-b), stone Ny 66 - a deer, gracefully looking back (fig. 18- a); and on stones №22 and № 59 on the upper terrace of Beyukdash Mountain, running deer are depicted (fig. 19; 20).

In other three regions of Azerbaijan, rock engravings of deer were executed in a schematic way. (fig. 21-a, b, 22-a,b; 23; pic. 395). Some of them have similarity with depictions on the encrusted ceramics of Bronze and early Iron Age, found in the Big Khanalr Burial mound №2 [52; 55, 118, panel. XIV, XVI, XXIX]. In Berlin Museum and in Hermitage, images of deer on bronze, silver and gold, which belong to Koban and Maikop cultures and those found in Scythian burial mounds, have been preserved.

In the period of Upper Palcolith, mountain goats (*Capra ibex*) were found in a great number. Probably, Gobustan goats, the images of which are executed in a realistic manner of earlier origin, than researchers think, also refer to them, (fig. 14-a, b). Goats (*Capra aegagrus* Erxl.), schematically carved on the rocks of Gobustan, Absheron peninsula, Kelbajar region and Nakhchevan are presumably of later origin. (fig. 24-a,b; 251 pic. 40; 41; 42; 43; 44). Analogous depictions

of mountain goats were found in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Mongolia. Their images are the most frequent plot on the polychrome ceramics from Shakhtaxi [15, 240].

Images of animals with lines cutting their bodies on stone №42 of the upper terrace of Beyukdash Mountain make us think of amazing resemblance with cannas (fig. 26-a,b,c; pic. 45). In the territory of Azerbaijan, these animals are considered to be extinct. It is quite probable that an ancient artist depicted canna. Exact definition of this type of animal and period of its existence may become an important factor for the establishment of the age of analogous rock carvings. Wild horses-Asiatic wild asses were a frequent plot of rock carvings of Azerbaijan. These images are met only in Gobustan. In the art of small forms, images of Asiatic wild asses are rare, but still can be met, for instance, in Gobustan, in Anazaga cave on stone № 31 of the upper terrace of Beyukdash Mountain, on stone №46 in Ovchular cave (pic. 22; 23). Wild horses that refer to the type of Equus hemionus Pall, could also be found in Azerbaijan. Images of horses (in groups or isolated) of later periods are met among rock carvings of Gobustan and Gemigaya. It should also be noted, that in soil burials of Alikemektepesi stone boxes of Kyzyl van k and in the burial mounds of Gobustan, skeletons of horses were found. These findings make researchers conclude on the existence of the cult of horses at Bronze Age [15, 169].

An object of special observation is Persian gazelles and gazelles *Gazella Subgutturoza Guld* (fig. 27; pic. 46). Images of gazelles on small statuettes and ceramics of the Caucasus are amazing. [55, panel. XIV, XVI, XXIX].

Images of predators-lions, tigers, leopards, snow leopards and boars arouse great interest as well. (fig. 28; 29 30; 31-a,b,c pic. 47;48). Ancient people worshipped tiger as the embodiment of the good and the evil and symbolized the image of both the Creator and the Destructor. In mythological beliefs and talcs tiger is often represented as a king of beasts, the master of woods. In China, he is worshipped as not only a king of beasts but also as a horror of demons, bringing illnesses.

In Japan, tiger is a symbol of courage; in shamanism, he personifies superhuman forces. He is an envoy of forest gods; aztecs considered tiger as the western setting Sun; in heraldry a tiger and a tigress are symbols of fury and power. From the images, found at excavations of burial mounds in the Ukraine, we are aware of heads of leopards, golden plates, representing lions from Maikop barrow, the image of a lion, tormenting a deer on the golden cover of a quiver from Semibrat burial grounds, which reveal some similarity to images of lions on the rocks of Gobustan, Gemigaya, Kelbajar and Absheron. Images of leopards attacking besoar goats on Gemigaya deserve special attention and are one of the most interesting plots [14, 105].

Images of a wild boar that increased in number at the time of interglacial warming, can be met on the rocks of Gobustan and other regions of Azerbaijan (pic. 49).

An image of camels is a rare plot. They are mainly dated to late Middle Ages. Some researchers assume, that in the territory of Azerbaijan camel-breeding came from Central Asia and its development dates back to the end of the II - beginning of the I millenia B.C. Revealed bones and skeletons of camel in ancient Mingachevir and Fizuli region, [229, 33 40] prove this fact. A wide spread of camel breeding in the territory of Azerbaijan is mentioned by antique authors. Klavdy Elian marked, that Albanians loaded camels with fish, fish oil and camel wool and went to Ekbatan for trade [108, 226]. In an ancient epos "Kitabi Dede Gorgud" and in the works of medieval Azerbaijan the theme of a camel is often mentioned [244, 30 58; 255,122; 125, 484-667]. It is necessary to note, that until today local cattlemen are engaged in camel breeding not far from Dashgysh-lak area (Kichikdash Mountain) (note: from the author's personal observations and research) (fig. 32; pic. 50; 51).

Ornamented images of sheep (Kichikdash Mountain, stone №15), fish (Kichikdash Mountain, stone №5; the upper terrace of Beyukdash Mountain, stones №104, 105) (pic. 27; 52; 53) and some kinds of birds (the upper terrace of Beyukdash Mountain, stone №63) (fig. 33) also refer to a number of rare and unique motives. Images of sheep are similar to ornamented images of animals from Lenskaya Pisanica of Siberia.

An object of special research is the image of fish on stone №5 on Kichikdash Mountain. The image reminds of a dolphin. Bottle-nosed dolphins (*Tursiops truncatus*) can still be found in the Mediterranean and Black seas [80, p.283-300]. Probably dolphins of ancient myths are bottle-nosed types of dolphins. The analogous image of a dolphin, but of a much smaller size can be met among rock carvings of Australia (pic. 54).

Images of birds belong to rear motives, (fig. 33). On Gemigaya images of partridges (ul-keklik) are met. [237].

One of the frequent plots of the rock art of Azerbaijan is the image of snake, (fig. 34; 35; 36; 37; 38). They are met on the rocks of Absheron and Dubendi (fig. 55).

The image of wolf in a realistic manner is a frequent occurrence among petroglyphs of Gemigaya. Vegetative motives are observed in not only Nakhchevan: a single image of a plant is on Gemigaya, on stone № 102 [237].

II.1.2. IMAGES OF A MAN

The image of a man in the rock art of Azerbaijan occupies a special place and attracts attention of many researchers. Images of people are found in different geographical points of our country: in Gobustan, in Abshcron peninsula, in Nakhchevan and Kalbajar. Differing from each other on time, style, techniques and manner of execution, these numerous images of people have much in common and are even repeated. These images can be considered as the most ancient monuments of the fine arts in human history. Many researchers regard them as monuments concerning religious beliefs and ceremonies that demand closer study of the given subject. Comparing myths of different nations of the world with various plots of different regions and even parts of the world, archetypes are formed, the most common, fundamental and universal mythological motives, which found their reflection in the tribal art. One can refer mythological images of women- mothers-ancestors to them, men and a person in composition with other objects. What is characteristic is that the majority of human figures, which we beforehand refer to Paleolithic period, are met only in Gobustan.

Let us begin a distant excursus to paleolithic images. Images of people in Paleolithic art can be divided into images of women, men and a person in composition with other objects. Female images in style and age are one of the most ancient ones, and they may be presumably dated to Magdalenian period of Upper Paleolithic epoch. Images of women are divided into two groups. The first group includes stone female statuettes in the style of "primitive realism", the so-called "Venuses", revealed in Gobustan. Roughly made stone sculptures, in which female statuettes (fig. 71) can be guessed, were also found in Gobustan. They have some similarity to Kostenkov, Mezin Paleolithic figures (pic. 56-a,b,c; 57-b,c). The age of analogous French, Italian (Savinyan), Mezin (Ukraine) figures of this group is dated to Aurignacian, Gravettian, Pavlov up to Solutrean periods [78, 365], (pic. 57-b.c: 58). Alongside with Gobustan "Venuses", to this group one also can refer stylized and similar to a sign, images symbolizing a female sex. and some fine sculptures, which were cut out in a soft stone [166. 92-95].

In a precisely dated upper cultural layer of Kostenki-1, similar images of a female sex sign in the form of "medallions" [77; 3; 138, 50-66] were found out. The engraved image of vulva can also be met on stone fragments which were revealed in the dated cultural layers of Abri Selye (Aurignacian I) and La Ferrassie (Aurignacian II) caves [77, 365].

Stylized images of figures in profile with a slight bend forward mainly belong to the second group. In their majority, these are engravings on the walls of caves and monuments of the art of small forms [167, 99 103], (pic.59). Paleolithic figures with the detailed depiction of the face of a person are not met in Azerbaijan. To the second group, images of female figures with massive corpulent

hips, absent or simplified arms and legs, allocated breasts and big loose-hanging bellies are characteristic (pic. 56-c; 58-c).

Great interest arouse later precisely dated Eneolithic terracotta figures from Gargalartepesi and Shulaveris-gora [124,167-171: 28, 224], (pic.58). They are similar in their size and form to one of stone Gobustan figures. All of them were carved without head and arms in half-sitting pose. Some archaeologists relate the image of a female figure from Shulaverisgora with the idea of fertility [104, 163]. On the other hand, it is possible to assume, that, the so-called, tattooed women from Yeddi Gozel cave ("Seven Beauties") on the upper terrace of Beyukdash Mountain in Gobustan (pic. 60) later found reflection in clay female figures of nude goddesses, found in the territory of settlements and necropolises of the antique epoch in Mollaisakli, Mingachevir, Shamakhi, and Kabala. Their waists are tied up with belt, and necks are decorated with stucco moulding necklace in several rows [98, 21].

Images of a Paleolithic man are located only in southeast part of Azerbaijan in Gobustan. In other places of glacial zone of Azerbaijan rock drawings of a man dating back to Upper Paleolith, were not found. Here, mainly belong stylized figures engraved in profile, as a rule, tattooed, without head and slightly bent forward (pic.57-a). Usually heads of these images look like oblong conic sprouts. Their resemblance to Paleolithic "Venuses" of Europe (pic. 57-b,c) is amazing. Other typical for Mag-dalenian period engravings on stone were found out in Anazaga cave in Gobustan. Here, by means of the same techniques, the whole group of figures on stone was depicted (fig.39) It testifies to an already formed style. All figures are represented in loinclotches with feather plumage on the head or with tied hair on the top in the form of sprouts (the upper terrace of Beyukdash Mountain, stones №38 and № 34a (fig. 40-a, b, c).

In Late Paleolithic period, tribal fine art was created in the caves, the so-called "sanctuaries"- deepenings specially intended for drawing various images on the walls. In Gobustan, such caves can be met in a great number. In one of them there are tattooed women (Beyukdash Mountain, upper terrace, Yeddi Gozel cave), in others -women in combination with other objects (Kichikdash Mountain, a combination of the image of women and aurochs), in the third - pregnant women (Beyukdash Mountain, upper terrace, stone JVfe 46, eastern part, stone M? 49). Tattooed women is a widely spread plot. Gobustan tattooed images of women in profile have resemblance to later figures of Tripolye culture: with anthropomorph figure found at excavations of Duruthy I settlement [173, 386] and with Eneolithic female figure from Southeast Karakum (the IV millenium B.C.) [176, 34].

Baluba tribes in Congo have numerous statues of women supporting thrones of the leaders that are decorated with diamond-shaped tattoo in the form of a scar on the belly round the navel. They are often emphasized with paint [19, 19]. Tattooed anthropomorph figures in combination with images of deer can be met

among Mesolithic petroglyphs of Norway (Vingen region) [292, 513]. It is difficult to describe the whole variety of patterns, tattoo, ornaments wear, in which in their turn, various moments, totally aesthetic, religious, magic, totemic and social ones found their reflection. Wearing of hunting and military trophies, for example, a tooth of the killed animal also refers here.

On the upper terrace in Yeddi Gozel cave (Gobustan, Beyukdash Mountain) engravings of 10 images of women were found out. They were executed in fullface with the use of reverse bas-relief techniques, with mythical instruments-fetishes thrown over the shoulders, which were apparently, used in religious rituals and ceremonies. It is necessary to note, that Algonkin tribes of Northern America, aboriginals from Fiji islands, karens in Burma, ojibve tribes, anthropomorphized tools, utensils and other objects, they put "some beneficial spirit into an inanimate object" [183; 290, 330, 352], regarded it as a deity and worshipped it.

On Kichikdash Mountain, on one of the rocks, there are images of women crossed with the image of aurochs. The aurochs was executed in natural size; women are depicted in profile without head. An illustration of similar representations among Magdalcnian engravings are images from Low Laugerie (an engraving of a woman with a deer) and Mas d'Azil (a human silhouette behind an animal) [3, 134], the image of aurochs and a woman in Chauvet cave [217, 36-53] in France. The pose, form, techniques of some images of women in Gobustan - all brings together antropomorph figures with the above-stated well-dated engravings from France. In the petroglyphs of Central and Middle Asia, one can also meet mythical plots of totem- ancestor and a woman [216, 271].

Images of people, apparently, women, in ritual attires arouse great interest. For example, on Beyukdash Mountain, on the upper terrace, in Ana-zaga cave on stone JNfc 30 (pic. 10-b; 61-a) it is possible to meet a great number of figures, which bear resemblance to Paleolithic female images from Karetsky Nose group (Lake Onega) (pic. 61-b). These figures were mainly dated to Paleolithic epoch. [143, 13, fig. 12]. In the decoding of these images, some female images on Saam shaman tambourines, which represent images of "a mother of birth" (Maderakka) and "mother of creation " (Sarakka) will be helpful to us. [300, 47].

The image of a man was a rare subject of Paleolithic art. These images, basically, referred to late periods. The depiction of a tragical scene represents special interest. Images of men pierced by arrows and spears (Beyukdash Mountain, upper terrace, stones № 46, 66) are frequent (fig. 41; 42). Sometimes in these schematized figures, it is possible to catch the echoes of Paleolithic tradition.

Images of a person of later period on their style and techniques resemble precisely dated Neolithic figures from Valkamonika in Italy [277, 9].

These are the main features of images of a person in the light of ethnographic observations. All mentioned facts witness the extraordinary stability of mythological images. We may go deep into them and understand their content,

restore the reflections presented in the images of the fine arts, despite of great complexity of this problem, a problem of penetration into a sphere of primitive thinking.

II.1.3. ANTHROPOMORPH AND ZOOMORPH IMAGES

Anthropomorph images. In the rock art of Azerbaijan, there are images that could be accepted for human ones, if not a great number of details, which have ritual-priest attributes: masks-guises, three-fingered, many-tier images, animal features. Figures of people in complex headdresses, of horned crowns type with feather plumage, with the tail and absent extremities are very interesting. Among rock drawings of Gobustan and Gemigaya such figures are not rare. In Gobustan on Beyukdash Mountain, (stone №29) anthropomorph figures were depicted: one executed in profile with a tail, another with horns on the head; hands are lowered, legs are apart, with a tool in the hands [tab. II, fig. 1, 2, 3]. Owing to animal attributes (horns, tail) a person transforms into an animal. Obviously, this is an image of supernatural ancestors, half-people-half-animals.

On stone of № 33 of Beyukdash Mountain, one figure with hands, bent in elbows and in an intricate headdress is depicted, another in a feather headdress, hands are lowered, legs are slightly bent in knees [tab. II, fig. 4, 5].

On stone № 45 of Beyukdash Mountain, a figure with legs widely put apart, with a sprout (probably of feather) on the head and with the tail [tab. II, fig. Mb6] was depicted.

On stone № 126, one can find anthropomorph figures without arms. The figure in picture 10 was depicted with an ornament around the neck and head. [tab. II, fig. 7, 8,9,10].

On stone № 47 on Gemigaya, a figure with widely placed legs, arms bent in elbows and in the horned mask with feather plumage on the head was depicted. Similar figures can be often met on Gemigaya. [tab. II, fig. 11], [237, fig. 16 (2); 254, stones №219, 238, 520].

These images on their style and techniques are close to anthropomorph figure in the horned mask of Lena inscriptions near Shishkino village on stone Mb 28 (600) [tab. II, fig. 17], [131, 58, tab.25]. Similar images are also frequently repeated on rock drawings of Kyzyl-Kel [136, 27], on the rocks of Lake Onega [136,106; 143,21], [tab. II, fig.12,16].

The image of halfpeople-halfanimals on stone № 263 on Beyukdash Mountain in Gobustan arouses great interest. The figure is depicted in a quite schematic way [tab. 11, fig. 15], but at close examination, curious details can be distinguished. The figure represents a man, but the upper part is the head of an animal, and in the lower part, the leg ends with a hoof. Thus, before us is a combined image of a half-animal-half-man. Some zoomorph analogues may be

observed among Neolithic figures in other regions as well - a bone figure of a person with a long leg, ending with the elk hoof [143, 21].

In its vestige forms, the custom of people's guise under animals has long existed at many nations. Animal appearance of deities is very characteristic of the culture of ancient Egypt: Anubis, the patron of the dead was depicted with the head of a jackal, the goddess of war Sokhmet was depicted with the lion head [71, 29]. The ceremony of guise under animal prospered in Absheron as well. Images of people in animal masks [tab. 11, fig. 13], the so-called "mythical creations", are possible to observe on megalithic stones of Absheron [17, 164].

In the collection of anthropomorph images of Gemigaya the image of a mythical creature on stone Ms 48 [tab. II, fig. 14], reminding of a picture from Combarelles cave in France is marked out. [237; 78, 368]. What concerns a man with one eye on the forehead in Absheron, in the epos of medieval Turkic oguz tribes - "Kitabi dede Gorgud" - a legend about one-eyed giant - Tepcgez has been preserved [tab. III, fig. 18], [226, 74].

Pictures of three-fingured creatures represent a separate subgroup of anthropomorph images. On Yazyly hill on stone №25, there is a three-fingered half-person image in a praying pose [tab. III, fig. 19]. A very interesting image of three-fingured creature was revealed on stone № 75 on Gemigaya. One can imagine that a mythical character is represented in the picture, [tab. III, fig.20].

Another plot of anthropomorph images of Azerbaijan are figures with priestly attributes, in masks-guises of animal style. On stone of №14 of Yazyly hill in Gobustan, a figure with priestly attributes is represented [tab. III, fig. 21], [68]. Among rock drawings of Azerbaijan (Beyukdash Mountain, the upper terrace, stone № 29) it is possible to mark out a figure of a priest in the mask with feather plumage, [tab. III, fig-22], [68].

A figure in the mask-guise was fixed on stone №60 on Gemigaya in Nakhchevan [237]. Anthropomorph figure in the bird's mask depicted in profile combines the attributes of a bird and a man in its image, [tab. III, fig.23]. Its head is that of a bird's but the body is human. This witnesses to a complex totemic character of this mythological image and its duality.

On various continents of the Earth, there exists a great areal of a man-bird cult and a notion of a link with ancestors through birds is widely spread. Animalism and depiction of a man and a bird in one image is a widely spread plot at Egyptian artists. Ancient Egyptians' skill amazes with its perfection. We are aware of the image of Tot birdman baboo-the god of wisdom [71, 29].

Studying images of Azerbaijan, it became possible to mark out many-tier figures. Among petroglyphs of Gobustan, multistage images were thrice fixed. We mean figures on stone № 24 of Beyukdash Mountain [tab. III, fig. 24, 25], [68]. One of the most interesting many-tier characters is the image on stone №29 on the upper terrace of Beyukdash Mountain [tab. III, fig.26], [68]. Probably, an ancient

artist depicted one of the most important characters. This image found its reflection in a stylized many-tier figure on ceramics of East Transcaucasia of Late Bronze and Early Iron epochs, particularly, on ceramics of barrows №3/6 on Kilikdag and barrows №1-3 to the west from Khanlar, near Topalgasanli on the left bank of Ganjachay river [55; 110,112,125, tab. XIV, XVI, XXIX], (fig. 43-b, c, d), and has resemblance to a later anthropomorph figure from the Upper Lena. A complex drawn figure is presented in the form of the eight (fig.43-a), [132, p. 143]. A similar plot - two-tier figures, are met on rock drawings of Gemigaya [tab. III, fig.27], [237, stone №61; 254, stone №219]. A peculiar analogue of multistage images is presented in rock drawings of Mongolia, Siberia, Korea and Western Europe [tab. III, fig.28, 29, 30, 31], [129, p.45].

Archaeologists connect multistage figures with cult images of women, mothers-progenitresses who represent some kind of a tree of life. Among Chinese graphic forms, there are similar hieroglyphs - "shou" (longevity), where in the early graphic form, in one case two, in the other -three generations of women with hands raised to the sky. and with legs widely placed and bent in knees were depicted [128. 21-22].

Thus, the main content of anthropomorph images in rock drawings is life, a mysterious circle of cult, interests and beliefs, ceremonial activity of primitive tribes of Azerbaijan.

Zoomorph images. Among petroglyphs of Azerbaijan, one can often meet fantastic images, which can be compared with neither of the known alive creatures. They are subdivided into two groups. One group- zoomorph images, differing from all animals known to a science, another group -anthropomorph figures, which could be accepted for people, if not a great number of animal features. Typical examples are images of known animals [tab. IV, fig. 1-22].

Zoomorph pictures of Azerbaijan are interesting not only because imaginary animals are depicted in them, but also due to a highly artistic imagination of an ancient artist. It is hardly possible to name these pictures as primitive. Ancient pictures show, that a primitive man, since Upper Paleolithic epoch, had his own ideas, way of thinking and a quite developed culture. The techniques of execution of rocks pictures testifies to experienced technical skill and ingenious art imagination. A primitive artist, who created such masterpieces as in Gobustan. Gemi-gaya, Kalbajar, and Absheron. indeed was a skilful creator of his time.

As to the ideological basis of anthropomorph and zoomorph rock drawings of Azerbaijan, it reflected in itself the economic experience and rich inner world of an ancient man. Among images of animals, people, zoomorph and anthropomorph images of Azerbaijan, it is possible to mark out pictures, the plot of which was created by mythological ideas of abundance and fertility, an animal-totem and great ancestors.

The abundance of collected material on rock art, lets us distinguish a number of plot series, which are a true source revealing early forms of the outlook and religion of ancient tribes of Azerbaijan.

II.1.4. COMPOSITE SCENES

Composite scenes are a rather frequent plot in the subjects of rock art of Azerbaijan. Regarding separate plots, which one could mark out in the material on rock carvings, it is obvious, that the most ancient carvings are scenes of hunting and ritual round dances (fig.44; pic. 62).

In the rock art of Azerbaijan, a dancing plot is met frequently enough. On Beyukdash Mountain, on the upper terrace, on stone № 39, dancing people were depicted in their real size (fig. 45). These are the most ancient images of dancing people. Another interesting image was found on stone № 67, on the upper terrace of Beyukdash Mountain. This image dates back to later period (the VI-IV millenia B.C.) (pic. 62). In Ovchular cave, on the upper terrace of Beyukdash Mountain on stone № 46, there are schematized images of dancing people with joined hands. The engraving reminds of a modern dance "Yally". An analogous picture is met on separate stones, found out at excavations (fig. 46-a). The given images have some similarity to images of dancing people of later origin on the rocks of the Upper Lena in Talma and Xon-Shulun zones. [135, 145,157].

Magic preparations for hunting, ceremonial ritual dances are widely spread among modern backward tribes with patrimonial system. Aborigenes of Australia, before going hunting performed a ritual dance. Apparently, Gobustan hunters performed magic dances for successful hunting as well (Beyukdash, upper terrace, stone № 24) (pic. 64-a,b). Dancing plot, referring to a later period, is possible to meet in rock drawings of Gemigaya (fig. 46-b), which have something in common with the image on polychrome coloured jug from Kyzylvank necropolis [15, fig.35-42; 2, 309]. A rock drawing of two dancing people in Absheron (pic. 63-c) represents an interesting plot.

Since the early stages of the development of rock art, one of the leading plots of rock carvings was hunting cult. An ancient hunter, depicting archers on rocks, who are pursuing the herd of aurochs (Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 45) (pic. 65), every possible fences and traps for their catching (Kichikdash Mountain, stone №19, 58) (pic. 66), tried to provide successful hunting by performing ritual ceremonies.

Scenes of hunting on wild aurochs on the bas-reliefs of Sumcr and Assyria are a bright evidence to it.

Without giving a detailed analysis, it is possible to notice, how clear distinctions in the content of hunting scenes are. In these scenes, the ideas and notions of hunters of different times are reflected. In more ancient depictions

realism is traced, the image of an animal is on the foreground. In later pictures, sketchiness is observed. However, all of them reflect collectivism both in the field of hunting and cult. One more interesting detail in the given plots consists in the distinction of hunting tools. Paleolithic hunters have peculiar tools behind their backs with cogs in the form of a rake (Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №29 (47); stones №32 (1), 49 (10); Kichikdash Mountain, stone №19, Yeddi Gozel, Gayaarasi and Jeyranlar caves) (pic. 66), representing, apparently, mythical tools-fetishes.

Generally, these images are characteristic of female images (see "Images of People"). Men-hunters are usually depicted with a bow and arrows (Beyukdash Mountain, upper terrace, stones №23, 29, 38, 39). A bow and arrows have remained as a characteristic detail of rock plots, since the most ancient times: from Mesolithic epoch until the period of the Middle Ages. Alongside with a bow and arrows, there appear images of spears and tridents in later hunting plots (fig. 47; 48; 49). Hunting scenes of archers in Gobustan on stone № 45 in Ovchular cave (pic. 65) and on stone Ns 46 on the upper terrace of Beyukdash Mountain, are to some extent similar to rock carvings in Levante (Spain) [271, p.49-51]. These scenes, dated to Bronze Age, have also some resemblance to the images, executed on a hardware, particularly, with the image on the object, found in Paradise necropolis in Kedabek region, in the burial mound №95 [265, p. 16-18].

Among numerous images of hunting scenes of Gemigaya, Kalbajar and Absheron (fig. 23; 24-b), it is often possible to meet plots, similar to the plots of the above-mentioned scenes, and compositions closer to them. All of them to a greater or lesser extent go back to the most ancient samples of creations of Paleolithic artists of Go-bustan and remain a tradition during a long period on ceramics of Xojali-Kedabek culture and art bronze.

The content changes in the plots of late epochs. Instead of pedestrian hunters, horsemen appear, an aurochs as a hunting animal is replaced by a deer. Hunting turns into sports, entertainment. On stone №100 on Yazyly hill, a hunting scene was depicted, where a horseman with pitchfork or a trident, aims at a deer (fig. 47). Similar pictures can be met on the same stone № 40 (fig. 48) and more schematic pictures are on stone №34.

An interesting composition is represented by the image on stone №9 of Yazyly hill (fig. 49). Horsemen are hunting on a noble deer. One of them has already thrown his trident at an animal, and the second hunter aims his spear at it. The artist depicts the image very vividly and dynamically. On the background, it is possible to see rectangular pictures crossed with parallel lines. Possibly, this image was depicted with magic purpose.

Rock drawings, depicting scenes of hunting on a deer on Gemigaya represent great interest. These plots represent a historical source and help us reconstruct the way of life and early forms of religious ideas of population of

Azerbaijan, and contribute to the interpretation of chronology of rock art of the given region.

II.1.5. IMAGES OF THE MEANS OF TRANSPORTATION

Another interesting composition is represented by the images of the means of transportation of that time. Images of boats and vehicles in the rock art of Azerbaijan arouse great interest for chronological studies. In different regions of the world images of boats - is a widely spread plot in the rock art.

In the rock art of Azerbaijan, boats can be met only in Gobustan. Closely analyzing images of boats that have reached our days, it is possible to become convinced that these plots arose since the earliest stages of Gobustan culture and existed in the course of millenia. Researchers subdivide the given images of boats into three versions: linear, silhouetted and wicker ones [257, 87-96], (fig. 50; 51; pic. 67; 68). The techniques of execution of the pictures of boats and images of women, hunters and aurochs near them on the same rock in Gobustan, witness to the age of these boats. Archaeologists date boats to Middle Stone Age - Mesolithic epoch. It is assumed that the most ancient of them are images of small boats, which were built for 2-6 persons. Such type of boats can be met on the upper and lower terraces of Beyukdash and Kichikdash Mountains [257, 87; 169, 55]. The second type - silhouetted images of boats with the image of the sun on the nose. These types of cane boats were depicted on many stones of Beyukdash Mountain № 29,

№ 34, №35 of the upper terrace (fig. 50;51; pic. 69), №1 and № 8 of the lower terrace (pic. 67; 70), and on stones № 8, №19, № 50, №99, №123 on Kichikdash Mountain (pic. 66).

In most of these crescent boats, more than 40 people were schematically depicted. With the manner of execution and techniques, Gobustan boats slightly differ from boats of northern and eastern regions of the world. To one of the earliest and interesting images of boats one can refer a picture on the rock, which is behind Ana-zaga cave (fig. 50). Special attention deserves a bas-relief image of a cane boat on stone № 29 (northern side), where the artist used natural jut of the rock (pic. 71). On techniques of execution, this image can be referred to one of the earliest petroglyphs. Images of cane boats are widely known to us from areas, adjoining to the Mediterranean Sea, Mesopotamia, Egypt, and the coasts of today's Syria, Lebanon, and Israel up to Cyprus, Crete, Corfu, Malta, Italy, Sardinia, Libya, and Algeria and beyond Gibraltar from the Atlantic coast of Morocco. Realistically executed relief images of cane ships with the sun on the deck, revealed on the Phoenician vessel, found in the waters of ancient Phoenician port Cadiz on the Atlantic coast of Spain, have some resemblance with Gobustan solar boats.

Images of ancient ships of Egypt and the Algerian Sahara of similar type are dated to VII-V millennia B.C. They are met in the deserted areas of Egypt between the Nile valley and the Red Sea [187, 256; 290, 185.]. Thousands of kilometers separate western Caspi from Egypt. India, the Nile valley and the coast of the Red Sea, but a notion of solar boats reached distant northern tribes.

Resemblance of ship rock drawings of Scandinavia to Gobustan ones [305, 366, 367, 368; 291. 60-63] is also interesting. The sun on the boats from Boguslcn in Sweden and those of Gobustan, "floats" on the boats, as well as in an ancient Egyptian myth. About big ships made of cane-totora, we know from archaeological materials from Easter Island. The evidence to it is a statue with the image of a boat made of reed, which belongs to the early period of Easter Island [290, 150].

Researchers interpret the meaning of ship rock drawings in a different way. Some consider that images of boats were connected with the economic activity of ancient Gobustan people - fishing, and to confirm this idea, they point at the materials-plummets, awls for making fishing nets, fish bones that were found out in the cultural layers. [169, 55]. Others connect the image of a solar boat with cult ideas. They consider that, according to ancient people's belief, souls of the people who died for the sake of the god of the sun, passed into the next world on such boats [152, 61- 74]. Others connect these boats with a solar myth [203, 38-39].

On one hand, appearance of such compositions could be associated with cult ideas of ancestors. At Hun-Sarmatian times, images with a burial in the boat in the Tsagaangola gorge in Mongolia were rather a frequent plot [129, 60, 3-166]. Processions of boats in rock drawings stretched from Baikal up to the White Sea and Baltic, from Scandinavia to pre-dynastic and early-dynastic Egypt, to burial boats of pharaohs.

On the other hand, available archaeological data on fishing at the primitive epoch in the Caspian area, confirm the point of view of the developed fishery [169, 55] However, unfortunately, archaeological materials, especially findings of various types of stone sinkers, which specify the character and techniques of fishing, are fragmentary. Ethnographic data show, that getting of fish along with specialized ways was made by means of spears, darts with towline, i.e. with instruments intended, first of all, for land hunting [42, 144,145]. The use of heavy sinkers for making fish traps weaved from rods and cane is not excluded either [100, 51].

Thus, at ancient times boats were used, first of all, for economic purposes, for fishing. However, we must not exclude a cult-semantic sense of images of boats, which were one of the most important means of transportation in the economic life of Gobustan hunters (taking into account that Gobustan belongs to the Caspian area).

A separate and insignificant group is represented with images of vehicles. The earliest images of chariots are known to us from Ur and early-dynastic Akkad. They were depicted on cylindrical seals from Uruk, on ceramics from Xafaje and

Suz [210, 203,224-225,231]. Schematic pictures of the sun on the wheels, the so-called "solar chariots", were found out in Scandinavia, Mongolia, Central Asia, Caucasus, near Novgorod and in Tuva [203. 59]. The history of appearance of vehicles in the territory of Azerbaijan, begins with the epoch of Late Encolith [2,175; 15, 133]. They were necessary means of transportation in the economic life of the tribes of Bronze and Early Iron Age epochs. A number of models of clay wheels, which were found out in the territory of Azerbaijan in different settlements of Bronze Age witness to this fact. [246, 53: 2, 139-140; 15, 175]. Rock drawings of vehicles are frequently fixed in Nakhchevan, on Gemigaya Mountain; in Gobustan, only one image was found (fig. 52). Besides, a stone wheel was also found in Gobustan.

Judging by rock drawings of vehicles of Gemigaya and Gobustan, and by pictures on the polychrome -painted ceramics from Urmian settlements, we shall note, that in Bronze Age, horse and aurochs were used as a basic draft force that testifies to the intensive use of vehicles. The most typical sample of vehicles is presented in the rock collection of Gemigaya. So, for instance, on stones № 76 and № 77 [237, 18 (1), 22, p.46-47], [Tab. VI] a pair of animals lying back to back, which are not detailed in profile, was depicted. Along their backs there is a long strip, probably, representing shaft. Behind them two circles wheels without spokes were carved. Wheels are connected with a short strip - axis. Another variant is a vehicle, harnessed by one animal [the same fig].

Slightly different another image of vehicle can be met on stone № 55 (fig. 52) on Jingirdag Mountain in Gobustan, which dates back to the late centuries of the II millenium B.C. These vehicles have some resemblance to rock drawings of chariots of Mongolia [Tab. VI] [129, 59-90, fig.24, 75 23, 162,159-198]. They, mainly, refer to the epoch of the developed Bronze Age [129, 59-90] and in their design, they are similar to the most ancient Mesopo-tamian chariots. Archaeologists assume that three thousand years ago these huge Near East wooden chariots, having passed through the Altai Mountains, have spread across all Central Asia [127, 43]. Probably, in the same way, they have spread in the territory of Azerbaijan.

Images of vehicles on Gemigaya have amazing similarity to early Bronze petroglyphs of Valkamonika (Italy), Foppe di Natro area [277, 17, fig.22], with the Altai chariots from Chaganki (Kara-Oyuk) [211, p.57-63. fig.5], Sayan canyon of Yenisei, Siin-Churek of Tuva, at the foot of Usty-Mozagi Mountain [75, 41,47,52,61].

Researchers interpret images of vehicles in a different way. Some see a cult ploughing or driving in chariots in them [216, 277]. Others regard them as calendars of farmers [the same fig, 279] (mab. VI). Images of vehicles in the high-mountainous and inaccessible places of Azerbaijan researchers explain by the fact that in Bronze Age "a cart" was one of the important means of transportation in

Nakhchevan and consequently, ancient inhabitants of these places depicted vehicles which were used in flat zones [15, 176; 252, 24-29,3-210]. Besides, the image of vehicles in high-mountainous places is connected with ancient beliefs about solar chariots [15, 176].

II. 1.6. SIGNS AND TAMGAS

A long-term research of ancient religious symbolics has long traditions. The value of such ancient symbols as a circle, swastika, cross, triangle, has been studied for a long time. They are spread throughout the world and have the same value: the fire, the sun, water, life, the earth. However, many ancient signs of Gobustan have not drawn the researchers' attention yet. Such are, for instance, the supposed female signs.

They were found out in Shongar-4 collection on stones № 2, 3, 4 [170, 98 100]. The given research was caused by a finding on the lower terrace of Beyukdash Mountain, on the north side from stone №8 (pic. 72; 73).

Above the image of a ship, a sign similar to already dated pictures from French caves Abri Selye (Aurignacian I) and La Ferrassie (Aurignacian II), where female sex attributes are symbolically transformed [78, fig.590, 372; 5, 37, fig.5], was engraved. Belonging to more ancient type of images the engraved female sex signs are known to us from rare Upper Paleolithic sites: Combarelles, Arce-sur-Cur, Gargas, Bedeihac [78, 370]. On rock carvings of Mongolia, in the mountainous region or Delger-Murena and in the valley of Tes river one can meet similar signs named as "hoofs" by a local population and which are interpreted by the researchers as an anatomic organ of fertility [23, 163,174, 197], (fig. 53). Images of female sex signs are also met on rock drawings of Bolivia, California (USA), Santa Kruz (Argentina) [269, 74-76]. To this group of images one can surely add Gobustan female signs. Here also belong monuments of the art of small forms, revealed at excavations of Kaniza site on the upper terrace of Beyukdash Mountain - stylized sculptural images of a female sex sign carved from stone. [166, 92-95], (pic. 57-b). Identical in many respects, images of a similar type were found in Russia, in the Paleolithic site of Kostenki [78, fig.592, 373].

To the type of ancient signs of Gobuslan, one can refer signs of a circle, semicircle, and cavities. In religions of Ancient East, especially in ancient and latest Hindu religion, and in semantics of cult images of ancient China such deepenings are connected with the cult of fertility of the Mother of the Earth. It is a symbol of its giving birth belly, a mother womb, which gives birth to the whole life [131, tab.26 608, tab.27 №635]. In ancient India, cavities were connected with a symbol of a mother womb, and some cupules researchers refer to the period of Lower Paleolith, dating them to Mousterian epoch [281, 19]. There are also images, where deepenings were executed with the use of a natural crack of the

stone that, undoubtedly, specifies the sign of vulva. Archaeologists connect them with idol worshipping and even with cult acts, marking that they are widely spread plots in Indo-European mythology [279, 127-128].

Such cavities in Gobustan are found in a great number (on the lower and upper terraces of Beyukdash Mountain, on Kichikdash and Jingirdag Mountains). Researchers adhere to the opinion, that such cavities in Gobustan were intended for ritual purposes, sacrifices (lower terrace of Beyukdash Mountain, stones № 21, 25) and for water gathering. Taking into account the absence of fresh water in Gobustan, we do not exclude this version either. It is also possible to assume that some of the cavities served for cult purposes and were used for the preparation of dye.

A circle has another value: a solar circle is connected with the idea of the vivifying power of the sun [102, №3]. Images in the form of a circle and semicircle, many times recurring in the art of Paleolith and later epochs, have space solar or lunar semantics. There are a great number of such signs among rock drawings of Azerbaijan. To the east and southeast from Firuz-2 settlement on Kichikdash Mountain in Gobustan, between stones №18,19,20,97,98,99 forming a close space, traces of worshipping of aurochs, the sun and the fire [249, 144-148], (pic.74-a) were found. On the eastern part of stone №97, more than 20 solar signs in the form of circles with several circlets inside each other were registered. Six of them were above the level of the ground, and the others were under the ground, on one level with a cultural layer. Here, the remains of the hearth and material culture were found out (fragments of ceramics and other materials) belonging to Late Paleolith and early Bronze Age epoch [257, 92]. Comparing convex figures of circles with images on ceramic utensils of Azerbaijan, Georgia and Dagestan archaeologists find traces of an early stage of Kur-Arax culture [249, 144-148; 87, 48].

Gobustan solar signs on their techniques of execution and style have some affinity with the signs depicted on menhirs in Ireland and on the rocks of Scotland [305, fig.366, 367, 368], (pic. 74-b). Similar analogies of solar signs are met in Sakachi-Alane (the Lower Amur) [74. 155]. (fig. 54-a). On Gemigaya a very interesting picture was found, where among dancing little men a solar sign- a small circle with rays was depicted. Archaeologists associate this scene with the celebration of fertility cult [15.175]. In their turn, spiral and curvilinear ornament archeologists regard as a characteristic attribute of the late stage of Neolithic culture. This ornament is widely spread in ethnographic cultures of the Pacific Ocean [134, 112-122] and at Low Amur tribes [74. 155]. Such unexpected and at the same time, close to Azerbaijanian petroglyphs, analogies exist on the Australian continent. [95, 317; 199, 123-128]. A circle with rays can be met on Jingirdag Mountain, on tombstones at the foot of Beyukdash Mountain [246,94], (fig. 55-b) of Sofi-Novruz-baba sanctuary. Spiral ornament on ceramics that was

found out in the barrows and burial places on the bank of Ganjachay river, Gushchu village in the vicinities of Kilikdag, and ancient ornaments of middle and late Bronze Age of Azerbaijan [55. lab. II, 10; XXII, 1; 49. 136. fig.5, № 88 (1/8); 50, 27,11: 51, inv. 7721 to inv. № 961, IV tab.] has close resemblance with rock drawings of spirals on stones № 19a, 22, 242 found on Gemigaya [237; 254, 158, 160,216], (fig. 55).

Another major sign plot of our petroglyphs - zigzags, symbolizing rain, and water. Great interest arouses a zigzag engraving on stone №29 on the upper terrace of Beyukdash Mountain. It, apparently, symbolizes heavenly water spilling on the Earth. The image of a hunter that is probably dated to the epoch of Upper Paleolith, crosses the symbol of rain. Thus, one can surely suggest, that the image of rain is an earlier picture, rather than the image of a hunter. Perhaps, even these images belong to the same period. However, it is important to observe chronological ratio of these pictures.

Great interest from the point of view of Paleolithic essence represents a zigzag picture on the above-mentioned stone № 29, which was engraved under the image of a boat. A primitive artist, possibly, wanted to depict waves. Rock composition on stone №29, has more likely, a narrative character. Similar curvilinear ornament is possible to meet in the miniature art. In the funds of Gobustan preserve under inventory №2467, 2488 two small pebbles, found out in Ana-zaga cave in 1977 (pic.75), a separate stone of shell rock with a zigzag picture under inventory №1479 (in the field book №1095) revealed at the depth of 2, 55-2, 65 m. in Kaniza site (1975) (pic. 76-a) have been preserved.

On these stones zigzag pictures similar to analogous rock zigzag images from Shongardag Mountain collection (pic. 77) were engraved. Zigzag elements - signs in the form of almond-shaped figures, were hatched inside into a grid with crossing lines. The given zigzag pictures have resemblance to art works on the bone of the first cultural layer from Kostenki site I [138, 57, 591, and with ornamental decorations on the bones from Pavlovsk site in Prdjcmost (Moravia) [78, 714]. (pic. 76-b.c). Such signs archaeologists call as "fir-like figures". They can be met in Paleolithic caves of Khoyt-Tsenxerin-aguy of Mongolia and in the caves of Frankthi Cantabrian area [129. 28. fig.6]. Often these signs can be met in combination with triangles, klaviforms, female and male signs, in combination with the image of an animal on the walls of Paleolithic caves of Eurasia [the same fig. 29]. (fig. 57-a.b).

Thus, "fir-shaped" images in the collections of Gobustan and Shongardag are to some extent close to other monuments of Paleolithic time [185, 24-33; 192, 62-65; 266, 18]. Similarity and identical semantic expression of rock drawings in different parts of Europe and Asia testifies to the same level of development. Zigzag signs are a widely spread plot on painted ceramics of Eneolithic epoch and

Bronze Age of Azerbaijan Kyzylburun, Kultepe II [12, № 1], [55, v.v. XVI. 3; XVII. 35; 49. 136, №82 (1-8); 82, XIV tab.], (fig. 58- a, b, c, d).

To this group of petroglyphs one can refer the image of a net on the upper terrace of Beyukdash Mountain in Ovchular cave on stones № 45 and № 33 and on stone № 9 of the lower terrace of Beyukdash Mountain, though they may have various semantic value.

In this respect, special importance gets some similarity of Lena zigzag petroglyphs [131, 83 tab. №XIX]. and an object from sandstone with the cut ornament from Olenestrov burial ground in Kareliya [53, fig. 10] with Gobustan monuments (rock carvings on stone My 9 of Shongar Mountain (pic. 77) and with two small pebbles under № 2467, 2488, found out in Ana-zaga cave of the upper terrace of Beyukdash Mountain (pic. 75-a,b). The ornament in the form of a spiral, zigzag, curve, and wavy line is widespread from Philippines through Formosa. Indonesia up to Ocenia and Australia includingly [220, 573]. Helicoid images are met on rock drawings of Gemigaya in Nakhchevan and are dated by the researchers to the epoch of Neolith and Bronze Age [236, 35].

Images of signs and tamgas of Gobustan and Gemigaya in Nakhchevan were investigated and subdivided into 21 groups [251, 8-9]. According to the established tradition, it was regarded that the most ancient signs and tamgas of Gobustan date to the period of Middle Ages, but having marked out analogues to these tamgas among Mesolithic monuments of Mongolia, it became possible to find out their similarity. There logically arises a conclusion about more ancient origin of some images of tamgas in Gobustan. Signs of a cross and cross-like images represent a valuable material for research. In Gobustan in Ana-zaga cave on stone № 31 [68; 250, 19-21], (pic. 78), on Jingirdag Mountain on stone № 35 signs of a swastika (pic. 79) are depicted. Signs of a cross can be met on the lower terrace of Beyukdash Mountain on stone My 16 near the Roman inscription (pic. 80). These signs find some resemblance with the signs of swastika on ceramics of Late Bronze Age and Early Iron Age from the barrows № 15, 16. 18. near Luleli gorge, from the barrows № 2/9, № 4/18 to southwest from Khanlar, on the right bank of Ganjachay river, from barrow № 1-3 to the west from Khanlar near Topalgasani, on the left bank of Ganjachay river [55, tab. XVI, XVIII, XIX, 112, 114, 115], (fig. 59), on ornaments - asma, found out in a stone burial place (Dash gutu) of Bronze Age in Kedabek region [241, 113], (fig. 60-a), on ceramics of Nakhchevan of Eneolithic and Bronze epochs [2, 307 (15)], (fig. 60-b) from Saritepc settlement of Kazakh region, Kilikdag [57, 84a, fig. 1. d. 101, fig. 1.203; 55, tab. XVII (11, 16, 17, 31), III (26), XVI (2)].

The image of a swastika sign in a circle was registered on Gemigaya in Nakhchevan [237, fig. №7], (fig. 61). Many researchers see the symbol of the sun in the signs of swastika and cross. A scepter of ancient solar god of the Greeks Apollo, the hammer of the Torah god of northern people, the symbol of Assyrian-

Babylonian god Anu were in the form of a cross. Egyptians regarded a cross as "a symbol of immortality connected with the eternity of the sun, which dies and invariably revives" [72, 196-202]. Combination of swastika with images of people or animals as, for example, a picture of the hunting scene on the vessel, which was found out to the north from Khanlar, archaeologists regard as a religious-magic judgement of this composition [57, 84a, fig. 1., d.101, fig. 1.203; 141, 87-97]. In Gobustan, there are many interesting images of animals in combination with a cross or swastika (Beyukdash Mountain, the lower terrace, stone № 201a; Jingirdag Mountain-Jazyly hill, stone № 59, 47) (fig. 62; 63-a,b). Interesting signs, very similar, were executed in Gobustan (Yazyly hill, stone № 47 - western part) [69, 5-347] and on Gemigaya (stone № 143) [254, 193], (fig. 64-a,b;pic. 81).

Probably many of the earliest monuments of rock art of Azerbaijan (particularly Gobustan) represented graphic signs - "signs icons " [284, 391; 109]. So it is possible to interpret, for instance, the early images of hunting pictography representing, particularly, foot imprints [83, 408-418; 202], [260, 2-19]. A belief has been kept, according to which "Imam Ali's trace" remained here. This stone was subsequently named Ali-ayagi by local population. (pic.82). Similar deepening in the form of a foot imprint on stone can be met among cult stones in Kargopolye in the area of Russian North. According to the legend, "Jesus Christ or another saint man" passed here. Worshipping of these stones has been carried on until today. [215, 57 65]. In Mongolia 22 similar signs of a foot imprint were registered and taken on the account [23, 197]. Among Australian petroglyphs and on ritual objects there are images of a human foot [289]. The analogous image of a human foot on the case made of the bark of the magic bone edge from "the evil eye" is kept now at the Museum of Anthropology and Ethnography in Petersburg (collection № 921-79) [94].

Tamga is one of the brightly expressed features in the subjects of rock art of Azerbaijan. Probably, these plots arose at the end of Pleistocene and early Holocene, at the period of great changes in the material culture. Similar lamgas on the plates and rocks of East (Arshan-had area) and Southern Mongolia (Tsagaan-ayrige area) are basic types of signs of Mesolithic epoch. Archaeologists find analogues to them among the most ancient Chinese pictograms and graphic representations. [129, 31, 32, fig.7]. It would be logical to admit, that in Azerbaijan these signs are totemic signs of a tribe or a clan. On the caravan ways at the foot of Jingirdag Mountain there is Dama-galidash rock (stone №123) with original signs (pic. 83; 84). It is interesting, that exactly such tamgas, but executed with metal tool are met on the walls of Garachi -a caravan -serai (pic. 85; 86) and in the rock collection of Shongar Mountain, in the cemetery at the foot of Beyuk-dash Mountain (pic. 87; 88), on the upper terrace of Beyukdash Mountain on stone № 52 and on the tombstones of some sanctuaries in the territory of Gobustan (Garaatli, Soil Novruz-baba, Sofi Gamid) [247, 93-103]. Similar images in

Subuktuye in Transbaikalia [28, 42.fig.68], (fig. 65), have an important value and they are met in Central Asian rock drawings of Tamgali collection (Kazakhstan), in Zaraut-Kamar (Uzbekistan) and on the walls of Shakhti grotto in Tajikistan. A low date of Zaraut-Kamar and Shakhti grotto researchers refer to Mesolithic epoch [200, 74].

Usually such sign stones are met on caravan and trade ways. Similar stone can be met in Peru [269, 29], in Mongolia among Mesolithic monuments of Arshan-had (East Mongolia) [129, 31; 127, p.64]. Interesting analogies to Gobustan tamgas can be found among rock drawings of Sri-Lanka [282, 341, p.2-c] and Kenya [283, 33-47, 36, 3-358, r.2-iv], (rig. 66-b). Archaeologists mark these images as signs of property and assume that they, to a certain extent could play the role of signatures. The given signs at scarcity or absence of written certificates of tamga can become an irreplaceable source, having specified the way of settlement or movement of tribes or ethnic groups [129, 115 117]. We shall notice that in Mongolia among the main signs of Mesolithic epoch there are signs similar to Gobustan tamgas. In this connection, assumptions of archaeologists make us think about ways of movement of early hunters of the western coast of the Caspian Sea.

Rock drawings of labyrinth are also known: rectangular and round images with geomctrized ornament inside, for instance, in Gobustan on stone № 23, 99 on the upper terrace of Beyukdash Mountain (fig. 66-a,b) on stone №1 (7, 12) of Jingirdag Mountain (pic. 83; 84) on Gemigaya, on stone № 117, 118 (fig. 68-a,b) and on megalithic stones of Absheron [16, 31] (rig. 56). Images in the form of reclangulars are often met at Middle Ages epoch on stones and bricks of architectural monuments of Northern Caucasus and Dagestan. Some authors name them labyrinths [22, 105; 171, 90]. Others consider that the meaning of these images is ancient religious, for instance, in Gavurgal sanctuary such magic images were depicted on a stone floor. Later, they gradually got the same sense [267, 170-173].

Similar images can be met on a stone floor of Abdal-dami cave near Gushchu settlement of Shamakhi region [247, 93-103], in the west of New South Wales, where labyrinth is combined with the picture of traces of animals, scenes of hunting and ritual dances [301, 115]. Very interesting are pearl seashells, decorated with the image of labyrinth; they were applied in consecration ceremonies in the extreme west of Australia. They were also regarded as something holy and only men, who have passed through the ceremony of consecration, wore them. These shells spread across Australia by way of intertribal exchange. They were used for calling rain, and in love magic [93, 275-296]. Images of labyrinth are known to us from Upper Paleolithic materials from Mezina [4]. V.R.Kabo connected the motive of labyrinth with religious - magic notions. He assumed that caves of a Paleolithic person were mysterious underground sanctuaries, and an underground labyrinth was associated with the road of totemic ancestors [93, 275-296]. Images of

labyrinth are met in Magdalenian epoch, then, later, in Neolith, Eneolith, and Bronze Age until Middle Ages. They were widely spread in the Mediterranean and on the Caucasus, in East Asia and in Peru.

It is obvious, that early stages of rock art of Azerbaijan are characterized with original styles, which we have considered above. Their distinctions are characterized by the variety of repertoire of anthropomorph images, images of animals and their life-natural area and, at last, economic-household and spiritual plots from the life of local tribes. The basic conclusion is in that the cultural-historical process in Azerbaijan, which is reflected in petroglyphs, appears incomparably richer and more complex, than it seemed earlier.

II.1.7. TECHNIQUES OF EXECUTION OF PETROGLYFS OF AZERBAIJAN

The techniques of execution of rock art works is one of the important and defining factors for dating. G.Flaman was among the first ones who, as a result of long-term study of petroglyphs of Northern Africa and Sahara gave their scientifically substantiated classification, exact and detailed analysis of their techniques. He established two major types: incised images with polished contour line and petroglyphs, carved in the form of a dotted line. He divided petroglyphs into 3 styles: naturalistic, semischematic and schematic. He also established that naturalistic and semischematic pictures were executed with deep cutting techniques [299].

For the execution of rock drawings of Gobustan with deep cutting, rough cutting and percussion tools of labor were used by primitive artists. Such stone tools were found on Firuz-2 site, Gayaalti, in rock shelter № 7 of Kichikdash Mountain, in Okuzler site and Kaniza. These are scrapers, percussion stones, chippers, pebble and flint tools for cutting out images [159, 8—11; 160, 4-10: 164. 92-94]. In Kaniza site, percussion tools were found with sharp edges blunted as a result of carving pictures on rocks [160. 4-10]. The most ancient pictures were made in the techniques of cutting out on a rock with stone and a deep incise, as, for instance, the image of aurochs on stones № 64 and № 65 on the upper terrace of Bcyukdash Mountain (pic. 28; 29). With the use of this techniques figures of animals were usually made with incised lines representing a groove with the length from 5 to 2 mm and width from 10 to 30 mm. i.e. they were deepened with a sharp object by the way of incise contour lines [61, 304]. In addition, to this technique of execution one can refer a supposed image of a female sign on the lower terrace of Bcyukdash Mountain.

Another type of petroglyphs is represented by the images of women and men, executed in the form of recessed bas-relief as, for instance, on stone №29 (southern and northern side) of the upper terrace of Beyukdash Mountain or on

stone № 49 on Kichikdash Mountain, which were first beaten out, and then rubbed. An interesting material for studying techniques of execution of rock pictures represent images of women on stone № 48 of Yeddi Gozel cave of the upper terrace of Bcyukdash Mountain (pic. 60), and images of ships on stone № 8 (pic. 70) of the lower terrace of Beyukdash Mountain. In archaeologists' opinion, on the techniques of execution the images of boats are in a higher position... A confident skilful hand and, what is main, a more perfect tool [38.229] could be felt in them.

Another technique - cutting with dot method is presented in the image of aurochs on stone № 159 of the lower terrace of Beyukdash Mountain (fig. 6). Aurochs is presented in the pose of a jump or enraged with something.

In Gobustan, a combined technique can also be met. As an example, one can mention the image of a boat executed on stone № 29 (northern side); it is a combination of the engraved image with the use of the natural relief of the rock (pic. 71). The lower part of the boat is executed with a contour line, which is deepened with incise with a sharp object, and the upper part is given with the use of natural roughness and ledge of a rocky surface of one of the walls of the cave. We know the image of aurochs on stone № 32 of the upper terrace of Beyukdash Mountain (fig. 5), where the natural relief of stone is also used, and the image of a goat, where an ancient artist used an insignificant ledge of a stone, having made its contour with an incised line [68, 18]. Such examples are numerous in the world. It serves as a witness to developed artistic imagination of the primitive artist. He often uses roughness and bumps, but at the same time, does not process a rocky surface to get a relict image. It is necessary to specially emphasize the Paleolithic essence of images (in some cases even at Aurignacian Age, where Paleolithic artist used natural reliefs, ledges, and hollows on the walls of the caves).

Such techniques were used for drawing the head of a horse in Rouffignac cave, the back part of the horse in Font de Gaume (France) and a bison in Castillo (Spain) [5, 11]. Some archaeologists adhere to the opinion, that the most ancient images are rock pictures with the use of natural rocky surface [78, 321]. Thus, it is possible to assume the age of the image of a boat on stone № 29 (northern side) on the upper terrace of Beyukdash Mountain and date it to Upper Paleolithic period.

In the image on stone № 25 of Jingirdag Mountain (fig. 69), belonging to a later period, a scene of sacrifice is presented, where the artist used cup deepcnings as well.

Special group is represented with petroglyphs of Gobustan coloured with ochre. So, for instance, as a masterpiece of painting one can call a rock drawing on stone № 24 of the upper terrace of Beyukdash Mountain (fig. 3) [262, 28-29]. An ancient artist used red ochre to depict a leopard pursuing a spotty deer. In Gayaalti collection on stone № 11, there are images of aurochs and a calf on which the remains of dye were found out [167, 102]. On stones № 112 and No 116 of the

lower terrace of Beyukdash Mountain, one can meet the remains of ochre (pic. 89; 90). Archaeologists assume that many pictures in Gobustan were once painted, [the same fig, 102]. Australians, in order to get dye, on a flat stone in cupules grinded the lumps of painting substance into powder (pic. 91-a), [78, 332]. In Gobustan, many cupules were revealed near the caves and rock carvings. Probably, primitive hunters of Gobustan used similar techniques (pic. 91-b). In the Paleolithic caves of Europe, ferriferous ochre was used for painting pictures; paints of yellow to brown color could be received [5, 10]. In Hungary, Upper Paleolithic mines on ochre extraction were opened [78, 329]. In the territory of Big Gobustan, there are a great number of oil-and-gas deposits. In some places, as a result of natural emissions of oil and gas, iron oxide mass of reddish color is scattered on the ground surface. Probably, at that time ancient artists observed similar processes and used iron oxide for painting their drawings.

The picture executed with rubbing techniques is known to us from the lower terrace of Beyukdash Mountain, stone № 239. Pictures executed with harrowing and incise more likely with metal tool, can be found on the rocks of Gobustan and Gemigaya.

Rock drawings of Neolithic and Bronze Age on Gemigaya were cut with stone instruments. First pictures were beaten out by dotting techniques, and then in a rubbing way contours were deepened. Besides, on Gemigaya there are pictures executed with rubbing techniques [14, 104—108].

On some megalithic stones of Absheron, one can meet bas-relief images of people and animals (pic. 92; 93). Many images were drawn on vertically standing flat stones and executed with rubbing or cutting out with primitive cobblestone tools [27a, 85].

Thus, in the rock art of Azerbaijan researchers determined several types of techniques of execution- techniques of beating out, rubbing, incise or harrowing with sharp metal object, dotting techniques, painting techniques [237, 71; 258, 5; 167, 99-103; 86, 91-98; 226, 68-71] and techniques of the use of natural relief of the rock.

CHAPTER III

PERIODIZATION OF PETROGLIFTS OF AZERBAIJAN

One of the most important and difficult questions a rock art researcher has to deal with and on which he does not always find an exact answer, is the problem of dating that has cardinal value for correct definition of place of the given monument in the long circuit of historical development. Stratigraphy of separate stones with rock drawings and cultural layers, typological analysis, and also assistance of other sciences such as geology, paleozoology, paleobotanics and others, let us sometimes establish the age of the images correctly enough. However, the received data have sometimes, an approximate character, leaving open the question of their absolute dating.

Essential steps in the solution of problems of rock art dating (particularly, Paleolithic one), were made in H.Breuil [295], P.Graziozi [303], A.Laming-Emperaire [296], and particularly A.Leroi-Gouran's [297] works and summary monographies.

The question of chronology requires special consideration. For primitive archaeology rock art is an important source for studying conceptions of primitive people. Primitive archaeology is inconceivable without such scientific disciplines, as anthropology. Quaternary geology, paleobotany, paleogeography, osteology, and some other sciences. However, in the course of the last years, in connection with rapid development of physics, chemistry, biology, new methods, new opportunities, and new ways of links of archaeology with natural and exact sciences have appeared.

At present time, such ways as dating on band clay, cryptogamic-pollen analysis, radiocarbon, dendrochronologic, archeomagnetic, termoluminescent and other methods are applied for establishment of absolute age. In archaeology methods of relative chronology are well developed. Archaeologists may, use formal -typological and stratigraphic methods correctly and refer any phenomenon to this or that period of time (Stone, Bronze or Iron Age). At establishment of relative age of rock carvings, except for images style, of great importance is a techniques of beating out and patination.

Let's stop particularly on periodization of samples of Paleolithic art. In the I half of the XX century in France, on the basis of evolution of archaeological findings and appearance of new types of tools, Upper Paleolith was divided into 3 periods: Aurignacian, Solutrean and Magdalenian. D.Peyroni in his works proved [298, 9-10] that such division insufficiently reflects the development of Paleolithic cultures, and offered a little another division. Later, A.Leroi-Gouran, on the basis of these data established chronology of Upper Paleolithic [tab. VII].

Aurignacian includes two branches of development: Aurignacian and Perigordian, which existed almost at the same time at the beginning of Upper Paleolith in Western Europe. For Perigordian period flint plates with convex retouched edge, which are called edges of Chatelperronian type, bone awls, and tips of spears cylindrical conic forms are characteristic. The site of this epoch is dated to 31,690±250 and 31,550±400 years B.C by means of radio-carbon method. A characteristic site of Shatelperrone in Europe is Arsi-sus-Kur [36, 188-189, 285].

It is necessary to note, that on Kichikdash Mountain in Gayaarasi cave upper Paleolithic tools of labor and among them knives of Chatelperronian type [168.21 ; 165. 7-8; 137. Business №1.], segmentlike knife plates (inv. 5684-GHAP fund) and prizmlike nucleuses (inv. 5722.6207 - GHAP fund) were found. Similar nucleuses were found out on Kichikdash Mountain in Jeyranlar site (inv. 814-GU AP fund), on Beyukdash Mountain in Kaniza site at the depth of 3. 8-4,2 m (inv. 2018-3, 2006-2, 1799-1, 1760-4-GHAP fund).

Prizmlike nucleuses, knifelike flint plates, bone awls are characteristic of the epoch of Upper Paleolith [230, 58]. Knifelike flint plates were also found out on Kichikdash Mountain in Gayaarasi site (inv. 5684, 5689, 5705) and Jeyranlar (inv. 904. 905, 907). As is known, the industry of manufacturing of many tools on plates appears at the beginning of Upper Paleolith [36, 194].

These data based on further research and excavations in rock caves and at the foot of some multilayeredly painted rocks, allow us to reconsider the chronology of Gobustan. Until recently, the question about more ancient origin of early monuments of Gobustan has been mainly a private, and not a principal question.

Preliminary publication on problems of chronology had been already made, but now it is more carefully studied. As a result, totally new data on dating of images were obtained. Today we possess some opportunities to give a full and rather concrete answer to the question of dating in the rock art of Azerbaijan. If works of the art of small forms in most cases are well dated due to archaeological layer in which they were found out, the dating of rock carvings represents great difficulties. But in some Cases it is possible to establish the dating of the some petroglyphs of Gobustan. So, for instance, on the walls of Gayaarasi site, located on the level of a cultural layer in which Upper Paleolithic stock was found out [165. 7-8.] -knives of Chatelperronian type and separate stones with pictures from this layer, one can approximately date as rock drawings, created 31,5 thousand years ago.

Besides, to raise the question of chronology more concretely, it will appropriate to remind of the necessity of using paleontological and geological material. Transgressions and regressions of the Caspian Sea and existing materials

on the age of fossilized remains of extinct representatives of Upper Pleistocene fauna help us to establish chronology.

Datings of petroglyphs of Azerbaijan have, as is known, a conventional, preliminary character. Usually images of wild aurochs are regarded as relatively earlier groups of images. Analysis of images lets us state that in many cases we deal with images of a wild aurochs and scenes of hunting on it. In some cases researchers think it possible to speak about not only the image of aurochs, but also even bison. [163, 40-49,43].

Thus, the obtained data on the supposed time of aurochs existence in the Caspian territory of Azerbaijan let us use images of aurochs for dating of some groups of petroglyphs. These findings may serve as a basis for establishment of the upper chronological boundary of plots with participation of wild aurochs. We can specify some of these initial data and make some changes in the chronology of rock carvings, due to concrete analysis and account of modern landscape-climatic conditions in the areals of distribution of rock carvings. Nevertheless, while dating petroglyphs, the factor of traditional character in the image of these or those disappeared and disappearing animals still remains a problem.

Comparing Binagadi fauna with the lists of types from Paleolithic caves of Palestina, Syria and Lebanon, archaeologists presumably date the epoch of Binagadi deposits existence by Mustcrain and Aurignacian culture [40, 157]. If we take into account E.Anati's assumption, that the most ancient rock carvings of Gobustan should be dated back to Aurignacian and Solutrean cultures [278, 32,60; 192, 292-294; 193; 194], we may logically conclude of more ancient dating of Gobustan rock carvings rather than of those regarded as a generally accepted standard in special literature on the given question (in publications the end of Upper Paleolith - beginning of Mesolith is given) [165, 7-8.].

Surely, the revealed Upper Paleolithic flint knives from Gayaarasi site [165, 7-8.; 190, 25] give us the ground once again to confirm the Upper Paleolithic age of the some petroglyphs on the walls of Kaniza site, the upper terrace of Beyukdash Mountain, Gayaarasi site on Kichikdash Mountain. The engravings that were cut out first slighter, and then deeper on limestone walls of Altamira, Gargas, Trois Freres, Gornos de la Penya, La Grez, Pair-non-Pair archaeologists date to Perigordian epoch [5, 9-29]. They are a little similar to some Gobustan images (the image of aurochs on stones №29, 64, 65, upper terrace of Beyukdash Mountain) (pic. 12; 28;29). Similar engravings gradually pass to present bas-reliefs, as figures from Labattut, Laussel, Gorge d'Enfer. Alongside with images of animals real bas-reliefs of a person - Perigordian from Laussel can be met. Similar, but only reverse bas-relief images of people are met in Gobustan on the upper terrace of Beyukdash Mountain (stone №29) and on Kichikdash.

For establishment of relative age of rock carvings any conditions are taken into consideration. So, for instance, the surface of a stone or rock, on which images

were executed since the time of their drawing has undergone various changes: patina, oxidation, limy accumulates together with the raw surface of a rock make the surface of figures homogeneous [294].

Images of extinct animals testify to ancientness of petroglyphs. In some caves of Gobustan, such as Ana-zaga, Kaniza on Beyukdash Mountain; Gayaarasi-1, Gayaarasi-2, Firuz-1, Firuz-2 on Kichikdash Mountain, rock carvings are somehow connected with an archaeological layer. In these cases, the establishment of age will be absolutely exact. So, for instance, sometimes in the cultural layers fragments of the separate stones covered with images are buried. Hence, they precede or are simultaneous to the formation of the layer. Separate stones and fragments with images of women, aurochs and ships, found out on the level of Upper paleolithic flint knives in Ana-zaga, Gayaarasi, Gayaarasi-2, Jeyranlar, Kaniza sites, and other images on 43 rocks that were once walls of these caves, are known today. [168, 21].

Some layers of the above-mentioned sites of Kichikdash and Beyukdash Mountains presumably dated to Perigordian period of Upper Paleolith [190, 25; 192, 292-294; 193; 194; 196, 62-65; 276, 18], contained petroglyphs on separate stones of precisely the same style, as well as petroglyphs on the walls of these caves [137, act 1,2,3; 167, 99-103, fig.2.2; 163, 40-49,42]. Thus, we may come to conclusion that these images on separate stones had been executed earlier than the cultural layer, in which they were found out.

It also happens, that images on the walls are covered with sea sand layer as, for instance, in Jeyranlar settlement, which is in 500-600m to the north from Firuz-1 settlement. Some images (aurochs, woman, hunter and fish) were found out below the sea sand level (after excavations up to 1 meter, a sea sand layer was found out), that points to the fact that in one historical period the sea level was below, in another period the sea level was 118 m. [192. 292-294] above the level of the World Ocean. Thus, petroglyphs of Jeyranlar cave according to results of excavations and stock - Upper Paleolithic industry - nucleuses, trapezes, scrapes, microplates. choppers and others, is possible [165, 7-8] to date to Perigordian period [137, act №1, 2-14].

More likely, main reasons for difficulty of dating of rock images of Gobustan is fragmentariness of documentary certificates, which have reached us from those remote epochs. However, on the other hand, the reason of such state is that a number of various sciences studies remote epochs in not quite coordinated way. For the achievement of maximum possible accuracy in the given work, the method of wide complex study of current problems based on the data of various disciplines, such as paleontology, geology and others must be used.

To the problem of dating one must approach in a little different way, having refused from habitual approaches to it and conceptions. Preliminary publications in the form of notes about dating of some rock carvings of Gobustan have been

already made [165. 7-84; 256, 96; 190. 25; 192, 292 294; 193; 194; 196, 62-65; 276, 18]. As a result, absolutely new data on dating of images were obtained.

On its prevailing themes, rock carvings of Azerbaijan take us to Paleolith, and this rapprochement will appear much clearer and substantiated for us if we apply to stylistic features of these monuments. In order to understand the development of Paleolithic art, first, researchers put findings in a chronological order. However, art manifestation cannot be sorted in the same order, as stone tools; therefore, we shall try to orientate on cultural groups, which have already received exact dating.

We must regretfully ascertain the fact, that the incompleteness of works on the development of periodization scheme of Paleolithic monuments has had poor continuation even today. Similar chronology of styles has not been done yet. Therefore, we shall try to adhere to a scheme of styles of western researchers.

Herbert Khun wrote about Aurignacian art: "... what is important in the style of the works of fine arts is the absence of depth, their one-planeness, their certain calmness on the plane ... But what is the most important is a deeply and sharply depicted contour, which is broken with nothing, it is depicted firm and strong". Describing one of the Aurignacian figures from "Pair non Pair", he says, "the image is based on one plane". The archaeologist thinks that Aurignacian style is the orientation of the whole image on a contour [302].

The given statements of archaeologists about the style of Aurignacian images may be to a certain extent, referred to some rock drawings of Gobustan as well, exactly to those of them in which realistic interpretation of images is given.

The art of rock carvings of Azerbaijan is graphically plane. Images are given as silhouette, continuous or contour images. The view and volume are absent. Animals and birds are always depicted on one side (Beyukdash Mountain. Ana-zaga cave). Correlation of figures among themselves produces conventional impression - sometimes animals and birds are represented with reverse orientation to each other: with the head up or down, etc. Vividly expressing characteristic features of animals, these plane and realistic images sometimes seem very close to Aurignacian images though some hardness is felt in them (stones №64. 65 upper terrace of Beyukdash Mountain). To confirm this idea one can give several scientific characteristics of Aurignacian art. The style of the first phase of the development of Paleolithic art (Aurignacian-Solutre) in the A.Breuil's interpretation in 1906, is characterized with wide and deep furrows, silhouettes are always shown in profile, and animals mostly have only two legs [294, 370], [5, 9 29].

In turn, the art of Magdalenian epoch indicates a higher stage: three-dimensionality, rather complex compositions transform dynamics, details of figures can be observed here [143, 1-32].

A.Leroi-Gouran. in turn, analyzing monuments of Paleolithic art of the West, created his own chronology of styles [297].

Style I: awkward and rough images of the head of an animal and female sex signs (Castane, La Ferrassie). One can also add to this style images of the head of aurochs revealed on Shongardag Mountain 1 (stone № 1.4.5) (Rig. 70), [170, 83,86.87] and on Kichikdash Mountain, on a separate stone in the cultural layer of Gayaarasi on the level of a complex of Upper Paleolithic flint knives, in Okuzler site-2 and Kaniza on the upper terrace of Beyukdash Mountain [167, 99-103, fig.2.2], and also a supposed female sex sign located to the north from stone of №98 of the lower terrace of Beyukdash Mountain (pic. 72; 73) and an unfinished image of aurochs with lifted withers on the neck on stone №9 (eastern side of the upper terrace of Beyukdash Mountain) (fig. 70 b). [69, 137].

Style II: It is characterized by the figures of animals depicted in profile. They are created with the neck-back curve, horns are often given fullface, and human figures (statuettes and bas-reliefs) are presented, as though inscribed into a rhombus. Samples from Pair-non-Pair. Laugeric-Ot. La Ferrassie. Villendorf. Dolni-Vestonitsa. Laussel, La Grez. La Mut. La Croz and Gontran, Chabot refer to this style. One can also refer images on stone №78 of the upper terrace of Beyukdash Mountain to this style (pic. 60).

Style III: Images of animals with stretched and huge bodies, legs are short, more often put forward. Horns are presented in real vision. In this style quadrangular (inside as if checked) and klaviform signs are very well presented. To this style group Rok de Ser, Furno-du-Dyabl, Lasko. Fon de Gom, La Mut, Pesh Merl, Gargas, Altamira. Kastilyo, Pasyega, Rokamadur, Kunyak. Kovalanas sites may be referred. To this style it is presumably possible to refer the image of an animal on stone №15 of the lower terrace of Beyukdash Mountain (unfortunately, in 1950 the stone was blasted for building purposes) [68. 264]. taking into account techniques of execution of the image (the contour was beaten out with a deep groove), and on stone №112 of the upper terrace of Beyukdash Mountain. Besides it is necessary to note, that klaviform signs are a frequent plot in Gobustan (fig. 71).

Style IV: Consists of two parts:

Ancient style, it corresponds to Middle Magdalenian:

Late style brightly and clearly presented on separate stones and poorly presented in the rock art.

All these A.Leroi-Gouran's styles are quite admissible for Gobustan Paleolithic images.

The study of Paleolithic art of the most ancient history of Azerbaijan in chronological succession is the important and complex problem. We shall try to orient on the comparison of the artistic manner, composition, themes of execution of those cultural groups, which have already received exact dating.

Resemblance of some pictures of Azerbaijan to well studied ancient monuments of Europe arise special interest on their techniques and style. Such example can be observed in art heritage of Gobustan. One of the most ancient images are numerous images of people [68, 281, 230, 15, 226, 241; 257, 60, 65], particularly, women in profile, figures that are traditional for Upper Paleolith (fig. 39). These images to some extent, reflect some resemblance to stone statuettes, which were found out in the cultural layer of Kaniza in Gobustan (pic. 56), [166, 92-95] and have analogous similarity to Paleolithic Venuses from Mezin [145, 200,194,203.], (pic. 57-a,b), Europe, Magdalenian caves of Pindal, Niaux (pic. 58 b; 59) and statuettes from Kostenki, near Malat village of Irkutsk city (pic. 56,58,59). A.P.Okladnikov, investigating images of a man of Paleolithic epoch, comes to conclusion, that female images appear in the early period of the Upper Paleolith, and male images in the art of Paleolith are dated to Magdalenian. These are "the engraved images in complex piles of interstratified pictures of animals belonging to different times" [133, 80]. A characteristic sample of such figures is represented by early hunters on stone №29 of the Upper terrace of Beyukdash Mountain (fig. 70; pic. 12; 13; 14; 15).

Besides, paleolithic essence of the above-stated pictures can be confirmed by separate stones with images of women, hunters, aurochs and ships, found out on the level of Upper Paleolithic flint knives in Ana-zaga, Kaniza, Gayaarasi, Gayaarasi-2, Jeyranlar sites and pictures on 43 rocks, which were once walls of these sites [168, 21], (fig. 72 a,b; pic. 98 (13;14); 57). An important factor determining the age of female rock drawings became fragments of female statuettes of stone similar to statuettes from various Paleolithic monuments of Europe (pic. 56; 57-b,c; 58; 59) that were found out in Kaniza site [166, 92-95]. In these statuettes and images of women Upper Paleolithic features are traced. Images of women and some aurochs are dated on the basis of findings from the cultural layer that is on the same level with the image of the head of aurochs of the earlier industry of Upper Paleolith - "Chatelperronian knife".

It is necessary to note, that features of Paleolithic dat-ings of images of people, in connection with found archaeological traces were registered in J.Rustamov's and other foreign scientists' works and were supplemented by me in comparison with world analogues of Paleolith. Further research will obviously, let us find an answer to this question with more confidence.

A number of data lets us bring together Gobustan and already known Paleolithic monuments of Western and Central Europe, but despite of some common features with European samples, they possess their own specific features. An interesting sample for the solution of the problem of dating in later period of Gobustan is represented with a reverse image of a goat on Jingirdag Mountain (pic. 95). It means, that the boulder was once situated higher. Thus, images of people on this stone were executed much later.

Besides, rock drawings of Azerbaijan being in different regions possess some specific style features as well, characteristic only of this place. While advancing from Gobustan to western regions (Kalbajar, Gemigaya, Sunik and Gegam) and to the northeast (Absheron) (fig. 24, 25 a,b; 29; pic. 39-a,b; 40-a,b; 41; 42; 43; 44; 48; 96) images become more schematic. It, probably, points to the possibility of continuity of art traditions in the art of Gobustan and the art of Kalbajar, Gemigaya, and Absheron. Stylistic features of Gobustan Paleolithic art let us speak about its local originality.

Periodization of rock carvings of Azerbaijan

Archaeologist I.Jafarzade implemented great work on periodization of rock carvings of Azerbaijan.

Petroglyphs of Gobustan, investigated by him according to their style, content and dating were divided into 6 historical-chronological groups since the most ancient times until the period of the Middle Ages:

1. The most ancient, early period
2. Late - Neolithic period
3. Later - Eneolithic period
4. Bronze Age period
5. Iron Age period
6. The period of the Middle Ages

However, new data on dating of petroglyphs, obtained for today, require some specification and modification in chronology and periodization made by I.Jafarzade.

Monuments of Late Pleistocene and Early Holocene.

For establishment of dating we took as a basis a comparison of plots of rock carvings with the data on the change of climatic conditions in these or those areas and evolution of fauna accompanying them.

In this sense, special interest arouses the image of big fish with the length 4m. 23 sm. on stone of №5 of Kichikdash Mountain [Tab. IV, fig.1]. Judging from presumable data, this is an image of a dolphin, which is an extinct animal in this region. Existence of a dolphin in the Caspian Sea is dated to Quaternary period. Besides, in confirmation of the previously mentioned, this picture was executed on the wall of early hunters' cave, at the foot of which a cultural layer with Upper Paleolithic industry was revealed. Thus, the history of creation of the picture can be presumably dated to the end of Upper Pleistocene, when the last big transgression of the Caspian basin - Khvalin Sea took place [40, 80,88]. At that period the waters of the Mediterranean Sea through the Black sea, that is, through Manych strait, broke into the Caspian Sea. In Khvalin layer in Vurme period Manych strait was open [192, 292 294].

Rock carvings on one of the walls of Ana-zaga cave were found out under a thick layer of ground (pic. 10). One can date them to the period of maximum Vurme glaciation since 27 thousand years up to 20 thousand years ago [209, 452] when the sea level was rather below (look Chapter I).

6 cockleshells *Didacna* that were revealed on the upper terrace of Beyukdash Mountain from the cultural layer of Okuzler-2 site [163, 43] are one of the interesting facts determining the Paleolithic age of the site. The given two-fold molluscs living only in fresh waters [21], could exist only in the period of the fresh Caspian Sea, that is the historical Khvalin Sea, which was formed in Upper Quaternary period - in Upper Pleistocene [192. 292 294], (see a map of the geological Khvalin Sea).

This lets us determine the Upper Paleolithic age of the site. On absolute geochronology, the existence of the Khvalin Sea dates back to 34 thousand years B.C. [101, 1-129]. This period coincides with the beginning of Upper Paleolith in Azerbaijan - 40-35 thousand years B.C. [228, 415]. Thus, it is possible to assume, that the image of a dolphin on Kichikdash Mountain coincides with the given period. This assumption is quite admissible if we take into account that in that period Manych strait was open [192. 292-294].

We should also note that Upper Paleolithic cultures are more thoroughly studied in the territory of Western Europe. Therefore, in cultural division a majority of historians bases on the West-European findings. The earliest stage of the Upper Paleolith is Aurignacian. In Central Europe it is dated by 42 000 B.C. [36, str.182]. From stone tools various scrapers, cutters and bone tools, mainly, awl-like edges and pierces are characteristic for Aurignacian period. As we already marked, to the developed Aurignacian period female figures "Venuses" and some bas-reliefs may be referred. To typical West-European culture of Solulrean period (19 000 B.C), except for "laurel-leaf lips", first bone needles are peculiar. To Magdalenian, final culture of Paleolith (15 000 B.C.), every possible stone tools drills, knives-files and microlits are characteristic. Mesolithic (cpipaleolithic) period (13 000 B.C.) is the time of fine stone tools (microlits) nourishment. At that period, the majority of tools were supplied with handles from bone and wood.

Archaeological stock found in the caves and shelters of Gobustan, is a valuable material for a solution of some problems of dating of rock carvings. We shall consider some of them, basing on the cultural division of western and Russian historians.

Okuzler-2 Site (the upper terrace of Beyukdash Mountain). The stock consists of trapezes, segments, scrapers, pierces and other tools. A flint stub scraper (fig. 73a) is more likely similar to the form of Upper Paleolithic flint tools from Malta site (fig. 73b). Other scrapers made on a humpbacked, prolonged-lamellar chip (fig. 73-c,d) find similarity with Upper Paleolithic scrapers of Telman culture of Kostcnki site VIII (fig. 73e) and early Caspian culture, in which

stub scrapers on plates, edges of Chatelperronian type (!) close to typical Aurignacian are presented, (pic. 97). Capsian culture (Gafs site, Northern Africa), created on the basis of Musterian period, existed at the same time with Aurignacian culture of Central Europe [145, 206-207]. By their forms stone tools from Okuzler-2 site of the upper terrace of Beyukdash Mountain reveal some similarity with upper Paleolithic stone tools of Kokorevo culture from Kokorevo site (fig. 73-a, b) and Afontova site (Afontov Mountain) in Siberia. Based on characteristic features of Upper Paleolithic techniques and tools one can establish the date of the location. These attributes let the author assume the Paleolithic age of the site [193;194]. Due to Didacna seashells found out in the cultural layer it is possible to determine the Upper Paleolithic age of the site.

Ana-zaga cave, site №5 (the upper terrace of Beyukdash Mountain).

The stock of the site consists of prizmlike (inv. 4287, 4575,4476), (pic. 98 (1,2,3)) and cylindrical nucleuses (inv. 4149) (pic. 98 (4)), from which a man broke typical late Paleolithic chips and plates [78, 132, fig. 194] off. Some nucleuses (inv. 4154, 4215, 4269) (pic. 98 (5,6,7)) find similarity with nucleuses of Ushtata site (Tunis) [78, 155]. To micro plates under inv. №4570 and №4303 (pic.98 (8,9)) the features of Iberian-Mauritanian (Ushtata site, Tunis) [ib. 155] and Caspian cultures [ib.1 58] are peculiar. A percussion tool under inv. №4828 (pic. 98 (10)) is similar to primitive early Paleolithic rough tool from Mlazitse in Czechia [ib. 137, fig. 196]. The tool from river pebble (inv. №4892) (pic. 98 (11)), having resemblance to the tools from Gayaarasi (inv. №6040) (pic. 99 (1)) and Jeyranlar sites (inv. №820) (pic. 100 (1)) finds analogies to Pavlovsk culture (Prdjemost, Moravia), dated by Graviette (more than 25 000 B.C.) [36, 65]. At this level separate stones with images of people (GHAP fund - inv. №2314, 2418 were found out) (pic. 98 (13, 14)). Similar petroglyphs are met on the upper terrace of Beyukdash and Kichikdash Mountain. From this cultural layer an ornament made of seashells (inv. JNe 4542) was revealed (pic. 98 (12)).

Kaniza site (the upper terrace of Beyukdash Mountain). Revealed at the depth of 3,8-4,2m. sharp edges (inv. №1892, 1904, 2001, 2001 2) (pic. 101 (1,2,3,4)) find similarity with typical Solutre sharp edges from Western France [78, 148]. A cylindrical nucleus under inv. №1768-1 (pic. 101 (5)) is a typical late Paleolithic sample [ib. 132. fig. 194]. From the same cultural layer stones with the image of a lion (inv. 2049) (pic. 101 (6)) and a man in loincloth (inv. 2050) (pic. 101 (7)) were found out. Similar images on the rocks of Gobustan can be dated by the same period.

Shelter №1 ("Maral", the upper terrace of Beyukdash Mountain). A stone under inv. № 6572 (pic. 102 (1)) that served as a working plate for producing stone tools (there are traces of beats on the stone), is characteristic for the Upper Paleolithic epoch [ib. 165]. On the percussion tool under inv. №6515 (pic. 102 (2)) there are traces of Upper Paleolithic processing. A percispheric tool under inv.

№6550 (pic. 102 (3)) reveals resemblance with the tool of Kapsi culture [ib. 224], (pic. 97).

"Gayaarasi" site (Kichikdash Mountain). A stone tool (inv. JNb6040), (pic. 99 (1)). found out at the depth of 2, 7-3m, has similarity with the tool of Graviettian site (Pavlov, Prdjemost, Moravia). Analogous tools were revealed on Jeyranlar (inv. №820) (pic. 100 (1)) and Ana-zaga sites (inv. 4892). (pic. 98 (11)). On the assumption of archaeologists the given tool is a tool for stone processing. [78, 170,178]. Knifelike and cutting plates (inv. №5705. №5718), (pic. 99 (2,3)) have some similarity with stone knives from Dolni Vestonitsc in Moravia. Awls and awl-cutters from bone (pic. 99 (4)), found out in this site, are similar to the Kapsi, Ibenan-Mauritanian, Magdalenian industry from Nova Dratenitska cave in Moravia and with bone articles of villendorf II in Austria [ib. 158, 237, 203, 148].

Jeyranlar site (Kichikdash Mountain). A tool made of nver pebble (inv. № 820) (fig. 71), having similarity with tools from Gayaarasi (inv. № 6040) (pic. 99 (1)) and Ana-zaga site (inv. № 4892) (pic. 98 (11)) finds analogues with the polished stone of Pavlovsk culture (Prdjemost, Moravia) and is dated by Graviettian. Archaeologists consider, that is it one of the few samples of stone polishing in Paleolith [ib, 178]. Obsidian and flint chips (pic. 98 (2)) are also close to Paleolithic samples from Pavlovsk site of Dolni Vestonitsc, Moravia [ib. 153].

Despite of the brief excursus to several sites of Gobustan, Paleolithic age of these sites cannot raise our doubts. In some cases, it is possible to determine even the presence of Aurignacian. Solutrean and Magdalenain periods!

On the other hand, we should note that extremely important and special value in the solution of the problem of chronology in the rock art of Azerbaijan has the use of palcoanthropological data of Gobustan. These data let us determine the age of settling the area. In 1970 on Kichikdash Mountain, in one of the cultural layers of Firuz site 11 skeletons (2 of them children's, others of adult people), which J. Rustamov dated to the end of the VIII- VII millenium B.C. [168, 21] were found out.

However, it is necessary to note that on paleoanthro-pological data, as a result of soil shift the anatomic order of the revealed bones was broken. In the same layer tools from flint and pebbles, microlithic stone tools, scrapers, nucleuses, and also pendants from river stone, canines of a wild boar and teeth of other animals [99, fig. 158-162] were found. It is not excluded that owing to the shift of the ground cultural layers could mix up. Thus, the Mesolithic age of the given layer can be put under doubt. To confirm this assumption it is worth while noting, that the given burial place is dated on not paleoanthropologi-cal remains, but on the basis of J.Rustamov's dating (*note: without challenging the opinion of authoritative researchers, the author considers it possible to put forward another point of view. It is quite probable, that the given burial place is of more ancient origin*).

Available paleoanthropological material was not sufficient for coming to an unambiguous answer. Wide complex research is necessary for successful solution of these problems in Gobustan. Joint work of archaeologists, anthropologists, geologists, ethnographers in this area will, undoubtedly, give the most valuable materials for reconstruction of ancient history of aboriginal population of Azerbaijan.

On the other hand, on the same layer, in which the skulls were found out, canines of a wild boar and remains of other extinct animals were revealed. They could serve as a guideline to the establishment of the age of the skulls. R.M.Kasimova already marked, that there are many geographical and chronological gaps in paleoanthropology of Azerbaijan [ib. 161]. Unfortunately, we should note that the establishment of the age of findings by means of radiocarbon method in Gobustan site was not made. Despite of rather uncertain age of findings and their frag-mentariness, it could be possible to assume that the skulls from Gobustan belonged to dolichocephalic, narrowfaced, darkpigmented man of Caucasian type, one of the local variants of the Caspian type. This type is brightly expressed in nationalities of Shahdag group [99, 162].

Thus, even this poor material lets us assume the presence of two variants in Gobustan - "Euro-African" and "Mediterranean" types, which are one of the variants of ancient Mediterranean type [ib. 160]. To confirm these conclusions one can give nonrandom similarity of the tools of labor from Okuzler, Maral (№5) and Gayaarasi with the industry of Kapsi culture.

In this respect, great interest from the point of view of research represents a comparative analysis of burial mounds of Bronze Age of western (on the pattern of those of Gobustan) and eastern coast of the Caspian Sea. In some respect, these burial mounds in burial ceremony, orientation, presence of ochre and partially ceramics have close similarity and affinity. Burial mounds in both regions are presented in the form of stone embankments or a stone ring, containing a soil hole or a stone box. The buried are entombed in a crooked manner, with heads, mainly, to the east or northeast [246, 25-42; 43, 126-151]. We shall note that in Gobustan, only in two burial mounds skeletons are oriented to southwest and west, and the rest of them to the north or northeast. Ceramics that was found in the sites of the eastern coast of the Caspian Sea and Turkmenistan is roughly stuck together without ornaments or with a poor geometrical ornament.

In Gobustan burial mounds of Bronze Age utensils that are to some extent, similar to those found in the sites of eastern Caspian was found out. Regarding this fact now, it is necessary to note that Formozov also mentioned about it in 1977 [201, 49].

Also, in both regions bronze utensils similar on metal composition - tin bronze [246, 78; 43, 129] were found out. We shall note that on geological and geochemical data in the regions of Azerbaijan, and all Transcaucasia, there are no

deposits of tin and consequently in composition of bronze utensils tin is present at insignificant quantity [70, 64]. Archaeologists N.M.Vinogradova and E.E.Kuzmina consider, that "underburial funeral ceremony, eastern orientation, and ceramics are typical for "srubnaya" culture of the Volga region III, stone constructions of graves, and the role of fire in the ritual points at Andronov's culture influence. Thus, the sites near wells and burial grounds of Caspi and Turkmenistan are left by shepherd tribes belonging to cultural community of "srubnaya", but having undergone the influence of Andronovo population of fedor type" [43, 129J.

Unfortunately, authors do not use valuable archaeological data from the western coast of the Caspian Sea, particularly, of Gobustan, and deny any influence on the development of culture of steppe tribes of people of agriculture of Iran and south of Central Asia. Nevertheless, archaeologists mark an alien character of shepherd population migrated to the south from the Volga and the Urals region, [ib. 130-131]. If we take into account that Gobustan was settled since the early epoch of Upper Paleolith and life in this area continuously has lasted up to Middle Ages, to which archaeological data testify, and also if mention some resemblance in the burial ceremony, in orientation (the east or northeast), metal composition in bronze utensils, ceramics, the idea of the wave of migration from western Caspi to the eastern Caspi becomes quite admissible.

We shall also note that paleoanthropological data of Gobustan on their type arc to a certain extent, similar to skulls from burial grounds of Turkmenistan, but much more ancient in their age. Skulls from both regions are referred by the researchers to the Mediterranean type [99, 158-162; 43. 131]. Regarding the given problem today, it is necessary to note, that all these assumptions require more careful study and further can become an important guideline for confirmation of chronology of Euroasian cultures.

Another reliable chronological guideline is the images of wild aurochs, deer and leopards, as the time of appearance of these animals in Azerbaijan (according to Binagadi bituminous deposits) was established rather precisely. Images of aurochs in full size in Gobustan are of great importance for dating of rock carvings (fig. 5; 6; 24; 75 a,b; pic. 12; 28; 29; 35) as these animals refer to Upper Pleistocene fauna. Taking into account the fact of striking resemblance of the image of aurochs from Low Laugerie (France) (fig. 75), and Foz-Coa (Portugal) (pic. 103) with Gobustan aurochs, it is possible to draw an indirect conclusion of the identity of their chronological belonging.

In addition, it is necessary to note that according to established traditions in archaeological literature to paleolithic rock pictures only those images, on which extinct fauna is shown, may refer. It is necessary to note, that in Pleistocene, alongside with extinct animals such representatives of fauna, which have survived up to day such as a noble deer, gazelles, Asiatic wild asses [11, 5-18; 165, 7-8] also existed. They were objects of hunting, their bone remains arc often found in

Paleolithic monuments [Note: at excavations of Gayaarasi a great number of osteological materials were revealed, the majority of which belong to gazelles (165, 7-8)]. Therefore, it is not excluded, that a Paleolithic artist executed the images of some of them. It is possible to agree with the assumption, that one of the main objects of hunting of the Paleolithic hunter in the territory of Azerbaijan was ox. In connection with the cult of hunting, images of these animals were namely carved on the rocks.

It is possible to make classification based on the data of relative evolution of fauna as it is spread on not only petroglyphs, but also on those rare figures which are painted with ochre (leopard attacks a spotted deer - stone №24c, the upper terrace of Beyukdash Mountain) [162. 7-9], (fig. 3). Presumably, periodization of rock drawings of Azerbaijan is the following:

I. Period of ancient aurochs. In this period primitive-naturalistic depiction of representatives of extinct fauna - aurochs and also klaviform images and female signs. Paleolithic "Venuses" in profile without head and images executed in techniques of reverse bas-relief (pic. 58-a) are represented.

Images of early hunters and ritual round dances (fig. 45; pic. 62). numerous images of boats also are characteristic of this period. This period, in turn, is subdivided into four style groups (according to A.Leroi-Gouran) with some additions:

I style: the image of the head of ox in Gayaarasi site of Kichikdash Mountain, and also the image of ox on separate stones of Okuzler 2, Kaniza sites of Beyukdash Mountain and Shongar (fig. 6: 7), on stone №33 (45) of the upper terrace of Beyukdash Mountain and a supposed female sign to the north from stone №8 of the lower terrace of Beyukdash Mountain (pic. 73: 74).

II style: Images of ox in full size, reverse bas-relief images of a man (stone №65, 29 of the upper terrace of Beyukdash Mountain) (pic. 12; 29).

III style: Images of ox with short legs and stretched bodies (pic. 19, 35) klaviform signs, such as on the upper terrace of Beyukdash Mountain, stones №29, 65 (fig. 70).

IV style: 1) Reverse bas-relief images of men hunters with bows and arrows (pic. 14; 15); 2) images on separate stones that were found out in cultural layers of such settlements, as Okuzler-2 and Kaniza of the upper terrace of Beyukdash Mountain, Gayaarasi on Kichikdash and Shongar Mountains (fig. 54: pic. 13. 14. 56. 98(10/17)). Here, mainly, pictures of hunters, women, oxen, and ships are presented.

II. Period of wild horses and oxen (including domesticated ones). Here images of hunting on wild oxen and Asiatic wild asses (Ovchular cave on the upper terrace of Beyukdash Mountain, stone №45 (pic. 22; 23) are presented. In this period realistic images of domesticated oxen (ib. stone №45) (pic. 21) appear.

Pictures of ritual-magic sense (round dances, scenes of sacrifice, etc. The upper terrace of Beyukdash Mountain, stone №67 (pic. 62) can be met here

III. Period of deer. 1) Numerous images of deer and besoar goats. Pictures are presented in full size, there are images of wild boars and domesticated animals (Jingirdag Mountain. Yazyly hill, stones №4, 9, 92, 33. 54; Beyukdash Mountain, the upper terrace, stone №46; the lower terrace, stone №10) (fig. 25-b,c; pic. 25; 26; 37; 38; 49). 2) Stylized images of people in hunting scenes, ritual-magic scenes (Beyukdash Mountain, the upper terrace, stone №959 (fig. 19; 20; 21-a,b).

IV. Period of goats. I group: images of deer on Kichikdash Mountain and goats on Jingirdag Mountain of Gobustan (Jingirdag Mountain, stones №2 13, 33. 36, 63, 54; Beyukdash Mountain, the upper terrace, stone №42 (southern side) (fig. 76-a,b,c,d,e); II group: images of animals in Kalbajar, on Gemigaya (stone №21, 33, 34, 54) and in Absheron (fig. 22 a,b; 24; pic. 39; 40: 41: 42; 43; 44). New images appear- images of goats with horns twisted into a circle - a solar sign (Gemigaya, stone №21) (fig. 77; 78). Images of people are presented in profile and full face, in movement: pursuing the animal, dancing, or performing magic ceremonies (fig. 23).

V. Period of Camel. Schematic images of camels, lions, images of horsemen, scenes of hunting (Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 90. 103 and lower terrace, stone № 155; Kichikdash Mountain, stone №37; Yazyly hill, stone №24, 42. 38, 40) Latin, Arabian and Persian inscriptions (fig. 32; pic. 50; 51).

The above-stated materials let us make the following conclusions. In Upper Pleistocene, basic objects of hunting were big animals leading a gregarious way of life-Hunting was joint; a man alone could not get food for himself. Moreover, in the rock drawings of Gobustan the leading position occupies an animal, serving as the basic source of existence: ox, wild horse, and others. But at the end of Pleistocene the beginning of Holocene climatic conditions changed. Consequently, the objects of hunting changed too. At that period in the rock art there appear images of contemporary Holocene fauna (images of deer, goats, wild boars, birds, etc.).

Monuments of Neolithic and Bronze Age

In the plots of petroglyphs, the period of Neolithic and Bronze Age of Azerbaijan a hunting style may be traced. On manner of execution, they acquire more schematic view, rather than the carvings of Upper Paleolithic and Mesolithic epochs. In petroglyphs of Neolithic and Bronze Age epoch the ratio of the image of a man a little decreases. Images of animals prevail. On stylistic features, carvings of the given period can be subdivided into 2 groups.

To the first group pictures of animals, executed in a more realistic manner may be referred. So, for instance, are the images of deer on Kichikdash Mountain and goats on Jingirdag Mountain of Gobustan (Jingiradag Mountain- stones №33, 54). Here Neolithic traditions in the image of some animals have been preserved, but their content is presented more widely and variously. One of them stand in a quiet pose, others in a dancing pose, on back hoofs opposite each other (Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №42 (southern side); Yazyly hill, stone №13, 63, 54, 36), (fig. 76-a,b,c,d,e).

To the second group refer petroglyphs of images of animals in Kalbajar, on Gemigaya (stone №21) and in Absheron (fig. 22-a, b; 24; pic. 39; 40; 41; 42; 43; 44). On style of depiction and content petroglyphs of the second group are close to late images of Gobustan. In this group of carvings, new tendencies can be clearly traced. There appear new images of goats with horns curtail led into a circle – a (fig. 79; 80). Images of people are presented in profile and full face, in movement: pursuing an animal, dancing or performing magic ceremonies (fig. 23). In Gemigaya region, in Nabiyurdu area, settlements, burial grounds, fragments of ceramic vessels that were found out in 2002, gave basis for researchers to date some rock drawings (realistic images of a man, goats and deer) to the end of the IV-beginning of the III millennium B.C. [254, 125-126].

Dating rock drawings of Kalbajar, archaeologists based on open settlements and remains of a round construction of the III millennium B.C. in the area of rock carvings. In this place, by means of a bore pit, existence of a cultural layer of early Bronze Age epoch was established. Here knifelike plates, the tip of the arrow from obsidian and fragments of simple and glazed vessels with characteristic semispherical handles were found out. The existence of a cultural layer, rock carvings and appearance of constant fixed settlements, archaeologists connect with an intensive development of high-mountainous zones with rich pastures [87, 491-192; 243, 53].

The chronology of monuments of Neolithic and Bronze Age epochs of Gobustan, Gemigaya, Kalbajar and Absheron is well studied by the researchers and therefore, their dating appears exact enough. Besides, some elements in the rock carvings of Gemigaya let us date them to the epoch of Neolith. Eneolith and Bronze Age [236, 34-36].

So, having considered petroglyphs of Azerbaijan of Neolithic and Bronze Age epoch, we established, that on style of depiction and content images of both groups may be referred to the period of deer and goats.

Monuments of Early Iron and Middle Ages

In this part rock carvings, since the II half of II millennium B.C. up to late Middle Ages are regarded.

A concerned period is characterized with considerable changes in the rock art of Gobustan. Images become even more schematic. A new stylistic manner of depiction appears. Scenes of horse hunting in a new manner of execution, and also scenes of rounding the deer up appear (Yazyly hill, stone №9, 38, 40, 92, 136; Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №103; Gemigaya, stone №54) (fig. 22-a, b; 49; pic. 64). An important detail of this period is the presence of armless anthropomorph (fig. 81) figures.

A characteristic feature, which is traced on images are scenes of sacrifice (Yazyly hill, stones № 24, 25). I.Jafar-zade dates these scenes to the II and I millenium B.C. On themes, many elements from earlier images of the period of deer and goats were preserved. Some geometrized images, separate crosslike sketches or petroglyphs drawn in a circle also refer to this period. A comparative analysis with analogous inscriptions of Transbaykalye, the Lena river [131. 129,131], Amur [111. tab. 91, 92. 93] lets us date the analyzed drawings by the Bronze Age epoch.

Great interest represents rock collections of Gemigaya, Kelbajar and Absheron. The given pictures on style of depiction find close analogues in monuments of Gobustan. On rock drawings of Azerbaijan, special attention deserve images of caravans of camels (Beyukdash Mountain, lower terrace, stone №155) (fig. 32).

Thus, having considered rock pictures of Azerbaijan since II-I millenia B.C. up to Middle Ages, one may come to the following conclusion: on style and composite structure, images of animals and people they can be dated to the period of camels.

Basing on the given conclusions, it is necessary to note, that among petroglyphs of Bronze Age epoch there appear new motives, images of vehicles, horsemen. For graphic manner, the dismemberment of trunks of animals with numerous geometrical figures is characteristic, and the analogies to which can be met in Mongolian petrolyphs of Bronze Age epoch. [129, 82, fig.27] (fig. 82).

In conclusion, we shall note, that at establishment of the of rock carvings, for the style of images great importance has the techniques of cutting out that we concerned in the previous chapter (see chapter 2.2) and patination. Patination is the so-called desert tan, which makes the surface of stone and rocks smooth, in the form of glossy crust of black to yellow colors. Concerning the formation of tan, experts' opinions are divided. One of the assumptions is perspiration of stone rocks under the influence of sun warming or the discharge of solutions of iron and manganese, the traces of which accompany many rocks [96, 152]. Yet in 50-es of the last century, scientists proved that the formation of varnish crusts on a rocky surface is not connected with the rock. In composition of this inleakage surface there are iron and manganese oxides which are periodically humidified with solutions flowing down from rocks or are filtered through friable

accumulations on surfaces of stones [44, 30; 45, 76]. An important role in the fixation of flint or calcium phosphate salts and organomanganese compounds on these inleakage accumulations played microorganisms of some types of mushrooms and monocellular algae [44, 41]. Thus, at interaction of iron and manganese oxides, colonies of monocellular algae and sun radiation varnish crusts of tan are formed. In Azerbaijan patination is observed in the rocks of Kalbajar, Gemigaya in Nakhchevan and on the limestone of Gobustan rocks. So, for instance, in Yeddi gozel cave, on the upper terrace of Beyukdash Mountain, the rocky surface with carvings is covered with varnish crust of light tones of terracotta color.

In the thickness of lime boulders, in the course of millenia, processes of migration of salts take place. After rain, rocks become wet and in their deep parts lixiviation of calcium salts occurs, accompanied with their migration, and on the surface of lime boulders, calcic crusts are formed. In 80-es of the last century, archaeologists assumed that "the process of formation of the preserving crust, its speed and thickness can give a real basis for dating of rock carvings [40, 52].

On Gemigaya and Kalbajar as a result of suntan at the height of more than 3000 m. the surface of stones became covered with polished crust of various shades of black and yellow colors. Probably, further research in this direction can solve the problem of dating of some rock drawings of Azerbaijan. At the absence of other guidelines, the patination scale has paramount importance for relative dating of petroglyphs.

And in conclusion, basing on the data of researchers on periodization of rock art monuments of Azerbaijan, and also on the materials of research of similar monuments in the world, we offer the following periodization and dating of petroglyphs of Azerbaijan:

I. The most ancient, early stage - the period of late Pleistocene and early Holocene - period of aurochs - the earliest turn is dated by 34 000 B.C. This period, in its turn, is subdivided into four style groups:

I style - Aurignacian (34 000 B.C.): the image of the head of ox in Gayaarasi site of Kichikdash Mountain, and also the image of the head of ox on separate stones of Okuzler-2, Kaniza sites of the upper terrace of Beyukdash, Shongar Mountains, (fig. 8; 9; 10), on stone №33 (45) of the upper terrace of Beyukdash Mountain and a supposed female sign to the north from stone JM°8 of the lower terrace of Beyukdash Mountain (pic. 73; 74).

II style - Solutrean-Magdalenian (19000-15000 B.C.): Images of oxen in full size, reverse bas-relief images of women (stone № 65, 29 of the upper terrace of Beyukdash Mountain), (pic. 12; 29).

III style - Magdalenian (XV-XIII millenia B.C.): Images of oxen with short legs and stretched bodies (pic. 19,34; 36), klaviform signs, such as on the upper terrace of Beyukdash Mountain, stones № 29, 65.

IV style - Magdalenian -Mesolithic (XIII-VIII millenia B.C.): 1) Reverse bas-relief images of men - hunters and images of hunters with bows and arrows (pic. 14; 15); 2) images on separate stones that were found from cultural layers of such settlements, as Okuzler-2 and Kaniza of the upper terrace of Beyukdash Mountain, Gayaarasi site of Kichikdash and Shongar Mountains (fig. 72; pic. 56; 98; 101). Here, mainly, pictures of hunters, women, oxen and ships are presented.

II. Late stage - Neolith (VI-VI millenia B.C.) - period of wild horses and oxen: pictures of hunting on wild oxen and Asiatic wild asses (Ovchular Cave, on the upper terrace of Beyukdash Mountain, stone №145), (pic.22; 23), realistic images of domesticated oxen (ib. stone №45), (pic. 30-a, b) petroglyphs with ritual-magic sense (round dances, scenes of sacrifice, etc., the upper terrace of Beyukdash Mountain, stone №67), (pic. 62).

III. Later stage - Eneolith (VI-IV millenia B.C.) – the period of deer and goats: 1) numerous images of deer and goats. Pictures are presented in full size, there are images of wild boars and domesticated animals (Jingirdag Mountain, Yazyly hill, stone №4, 9, 92, 33, 54; Beyukdash Mountain, the upper terrace, stone №46; the lower terrace, stone № 10), (fig. 17; 25-b,c; pic. 25; 26; 38; 49). 2) Stylized images of people in scenes of hunting, in ritual-magic scenes (Beyukdash Mountain, the upper terrace, stone №59) (fig. 19; 20; 21-a,b).

IV. Bronze Age (IV-III millenia B.C.) - the period of goats is divided into 2 groups: 1 group: images of deer on Kichikdash Mountain and goats on Jingiradg Mountain (stones № 13, 33, 36, 63, 54) and Beyukdash Mountain (the upper terrace, stone №42 (southern side) (fig. 75) 2 group: images of animals in Kelbajar, on Gemigaya (stone №21) and in Absheron (fig. 22-a, b; 24; pic. 39; 40; 41; 42; 43; 44), images of goats with the horns curtailed into a circle a solar sign (Gemigaya stone №21) (fig. 76; 77), images of vehicles, etc. (fig. 52).

V and VI stages - periods of a camel.

V. Iron Age (II-I millenia B.C.): scenes of rounding a deer up (Yazyly hill, stones №9, 38, 40, 92, 136; Beyukdash, the upper terrace, stone №103; Gemigaya, stone №54) (fig. 21-a,b; 36; 47; 49), scenes of sacrifice (Yazyly hill, stones №24, 25), armless anthropomorph figures (fig. 81; pic.80), some images of people, goats and deer of Gemigaya, Kalbajar and Absheron.

VI. Middle Ages (I-XVIII centuries): images of caravans of camels (Beyukdash Mountain, the lower terrace, stone №155), (fig. 32), horsemen armed with spears, signs and tamgas, inscriptions and images with religious Islamic themes (an arch mekhrab on the lower terrace of Beyukdash Mountain, Arabian and Persian inscriptions).

CHAPTER IV

SEMANTICS OF ROCK ART OF AZERBAIJAN

Rock carvings of Azerbaijan give us opportunity to study formation of various religious conceptions of ancient population of Azerbaijan. Due to petroglyphs and ancient archaeological complexes of Upper Paleolithic, Mesolithic, Neolithic and other epochs it is possible to trace the diversity of cult conceptions. In ancient times among the population of Azerbaijan, there existed such beliefs, as animism, totemism and astral cults.

Animism that appeared and developed at early stages of human culture is an integral part of any religion on the Earth. There is no religion in ethnography that would not know animism. In totemism, magics, fetishism, cult of the dead in all forms of primitive religion in transition from Musterian epoch to Upper Paleolithic there are conceptions of souls, their non-material mysterious influence, i.e. animistic conceptions, especially clearly displayed in funeral ceremonies. At primitive time fear before elemental forces of nature, inexplicable phenomena created animistic conceptions. Primitive people lived in the world of numerous spirits. Worship of holy mountains is one of the most ancient and widespread phenomena. Later, worship of mountains was included into some religions, for instance, there existed the cult of mountains of the Himalayas in India, Sinai Mountains of Palestinian Jews, the Olympus Mountains in Greece. Moreover, at the highest tops of mountains of Central Asia (in Mongolia, Kazakhstan, Uzbekistan and other regions of Central Asia) people collected heaps of stones "obo", which represented altars for the spirit of mountains. And now travellers leave in "obo" not only stones, but also sugar or sweets or a flat cake. These gifts are intended for mountain spirit for it to be gracious to the inhabitants of these places [127, 39].

The cult of mountains and stones, going back to the deep past, has saved some value in many areas of Azerbaijan. Among them Shahbuzdag [213, 19], Beshbarmag in Khizi region, Jingirdag (earlier named as Jingir Baba) in Gobustan, Khazrat Baba in Gonahkend region, Asaf-Kaf, Gemigaya in Ordubad region.

Archaeologists explain existence and distribution of mountain cult in the following way: as tops of mountains rest against the sky and are the place where clouds accumulate and thunderstorms break, and with the clouds, rain, and other phenomena accompanying thunderstorm, agriculture, harvest, and man's prosperity are connected. Therefore, at that period, naturally, the cult of mountains and spirit of mountains appear, on which soil fertility depends. Mountains, in ancient conceptions, are a place of moisture congestion, dwelling of deities and the closest place to the sky [222, 384].

In Gobustan an old tradition has been kept up today -local residents consider wedding procession on Beyukdash Mountain as an obligatory ritual. Apparently, it is the preserved vestiges of ancient forms of mountain worship.

Materials in the sphere of studying rock art of Azerbaijan, that have been gathered for last years, let us make assumption of the connection of rock art with the cult of mountains and stones. In Gobustan, on Gemigaya in Nakhchevan, in Kalbajar region, ancient artists were leaving pictures on high rocks that could be seen from far away and attracted people's attention by their size and beauty. Mountains, that were, probably, worshipped as ancestral patrons in the past, turned into holy mountains. It is not without reason that local residents call Jingirdag Mountain as Jingir-Baba. Interesting is more ancient pronunciation of the name of Jingir Mountain Dengir, Dengri. Tengri in the Uigur version of "Oguzname" means the Supreme deity. And from the Albanian historians we learn, that Tangrikhan was the main god of Hunns. Tangri-khan had a stone sculpture, and people sacrificed horses and other animals in his honour [266, 98, 209-210, 223].

Ancient myths and legends that exist in the vicinities of Gobustan Mountains (note; oral evidence of local residents in the vicinities of Big Gobustan. particularly, residents of Gobustan village) and in Ordubad (about Gemigaya Mountain) have kept the echoes of conceptions about relation of rock art with the cult of mountains [237, 12].

The ensemble of sanctuaries in the vicinities of Gobustan organically fits in the panorama of mountains with their fiat tops. There is Gara-atli sanctuary on Kichikdash Mountain. The sanctuary was placed in the rock. On the lower terrace of Beyukdash Mountain, a stone with the deepening was regarded as an imprint of Imam Ali's foot. Not far from this stone, on rock № 17 the arch - altar reminding of mckhrab is depicted. Practice of creation of rock carvings on the rocks of Gobustan mountains was connected with the conception of not only mountain cult, but also stone cult. On Kichikdash Mountain, near Gara-atli sanctuary there is a rock with natural deepening. Here people, who wish something for their future destiny ('niyat'). come to get confidence in the forthcoming important events. For their wishes to come true worshipping people usually hammer nails in the rock and tie up the rags "dag-dagan" on them or on the branches which are near the cult hackberry trees, (*Celtis caucasica* Wiii).

Wide usage of stone as a material for drawing images ^was connected with conception of durability of a stone which in many respects, served as a basis for the rise of stone cult. In Azerbaijan, this cult is widespread in different forms and is mainly divided into 2 types: the cult of mountains, rocks, stones, and river stone. In some areas of Azerbaijan, the custom to put a black stone into a tomb, into which according to beliefs, the soul of a dead person was transferred, has still been preserved. Probably, with the same purpose statuettes of a man were also buried. [10, 81].

Going back to the deep past, the cult of stone has preserved its importance up to these days in many tribes and nationalities of mountain areas of East India [113, 175-188]. Attributing of supernatural properties to stones, ascribing them a magic force and using in magic ceremonies is wellknown to many nations of the world. For instance, at central-Australian tribes heaps of thousands of stones were formed because natives, leaving an unfamiliar area were throwing stones to expel the evil spirit, for it not to pursue them. Stones were widely used in various kinds of magic producing, hunting, and magic of rain [280, 53]. During archaeological expeditions in Gobustan a great number of stones - plates with rock drawings [167, 99-103; 246, 42] were found out in burial mounds. It lets us put forward the assumption of their cult purpose.

One of the bright bearers of animistic conception in the culture of Upper Paleolith was the female image of "fore-mother" that became the embodiment of all human origin. In opinion of some archaeologists, "special place" and cult worshipping of a woman appeared in Aurignacian-Solutrean time, and primary interpretation, public immortality acquired only at Homo sapiens at the beginning of Upper Paleolith on the basis of elementary animistic conceptions merged with the image of an abstract woman [180, 257]. Dominating position in this sphere occupied the image of "woman in general". The art evidence to this is facelessness of female images on the rocks of Gobustan and the majority of "Venuses" of Paleolith [68, 281, 226; 166, 92-95; 145, 200-203]. This image saturated with mythological imaginations of "woman in general" personified an ancestor mistress who managed the change of generations.

Still at the dawn of Upper Paleolith in Aurignacian period, an anthropomorphic image of woman becomes one of the components in conceptions and ideas of the world. Realization of this theme expressed itself in not only subject form, but also in sign recording. Real and schematic images of headless female bodies expressed an infinite stream of new lives. In this respect, rock drawings of "headless" pregnant female figures on Beyukdash Mountain (upper terrace, stone №49) (pic. 58) arouse interest.

First, the image of "woman in general" was limited in small forms, and then in Magdalenian period single images on the rocks and walls of caves appear. The nourishment of primitive art was observed at the period of middle and end of Upper Paleolith. During that period, the most frequent plot was an image expressed by female elements. The origin of Upper Paleolithic female images archaeologists connect with the origin of maternal clan when woman, in terms of the establishment of a settled way of life must have become "a woman - progenitress", "woman foremother", "the keeper of home hearth" and "the performer of hunting magic ceremonies" [76.402-404].

Attraction of ethnographic parallels enables us correctly interpret monuments of Paleolithic art. A single rite ceremony - the cult of "foremothers"

has been preserved on Palau islands in Western Micronesia [186. 554; 184]. In Azerbaijan, there are also rites, which have kept the echoes of a maternal clan. One of the rites consists of the following: women of a settlement chose "shakha" from their surroundings. "Shakha" was given special power and possessed the authority to solve various disputes. Besides the original belief in "al-anasi", that was widely spread far outside Transcaucasia, played an important role in the fate of a woman. In superstitious conception of Kurdish women, and also representatives of other areas of Azerbaijan a tall red-haired woman possessed monstrous and ominous power that caused reverential horror of villagers [9, 165-166].

Ideas associated with female Paleolithic images, lie in the basis of conceptions of primitive people. In numerous burials, we get confirmation to the fact of existence of animistic conceptions, which characterize beliefs of a Paleolithic man (and then, people of the following epochs) in life after death. Similar burial places were found in Gobustan in Firuz site. Archaeologists found 11 human skeletons in a cultural layer that belong, in their opinion, to Mesolithic period. Similar cult burials filled up with ochre and revealed inside of the dwelling, arc characteristic of Neolithic, Eneolithic and Bronze Age monuments of Azerbaijan. Analogous burials are known in Western Europe.

Burials that refer to Bronze Age epoch also confirm ceremonialism of burial places. Considering on a concrete example Gobustan Mesolithic burials of Bronze Age epoch, one may note important features of ceremonialism:

- 1) Presence of red ochre in a number of tombs;
- 2) Presence together with a dead person of things, tools, and remains of sacrifice - bones of animals. So, for instance, burial mounds in Gobustan that refer to different stages of Bronze Age epoch, are subdivided into 3 types: pitless. pit and stone boxes.

Underburial pitless burial places in Azerbaijan were for the first time revealed in Gobustan [246. 105]. Also, here burial places, where a buried man was covered with a layer of red ochre (barrow JMb9 between Beyukdash and Kanizadag mountains) [ib. 31, 41, 42]. were often met. Magic meaning of these actions is obvious. Presence of a red paint of blood color, probably, reflects the idea of life, light, warm, revival [210]. For many tribes a red paint was associated with magic acts. Magic power able to expel malicious spirits, magic strengthening of vital forces of the died was ascribed to it.

Certain information on ceremonialism of burial places of ancient Gobustan inhabitants at Bronze Age epoch give bones of the extremities of the cattle, that were found in the burial mounds (barrow №10, Gobustan) [247, 34,42.]. Important material for studying religious conceptions connected with the worship of souls of ancestors, give excavations of the remains of an ancient man in old burial mounds. Rather great interest for the given question arises in connection with archaeological monuments of Gobustan. So, in all found Gobustan burial places dead people were

put in a crooked position. This lets us put forward the assumption of special features of funeral ceremonial rite of ancient Gobustan residents. Ceremonial rite of a burial is characterized with orientation to, mainly, the north or northeast. The burial places focused to the east and west, i.e. in the direction of the sun, archaeologists compare with solar orientation of skeletons and put forward the assumption that here we already deal with the rudiments of solar cult [139, 62].

The given data despite of their fragmentariness, testify to the variety and complexity of early religious conceptions of the most ancient tribes of Azerbaijan.

One of the most ancient forms of religion is, undoubtedly, totemism.

Spread of totemism among various people of the world is rather precisely established. At an early stage of historical development totemism in this or that form was familiar to all peoples. Australia is recognized as a classical country of totemism [186, 387 388].

In Azerbaijan, totemistic beliefs were also widespread. Here, until today, the names, which are the echoes of totemic outlook have still been preserved: Ilandag, Maral Dash, Jeyran bulagi, etc.

Traces of totemic heritage are met among rock pictures of Gobustan, in Absheron, Kelbajar region, on Gemigaya. Special part of petroglyphs of Azerbaijan is represented by images of animals, beasts, and birds. Finding of bones of animals in burial places is not rare. Basing on the available materials, we may assume that some of them were used as an object of worship, being the witnesses to the existence of totemic elements. Totemic conceptions of our ancestors (belief in the divine power of some animals and plants) began to spread since the epoch of Paleolith. Nevertheless, archaeologists put forward very interesting assumption, that people at the epoch of Paleolith were familiar with sign language that was ascribed to both gods and animals. It was brightly expressed in the rock drawings [30, 108]. Some researchers assume that at the Paleolithic epoch, as well as in late periods, people depicted only sacrificial animals, to which "animals-companions" were given that were "representatives" of gods and supervised "ceremonial movements of victims" [ib. 108].

Totems made great impact on views and conceptions of primitive people. They aroused fear and awe in them. Without finding explanation to the laws and natural manifestations of nature, primitive people associated it with powerful force of totems. In the same aspect, it is possible to regard a secret place with skulls of cave bears that was found in Azikh cave [54, 57]. Such type of findings was revealed in many caves of France, particularly, in the center of Lazare grotto. The remains of skulls and extremities are marked in later periods (Musterian) in a number of west-European caves. There are even possible evidences of totemic conceptions at the Musterian epoch. Skulls and bones of a cave bear placed in a special order were found in the depth of Drakhenlokh (Switzerland) and

Peterskhela caves. [145, 183-184]. To confirm this fact, special interest also represents the skull of the cub of a cave bear from Azikh cave [ib.].

A producing ceremony one can meet in Gobuslan on Yazyly hill. On stone №25, images of goats and small cup deepening are engraved: goats are as though brought to the latter with sacrifice purposes and gathering of sacrificial blood" (fig. 36, 69). Some archaeologists think, that petro-glyphs served as a means of communication with the God for ancient people that expressed requests and answers, but without the custom of sacrifice, communication with gods was impossible [30. 103]. As well as spirits, totems were also considered inviolable. The whole system of interdictions is connected with totems. They could not be killed and eaten. However, in some cases taboo was unbarred. So, for instance, at the coast of the Bering Sea important rites aim at return of souls of seals killed on hunting back into the sea and with this to provide their return to a new life. To take part in these rituals is a direct duty of hunters [293. 301 302].

Producing ceremonies were also known to Bushmans. According to their beliefs, the blood and milk of mythical "animal of rain", killed by the sorcerers in the state of trance, brings moisture on the ground burnt from drought [273, 136-137]. Natives of northwest Australia, performing rites destroyed images of animals, birds, plants laid out from stones. Ceremonies of consecration and producing rites approve continuation of life in all its forms, and it is a major and most ancient function of primitive religion caused by fear before death and destruction and hope for possibility of their overcoming.

The cult of animals was widely spread among ancient tribes of Azerbaijan. We shall regard this theme, involving comparative data of rock drawings of animals.

Cult of aurochs. An important place among petro-glyphs of Azerbaijan occupy images of aurochs that represent big, various and valuable material for observations on the aurochs cult at ancient tribes and peoples.

The first acquaintance of a man with an ox (bison, aurochs) refers to Paleolith. Since early stages of development of rock art, one of the leading plots of subjects of rock carvings of Azerbaijan is a hunting cult. The hunting cult beliefs that arose at the early stages of human history were preserved in the course of millenia and expressed in numerous signs, interdictions, beliefs, many of which came to our days in the form of epos, myths and legends. An ancient hunter, representing archers on rocks, pursuing herds of aurochs (Beyukdash, upper terrace, stone №45, northern side) (pic. 65). every possible fences and traps for catching animals (Beyukdash, upper terrace, stone №45, northern side; Kichikdash, stone № 19,58) (fig. 15; pic. 65; 66), tried to achieve successful hunting performing ritual ceremonies. We shall note, that, since Paleolith and in the following epochs, aurochs was a totemic animal of different tribes and peoples. So for instance, in the epos of medieval Turkic oguz tribes about Oguz-kagan, the

ancestor of clan was said: " His legs were as those of ox, his thighs as those of wolf, his shoulders were as those of bear. He was called "ox" [129, 52].

Many tribes connected their beginning with an ox. Hunns, Mongols and Buryats considered that they originated from ox, and horns of the ox they associated with a symbol of courage, bravery and power [266, 56]. Regarding images of oxen on petroglyphs of Kazakhstan, an analogous opinion was expressed, on which they could be associated with an ancient epos of Indo-Arian tribes [96, 211]. The ox cult was connected with the idea of fertility. In tracts of Gobuslan, in Dubcndy grotto in Absheron, on basalt blocks of Kalbajar and Gemigaya mountains in Nakhchevan the image of oxen occupies a significant place. Near images of these animals figures of people (particularly, stylistic coincidence of the image of oxen with the image of a woman in Gobustan) (fig. 11; 12; pic. 60) can be found. In Iran and some areas of Central Asia an ox, being a sacred animal, has entered Mazdaist cult and in Avesta texts, this image is a frequent theme [7, Yasna, XXU, 4]. Many hymns, devoted to an ox, can be found in Rigveda [156, 180]. In the Indian epos, an ox is also a symbol of power and might [115, 504].

As some researchers think, the cult value of ox goes back to the most ancient totemic conceptions of people of the East [156, 170]. Ritual worship of ox reached its nourishment in preceramic Neolith of Chatalguyuk [219, 46; 120, 56, 61, 62, tab. XIII]. This cult was also widely spread in the territory of Azerbaijan. The revealed figure of the head of a young ox from Eneolithic settlement Chalagantpe decorated with painting, and models of small heads of oxen from Absheron [25, 14] is one of the important evidences of the cult value of this animal [126, 11]. There are data that at Bronze Age epoch, sanctuaries were decorated with horns of ox [80, 107-108]. A bronze belt with the image of ox, found in Xojali settlement in Karabakh is the confirmation to the fact that the image of ox occupies a significant place in the art of Bronze Age epoch [232, 10]. Echoes of it are observed at separate modern cattle breeding peoples [107, 205, 212]. However, these are only few vestiges of ritual ceremonies that have been saved up today. Obviously, we will never manage to restore the whole complex of ceremonies and customs comprising this ritual. Only its echoes reached us in archaeological monuments.

In the rock art of Azerbaijan, besides aurochs *Bos Primigenius*, which is depicted on rocks of Gobustan, another image of ox is also known. It can be met in the images of Kalbajar, Gemigaya and Absheron. Here it is depicted as yoked in a cart, in scenes of ploughing and other plots that do not cause any doubts in their belonging to livestock. Such images are met in Nakhchevan (Gemigaya, stone №76, 77) (fig. 11; 12) and in Absheron (in Dubcndy grotto) (pic. 96). On the rocks of Gobustan, such spectacular acts, as the archers' fight with the herd of oxen (Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №45, northern side) (pic. 65) arc

represented. It would be logical to regard considered images as ritual scenes of successful hunting.

Backward tribes and nationalities settling some areas of Tropical Africa. Amazonia and Australia have such a ceremony in our days too: before hunting on some animal, its image is depicted on the ground and a ritual sacrifice [145, 231. fig. 106]. (pic. 64) takes place. Such rock drawings of animals, on which the traces of strikes with some firm object were left, are registered in Gobustan. It is possible to assume, that Gobustan hunters performed such magic sacrifices before hunting.

It is also necessary to refer to cult scenes a complex composition in Gobustan, where the plot of stylistic coincidence of the image of an ox with the image of a woman (Kichikdash Mountain, Dashgishlag collection, stone №19; Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №78) (pic. 60; 66) is observed. The given observations let us determine the cult value of these pictures. They have, more likely, a narrative character and can be interpreted as stories of glorification of mythical progenitress of Paleolithic epoch.

Ox and woman ... Such combination can lead to the myth about Zeus, who stole Europe, and to the myth about Minotaur and Pasify [172. 24]. Here a woman, is represented as not only a progenitress, but also comes into contact with an animal-ancestor. From here, the cult of fertility in the image of a woman and animal [129. 28] arises. Analogous plots, similar to rock compositions of such kind (an image of a woman and animal) can be found in the cave of Magdalenian epoch from Low Laugerie in France - an engraving of a woman and deer [3, 104], in Anatoliya rock drawings on the front wall of "the temple to the goddess of fertility", in ancient Neolithic Chatal-guyuk "city" - in combination of an image of a woman and an ox [120, 125-127], in petroglyphs of Jordan - on the background of a big ox there is a schematic image of a human figure in adorational pose, in petroglyphs of Ust-ruba and in Sida (pic. 60) [216. 275]. However, an important moment is a chronological coincidence of a figure of woman with an animal - ancestor. In this direction, great work is to be done in the future research.

In summary, we shall note that the ox has long remained among the objects of worship of ancient hunters. As ethnographic data show, it was an object of worship and totem of primitive hunting tribes. The cult of ox in ancient religious conceptions is inseparably connected with the cult of the sun and the Supreme deity of the sky. According to sources of antique authors, we see: Zeus and Milra, Jupiter and Perun are to a variable degree associated with oxen dedicated to them. An important place was also given to cattle in Tripoli agriculture that has found its reflection in local art [172, 13-33]. Images of oxen and the described compositions are connected with magic ceremonies of fertility. Here magic ceremonies rendered in the pictures, connected with the cult of ox, reproducing legends about lotemic ancestors and intertwining, show very complex range of the world outlook

conceptions of ancient inhabitants of Azerbaijan, that were, more likely, formed already in Paleolithic epoch.

Cult of deer. A deer took a visible place in religious beliefs and rituals of ancient tribes settling the territory of Azerbaijan. More likely, rock drawings of deer that are met in Gobustan, on Gemigaya, in Kalbajar and Absheron, were a spiritual-artistic reflection of ancient religious beliefs. In Nakhchevan on Gemigaya, in Kalbajar at the foot of Delidag Mountain, in Mardakan-Shuvelan valley (Agdash duzu) and in Gobustan, there are plenty of rock drawings of deer. The pictures executed by a primitive artist amaze us with their realness. On Yazyly-tepe, on stone №9 a deer is depicted in its full-size. Special interest arise rock drawings of deer in Absheron. These pictures give us some notion about fauna of Shuvelan plain in the II—I millennia B.C. [24, 59].

Among rock drawings of Gemigaya of Bronze Age, epoch archaeologists mark the presence of rare engravings of deer, which differ by their realness [237, 43, 72]. On rock drawings, at the slope of Delidag Mountain, the revealed images of deer are dated by researchers by approximately the III-II millennia B.C. [242].

Deer as totem can be met at many people of France. Siberia, Kareliya and the witness to it are rock drawings and myths [53, 27]. It is interesting, that as a result of archaeological research in the territory of Gobustan among samples of material culture bones of deer were not found. [257, 74]. It leads to conclusion, that the deer is an inviolable totem, sacred for residents of Gobustan (though it is necessary to note, that in the funds of GHAP there are horns of deer registered under inv. №74. They were found in cultural layers of 7-th cave on the lower terrace of Beyukdash Mountain in 1973). At ancient times to put on the mask of a totem (a sacred animal) meant to seize his power. At Eneolithic period during totemic ceremonies, the leader of ritual dance put on the mask of a totem.

Since Bronze Age. we meet an image of deer in the art ceramics as well. A fine kind of rhyton in the form of the head of a deer made of red clay was found in one of the pitcher burials of Mingeçaur. The purpose of rhyton is associated with cult ceremonies (for ritual libation and wine drinking, apparently, somehow connected with the funeral cult, which is expressed in the monuments of ancient fine arts) [46. 128]. Wide spread of the image of deer on the pottery from pitcher burials of Mingeçaur [ib. 138] and from burial mounds of different regions of Azerbaijan [55, tab. XXX, XII (4); 50, 27-41, V tab.; 49 fig. 11, fig. IV-la, b, fig. 17, fig.2; 52, inv. №7979] speaks about worshipping of this animal, as sacred.

There are interesting data on the spread of the image of deer in the art of ancient people. Its special role in the world outlook of steppe people of Asia and Europe obviously determined stability of the image of deer in the art since the art of Seythians and Hunns up to late nomads of Euroasia.

It is interesting, that images of deer in Gobustan on Yazyly hill (stones №13, 14, 33) have similarity with the images of Gemigaya and Kelbajar. On

Gemigaya, very interesting pictures, reflecting ancient ritual dances were found. Among dancing people, the leading person in comparison with others is given closer. In four places on Gemigaya, scenes of a collective dance are fixed. The leading dancer has a horned mask on his head (stone №63) [13, 393]. Similar scene can be met in Gobustan on Beyukdash, on stone №66 (the IV millenium B.C.) and on the upper terrace of Beyukdash on stone №67. In the low row, three dancers in the masks of a totem are depicted, (the IV millenium B.C.)

Ritual scenes with people dressed in the skin of animals are possible to see on rock drawings of Absheron and Kalbajar. As ethnographic data show, a deer was among the objects of worship at ancient tribes of Azerbaijan. An ox and a deer in ancient Azerbaijan were the symbols of spring, fertility to which a plenty of works of the fine arts was devoted. In this connection, it is necessary to note an ancient magic ceremony- "Maral oynu" ritual game, in which the echoes of totemic conceptions [9, 169] can be traced. Certainly, the game in deer was devoted to spring. Awakening of nature, joy, appliance to people was expressed in the image of a deer.

It is necessary to note that a wide spread of the cult of deer in different regions of Euroasia and Caucasus is not a casual phenomenon. It is possible to assume, that at the most ancient times there was a uniform idea of the cult of deer. It gives us the idea of ethnic ties among ancient tribes of Asia, East Europe and Caucasus.

Cult of goat. Since Bronze Age, primitive people represented goats in the form of the symbol of the god of the sun. In those days, the image of a goat in the art ceramics (Khanlar), on rock drawings (Turkan) was represented as a religious ideological image. Later, the image of a goat served the ideas of the good and fertility [264. 47]. Among ancient tribes of Azerbaijan the cult of kids was also widely spread.

Echoes of the cult of goat have found their reflection in ceramics of Xojali-Kcdabek and Nakhchevan cultures, on which cult scenes are executed with cutting techniques and painting [15, 147-148,174]. Worshipping of goat is also brightly presented in ceramics of Mingachevir, where in one of the pitcher burials, a vessel made in the form of a figure of a widebreast besoar goat with a relief small tail and short legs [46. 122] was found out. In Azerbaijan a goat since the most ancient times, having cosmogonic value, personified the sun and patronized fertility. It proves to be true that on cult views of ancient Greeks the goat personified Dionisis the god of vegetation, the patron of wine growing and winemaking [155, 27].

Archaeologists connect the cult of goal that has existed long since in mythology and religions of peoples of Middle and Central Asia with complex astral-space conceptions and mark, that a goat was the patron of shamans. The cult of goat is close to the cult of fertility [96. 213]. With this regard, special interest represent rock carvings of goats with horns in the form of solar ends (stone №21

on Gemigaya. in Kalbajar). It is necessary to note, that at Bronze Age a goat was considered a sacred animal in Khanlar region [154, 105].

On rock drawings of Gemigaya (Nakhchevan), Gobustan. Absheron and Kalbajar (Delidag) we meet a great number of images of goats belonging to Bronze Age. Among pictures of Gemigaya, there is a very interesting image of a man with a goat. The body of the person is bent forward; hands are lifted on the level of shoulders and bent in elbows in the direction of the goat depicted above his head. Archaeologists think that this scene reflects the cult of goat totem. In the world of eastern people including Azerbaijan, the image of goat is used either in sepulchral stocks or in the objects of every day life - utensils, or in the holy places and is interpreted, finally, as a symbol of life.

In Eneolith, on rock drawings of Gobustan, a number of new motives connected with beliefs come on the first plan. They can be traced in the pictures, devoted to excor-tism rites and totems. Contour depictions of goats crossed with "magic" lines, also belong to this collection of pictures. A goat, being a symbol of the god of the sun in due course turns into a symbolic image of fertility and acts in the rites of excortism. One of such rites that have been preserved up today is a game of ropewalkers and one of the attributes of ancient magic rite is "kos-kosa" game. The image of goat acting under "kosa" name in folk theatrical performances of that period has entered our folklore as a positive image, carrying life, light, and kindness to people.

Cult of snake. A special place among rock characters occupies the image of snake. In the II and beginning of the I millenium. B.C. throughout the whole Old World Egyptian myth of the sun's struggle against snakes was spread. The star, surrounded with snakes, can be found in the murals of Zmiycv stone on the Tagil river, and on a crock from Kyzyl-Kobi culture of the Caucasus [203, 111]. Snake, as is known, aroused fear at many people. On their conceptions, it was the assistant of shamans. Snake was sacred and inviolable. However, the cult of sacred snakes testifies to not only fear before these poisonous and dangerous animals, but also to worship for their power. Worshipping snakes, in comparison with other animals, is considered ancient and is known to many people of the world.

The cult of snake has for a long time been preserved in the mind of ancient Albanians and was reflected in various art forms (ceramics and other kinds of the applied art of ancient Azerbaijan). Albanians reflected the cult of snake in the art bronze (necklaces, bracelets, etc.). It lasts in the antique period and can be met in Nakhchevan and Mingachevir pitcher burials. There is no country and a tribe, in whose cult there would not be traces of worshipping snake. For instance, there is a legend about Neyga god- snake, on Ceylon, and in Burma, temples were erected in honour of snakes - gods. Images of snakes are often met on the walls of old castles and temples. In India, killing snakes is forbidden, and in Punjab, there are tribes, which regard their origin from snakes.

Azerbaijanians have a double attitude to snakes: as to kind images and as to evil spirits. On ethnographic observation, it is possible to say that in some settlements of Azerbaijan to kill a snake is considered a sin (especially those snakes that were regarded as the keepers of home hearth). There is also a belief that snake brings happiness and abundance into the house. Images of snakes are also met on the pottery and ornaments (a jug with the image of snake from Nakhchevan settlement Shahtahty, a jug with a model snake, stored at Khanlar museum, a vessel with modelled image of snake from Mingachevir) and snakehead (fig. 83) bracelets have been widely spread since the epoch of Bronze Age and personified the cult of ancestors. They are met on very early monuments, on which a pair of snakes framing some object [147, 51-52] is usually represented.

The image of snake on different objects has risen since ancient times at various peoples. Some scientists assume that in its image space conceptions of agricultural people are reflected. The image of snake is associated with the cult of the sky and the sun. Zigzag or wavy lines represent snake and have realistic origin.

Further, the image of snake acquires another symbolism. It symbolizes intellect, wisdom and cunning, perfidy of a woman. At other peoples, a snake plays a role of the patron of childbearing.

Sanctuaries connected with snake should be especially considered. Snake totem could be perceived not as food, a source of life, but as something supernatural, by virtue of unidentifiable snake's poison effect. In Mingachevir, before the construction of power station, there was once a sanctuary near the grave field that was named as Injimi-bulag that was connected with the legend about snake [46, 177].

Rock drawings of snakes can be met in Absheron (Ağdash düzü) [25, p. 14], (photo 55) in Ordubad region, to the north from Tivi village in petroglyphs of Gemigaya [13, 393]. One can meet here various images of snakes: depicted in pair and alone, braided as a spiral, together with goats, etc.

Thus, in Azerbaijan the cult of snake and also sheep and other animals, goes back to deep antiquity. Snake appears in many Azerbaijan national legends, myths, etc. In these legends, snake embodies intelligence, wisdom and other positive qualities.

Cult of fish. Rock drawings of fish, unlike deer, goats, snakes, are met less often. Neolithic inhabitants of Kareliya, the Ural Mountains, and Siberia were fishers. However, in the rock carvings, images of fish are not numerous and in the fishing area of Amur, they are totally absent.

In Gobustan, six rock drawings of fish were registered.

In Middle Ages, in monuments of Azerbaijan, special place occupy objects with the image of fish. In this case, the image of fish is associated with the low part of the world, that is, it is given as an abode of water of the underground world. In classical religions of the world and in many beliefs, fish stands in the basis of the

creation of attributes of eternity, live water aimed at preservation of human life from any illness [1, 19]. In this respect, great interest arises a rock drawing on stone № 104 of the upper terrace of Beyukdash Mountain in Gobustan, where fish drags the goat with the tied neck [68, 248] In some slightly differing compositions, the image of fish in combination with images of goats, hunter and a tattooed woman on stone № 105 of the upper terrace of Beyukdash Mountain is given. Are not these plots connected with cult ideas? Moreover, the image of a dolphin in full-size on stone №5 on Kichikdash Mountain?

Until now in Guinea, a ritual has been preserved, where the remained tribes worship a dolphin as a great sea animal, a herald of rich harvest. The answer requires deeper studying.

Astral cults. Reconstruction of cult conceptions of a primitive man is one of the most complex problems. A great role in its solution may play rock drawings and burials. Among rock drawings of Azerbaijan in almost all groups, numerous figures in the form of a circle, sometimes concentric, or of a half-moon shape are repeated. Sometimes there are circles with lines going off them. These figures, in a number of researchers' view, are considered as astral signs on the sun, stars and the moon. Rudiments of solar cult were reflected, as some scientists think, even in Neanderthal burials. So, for instance, in Teshik-Tash cave in Uzbekistan, near the remains of a Neanderthal boy, the bones of a mountain goat-kiika, put in a certain order were revealed. Having compared it with solar orientation of skeletons, archaeologists put forward the assumption of rudiments of solar cult (pic. 21) here.

At Bronze Age, at the period of Xojali-Kedabek cultures, people worshipped the solar deity, and the moon was associated with funeral cult [98, 20]. The cult of the sky and the sun is distinctly traced in monuments from burial grounds of Transcaucasia of the beginning of the I millenium. B.C. and religious symbolics of Transcauca-sian monuments is very close to religious symbolics of Bronze Age of Europe [141, 93].

Wide archaeologic research shows that the cult of the sun has been widely spread at the epoch of Bronze Age among monuments of art ceramics and bronze. Echoes of solar-lunar cults have found bright reflection in the art of ancient Albania - on ceramic vessels there are ornaments in the form of the sun and the moon [263, 53]. Strabon in the work "Geography" marked that at ancient Albanians the god of the moon was thought of as the main deity and described the temple of the Moon, which was situated in ancient Albanian city of Sheki. The cult of this deity was widely spread in ancient Iberia. Georgia and at ancient Xitits [152, 69-70].

Astral images are one of the most ancient and frequent plots in the rock art. We shall try to reveal these cults in petroglyphs of Gobustan, Absheron, Gemigaya and Kalbajar in comparison with the world analogues.

Cult of the sun. Separate signs of a circle, concentric circles and spirals are one of the most ancient symbols in the rock art. Some researchers refer them to Upper Paleolithic antiquity [133. 58]. It was namely a circle that was one of the earliest, primary solar symbols. Such type of signs is often met on rock drawings of Gobustan. Gemigaya and Absheron (fig. 56; 77: 78).

We have known solar signs in the form of crosses since Musterian epoch in the form of the engraved inscriptions in "Tsonskaya" cave on the Caucasus, from Tata site in Hungary and Vilena site in the south of Germany. In the opinion of researchers, these are the most ancient ornaments of daggers, similar to ornaments of such Upper Paleolithic monuments, as Kostenki I [103, 42]. They connect them with "horizontal" division of the world in four directions: rise and set of the sun, warm and cold winds [205, 143]. Crosslike signs are met on the rocks of Gobustan on the upper terrace of Beyukdash Mountain (stone №31 (pic. 78) and on the lower terrace of Beyukdash Mountain (stone №16 (pic. 80) near the Roman inscription, on Gemigaya in Nakhchevan (stone №85 (fig. 61). An interesting plot represents the image in Kelbajar. where on two solar circles with a cross inside a man is depicted (fig. 84 a.b). Is not it connected with cult conceptions of "solar chariots"?

The sun swastika is met on the vessels of Bronze Age. found in Khanlar region [154, 105], (fig. 59: 60). Researchers consider that the earliest samples of swastika signs of Azerbaijan belong to the IV millenium B.C. and also are registered in rock drawings in Gobustan and on Gemigaya [250, 19-21], and also on ceramics and metal.

Thus, cruciform inscriptions are known to us since the most ancient times and are one of the primary samples of graphic activity of a man. The image of the sun was one of the most frequent plots in the rock art. Archaeologists think, that the sun in the rock art of Kareliya acted in diverse images; anthropomorph, zoomorph. and more often in the form of conventional signs - circles and semi-circles. This mythological system of signs influenced on the formation of the Karelian-Tinnish epos [174. 170]. Primitive space notions are as though one step on the way of transformation of these early, in essence, still very terrestrial gods totems from flora and fauna world into "the gods of another world" [144. 31].

The notion of the image of the sun in the form of an animal is also characteristic of the art of Bronze Age on the Caucasus. In rock drawings of Sunik (rock drawings of oxen) and in the graphic art of Georgia (oxen, goats, etc.) it is possible to meet images of animals with horns in the form of solar endings [97, fig.4 (1, 2), fig.24 (2); 29, fig. 12, 13, 20]. In rock drawings of Azerbaijan images of goats with horns in the form of solar signs is rather a frequent plot. They are met in rock drawings of Gemigaya (stones №21, №335, 461), (fig. 79; 80) and in Kalbajar.

Association of the image of the sun with fire is brightly observed in many archaeological findings of Gobustan. On Kichikdash Mountain, beside Firuz-2 site,

a cave was found, where on the rocks, a plenty of solar symbols both separately and in combination with images of a man, animals and boats were revealed. Besides, here, near stone №19, traces of the hearth with remains of a strong fire were found out. In archaeologists' view, remains of the hearth, that are next to images of solar signs are connected with worshipping of the sun (fig. 54; pic. 74) [249, 145]. Probably, it will not be a too brave assumption that the collection of petroglyphs of Gobustan as a folklore text-myth, that has reached us, may be the most ancient epos "Kitabi Dede Gorgud".

In this connection special attention, deserve images of solar symbols in combination with animals, people and signs. In Dubendy grotto in Absheron peninsula, we can find a rock drawing of an ox, which is accompanied with a solar sign in the form of geometrically correct circle (pic. 96). The same composition is met on the plate, found from the burial mound of Absheron [60, 91] and Jeyranlar site on Kichikdash Mountain here the image of the ox in combination with a female or solar sign (pic. 36) is given. In Gobustan, on Kichikdash Mountain, on the rocks of Firuz-2 settlement researchers found out space images of the sun in the form of a spiral and circles. On stone №18, next to the image of ox, there is a sign of a spiral. This place was an ancient cult sanctuary, which is characteristic of the period of Kur-Araz culture [249, 145].

From the comparative material, images on the rocks of Mountainous Dagestan - the image of a bison, a wild boar and a goat present interest in this respect, as they are engraved above the picture of the sun. The space image of the sun as though merges with the image of an animal. Archaeologists explain these combinations by the fact that this animal is somehow connected with the sun, i.e. is a solar, divine animal, which at the same time, and could be regarded as totem [103, 93]. Schematic images of animals (oxen, donkeys, horses, pigs, and cows) above solar and lunar signs in the graphic art of Georgia, archaeologists link with astral cult and religious rituals. They note that the image of anthropomorph figure in combination with a sacral sign of a circle directs our attention to religious practice of "svans" and other Georgian tribes and is close to folk beliefs of East-Georgian mountain dwellers [29, 153, fig. 12, 13, 20]. It is necessary to note that astral signs were engraved for the depiction of the image of a Supreme deity. According to Georgians' beliefs, astral deities appeared to people under the guise of deer, pigeon or an armed horseman [ib. 154]. Analogous composition can be met on Karct's Nose. Here the image of swan is given in combination with the image of the sun [144, 20].

Of no less interest is the image on stone of №9 of Jingirdag Mountain (fig. 84). Here we see a solar circle in combination with the image of horns (Yazyly hill, stone №9). Some researchers mark, that in rock drawings of Gemigaya the symbol of the sun was often represented in the image of an animal, sometimes of a man, and also in the form of conventional circles [253, 15; 28, 154]. To confirm this, it

is possible to give as an example the image of a man on a separate stone, found out in the cultural layer in Kaniza cave (1978) under inventory number №1095 (pic. 104). His hands are joined over the head, forming a correct circle. His analogies are met in rock drawings of Kalbajar [86, 93; 235, 71-74], (fig. 85). Similarity of these plots to rock drawings of Norway (Alta) [285,56] and Shri Lanka [282, 341, fig.5], (fig. 86) is very interesting.

On Gemigaya, there is an interesting image of dancing people with a solar sign with beams.

Among rock drawings of Gobustan special interest represent signs in the form of a circle with lines coming off it (fig. 78), as, for instance, on stone of №123 on Yazyly-tepe of Jingirdag Mountain (pic. 83; 84). Archaeologists regard such signs as images of "vivifying beams of the sun or dead beams of the moon" and bring analogy from Egyptian hieroglyphs about sign for the sun [144, 12 3], (fig. 78). Similar signs with beamlike images can be met on ceramic vessels in Gaurkala, Shahtakhti and in Kultepe of the end of Bronze Age and early Iron Age [2, 248].

It is necessary to note, that Azerbaijanians have preserved the analogous image of the sun with radiating beams. These signs are met on gravestones (fig. 78; pic.87; 88), facades, internal walls, ceilings and doors of dwellings [63, 613]. Regarding the structure of stone mounds of Aznaburd, Shahtakhti and Gobustan barrows, it is necessary to note one detail - around quadrangular funeral holes several dense concentric circles - cromlechs are constructed. A concentric circle in the art of ancient tribes is characterized as solar and connects the structure of cromlechs around burials with the cult of the sun and symbol of idolization [15, 169]. The symbol of the sun of ancient Albanians was considered as a protect device. It saved souls of people from evil spirits both in life and in the next world [154, 105].

A solar cult is especially brightly expressed in the rock drawings of boats in Gobustan. Attention of the ancient artist to images of solar ships, was, probably caused with cult conceptions, and their functional value as an inseparable part of the cult attribute. In fact, petroglyphs of solar boats in Gobustan are frequently given in combination with images of women - mothers, progenitress and hunters (Dashgishlak collection, stone №19), (pic. 66).

It is quite probable that the bases of these images are the most ancient notions of swimming of souls of the dead into the country of ancestors. Position of images of boats on the holy rocks among other figures, having direct link with religious conceptions, makes us regard them as also connected with these beliefs.

In the basis of religions of ancient people of the Front East and Egypt, there was a cult of elements of nature, a myth about dying and coming to life deity of vegetation. In petroglyphs of Scandinavia and Kareliya a primitive artist associated images of boats with ancient conceptions of swimming of souls of the dead to the

country of ancestors in the boats [131, 103; 131, 123]. Probably, the importance of the role of boats in rituals and a cult practice consisted of establishment of contacts between the world of gods and people, in the maintenance of well-being of the tribe. Such images of boats are reflected on wall pictures made with paint, in Nia cave in Saravak Island, between India and China. They represent boats of souls of the dead" [134, 123]. Vertical hyphens in the images of boats meant conventional designation of the dead [144, 28]. These echoes of early motives of space semantics of the image of a boat are clearly reflected in the views and images of ancient world -Front Asia, Egypt, Mediterranean Sea and antique Greece. It is possible to assume that Gobustan images of boats represent the reflection of similar conceptions.

Cult of stars and the moon. Among rock drawings of Azerbaijan star and lunar themes is a rear plot. Images of stars, the sun and the moon are possible to meet in Gobustan on stone of №14 of Jingirdag Mountain (fig. 77), on Gemigaya, on stones №50, 85, 120 (fig. 86-a,b,c). Attention attracts a sign of two triangles connected with edges. This symbol is presented in the rock art of Gemigaya in Nakhchevan (stones №50, 93, 120) (fig. 78-a,b,c). In archeologists' opinion, this sign- symbol means a month during which a holiday dedicated to the goddess-mother was made. Besides, there is a link of these signs with an agrarian calendar. On ethnographic data, the beginning of all agricultural works depends on lunar phases. As an example, one can mention a vessel from Amiranis Mountain [214, 13].

On the other hand, a single source of time measure for an ancient man was the change and alternation of phenomena on the Earth: the movement of the Sun and the Moon, periodicity of phenomena: days and nights, a monthly cycle of the Moon, a solar year. Calculation of time on the Moon is connected with its change. A primitive hunter with his observation and knowledge of animal habits, paid attention to concurrence of phases of the moon that took place with periodicity of animals' propagation [205, 126].

Probably, drawing of many solar and lunar signs on the rocks by ancient artist pursued the same purpose. From this point of view, great interest represents a barrow №7, on a big gravestone, on which heavenly signs were found out. Here pottery, the edges of which were ornamented with half-moon signs [246, 26] were also found. In the same aspect, rock carvings of a half moon on stones №85, 120 on Gemigaya (fig. 78-b, c) draw attention. Special interest represent astral pictures that were found out in Absheron within the limits of the deserted Kelezag village, to the south of stone quarry that are placed on one plate. Similar pictures were found on the plates of burial mound of Absheron [27, 5]. With phases of the Moon, with the change of a month in a new moon, many primitive people associated not only the growth of vegetation, but also the growth of cattle, and even the growth and health of children [222, 504]. Quite possibly, it is a reflection of the fact, that

the Moon and the Sun were used as measure devices and parameters of time [172, 43].

In Azerbaijan, signs of a half moon were widely applied to monuments of Bronze Age. Motives of worshipping the moon were reflected in art of that time: on the objects of decoration, and pottery. It is the evidence to the fact that worshipping the Moon was one of the main religious conceptions of ancient population of Azerbaijan.

What was the purpose of Gobustan and Gemigaya at ancient times, what were they for primitive hunters who decorated these rocks? In such places various cult ceremonies and magic rites were usually performed. Usually the central place belonged to the image of totemic animal-ancestor. The arrangement of caves and rocks of Gobustan, Gemigaya, Absheron and Kalbajar in places difficult for access, their features and character of presented rock drawings let us interpret them as sanctuaries.

In such a way, we think of the outlook of the most ancient people due to rock drawings of Azerbaijan. Our observations are not satisfied with this. Surely, in order to study this problem thoroughly, wide archacologic research work of pictographic, ethnographic and folklore materials is necessary that will enable us to penetrate into the world, which is infinitely far from us.

SUMMARY

Rich rock art of Azerbaijan is a bright and original phenomenon in the history of its material culture. Covering huge interval of time and reliable data of historical events of far millenia and centuries, they are indeed an inexhaustible source-studying fund. As an important example, it is enough to point at the data of newly revealed and well-known rock carvings.

It is due to rock carvings that were found in the course of the last years we may more profoundly regard and interpret the most ancient history of Azerbaijan. Now the analysis of petroglyphs of Azerbaijan lets us come to conclusion, that they have their own, unique image, inseparably connected with the historical past of ancient population of given region. Rock carvings of Gobuslan, Gemigaya, Kalbajar and Absheron showed that the culture of that time embodied in them was developing not in isolation, but in interaction with cultures of adjacent areas. In the given book, based on scientific research of numerous rock drawings and excavated materials, interesting data are presented concerning their chronology, features, subjects, stylistics, techniques of execution, and the purpose of rock art of Azerbaijan since Upper Paleolith up to late Middle Ages.

Judging by brightly expressed stylistic features and rich subjects, groups of people differing in their economic way of life, participated in the creation of analyzed petroglyphs. In Gobustan, in Upper Pleistocene and early Holocene, in the development of rock art of Azerbaijan VI stylistic-thematic tendencies are observed. On paleolithic images, a man and Pleistocene fauna are presented: aurochs, wild horses. Animals are depicted on rocks one by one and in groups and are executed in a realistic manner. In turn, Upper Paleolithic art according to its stylistic features is divided into IV groups.

In early Holocene, in connection with changes of hunted fauna, fluctuations of climate, with the last transgression of the Caspian Sea, changes in the subject matter of rock drawings also take place. On rocks, domesticated oxen, wild horses, deer and goats appear which are the major object of totem and hunting of that period. The image of a man is presented less frequently. At that period there appear images of birds, zoomorph and anthro-pomorph creatures. On manner of execution, they acquire more schematic view, rather than the drawings of Upper Paleolithic and Mesolithic epochs. In petroglyphs of Neolith and Bronze Age rock carvings are divided into 2 groups, according to their stylistic features.

To the first group belong pictures of animals, executed in a more realistic way (Gobustan - Jingirdag Mountain, Kichikdash and lower terrace of Beyukdash Mountain). To the second group belong petroglyphs of images of animals in Kalbajar, on Gemigaya and in Absheron.

On style of depiction and content petroglyphs of the second group are closer to late images of Gobustan. In this group of pictures, new tendencies can be

precisely traced. There are new images - images of goats with the horns curtailed into a circle.

Results of research let us consider the chronology of rock drawings in a new light. As a whole, it comes to the following:

I. - the most ancient, early stage - period of late Pleystocene and early Holocene - the period of aurochs. This period, in turn, is subdivided into four style groups:

I style - Aurignacian - the earliest turn is dated by 34 000 B.C.

II style - Solutrean - Magdalenian 19000 - 15000 B.C.

III style - Magdalenian - XV - XIII mln. B.C.

IV style - Magdalenian – Mesolithic XIII-VIII mln. B.C.

II.-Late stage-the period of Neolith period of wild horses and oxen-VII-VI mln. B.C.

III.-Later stage-Eneolith-period of deer and goats-VI-IV mln. B.C.

IV. - Bronze stage - period of goats - IV-III mln. B.C.

V and VI stages period of camels.

V - Iron Age - II-I mln. B.C.

VI - Middle Ages - I - XVIII centuries

Materials on dating of some petroglyphs based on archaeological data are published for the first time. These findings characterize stages of Paleolith of Gobustan. They give notion of the development of culture of ancient Stone Age in the course of several millenia. Published materials help us in many respects, estimate the role of Paleolithic art in the context of history of Central Europe and Asia in a new way and reveal their importance for the development of cultures of adjacent territories. In the given work, the author raises some debatable problems of studying Paleolith. In spite of difficulties of research, insufficient study and publication of the obtained material leaves a lot of blanks. However, Gobustan is not only the most ancient center of Paleolithic art, but also the only rich monument in Azerbaijan. In turn, some darings require additional substantiation.

On the other hand, methods of stylistic analysis of rock art of Azerbaijan were improved, as stylistic peculiarities can specify this or that period. Generalization of available materials on petroglyphs of Azerbaijan gives not only positive solution of separate questions in the sphere of rock art, but also reveals weak points, observed in previous works. Introduction of new methods in the study of problems of rock art may contribute to successful solution of the tasks, set.

Regarding now this problem, it is necessary to note, that during research even the most insignificant facts were fixed. Collected observations on such details led to amazing discoveries. So, for instance, Paleolithic properties of some rock

drawings having ties with archaeological materials from Ana-zaga, Kaniza, Okuzler-2 sites of Beyukdash Mountain and Gayaarasi, Jeyranlar sites of Kichikdash Mountain were determined. Questions of interpretation of ancient rock drawings were set in a new way.

In ancient art of people of Azerbaijan, according to stylistic manner of carving pictures it is possible to distinguish 2 isolated areas. It is a territory of Absheron and Gobustan, petroglyphs of which differ in plots - prevalence in subjects of images of people, household, and cult scenes, and Small Caucasus area (territory of Nakhchevan, Kalbajar, Sunik and Gegam), for rock art of which half-nomadic cattle breeding ("summer pasture") cult-magic subjects is peculiar. Images of animals prevail. Settlements, burial grounds, fragments of ceramic vessels found on Gemigaya gave ground for researchers to date some petroglyphs to the end of the IV-III millennia. B.C. The revealed open settlements and remains of round construction of the III millennium. B.C. in the zone of rock drawings let researchers date petroglyphs of Kalbajar by Bronze Age epoch. As to petroglyphs of Absheron that are met on megalithic stones and rocks of Absheron, the whole complex of monuments is dated to approximately the end of Bronze Age epoch.

Such are general results of studying rock art of Azerbaijan. Basic conclusion from all mentioned above consists of that the cultural-historical process in Azerbaijan, reflected in petroglyphs, appears incomparably richer and complex. Here rich and original culture of local tribes has been developing, since the very beginning, being in complex and various relations, in interaction with other cultures concerning close and far areas.

Despite of research of scientists, much in the study of rock art of Azerbaijan remains obscure. For instance, what role did Gobustan play in the development of cultures of the Caucasus and Europe? Wide complex research is necessary for successful solution of these problems in Gobustan, Gemigaya, Kalbajar and Absheron. Teamwork of archaeologists, anthropologists, geologists, ethnographers in this area, will surely give the most valuable materials for reconstruction of ancient history of aboriginal population of Azerbaijan and its mutual relations with other regions.

CHRONOLOGICAL CORRELATIONS OF GEOGRAPHIC ENVIRONMENT, HISTORICAL PERIODIZATION OF REGIONS OF AZERBAIJAN WITH ROCK CARVINGS AND FLUCTUATIONS OF THE CASPIAN SEA (Table 1)

Geological periodization	Characteristic			Transgressions and regressions of Caspi	Tools Of Labour	Economy	Approximate Dates	Historical periodization	Archaeological Epochs
	Climate	Flora	Fauna						
QUATERNARY	MIDDLE HOLOCENE	On Absheron peninsula- relatively steady climatic regime in the course of the whole historical period	Absheron- semidesert with uplands (reaches 300-400m). downs, flat relief along the Kur and Araz-riparian forests	The same types as in previous epochs	In the I mln. B.C.-the last transgression of the Caspian Sea				
			Horses, goats, donkeys, pigs. Out of wild animals -noble deer Gervus elaphus-gazelle-Gazella subgutlu-roza		Contemporary deposits	Bronze tools of labour, Absheron-bronze dagger, Gobustantips of spears, bronze	Absheron- burning out and deforestation.	II-I mln. B.C.	
							I-IX c.c		MIDDLE AGES

PERIOD		
EARLY HOLOCENE UPPER		
		Beginning of the Strong warming epoch which entailed slides of landscape zones
	Semide serts	Dagdagan (Gel'tis Caucasica Will), Carcass Caucasian, tree
	Archan-jumper (lumperus L)	Antelope Eland, river beaver, horses
Gobustan-pineoak trees (on the basis of analysis of fossilized pollen) On Absheron savannah landscape or arid sparse growth of trees.		
Striped hyena. Lion, Asiatic wild ass, Gazelle (Gazella Subgitturosa), Primeval aurochs-Bos Primitivus, Ibex-Capra sp, Sheep-Ovis sp., Caspian seal-Phoca caspica, dog Samis sp. (East Caucasus and Iran plateau) A number of big types of animals , characteristic of Upper Pleistocene disappears Gobustan-gazelles. rodents, birds. Absheron wolves, horses, noble deer, saigas, European aurochs, bituminous loams of Kir-Maku-Artyom island. Small Caucasus Plateau - gazelle.		
Last great transgression in the area of Caspian basin- by the Khvalin Sea.	Contemporary deposits	Small transgressions in Holocene. Don't go out beyond the limits
Stone tools	Of contemporary boundaries of the Caspian Sea	
Hunting, collecting. Fishing	Bow and arrows	
15 000 XIII mln. B.C.	Hunting and fishing	
Madeleine	XIII VIII mln. B.C.	
UPPER		MESOLITH

In a damper climate - riparian woodlands	
Khvalin layer	
Shatel-perron knife	
Hunting, collecting	
34 000 B.C.	19 000-15 000 B.C.
Aurignac	Solutrean

V U R M E	
PLEISTOCENE	
Boreal climate. High temperature-continental climate	Common strong fall of temperature and probable removal of landscape zones downwards with glaciation of high mountain ridges
Juniper-pistachio woods. Woodland, mountain meadows	
East Caucasus. Gnawing animals of front Asian type, rhinoceros of south type, horses and aurochs. Minor Caucasus plateau. Moufflons, primeval aurochs. Camels, Caucasian field-voles, ibexes, chamoises.	Fossilized horses, gazelles, oxen, dolphins Delphinus delphis beginning of ice age.
	In Pleistocene the sea invaded land for three times, occupying half of the lowland.
	Cave hyena, panther, chickweed, noble deer, gazelle, rhinoceros
PALEOLITH	
<p>¹ Unfortunately, in connection with insufficient exploration of Pleistocene flora and fauna there are difficulties in exact stratigraphic dating in the study of dislocation of these or those types of flora and fauna.</p>	

TABLE VII

Chronology of Upper Paleolith (by Lerua-Guran A.)

Dates (karbon 14)	Breuil A. (beginning of the XX c.)	Periods by Leruas-Guran A.	Styles
1965 – 0 – - - - - 5000 – - - -			
1000 – - - - - 15000 – - -	Madelaine { VI V IV III II I Solutre Protosolutre	Madlen { upper middle early Solyutre İnter-Gravett-Solutre	Style IV Style III
- - 20000 – - - - 25000 – - - - 30000 – - - -	Orinyak { upper middle ancient	Gravett Aurignacian Shatel-perron	Style II Style I
35000 – - - - - 40000 -	Musterian	Musterian	

EVOLUTION IN THE ROCK ART OF AZERBAIJAN (Table 8)

Deer	Goats	Lions, leopards	Birds	Boar	Dog	Camel	Fish	Carts	Boats
									
									
									
									
									
									
									
									
<p>1) 1 Qobustan, Böyükdaş dağı, aşağı səki 2) 2-5- Qobustan : 6.9.14-Qobustan, Əmək aləti: 7-Qobustan, Kİçikdaş dağı; 8-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki: 10-Qobustan, Cingirdağı ;11.12,13-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 15-Qobustan; 16-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki; 17 Qobustan; 18-22-Qobustan, Böyükdaş dağı, yuxarı səki: 3) 23-Qobustan, Cingir dağı; 24-26-Qobustan, Böyükdaş dağı.</p>									

<p>Yuxarı səki: 27.28-Qobustan. Cingir dağı; 29,30-Gobustan. Beyukdash Mountain, upper terracc; 31-Kelbajar; 32-Gobustan, Gemigaya, tool of labour; 33-Gobustan, Beyukdash Mountain, upper terrace; 34-Apsheron; 35-Gobustan, Djingir Mountain; 36-Nakhichevair, Gemigaya; 37-39-Gobustan. Djingir Mountain; 40-Kelbajar; 41-Nakhichevan,Gemigaya; 42-Kelbajar: 43,44-Nakhichevan. Gemigaya; 45-Gobustan. Djingir Mountain; 46-Gobustan, Beyukdash Mountain, upper tenace; 47-Gobustan, tool of labour; 48-Gobustan, Beyukdash Mountain; 49-Qobustan, Djingir Mountain; 50-Gobustan, Beyukdash Mountain, upperterrace; 51,52-Gobustan, Djingir Mountain; 53,54-Gobustan, tools; 55.56-Gobustan, Beyukdash Mountain, lower terrace</p>			
---	--	--	--

**МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ТУРИЗМА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

МАЛАХАТ ФАРАДЖЕВА

**НАСКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО
АЗЕРБАЙДЖАН**

«ASPOLIQRAF»

БАКУ - 2009

Главный редактор: В.Г.Алиев
член.-корр. НАН Азербайджана, доктор исторических наук, профессор

Рецензенты: Г.С.Исмаил-заде
доктор исторических наук, профессор
Н.Мусебли
кандидат исторических наук

Фотографии и иллюстрации: М.Н.Фараджевой

Фб1 Малахат Н.Фараджева,

"Наскальное искусство Азербайджана". Баку, "Aspoliqraf" 2009, 384 стр.

Книга посвящена проблемам наскального искусства Азербайджана. Основываясь на технику выполнения и стилистические особенности в работе дается культурно - историческая классификация петроглифов.

Касаясь вопроса хронологии автор опирается на археологические материалы и отдельные камни с петроглифами с культурных слоев. На основании этих данных автор строит свою оригинальную концепцию происхождения ранних форм наскального искусства.

Ф 050400000 2009
053

ISBN 978-9952-8007-3-9

© Малахат Н.Фараджева

ПРЕДИСЛОВИЕ

В настоящее время трудно переоценить значение древних наскальных изображений - петроглифов, являющихся одним из основных и самых важных видов археологических памятников. Примечательно, что на территории Кавказа крупные очаги древних наскальных изображений впервые были обнаружены в Азербайджане. Первооткрывателем и первоисследователем их был известный археолог Азербайджана И.М.Джафарзаде. Еще в конце 30-х годов прошлого столетия, недалеко от Баку, в Гобустане, им было открыто большое количество петроглифов. Новыми открытиями наскальных изображений были ознаменованы 60-70-е годы, когда азербайджанские археологи - Г.М.Асланов на Абшероне, В.Г.Алиев на Гемигая, Г.С.Исмаилзаде на Кяльбаджарском высокогорье - зафиксировали множество уникальных наскальных изображений. В те же годы благодаря ширококомасштабным поисковым работам Дж.Н.Рустамова и Ф.Мурадовой вдвое увеличилось число открытых наскальных изображений Гобустана. Таким образом, на территории Азербайджана был найден особый вид памятников, достоверно свидетельствующих о хозяйственно-бытовой деятельности, обрядах, верованиях и, в целом, о высокой материальной и духовной культуре наших предков.

К сожалению, столь важные исторические источники долгое время не были предметом специального обобщенного научного исследования. Во многих имеющихся публикациях основное внимание, главным образом, уделялось описанию изображений того или иного очага в отдельности, а вопросы их углубленного комплексного изучения оставались вне поля зрения.

Изучение наскальных изображений позволяет решить целый ряд вопросов, связанных с историей культуры, искусства и развития мировоззрения древних племен. Наскальные изображения Азербайджана - зоны тысячелетних интенсивных контактов между различными этнокультурными областями - пока слабо изучены археологической наукой. Исходя из этого, представленная работа призвана устранить имеющиеся пробелы в изучении древних наскальных изображений Азербайджана.

Важное место в данной работе занимает вопрос периодизации наскальных изображений Гобустана. Раскрытие этого сложного процесса возможно только в результате исследования, основанного на привлечении данных различных наук - антропологии, геологии, палеонтологии, археологии, этнографии и истории. Выделенные отечественными археологами этапы исторического развития далеких предков азербайджанцев в Гобустане, Абшероне, Гемигая и Кяльбаджаре дают представление об эволюции их культуры, в частности, наскального искусства, и позволяют

правильно понять историческое место и значение наскальных изображений Азербайджана в контексте с историей культуры Европы и Азии в период верхнего палеолита, а затем и в последующие эпохи.

Широкие хронологические границы исследования обусловлены наличием в петроглифах комплекса изображений разных временных периодов. Их древнейшая группа восходит к периоду верхнего палеолита. Наиболее поздние же изображения связаны со средневековьем.

Классификация огромного количества наскальных изображений осуществлялась по общепризнанной системе современной археологии. Широко использован метод сравнительного анализа. Для определения и реконструкции палеоэкологической среды привлечены и результаты исследований в различных областях науки.

Это первая углубленная научная работа, в которой помимо детальной характеристики отдельных комплексов затронута целая группа вопросов, связанных с хронологией наскальных изображений, с их широким семантическим аспектом и художественным достоинством:

- выделены изображения, относящиеся к периоду верхнего палеолита. В отдельных случаях установлены конкретные связи петроглифов с материалами захоронений и поселений;

- семантическая интерпретация наскальных рисунков осуществлена с широким привлечением данных по мифологии, этнографии, эпосу и литературе тюрко-монгольских, индоевропейских и других народов, сохранивших архаические черты;

- в работу вводится географический фон, делается попытка реконструировать природные условия Гобустапа в период создания наскальных изображений.

Впервые, на основе мировых аналогов, дается характеристика наскальных изображений Азербайджана по стилям. В работе приведена новая периодизация наскальных изображений Азербайджана в соответствии с археологическими материалами исследователей. Данное научное исследование поэтапно освещает самые ранние формы и последующие эпохи развития наскального искусства Азербайджана.

Для работы, посвященной происхождению и ранним формам наскального искусства, основным источником являются данные археологии. Работа написана на основе тщательно собранного материала по наскальному искусству. В ней использованы разнообразные источники: архивные сведения, труды, публикации и высказывания отечественных и зарубежных ученых, археологов и специалистов о наскальном искусстве мира и Азербайджана. Это, прежде всего, археологические данные исследований И.Джафар-заде, Дж.Рустамова, Ф.Мурадовой, В.Ачиева, Г.Исмаил-заде,

Г.Асланова, И.Алиева, Н.Мусеибли, материалы наскальных изображений Гобустана в сравнении с материалами Гемигая, Кяльбаджара и Абшерона.

Из зарубежных ученых стилистическую характеристику наскальным изображениям Европы впервые дали Брейль, Грациози, Ламинг-Эмперер, Леруа-Гуран. Исследования наскальных изображений Азербайджана были начаты И.Джафарзаде в 1939 году в Гобустане. Впоследствии археологические разведки и экспедиции были продолжены археологами Дж.Рустамовым и Ф.Мурадовой. С 70-х годов Г.Аслановым, В.Алиевым, Г.Исмаилзаде и Н.Мусеибли продолжают археологические исследования в Нахчыване, Кяльбаджаре и на Абшеронском полуострове.

Географическая среда, палеонтологические и геологические данные (в частности, изученные материалы древних оледенений, геологической структуры камня, горообразования на территории Азербайджана, трансгрессии и регрессии Каспийского моря) были освещены в трудах Н.К.Верещагина, Н.А.Алекперова, Н.И.Бурчак-Абрамовича, Г.А.Ализаде, Т.А.Мамедова, А.Т.Зароостровцева, К.К.Поля, Х.А.Алиева, Б.А.Будагова, В.В.Богачева, С.А.Ковалевского, Ф.Цейнера, В.Р.Кабо, В.И.Попова, В.А.Петрова, В.И.Громовой, В.И.Цалкина, П.И.Борисковского, И.И.Соколова, М.Барнея, Д.Перкинса. Работа по воссозданию общей картины географической среды в регионах Азербайджана в эпоху верхнего палеолита и привлечение таких наук, как антропология, четвертичная геология, палеоботаника, палеогеография, остеология и ряда других в комплексе и в обобщенном виде ранее не вводились в научный оборот.

Учитывая наличие целого ряда изданных работ на тему наскальных изображений в регионах Азербайджана, внимание автора сосредоточено, в основном, на сравнительном анализе с привлечением мировых аналогов, который ранее не был освещен в исследованиях и публикациях.

Поскольку обобщенная работа по наскальному искусству Азербайджана пишется впервые, автор считает методологически правильным прежде всего изучить, критически проанализировать каждую хрупкую группу источников в отдельности. Этого требует и сама логика изложения, ведь каждая группа связана и с определенным комплексом проблем.

В заключении результаты, полученные путем изучения материалов различных наук, синтезируются, обобщаются, и история наскального искусства предстает как единый, цельный процесс.

ГЛАВА I

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

I.1. ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ ПЕТРОГЛИФОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

В первые сведения о наскальных изображениях в Азербайджане были зарегистрированы одним из первых археологов-исследователей И.М. Джафарзаде. Весной 1939 года к юго-западу от города Баку у подошвы горы Джингирдаг у холма Язылы им были обнаружены наскальные рисунки. Он подробно описан местонахождение этого исторического памятника и часть рисунков: Ц изображения диких животных (коз, джейранов, оленей, львов, лошадей, собак), а также сцен жертвоприношений и охоты [61, 304-311]. В июне того же года в газете "Бакинский рабочий" появилась статья "Древние рисунки на скалах", в которой рассказывалось, что "в 15 км от Сан-гачал, у подошвы горы Джингирдаг, на больших обломках скал обнаружены крупные высеченные контурные изображения животных" [58, 4].

Институт истории имени Бакиханова под руководством И.Джафарзаде в 1940 и 1941 годах организовывает экспедиции для изучения этих памятников, с каждым разом увеличивая количество найденных изображений, что одновременно давало возможность приблизиться к определению датировки упомянутого комплекса памятников и их значения.

Дальнейшие исследования были прерваны в период Великой Отечественной войны. Очередная археологическая экспедиция для изучения Гобустанских памятников под руководством И.М.Джафарзаде была организована Институтом истории имени Бакиханова АН.Азерб.ССР весной 1947 года. В результате исследований на холме Язылы экспедицией было взято на учет 115 объектов. Все они были обмерены, с них были сняты графитные оттиски и составлен схематический план их расположения. В дальнейшем эти сведения были использованы в статье Н.О.Бурчак-Абрамовича и Н.К.Верещагина "Рисунки на скалах юр Кызыл-кум и Кичикдаг в Кабрис-тапе" [38, 225-230]. Авторы затрагивают технику выполнения наскальных рисунков [38, стр.225-230]. А Н.К.Верещагин в своих "Записках палеонтолога" приводит интересные сведения о процентном соотношении наскальных рисунков людей, животных и птиц [41, стр. 3-71].

Институт истории имени Бакиханова АН.Азерб.ССР занимался изучением Гобустанских археологических памятников под руководством И.Джафарзаде до 1965 года. В статье "Очерки по древней истории Азербай-

джана" он дает анализ значения культа растительности и деревьев, которые носят признаки анимизма на территории Азербайджана [62, 51].

В своей книге "Гобустан" И.Джафарзаде затрагивает вопросы первобытной религии. Основываясь на фактах, он утверждает, что зона Гобустана до XX века имела культовое значение, свидетельством которого являются рисунки звезд, знаки свастики, небесных светил, сцены жертвоприношений, изображения людей с поднятыми вверх руками в молитвенной одорационной позе. Основная масса рисунков высекалась жрецами в качестве первобытных магических приемов для обеспечения удачной охоты [67, 15-28], [68, стр. 15,18]. Не случайно в этих краях зарегистрировано 6 святилищ - пиров. Нати-чие средневековых арабских надписей также является подтверждением этому [231, 99-114].

В специальной главе этой книги, посвященной гео-Графической среде Азербайджана в древнейшие эпохи человеческой истории, дана характеристика распространения тех животных, которые являлись основными промысловыми видами верхнепалеолитического (мезолитического, неолитического) периода и, в свою очередь, нашли отражение в изобразительном творчестве древних художников.

Кроме того, на основе трудов Г.А.Ализаде, Т.А.Мамедова, А.Т.Зароостровцева, К.К.Гюля, Х.А.Алиева, Б.А.Будагова, Н.К.Верещагина, В.В.Богачева, С.А.Ковалевского, Ф.Цейнера, В.Р.Кабо, В.И.Попова, В.А.Петрова, В.И.Громовой, В.И.Цалкина, П.И.Борисковского, И.И.Соколова, М.Барнея, Д.Перкинса в книге привлечены палеонтологические и геологические данные, в частности, изученные материалы древних оледенений, геологической структуры камня, горообразования на территории Азербайджана, трансгрессии и регрессии Каспийского моря.

Наскальные изображения Гобустана своеобразно интерпретировал русский исследователь А.А.Формозов в книге "Наскальные изображения и их изучение". Так, например, он считает, что животное, изображенное с пересекающими туловище линиями, "это не обычный зверь, а хозяин зверей, тотемный предок или что-нибудь в этом роде" [204, 13]. В своих исследованиях А.А.Формозов раскрывает тотемистические признаки на наскальных изображениях Гобустана, параллельно сравнивая их с изображениями в Дагестане, Египте, Франции, на Ураде и т.д. В книге "Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР" А.А.Формозов приводит аргументы в пользу сходства гобустанской культуры с культурой восточного побережья Каспийского моря, в частности, с находками из пещеры Джебел Красноводского полуострова [201, 49].

Тему наскальных изображений Гобустана затронули и другие зарубежные ученые. Чешский палеонтолог Ян Елинек, сравнивая наскальные

изображения, найденные на территории многих стран мира, в том числе и в Гобустане [78, 276-528], проанализировал технику, тематику и хронологию первобытного искусства. На II Международном Бакинском симпозиуме немецкий археолог Гизела Бюргер провела сравнительный анализ наскальных изображений Гобустана и Леванте (Испания) [271, 49-51]. Особенно интересно сравнение изображенной в Гобустане сцены лучников с испанскими наскальными изображениями.

С 1965 года и по настоящее время большая работа по исследованию наскальных рисунков Гобустана ведется археологом Дж.Рустамовым, который руководит экспедициями с 1968 года. В результате исследований им были найдены и засняты около 300 камней с 2500 рисунками, в том числе 30 камней в соседних горах Шыхгая и Шонгардаг. Более 130 камней обнаружено при раскопках, остальные на разных участках гор Беюкдаш и Кичикдаш. Многие рисунки были открыты Дж. Рустамовым в тех местах, где скаты образуют стены древних жилищ (Аназага, Кяниза, Фируз, Джейранлар, Гаяарасы и др.) [167, 99].

В настоящее время в Гобустанском заповеднике насчитывается более 6000 рисунков. С 1969 года Дж.Рустамов публикует снимки исследованных наскальных рисунков Гобустана и результаты самих исследований в выпусках ежегодного журнала "Археологические открытия" и в книгах "Гобустан дунйасы", "Гобустан - очаг древней культуры". В результате исследований он уточнил датировку наскальных рисунков, осветил тотемистические признаки, культовое и магическое значение наскальных изображений Гобустана [257, 156-161]. Этим ученым впервые были исследованы святилища и пиры гобустанской зоны.

Первые сведения о крашенных наскальных изображениях Азербайджана появились в 70-е годы прошлого века. На верхней террасе горы Беюкдаш было обнаружено наскальное изображение, исполненное краской, на камне № 24в [257, 390]. На скате был изображен хищник, нападающий на пятнистого оленя. Рисунок исполнен краской темно-красного цвета.

В 1984 году были найдены красочные наскальные изображения на одном из камней коллекции Гаяалты на горе Кичикдаш (рисунки быка и теленка). Археологи считают, что это изображение, выполненное краской, а также остатками охры, имеющейся в культурных слоях каменного века, свидетельствует о том, что, возможно, древние гобустанцы заполняли рисунки краской [158, 8]. В последующие годы проводились активные исследования техники выполнения наскальных рисунков и каменных орудий для их выбивания [162, 8-11; 160, 4-10; 164, 92-94; 167, 99-103; 261, 28-29].

В 1975 году в мезолитическом слое Кянизи были найдены 2 женских статуэтки [161, 504-505]. В 1986 году Дж.Рустамов дает подробное описание

уже 5 женских статуэток-тачисмапов. Он относит их к мезолитическому периоду. Опровергнув мнение об отсутствии в мезолите произведений художественного творчества, в частности, статуэток и орнаментированных костей, археологи в результате археологических раскопок на стоянках каменного века в Гобустане доказывают наличие в мезолите Гобустана женских статуэток и обосновывают необходимость пересмотра датировки некоторых женских изображений и других наскальных рисунков, найденных ранее [166, 92-95].

Расхождения мнений археологов об одном и том же рисунке нередки. Так, например, по мнению И.Джафарзаде, человек, изображенный на найденном на верхней террасе горы Бююкдаш камне №24, совершает ритуально-обрядо-вый танец. Дж.Рустамов же считает это батачной сценой. Также Дж.Рустамов подробно описывает древние изображения быков, соглашаясь с датировкой И.Джафарзаде. На одной из сторон камня №46 на стоянке "Овчулар загасы" Дж.Рустамов указывает на двух животных, предполагая, что это по общему характеру быки или бизоны [163, 40-49].

Первенство в изучении характера и класса наскальных изображений рыб в Гобустане принадлежит Дж.Рустамову и Д.В.Гаджиеву [122, 35-44].

В 2000 году в свет вышла новая книга Дж.Рустамова "Гобустан - очаг древней культуры Азербайджана", где затронута проблема датировки наскальных изображений Гобустана. По его данным, самые древние петроглифы относятся к XV-XIV тыс. до н.э.

Особая заслуга в археологических исследованиях в Гобустане принадлежит исследователю Ф.М.Мурадовой. Впервые в книге "Гобустан в эпоху бронзы" полно и ясно дается подробный анализ археологических материалов, относящихся к бронзовому периоду. Помимо этого Ф.М.Мурадова в результате исследований археологических материалов и наскальных изображений выдвигает мнение, что гобустанцы в эпоху бронзы поклонялись солнцу и огню [246, 100]. В отдельных трудах Ф.Мурадова описывает изображения солнца, звезд, знаков свастики на камнях, обнаруженных в районах Азербайджана, и связывает их с религиозными убеждениями древних азербайджанцев [247, 93-103; 248, 185-190].

Классификация знаков и тамг на наскальных изображениях Гобустана и Нахчывана проведена археологом Н.Мусеибли. Знаки и тамги Азербайджана он подразделил на 21 группу [250, 18-22].

Одно из первых сведений о древних наскальных изображениях на Абшеронс появилось в 1963 году [227, 67-72]. Они были обнаружены археологом Г.Аслановым в результате археологических раскопок в Шувеляпах и Мардакянах. Найденные на выстроенных из каменных глыб стенах изображения различных животных и сцены охоты сделаны в реальном

и схематическом стилях. Во время раскопок были обнаружены и отдельные камни с рисунками.

Впервые отдельные камни с изображениями коз на Абшероне, около поселка Зиря, обнаружил в 1948 году И.М.Джафарзаде [60, 90-91]. Один из камней сейчас находится в Музее истории Азербайджана. С 1962 года до 80-х годов прошлого века в восточной части Абшеронского полуострова в местности Агдаш дюзю проводились археологические раскопки. В результате исследований было обнаружено 100 каменных глыб с рисунками и зарегистрировано более 200 изображений.

Г.М.Асланов совместно с П.А.Гаджиевым обращает внимание на художественно-технические особенности наскальных рисунков Абшерона [24, 56-62]. Изображения археолог относит к III-II тыс. до н.э. Далее Г.Асланов описывает обряд человеческих жертвоприношений в древнем Азербайджане, основываясь на наскальных рисунках, найденных на Абшероне [25, 131-134.]. Позднее публикации о мифологической интерпретации петроглифов Абшерона появляются у И.Алиева [17, 164]. Впоследствии выходит также его статья об обнаружении палеолитической стоянки в Ени Сураханах [18, 13].

В 1968 году были обнаружены новые наскальные изображения на территории Нахчывана. В том же году Нахчыванская археологическая экспедиция Института истории АН Азербайджана под руководством археолога В.Алиева провела исследования на горе Гемигая, в 60 км к северу от Ордубада (Нахчыван). В результате были обнаружены сотни наскальных изображений. В 1971 году были опубликованы данные об обнаруженных петроглифах Нахчывана - в районе Ордубада к северу от села Тиви, на высокогорных яйлагах Наби-Юрт и Гызгелин-чухур [13, 393], описание и классификация наскальных изображений Гемигая.

Более подробная информация о новых наскальных изображениях Нахчывана появляется в 1972 году [234, 6-10] и в 90-х годах XX века. В 1990 году В.Алиевым в научном труде "Наскальные изображения Гемигая" были описаны рисунки на 120 камнях. В одном из последующих научных трудов он высказал свои предположения о значении этих рисунков, в которых он видел признаки тотемизма и других магических култов [14, 104-108].

В 1992 году появляется известие о новых обнаруженных наскальных изображениях на Гемигая. Рисунки выполнены реально и схематично. На скалах изображены люди, козлы, туры, быки, олени. Некоторые из наскальных изображений Нахчывана предположительно относятся к бронзовому периоду, энеолиту и неолиту. "Очень возможно, что часть рисунков относится к каменному веку", - так датирует петроглифы Гемигая В.Алиев [236, 33-36]. Полный анализ наскальных изображений Нахчывана он дает в своей книге "Памятники Гемигая". Ссылаясь на этнографический материал,

В.Алиев высказан мнение, что наскальным изображениям птиц, коз, быков, оленей, змей свойственны тотемические признаки [237, 3-77; 15, 175-176, 246-247]. В книге "Культура эпохи средней бронзы Азербайджана" автором дается сравнительный анализ наскальных изображений с изображениями на керамических изделиях.

В 2001-2003 годах Институтом археологии и этнографии НАН Азербайджана были организованы экспедиции с целью более обширного изучения нахчыванских петроглифов. В результате проведенных исследований было зарегистрировано и взято на учет более 1500 наскальных рисунков. Материалы последних экспедиций в 2004 году были опубликованы в книге "Гемигая" Н.Мусеибли [254, 4-316].

В 1970 году археолог Г.Исмаил-заде обследовал Кяльбаджарское нагорье и обнаружил наскальные изображения на побережье озер Алагель, Залхагель и Гарагель, а также в урочищах Перичынгыль, Айычынгыль, Люлпер, Гелингая, Язюрд, Тахта, Сармысагдаг. Общее число наскальных изображений превышает 4 000. [86, 96]. Начиная с 1976 года в Кяльбаджарах проводятся археологические исследования и фиксируются новые найденные изображения ритуальных сцен и соляных знаков [87, 491-492; 86, 550-551; 89, 460-461], что помогает раскрыть тематику и технику выполнения наскальных рисунков Кяльбаджар.

Сопоставляя наскальные изображения Гобустана и Гемигая, мифологические данные и этнографический материал, археологи пришли к выводу, что вышеперечисленные места были религиозно-магическими [263, 901, что соответствует и мнению археолога И.Джафарзаде [68, 15-18; 231, 99-114]. Доводы аргументированы тем, что изображения козлов, оленей, быков носят тотемические признаки. Но остается под сомнением видение анимистических признаков на наскальных изображениях Гобустана, в частности, кораблей.

В основу изысканий легли труды многих ученых, а также личные регулярные исследования петроглифов Гобустана с 1995 года. При изучении техники выполнения, тематики и мотивов сюжетов наскального искусства были выявлены новые наскальные изображения, установлено хронологическое соотношение географической среды, историческая и археологическая периодизация районов Азербайджана. В рамках географических границ Азербайджана было определено распространение животных, нашедших отражение в наскальных изображениях и являвшихся основными промысловыми видами палеолитического (мезолитического, неолитического и т.д.) периода. Сделана попытка представить картину эпохи верхнего плейстоцена - геологическую среду, трансгрессию и рефессию Каспийского моря, верхнеплейсто-ценовую флору и фауну [192, 292-294]. На основе сравнения с мировыми аналогами сделаны новые предположения

относительно датировки некоторых наскальных изображений [193; 194; 190, 25; 196, 62; 266, 18].

В древнем искусстве пародов Азербайджана по стилистической манере нанесения рисунков можно выделить 2 обособленных района. Это территория Абшерона и Гобустана, петроглифы которой выделяются преобладанием в тематике изображений людей, бытовых и культовых сцен, и территория Малого Кавказа (Нахчыван, Кяльбаджар, Сюника и Гегам), для наскального искусства которой свойственна полукочевая скотоводческая ("яйлажная") и культово-магическая тематика. Преобладают изображения животных. Если петроглифы Гобустана и Пахчывана подробно представлены в литературе, то судьба изображений Абшерона и Кяльбаджар совершенно иная. Имеющиеся публикации дают частичное представление об этих петроглифах и не снимают проблемы их дальнейшего исследования. Отсюда возникает необходимость более обширного исследования данных регионов.

С другой стороны, классификация наскальных изображений Гобустана И.Джафарзаде на 6 групп устарела. После дальнейших археологических исследований Дж.Рустамова датировка изменилась, вследствие чего стал необходим пересмотр хронологии наскальных изображений. В настоящее время исследования наскальных изображений продолжаются и в процессе работы появляются новые открытия в Гобустане и на Гемигая. Это дает нам возможность по-новому взглянуть на эти ценнейшие памятники наскального искусства.

I. 2. ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПЕТРОГЛИФОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

В процессе изучения первобытного искусства приходится иметь дело с данными разного рода, отличными друг от друга по характеру и направлению. Поэтому прежде чем приступить к изучению ранних форм изобразительного искусства на камне, важно установить хронологические соотношения географической среды, исторической и археологической периодизации районов Азербайджана с выявленными наскальными изображениями. Необходимо определить распространение тех животных, которые являлись основными промысловыми видами верхнепалеолитического (мезолитического, неолитического и т.д.) периода в рамках географических границ Азербайджана, и привлечь геологические данные (в частности, изученные магериаты древних оледенений, геологической структуры камня, горообразования, трансгрессии и регрессии моря).

В настоящее время на территории Азербайджана зафиксировано 4 очага с наскальными изображениями (фото. I):

1. Зона Большого Гобустана, охватывающая территорию гор Беюкдаш, Кичикдаш, Джиширдаг, Шыхгая и Шонгар (фото. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8);

2. Зона Абшеронского полуострова, включающая равнины Бендушту и Агдаш дюзю, а также поселки Дюбенли, Тюркян, Зире, Бильгя, Мардакяны, Шувеляпы, Раманы;

3. Зона горы Гемигая (самая высокая точка Малого Кавказа - Капыджик) к северу от сел Тиви и Насирваз Ордубадского района (основные пункты распространения - высокогорные летние пастбища-яйлаги Гарангуш, Неби-юрду, Джамышолен (Нахчыван));

4. Подножие горы Делидаг Кяльбаджарского района, юго-восточный склон Малого Кавказа (наиболее крупные скопления на побережье высокогорных озер Алагель, Залхагель, Гарагель, расположенных на высоте около 3000 м над уровнем моря, и в урочищах Перичын-гыль, Айчышыль, Люлпер, Гелинга, Язюрду, Тахта, Сарымсагдаг) (фото 1).

Гобустанская коллекция охватывает зону гор:

I. Беюкдаш	- восточная долгота - северная широта	49*22'30"; 40*7'30".
II. Кичикдаш	- восточная долгота - северная широта	49*23'00"; 40*3'45".
III. Джингирдаг и Язылы-тепе	- восточная долгота - северная широта	49*22'15"; 40*12'00".
IV. Шонгардаг	- восточная долгота - северная широта	49*34'30,9"; 40*1725,7".
V. Шахгая (коллекция - 1,2)	- восточная долгота - северная широта	49*28'; 40*22".

Абшеронский полуостров в эпоху поздней бронзы и железа представлял современный ландшафт - полупустыню с возвышенностями, редко достигающими в высоту 300-400 метров. Юго-западная часть в настоящее время имеет более расчлененный рельеф, что связано с различным литологическим составом пород - глины, пески, песчаники и известняки третичного возраста. Абшеронский полуостров омывается с трех сторон Каспийским морем, а с запада защищен мощными горными массивами Кавказского хребта. Своеобразный субтропический климат Абшерона складывается под влиянием целого ряда факторов. Знойное дыхание закаспийских и прику-ринских степей, вхождение с северо-запада и северо-востока холодных масс делают Абшерон ареной фомадного перемещения воздушных потоков. Абшерон горная местность. Складчатое гористое строение поверхности хорошо видно в западной части полуострова, в восточной части горы срезаны морской абразией и перекрыты ее отложениями. Здесь создан равнинный рельеф. Вся эта площадь покрыта древнекашлискими и современными отложениями. Для крайней восточной

полосы этой низменности, непосредственно прилегающей к берегу Каспийского моря, характерно наличие песчаных дюн, простирающихся почти непрерывно вдоль берега моря до Абшеронского полуострова включительно. В центральной части полуострова широко протягивается Бинага-динская возвышенность, окруженная озерами Беюк-Шор, Масазыр и Мирдалаби [218, 33-34, 46-48, 58].

На Гемигая находится самая высокая точка Малого Кавказа на территории Азербайджана (Капыджик на высоте 3906 метров над уровнем моря). Она состоит из мета-морфизированных туфов. Вершина юры обрушилась еще в третичном периоде. Большие глыбы рассыпались по южному и юго-западному склону, и за прошедшие тысячелетия их поверхность под воздействием оползней и ледников отполировалась до зеркального блеска. На этих скалах были обнаружены тысячи петроглифов эпохи неолита, энеолита, бронзы и раннего железа [236, 33; 237, 70].

Основная часть Кяльбаджар состоит из вулканического высокогорья. Этот район сложен четвертичными лавами. Наскальные изображения зафиксированы, в основном, на побережьях высокогорных озер, часть которых занимают кратеры потухших вулканов. Прибрежные районы этих озер богаты залежами обсидиана, кремня, сланца, мягкого пористого туфа и гранита. Археологи считают, что наличие этих пород явилось главной причиной заселения этих мест с древнейших времен [88, 550-551]. В этом регионе насчитывается более 4000 рисунков, датируемых эпохой бронзы. В связи с датировкой наскальных изображений большое значение имеют обнаруженные в зоне наскальных изображений древнее поселение и остатки круглоплановых каменных кладок, относящихся к начальному этапу эпохи бронзы.

Изучение памятников петроглифов в Азербайджане ведется на протяжении десятилетий, однако до сих пор не было составлено обзорной карты-схемы расположения всех ансамблей наскального искусства на фоне окружающей их местности. Такая карта необходима для выяснения природных, ландшафтных, климатических условий существования позднепалеолитических, мезолитических, неолитических поселений, поселений бронзового периода. В частности, она нужна для реконструкции растительного покрова, выяснения характера и интенсивности рельефообразующих процессов, для создания представления о районах охоты, рыболовства и хозяйственной деятельности древних жителей этих мест.

Мы представляем обзорные карты - схемы на примере Гобустана. На карте (фото 9) наглядно видно, что основные места распространения наскальных изображений сконцентрированы со стороны моря. По предварительным данным, самые древние изображения находятся на верхних террасах гор Беюкдаш и Кичикдаш.

В четвертичное время на территории Азербайджана происходило радикальное изменение земного рельефа, которое было следствием активной тектонической [233, 45] и вулканической деятельности [81, 150-152; 56, 28]. В верхнем плейстоцене в Гобустане происходил горообразовательный процесс. В связи с различными геологическими явлениями происходили колебания уровня мирового океана, которые, в свою очередь, изменяли очертания суши и моря. В тот период нынешние горы Беюкдаш, Кичикдаш, Джингирдаг и Шонгардаг омывались опресненным Хвалынским морем [233, 32-37] с дидакнами [155, 44], (рис. 1.). В верхнем плейстоцене произошла последняя крупная трансгрессия в области Каспийской котловины и образовалось Хвалынское море, достигавшее далеко на севере Уральска и Казани. Что интересно, его осадкам в области Черного моря соответствуют древнечерноморские слои [40, 80-81]. Отсюда вытекает следующий вывод: воды Средиземного моря через Черное море, т.е. через Манычский пролив, прорывались до Каспия.

Обычно специалисты связывают Хвалынское море с последней стадией крупного оледенения Кавказского хребта [56, 27]. Для периода вюрмского оледенения характерно понижение уровня мирового океана на 90-100 метров, но, согласно подсчетам некоторых ученых, в период максимального оледенения оно достигало 135-140 метров. Недавние исследования показали, что примерно 16 тысяч лет назад уровень океана был все еще ниже современного уровня на 75 метров. Последний максимум вюрмского оледенения в обоих полушариях, согласно Цейнеру, имел место от 27 до 20 тысяч лет назад [209, 452]. Логично допустить, что начало его почти совпадает с тем временем, когда по нашим данным происходил расцвет "пещерного" искусства в Гобустане.

Следами древнейшего расселения человека в Гобустане являются стоянки, обнаруженные там, где когда-то было море. Колебания уровня Каспийского моря помогает нам установить хронологию древних памятников, находящихся в том или ином соотношении с отложениями трансгрессий. Примеры подобной хронологизации мы неоднократно находим в Гобустане на горах Беюкдаш и Кичикдаш. На одной из стен пещеры Аназага были обнаружены древние наскальные изображения, погребенные под толстым слоем земли (фото 10). Они относятся к тому периоду, когда уровень моря был сравнительно ниже. Эти наскальные изображения расположены в 12-15 км от берега на высоте 117 метров над уровнем моря (мирового океана). Террасы или следы береговой линии, образовавшиеся в то время, все еще видны иногда в нескольких километрах от современного берега в глубь территории (фото 11).

На стоянке Гаяарасы на Кичикдаше обнаружен смешанный слой ракушечника с галечником (163, 7-8.). Примечательно, что 6 ракушек

Didacna, обнаруженных на верхней террасе горы Беюкдаш в культурном слое стоянки Окюзляр-2 [163, 40-49, 43], могут являться одним из факторов, определяющих возраст и геологическое время стоянки. Если учесть, что существование *Didacna* было возможным только в условиях изоляции от вод полносоленых морей и океана, то очевидно, что стоянка относится к тому геологическому периоду, когда историческое Каспийское море было опресненным, то есть к периоду Хвалынского моря с нолупресповодной фауной. Исследователи считают, что для некоторых моллюсков соленость даже 3-5% является существенным барьером, который препятствует их расселению в более соленые воды [211].

Следующие небольшие морские трансгрессии происходили в голоцене, не выходя за пределы современных таниц. Последняя трансгрессия Каспия датируется примерно I тысячелетием до н.э. [101, 1-129]. По результатам анализа современной флоры Кавказа археологи допускают существование периода жарких межледниковых эпох. Если предположить, что Гобустанская зона не была затронута ледником [40, 84], то изображения палеолитических охотников в набедренных повязках (фото 12, 13, 14, 15) подтверждают эту версию.

В период первоначального заселения Гобустана, там, где сегодня раскинулась выжженная солнцем полупустыня, простиралось засухоустойчивое редколесье с фисташковыми деревьями, боярышником, иволистой грушей, можжевельником и гранатом [41, 50]. Природные условия в верхнем плейстоцене были близки при более влажном климате к лесам тугайного типа (галерейные леса). Анализ образцов ископаемой пыльцы, взятой из остатков очага в пещере Ана-зага горы Беюкдаш в Гобустане, показал, что здесь произрастали сосна и дуб [257, 14]. Все это позволяет предположить наличие в ближайших окрестностях Гобустана и в прибрежной полосе Каспийского моря участков с сосново-дубовыми лесами. Сосны произрастают на горе Кичикдаш у пира Гараатлы и до настоящего времени (фото 16; 17).

В бинагадинских битуминозных отложениях верхнеплейстоценового возраста были обнаружены остатки Древовидной арчи (*Juniperus polycarpus*) что указывает на широкое распространение в тот период также и арчевого леса. Иволистная груша (*Pirus salisifolia*), кустарниковая вишня (*Prunus microcarpa*), гранатник (*Punica granatum*), жимолость (*Lonicera*), вяз, виноградная лоза, обнаруженные в бинагадинских отложениях, до недавнего времени произрастали в Гобустане, а некоторые из этих видов встречаются здесь и до сих пор.

В верхнем плейстоцене, по предположению археологов, сделанному на основании находок остатков древесной растительности на Абшероне, был развит ландшафт саванны. Обнаруженный в Бинагадах толстый кусок дикой

виноградной лозы (*Vitis conf. silvestris*) предполагает наличие здесь тугайных лесов [140, 100-107]. Несомненно, климат бинагадинского верхнего плейстоцена соответствовал гобустанскому, учитывая местонахождение обеих зон в одном и том же климатическом поясе (расстояние между Гобустаном и Бинагадами составляет 50-60 км).

Археологи подтверждают факт увеличения влажности в ту эпоху, считая, что в горах находились источники довольно крупного пресноводного потока, впадающего в море. Это предположение согласуется с тем, что в верх-печетвертичном периоде границы транстрессии опресненного Хваттынского (ныне Каспийского) моря доходили до Мингечаурского водохранилища (фото 18). Осадки этого моря с полупресноводной фауной моллюсков были обнаружены даже под Уральском и Казанью [40, 80].

На склонах Гобустанских предгорий господствовала травянистая растительность, типа злаковых [47, 341], которые и в настоящее время встречаются в Гобустане в некоторых местах с повышенной влажностью. На Кичикдаше, на стоянке Гааярасы, до недавнего времени росло даже ореховое дерево! [259, 6]. Впрочем, многочисленные наскальные изображения оленей указывают на существование хорошо развитых тугайных лесов, видимо позднее уничтоженных человеком [40, 171]. На основании найденных остатков древесной растительности археологи полагают, что в верхнем плейстоцене, в его предгорной части, во всяком случае, был развит ландшафт саванны, но сложенный иначе, чем современные саванны Африки. Эти северные саванны представляли светлые леса, образованные деревьями с зимним листопадом [140, 100-107].

Такова была общая картина верхнеплейстоценовой ландшафтно-географической флоры Гобустана, которая, по нашему мнению, наиболее соответствует немногим известным нам с бинагадинского плейстоцена фактам. Общее опустынивание открытых ландшафтов в связи с отступанием ледника сказалось на деградации ландшафта северной саванны, развитии на ее месте полустепных и полупустынных растений и усилении процессов осолопления.

Теперь обратимся к шшеофаунистическим материалам. Прежде всего, отметим, что анализ наскальных изображений животных дает определенную информацию о прошлом климате. Дикая фауна отчетливо делится на две группы. К первой должны быть отнесены обитатели тугайных и кустарниковых зарослей (благородный олень, кабан). Кости кабана представлены во всех значительных коллекциях Гобустана. Это животное сохранилось в Азербайджане и по сей день.

Вторую группу представляют обитатели открытых степных или пустынных ландшафтов и предгорий. Это бык, верблюд, кулан, степной баран, джейран. Фаунистическис остатки этих видов свойственны не только

стоянкам внутренних районов, по и памятникам древних прикаспийских террас. Обнаруженные кости животных с Гобустанских поселений и захоронений принадлежат быку, джейрану, барану, копу и птице [259, 8,2-23; 157, 3-5; 201, 48]. Большая часть их яатается д.тя данной территории вымершими видами - бык, кулан, безоаровый козел, степной баран, верблюд. Во время археологических раскопок в этих местах быта обнаружена даже челюсть гепарда [41, 50], (рис. 2; 3).

Окаменелые останки ныне исчезнувших представителей фауны нам известны с битуминозных слоев верхнеплейстоценового возраста на Абшероиском полуострове и на Шихово. В зоне Большого Гобустана водились уже вымершие быки-туры *Bos Primigenius Boj*, джейраны *Gazella Subgutturosa*, куланы *Equus hemionus Pall*, безоаровые козлы *Capra aegagrus Erxl*, благородные олени *Gervus elaphus maral*, кабаны *S.apsheronicus BurtSch*. *Et Dzhaf* леопарды и львы.

Рассматривая дикуно фауну верхнего плейстоцена Азербайджана, ныне пустынные зоны Абшеронского полуострова и Гобустапа, следует обратить особое внимание на дикого быка-тура *Bos Primigenius Boj*. Остатки первобытного тура достаточно хорошо представлены среди археологических находок в Туркмении и Казахстане (в Чагыллы-депе, Джебеле, Кызылкумах, в урочище Кизил-Лай), а также в Южном Прикаспии (в Иране и Северном Афганистане) [31, 26-27; 114, 86; 208, т.7, 220-221; 35, т.2, 8, 102-104; 272, 396-398, table I, III,V; 286, 73]. Наиболее интересным фактом является его широкое распространение в прикаспийских районах.

Факт широкого распространения быка-тура представляет интерес с разных точек зрения. Основываясь на изучении находок останков тура на территории бывшего СССР, можно отметить, что большая часть их приурочена к полосе смешанных и лиственных лесов и степям [48, 88-89]. Однако широкое распространение тура в поздепалеолитический период послужило основанием для заключения большинства исследователей, что тур - обитатель равнинных и лесостепных территорий.

Исследовавшие фаунистические остатки из дореволюционных раскопок Анау археологи выдвинули предположение о происхождении крупного рогатого скота от популяции дикого тура *Bos Primigenius Boj* [179, 48-55]. Костные остатки типичных первобытных быков-туров *Bos Primigenius Boj* были обнаружены па Абшеронском полуострове в битумах холма Кирмаки у селения Дигя.

Во время археологических раскопок в Гобустане в 1986 году на горе Беюкдаш в пещере Ана-зага и в небольшой пещере №1 (Марал) в 1990 году в культурном слое были обнаружены кости быков. Там же был обнаружен отдельный камень с изображениями зигзагов на одной стороне и изображением охотников на другой 1259, 8,2-23]. То, что при раскопках

пагеолитических и даже неолитических стоянок почти не находят костей тура, некоторые исследователи объясняют трудностью и опасностью охоты на него [80, 547].

О существовании туров свидетельствуют и изображения первобытных быков на скалах Гобустана и Абшерона (рис. 4; 5; 6; 7; фото 19). Крупнейшим скоплением наскальных рисунков быка и сцен охоты на него являются Гобустанские горы Бююкдаш и Кичикдаш. Позднее изображения аналогичной тематики были открыты, но в существенно меньшем количестве, в районе Большого Гобустана на горе Шонгар [170, табло №9], (рис. 8; 9; К); фото 20).

Как известно, самые древние памятники Абшерона датировались не ранее III тыс. до н.э. Данные о распространении дикого быка в прикаспийских районах Азербайджана в значительной степени дополняются материалами многочисленных скоплений наскальных изображений. В Гобустане и в гроте Дюбенди на Абшеронском полуострове изображения дикого быка-тура и в ряде случаев, как полагают археологи, бизона, достаточно хорошо известны [163, 40-49,431].

(Прим. автора: К сожалению, из-за малой изученности фаунистических остатков Гобустана, мы не располагаем точными данными по этому региону. Битуминозные отложения Бипагадов и Кир-Маку, в свою очередь, являются ценным и важным вспомогательным материалом для установления хронологического соотношения географической среды Абшеронского полуострова и Гобустана).

На территории Азербайджана контурные и линейные рисунки уже одомашненных быков встречаются на более поздних наскальных изображениях Гобустана и Нахчевана (рис. 11; 12; фото 21). Сопоставляя бинагадинскую фауну со списками видов из палеолитических пещер Палестины, Сирии и Ливана, археологи предположительно датируют эпоху существования бинагадинских отложений культурой мустье и ориньяк [40, 157].

Несмотря на обилие наскальных изображений оленей, при раскопках в Гобустане кости этих животных не были обнаружены. Хотя в фондохранилищах ГИХЗ зарегистрированы рога оленя, которые были найдены в седьмом убежище нижней террасы горы Бююкдаш. По данным остеологического анализа па стоянке Гаяарасы на Кичикдаше 98% костей принадлежат джейрану, а в Ана-заге на Бююкдаше 40% из 10 000 обнаруженных костей принадлежат кулану, 40% - джейрану. Кости быков и коз единичны.

Что касается куланов *Equus hemionus Pal* - диких лошадей, - то они жили на юге Кавказа с нижнего палеолита до современности. Многочисленные изображения куланов на скалах Гобустана и обнаруженные

костные остатки свидетельствуют о широком распространении этих видов животных (рис. 13; фото 22; 23). В Гобустане во время археологических раскопок в 1986 году на горе Бююкдаш в пещере Ана-зага в культурном слое были обнаружены кости кулана [137, дело №2]. Кулап считается непосредственным потомком плейстоценового осла, что подтверждается достоверными фактами широкого распространения голоценового полуосла-кулана. Исторические сведения античных авторов, а также воспевания поэтом Низами Гянджеви (XII век) охоты на диких ослов-онагров в Кура-Аракской низменности [125, 484-667], повествование Рашид-Ад-Дина (XIV век) о грандиозной загонной охоте на диких опафов, устроенной Газан-ханом в Талыше [150, 1-340], свидетельствуют об обитании здесь до недавнего времени этих животных.

Одним из излюбленных сюжетов у древних художников было изображение оленей. Этот сюжет прослеживается в наскальных рисунках Гобустана, Абшерона, Кельбаджар и Гемигая, на глиняной посуде и украшениях эпохи бронзы, на Ходжалинских бронзовых поясных пряжках, в керамике поздней бронзы Киликдагского и Хаиларского курганов [55, 124-126].

Благородный олень *Cervus elaphus binagadensis subsb.nova* известен по останкам верхнечетвертичных бинагадинских Кировых находок Абшеропского полуострова (недалеко от Локбатана и Бинагадов). На Абшеронском полуострове, на острове Пир-Аллахи с четвертичных отложений были обнаружены кости и черепа оленя *Cervus elaphus maral Ogilby*, близкого к современному кавказскому типу оленей [II, 20-21]. Останки оленей этих групп на Кавказе прослеживаются еще с нижнего плейстоцена до современности. У палеолитических охотников Ливана, Сирии и Палестины благородные олени были самой обычной нищей [40, 339].

По наскальному изображению пятнистого оленя на камне №24в на верхней террасе горы Бююкдаш в Гобустане можно судить о существовании вида пятнистых оленей *Cervus (Sica) Nippon Temminck* в позднплейстоценовую эпоху (рис. 3), [162, 7-9; 158, 390-391; 10, 31].

Большое количество костей оленей было обнаружено во время археологических раскопок с культурных слоев ранней и средней бронзы на территории Нахчевана [15, 17]. Быстрое истребление этих животных происходило при военных походах скифов, гуннов, кыпчаков и монголов, а позднее и при средневековых загонных охотах на оленей в лесах Гиляна, Карабаха персидскими шахами, ханами и беками, ярким свидетельством чему являются изображения сцен охоты на скалах Гобустана, Гемигая, Кельбаджар (фото 24).

Найденные остатки костей джейранов в самых древних пещерах Гобустана, а также многочисленные изображения этих животных являются

достоверным подтверждением тому, что эти виды животных являлись одними из основных объектов охоты палеолитического охотника. Наряду с костями джейранов на стоянке Джейранлар (Гаяарасы) был обнаружен верхнепалеолитический инвентарь [165, 7-8], что опровергает предположение о появлении джейрана на Кавказе в послеледниковое время [40, 339]. О существовании *Gazella Subgutturoza Guld.* нам известно из палеолитических пещер от ашеля до позднего неолита в Ливане, Палестине, Сирии [287; 270]. Джейраны в Гобустане обитали еще со времен верхнего палеолита. Подтверждением этому являются найденные остатки костей этих животных в верхнепалеолитических культурных слоях Гобустана.

Одними из самых многочисленных наскальных изображений являются бе-зоаровые козлы - *Capra aegagrus Erxl.* Аналогичные изображения встречаются на позднебронзо-вой керамике Восточного Закавказья - на глиняных сосудах земляных курганов долины реки Гянджачай, Ханлара, Киликдага и др. [55, 100-126], а также на металлических изделиях Западного Азербайджана [241, 112, табл. XXIII].

Ископаемые остатки этого вида нам известны благодаря плейстоценовым и голоценовым находкам из пещер Италии, Ливана, Сирии и Палестины, названным *S. ibex.* [287; 288]. Остатки безоаровых козлов *Capra aegagrus Erxl.* на территории Азербайджана были найдены в неолитических и бронзовых поселениях Гобустана, Абшерона, Гемигая и Кельбаджар (рис. 14 а,б; фото 25; 26). В Нахчеване этот вид существовал до недавнего времени на Зангезурском хребте и на его южных отрогах. Особенно многочисленны они были в Неграмских горах между Джульфой и Ордубадом и на Иланлы-даг. Существование *Capra aegagrus Erxl.* в эпоху бронзы подтверждается также наскальными изображениями козлов, относящимися к этому периоду.

Останки кабанов в Азербайджане относятся еще к четвертичному периоду. Наскальные изображения кабанов и обнаруженные в захоронениях в Гобустане кабаньи клыки подтверждают существование этих животных на территории Азербайджана приблизительно с IV тыс. до н.э. [68, 5-347]. А вот изображения леопардов и львов на скалах Гобустана датируются более поздним периодом.

Изображение огромной рыбы, по всей вероятности дельфина, вырезанное на скале, обнаружено на Кичикдаше (камень №5) (фото 27). В настоящее время дельфины в Каспийском море не водятся. Можно предположить, что эти животные обитали в Хвалынском море (ныне Каспийском) и исчезли с наступлением ледниковой эпохи [33, 153-154].

Бинагадинские отложения являются опорными не только для решения крупных исторических проблем, но и не менее важных естественно-исторических вопросов, таких как геологический возраст позднего палеолита (верхнего плейстоцена) и его отдельных эпох, палеогеографические условия

времени обитания позднепалеолитических людей. В то же время геолого-геоморфологические материалы явились основой для создания схемы относительной древности стоянок данного региона, в частности Гобустана. Однако и до сих пор здесь много неясных и дискуссионных вопросов. Главной причиной является все еще недостаточная степень изученности (особенно лабораторными методами).

Более детальное изучение флоры и фауны поздне-плейстоценовой эпохи Азербайджана позволяет внести коррективы в датировке наскачных изображений. Мы привели лишь важнейшие из фактов, характеризующих изменения географической среды в верхнем плейстоцене. Действительная картина была намного сложнее. Существовали ландшафтные зоны. Иной вид имели рельеф и очертания суши и моря.

Результаты подобных наблюдений дают возможность по-новому взглянуть на хронологические датировки древнейших произведений искусства.

ГЛАВА II

КЛАССИФИКАЦИЯ ПЕТРОГЛИФОВ АЗЕРБАЙДЖАНА ПО ТЕМАТИКЕ И ТЕХНИКЕ ВЫПОЛНЕНИЯ

2.1. ТЕМАТИКА НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ

Наскальные изображения Азербайджана можно классифицировать по тематическим или сюжетным группам:

1. изображения животных;
2. изображения людей;
3. антропоморфные и зооморфные изображения;
4. композиционные сцены;
5. изображения средств передвижения;
6. знаки, тамги;
7. чашечные углубления.

1.1.1. ИЗОБРАЖЕНИЯ ЖИВОТНЫХ

Представители окружающей человека фауны являются, как известно, древнейшим сюжетом изобразительного искусства. Это особенно типично для искусства эпохи верхнего палеолита и последующих эпох. Например, некоторые изображения первобытных быков-туров в Гобустанс (рис. 5; 6; 7; 8; 9; К); фото 28; 29; 30) довольно реалистично передают отличительные признаки этих животных - широкую морду, волнистые рога, изгиб спины. В этих изображениях отчетливо прослеживаются их видовые отличия. Так, большинство изображенных в Гобустанс быков, несомненно, относятся к виду *Bos Primigenius Vaj.*, широко распространенному в восточной и юго-восточной частях Азербайджана в позднем палеолите (верхнем плейстоцене) [190, 25; 192, 292-294]. Быки изображены, в основном, в натуральную величину с мощными волнистыми рогами, направленными остриями наружу. Они гораздо крупнее домашних туров.

Изображения быков представляют собой большой, разнообразный и ценный материал для наблюдений, связанных с культом быка у древних племен и народов. Азербайджанские сюжеты и мотивы имеют некоторую схожесть с более поздним изображением ревущего быка на золотой печатке из Чертомлыкского кургана на юге Украины [40, 382]. Позднее в эпоху бронзы изображения туров на различных золотых, серебряных и бронзовых украшениях и сосудах являлись довольно частым сюжетом. При исследовании Майкопского кургана были обнаружены рисунки туров на

серебряном сосуде и скульптурные изображения туров в виде бронзовых фигурок и золотых плоских блях, изображающих быков-туров в профиль [198, 15-78]. Известны уникальные образцы с изображением туров работы древнеегипетских, шумерийских, вавилонских, ассирийских, хеттских художников. В одном из могущественных городов (Ур) древнейшего государства Шумеров была найдена золотая голова быка, украшенная лазуритом и датируемая IV тыс. до н.э. [6, 55]. У шумеров покровителем и верховным божеством города Ура был бог луны Нанна-Сина, который отождествлялся с образом быка [182, 189]. Золотая маска быка с бирюзовой лунообразной вставкой во лбу, датируемая концом III тыс. - началом II тыс. была обнаружена в Алтын-тепе (Южная Туркмения) и, по-видимому, символизировала то же самое [6, 127].

Действительно, трудно отрицать близость к палеолитическому искусству ряда поразительных по своей художественной силе гобустанских изображений, таких как знаменитые изображения быков (рис. 15; фото 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36). Но и более грубые изображения животных того же круга на горе Шонгар (рис. 8; 9; 10) носят следы связи с реалистическими изображениями палеолита. Хорошо изученные палеолитические традиции в искусстве наскальных изображений Европы позволяют нам предположить палеолитическую датировку вышеназванных изображений.

Все эти редкие мотивы типичны для искусства малых форм. Обычно изображения вырезались на небольших каменных обломках, на кости, встречающихся в культурных слоях. Своеобразие изображения быка в пещере Овчулар на камне №45 (верхняя терраса горы Беюкдаш) заключается в наличии веревки на его шее, что свидетельствует о его одомашнивании (фото 21). Нет единого мнения, когда и где был одомашнен "ярый тур". Исследователи называют разные страны: Южную Азию, юго-восток Средиземноморья и Испанию и датируют процесс приблизительно VIII-V тыс. до н.э. [8, 403]. В Северной Греции бык *Bos Primigenius Voj* был одомашнен в VI тыс. до н.э. [36, 126]. О домашних потомках дикого быка упоминается в трудах Страбона о Месопотамии, в законодательных документах царя Урукагины (III тыс. до н.э.), а позднее в надписи на стэле Сардура, сына Аргишти (в Закавказье) [181, 38-42, 74-75; 207, 140].

Обнаруженные на территории Нахчевана зооморфные скульптурные изображения эпохи энеолита и ранней бронзы дают некоторые представления о духовной культуре древних племен Азербайджана. Следует отметить, что в изготовлении статуэток предпочтение отдавалось быкам. В эпоху энеолита и бронзы быки имели большое значение в хозяйстве на территории Азербайджана, и веязи с этим культу быка отдавалось большее предпочтение, чем культу других животных. По мнению некоторых исследователей, этот культ был связан с мужским божеством-покровителем скотоводства [2,

250]. Это также подтверждается находками из Шортепе и Кюльтепе - переносные очажные подставки, изготовленные в виде головы быка [2, 142], отдельная голова быка среди памятников эпохи бронзы и железа [241, 86,табло XVI]. Фигурки быка данного периода нам известны по находкам в поселении Баба-Дервиш в Казахском районе [2, 141] и в Ссрженюртовском поселении Чечено-Ингушетии [2, 142].

Поклонение быку занимало особое место во многих религиях. Зороастрийцы включили корову в число священных созданий. В Ассирии и Персии священные храмы украшали священные крылатые быки. Поклонение херубам - двуликим крылатым быкам - легло в основу религии древних евреев, а в Древней Греции бык был посвящен Зевсу. У многих народов Азии, Африки и Европы бык, будучи предметом обожания, со временем превращается в божество.

Самого высшего развития культ быка достиг в Древнем Египте. Египетский священный бык вошел в число богов Нильской долины. В честь него воздвигались храмы, дворцы со множеством слуг и рабов. Оказывая всяческие почести, после смерти быков бальзамировали и погребали в саркофагах. Сохранились даже кладбища священных быков! [71, 29]. Быкам посвящались религиозные праздники. Культ быка корнями уходит к периоду ранних охотников, религиозные мировоззрения которых ярко отразились в палеолитическом искусстве.

Обнаруженные кости и скелеты быков с нижних горизонтов Кюльтепе [2, 142], в каменных ящиках Кызыл-буруна, в грунтовых пофобениях Аликемектепси, в захоронениях и курганах Гобустана [15, 169] свидетельствуют о существовании культа быка на территории Азербайджана в эпоху неолита и бронзы (рис. 16 а,б).

Очень любопытны близкие к природе изображения оленей на горах Бсюкдаш, Кичикдаш и Джингирдаг в Гобустане. Реализм этих изображений поражает своей точностью. Изображения благородных оленей *Cervus elaphus maral Ogilby* в наскальном искусстве конца плейстоцена является довольно частым сюжетом. Они встречаются во всех районах Азербайджана с выявленными наскальными изображениями (рис. 17; фото 37; 38). Художественно-выразительные образы оленей можно найти на холме Язылы: камень №24 (I) - олень, изображенный с поднятой мордой (рис. 18 б), камень №66 - олень, грациозно оглядывающийся назад (рис. 18 а); а на камнях №22 и №59 на верхней террасе горы Бююкдаш изображены бегущие олени (рис. 19; 20).

В остальных грех районах Азербайджана наскальные гравировки оленей исполнены довольно схематично (рис. 21-а, б; 22-а, б; 23; фото 39). Некоторые из них находят сходство с изображениями на инкрустированной керамике эпохи бронзы и раннею железа, найденными на Большом

Ханларском кургане №2 [52; 55, 118, табл. XIV, XVI, XXIX]. В Берлинском музее и в Эрмитаже хранятся изображения оленей на бронзе, серебре и золоте, относящиеся к Кобанской и Майкопской культурам, а также найденные на скифских курганах [189, 1-381].

В период верхнего палеолита в изобилии водились горные козлы (*Capra ibex*). Вероятно, к ним относятся гобустанские козлы, изображения которых выполнены в реалистичной манере более раннего происхождения, чем считают исследователи (рис. 14-а, б). Безоаровые козлы (*Capra aegagrus Erxl*), схематично изображенные на скалах Гобустана, Абшеронского полуострова, Кельбаджарского района и Нахчевана, но всей вероятное ш, более позднего происхождения (рис. 24 а, б; 25; фото 40; 41; 42; 43; 44). Аналогичные изображения горных козлов найдены и в Казахстане, Киргизии, Узбекистане и Монголии. Их изображение также является частым сюжетом на полихромной керамике из Шахтахты [15, 240]. Изображения животных с пересекающимися их туловище линиями на камне №42 верхней террасы горы Беюкдаш наводят на размышления об их удивительном сходстве с каннами (рис. 26 а, б, в; фото 45). На территории Азербайджана эти животные являются вымершим видом. Вполне возможно, что древний художник изобразил капну. Точное определение вида этого животного и период его существования может явиться важным фактором для определения возраста аналогичных наскальных изображений.

Частым сюжетом наскальных изображений Азербайджана были дикие лошади-куланы. Эти изображения встречаются только в Гобустане. В искусстве малых форм изображения куланов редки, но все же встречаются. Как, например, в Гобустане в пещере Ана-зага на камне №31 верхней террасы горы Беюкдаш, в пещере Овчулар на камне №46 (фото 22; 23). В Азербайджане водились дикие лошади, относящиеся к виду *Equus hemionus Pall.* Изображения лошадей (в упряжке и без) более позднего периода встречаются среди наскальных изображений Гобустана и Гемигая. Следует заметить, что в грунтовых пофобениях Аликемектепеси, каменных ящиках Кызылванка и в курганах Гобустана были обнаружены скелеты лошади. Эти находки наводят исследователей на выводы о существовании культа коня в эпоху бронзы [15, 169].

Предметом особого наблюдения являются джейраны и газели *Gazella Subgutturoza Guld* (рис. 27; фото 46). Любопытны изображения газелей на мелких статуэтках и керамических изделиях Закавказья [55, табл. XIV, XVI, XXIX].

Немалый интерес представляют изображения хищников - львов, тигров, леопардов, барсов и кабанов (рис. 28; 29; 30; 31а, б, в; фото 47; 48). У древних народов тигр был одновременно олицетворением и добра, и зла и символизировал образ как творца, так и разрушителя. В мифологических

представлениях и сказках тигр часто выступает как царь зверей, хозяин леса. В Китае он почитается не только как царь зверей, но и как гроза демонов, приносящих болезни. В Японии тигр - символ мужества; в шаманизме он олицетворяет сверхчеловеческие силы - это посланец лесных богов; у ацтеков тигр - западное заходящее Солнце; в геральдике тигр и тигрица - символ ярости и силы. Из изображений, найденных при раскопках курганов Украины, нам известны головки леопардов, золотые бляхи, изображающие львов с Майкопского кургана, изображение льва, терзающего оленя, на золотой обложке колчана из Семибратских курганов, которые находят некоторое сходство с изображениями львов на скалах Гобустана, Гсмигая, Кельбаджар и Абшерона. Изображения леопардов, нападающих на безоаровых козлов на Гсмигая, заслуживают особого внимания и являются одними из самых интересных сюжетов [14, 105].

Изображения дикого кабана, увеличившегося в численности во время межледниковых потеплений, встречаются на скалах Гобустана и других районах Азербайджана (фото 49).

Изображения верблюдов - сюжет нечастый. Они, в основном, датируются поздним средневековьем. Некоторые исследователи предполагают, что на территорию Азербайджана верблюдоводство пришло из Центральной Азии и развитие его относится к концу II - началу I тыс. до н.э. Это подтверждается обнаруженными костями и скелетами верблюда в древнем Мингечаурс и Физулинском районе [229, 33-40]. О широком распространении верблюдоводства на территории Азербайджана в древности упоминают античные авторы. Клавдий Элиан отмечал, что албанцы нагружали верблюдов рыбой, рыбьим жиром и верблюжьей шерстью и отправлялись в Экбатан для торговли 1108, 2261. В древнем эпосе "Китаби Деде Горгуд" и в художественных произведениях средневекового Азербайджана тема верблюда упоминается не раз [244, 30-58; 255, 122; 125, 484-667]. Следует отметить, что до настоящего времени местные скотоводы недалеко от местности Дашгышлак (гора Кичикдаш) занимаются разведением верблюдов (Прим.: из личных наблюдений и исследований автора) (рис. 32; фото 50; 51).

К числу редких и уникальных мотивов относятся орнаментированные изображения овец (гора Кичикдаш, камень №15), рыб (гора Кичикдаш, камень №5; верхняя терраса горы Беюкдаш, камни №104, 105) (фото 27, 52; 53) и некоторых видов птиц (верхняя терраса горы Беюкдаш, камень №63) (рис. 33). Изображения овец схожи с орнаментированными изображениями животных с Ленских писаниц.

Предметом особого исследования является изображение рыбы на камне №5 на горе Кичикдаш. Изображение скорее напоминает дельфина. Дельфины-афалипы (*Tursiops truncatus*) до сих пор водятся в Средиземном и

Черном морях [80, стр.283-300]. Видимо дельфины древних мифов - это и есть афалины. Аналогичное изображение дельфина, но гораздо меньших размеров встречается среди наскальных изображений Австралии (фото 54).

К редким мотивам относятся изображения птиц (рис. 33). На Гемигая встречаются изображения куропатов (ул-кеклик) [237].

Одним из частых и особых сюжетов наскального искусства Азербайджана является изображение змей (рис. 34; 35; 36; 37; 38). Они встречаются на скалах Абшеропа и в Дубенди (фото 55).

Изображение волка в реалистичной манере не редкое явление среди петроглифов Гемигая. Растительные мотивы наблюдаются только в Нахчеванс: единственное изображение растения на Гемигая на камне №102 [237].

II.1.2. ИЗОБРАЖЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Образ человека в наскальном искусстве Азербайджана занимает особое место и привлекает к себе внимание многих исследователей. Изображения людей найдены в разных географических точках нашей страны: в Гобустане, на Абшеронском полуострове, в Нахчеване и Кельбаджарах. Отличаясь друг от друга по времени, стилю, технике и манере исполнения, эти многочисленные изображения людей имеют между собой немаю общего и даже повторяются. Эти образы могут считаться древнейшими в человеческой истории памятниками изобразительного искусства. Многие исследователи считают их памятниками, имеющими отношение к религиозным верованиям и обрядам, что требует более внимательного изучения данного предмета. При сравнении мифов разных народов мира с многообразными сюжетами в различных регионах и даже частях света, складываются архетипы - наиболее общие, фундаментальные и общечеловеческие мифологические мотивы, которые нашли свое отражение в племенном искусстве. К ним можно отнести мифологические изображения женщин - матерей-родоначальниц, мужчин и человека в композиции с другими объектами. Что характерно, большинство человеческих фигур, которые мы заблаговременно относим к периоду палеолита, встречаются только в Гобустане.

Начнем дальний экскурс с палеолитических образов. Изображения людей в палеолитическом искусстве можно разделить на изображения женщин, мужчин и человека в композиции с другими объектами. Женские изображения в стилевом и возрастном отношении одни из самых древних, и их можно предположительно отнести к мад-ленскому периоду эпохи верхнего палеолита. Изображения женщин делятся на две группы. Первая включает обнаруженные в Гобустане каменные женские статуэтки в стиле

"первобытного реализма", так называемые "Венеры". В Гобустане обнаружены грубо сделанные каменные скульптуры, в которых лишь угадываются женские статуэтки. Они имеют некоторое сходство с Костенковскими, Мезинскими палеолитическими статуэтками (фото 56 а, б, в; 57 б, в). Возраст аналогичных французских, итальянских (Савиньян), мезипских (Украина) статуэток этой группы исчисляется периодом орипьяк, граветт, Павлов, вплоть до солютре [78, 365], (фото 57; 58). Наряду с Гобустанскими "Венерами" к этой группе можно отнести стилизованные и схожие со знаковыми изображения, символизирующие женский пол, и несколько мелких скульптур, вырезанных в мягком камне [166, 92-95].

В точно датированном верхнем культурном слое Костенки-1 были обнаружены аналогичные изображения знака женского пола в форме "медальонов" [77; 3; 138, 50-66]. Выгравированное изображение вувлы также можно встретить на каменных обломках, обнаруженных в датированных культурных слоях пещер Абри Селье (Ориньяк I) и Ла Феррасси (Ориньяк II) [77, 365].

Ко второй группе относятся, преимущественно, стилизованные изображения фигур в профиль с легким наклоном вперед. В большинстве своем это гравюры на стенах пещер и памятники искусства малых форм [167, 99-103], (фото 59). Палеолитические фигурки с детализированным изображением лица в Азербайджане не встречаются. Для второй группы характерны изображения женских фигур с массивными тучными бедрами, отсутствующими или упрощенными руками и ногами, выделенными грудями и большими отвислыми животами (фото 56; 58).

Большой интерес представляют более поздние точно-датированные неолитическис терракотовые статуэтки из Гаргалартепеси и Шулаверистора [124, 167-171; 28, 224], (фото 58). По размерам и форме они сходны с одной из каменных Гобустанских статуэток. Все они выполнены без головы и рук в полусидячем положении. Некоторые археологи связывают образ женской фигурки из Шулаверистора с идеей плодородия [104, 163]. С другой стороны, можно предположить, что, так называемые, татуированные женщины с пещеры Едди Гезель (Семь красавиц) на верхней террасе горы Беюкдаш Гобустана (фото 60) позднее нашли отражение в глиняных женских статуэтках нагих богинь, найденных на территории поселений и некрополей античной эпохи Моллаисаклы, Мингечаура, Шемахи и Кабалы. Их талии перехвачены поясом, а шеи разукрашены лепным ожерельем в несколько рядов [98, 211].

Изображения палеолитического человека локализуются только в юго-восточной части Азербайджана - в Гобустане. В других местах приледниковой зоны Азербайджана наскальные изображения человека, относящегося к верхнему палеолиту, не найдены. Сюда относятся

преимущественно стилизованные, выгравированные в профиль фигуры, как правило, татуированные без головы, с легким наклоном вперед (фото 57 а). Обычно головы этих изображений имеют вид удлинённых конических отростков. Удивительно их сходство с палеолитическими "Венерами" Европы (фото 57). Другие типичные для мадленского времени хравюры на камне обнаружены в пещере Ана-зага в Гобустане. Здесь, при помощи одной и той же техники, изображена целая группа фигур на камне (рис. 39). Это свидетельствует о сложившемся стиле. Все фигуры изображены в набедренных повязках с перьевым плюмажем на голове или с завязанными волосами па макушке типа отростков (верхняя терраса горы Беюкдаш, камни №38 и №34а (рис. 40 а, б, в).

В позднепалеолитическом периоде племенное изобразительное искусство создавалось в пещерах, так называемых "святылицах", - углублениях, специально предназначенных для нанесения на стены различных изображений. В Гобустане таких пещер много. В одной из них изображены только татуированные женщины (гора Беюкдаш, верхняя терраса, пещера Едди Гезел), в других - женщины в сочетании с другими объектами (гора Кичикдаш, сочетание изображения женщин и быка), в третьих - беременные женщины (гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №46; восточная сторона, камень №49).

Татуированные женщины - широко распространенный сюжет. Гобустанские татуированные изображения женщин в профиль имеют также сходство с более поздними статуэтками трипольской культуры: с антропоморфной фигуркой, найденной при раскопках поселения Друцы I, [173, 386] и с энеолитической женской статуэткой с Юго-Восточных Каракум (IV тыс. до н.э.) [176, 34].

У племен балуба в Конго многочисленные статуи женщин, поддерживающих троны вождей, украшены ромбовидной татуировкой в виде рубца на животе вокруг пупка. Они часто подчеркиваются окраской [19, 19]. Татуированные антропоморфные фигуры в сочетании с изображениями оленей можно встретить среди мезолитических петроглифов Норвегии (местность Винген) [292, 513]. Трудно описать все разнообразие нанесения узоров, татуировок, ношения украшений, в которых, в свою очередь, отражаются различные моменты: и чисто эстетические, и религиозные, и магические, и тотемические, и социальные. Сюда же относится ношение охотничьих и военных трофеев, например, зуба убитого животного.

На верхней террасе в пещере Едди Гезел (Гобустан, гора Беюкдаш) обнаружены гравировки 10 изображений женщин. Выполнены они в анфас при использовании техники обратного барельефа с перекинутыми за плечи мифическими орудиями-фетишами, которые, по-видимому, использовались в религиозных ритуалах и церемониях. Надо отметить, что некоторые

алгонкинские племена Северной Америки, туземцы с островов Фиджи, карены в Бирме, племена оджибве наделяли орудия, утварь и другие предметы душами, вмещали "какого-нибудь благодетельного духа в неодушевленный предмет" [183; 290, 330, 352], считали его за божество и поклонялись ему.

На горе Кичикдаш на одной из скал есть изображения женщин, пересеченных изображением быка. Бык выполнен в натуральную величину, женщины изображены в профиль без головы. Иллюстрацией подобных представлений среди мадленских гравировок являются изображения из Нижней Ложери (гравюра женщины с оленем) и Мае д"Азиль (человеческий силуэт позади животного) [3, 134], изображение быка и женщины в пещере Шове [217, 36-53] во Франции. Поза, форма, техника некоторых изображений женщин в Гобустане - все сближает антропоморфные фигуры с вышеуказанными хорошо датированными фавюрами из Франции. В петроглифах Средней и Центральной Азии также можно встретить мифические сюжеты тотема - прародителя и женщины [216, 271].

Немаловажный интерес представляют изображения людей, по-видимому, женщин, в ритуальных одеяниях. Например, на горе Беюкдаш на верхней террасе в пещере Ана-зага на камне №30 (фото 10-б; 61-а) можно встретить множество фигур, которые имеют сходство с палеолитическими женскими изображениями из группы Карецкого Носа (Онежское озеро) (фото 61-б). Эти рисунки датируются эпохой палеолита [143, 13, рис. 12]. Расшифровку образов нам облегчат некоторые женские изображения на шаманских бубнах у саамов, которые представляют образы "матери рода" (Madegакка) и "матери сотворения" (Sarakка) [300, 47].

Образ мужчины гораздо реже становился темой палеолитического искусства. Эти изображения, в основном, относились к поздним периодам. Особый интерес представляет отображение трагической ситуации. Нередки изображения мужчин, пронзенных стрелами и копьями (гора Беюкдаш, верхняя терраса, камни №46, 66), (рис. 41; 42). Иногда в этих схематизированных фигурах можно уловить отзвуки палеолитической традиции.

Изображения человека более позднего периода по стилю и технике имеют некоторое сходство с точнодати-рованными неолитическими фигурами из Валкамоники в Италии [277, 9].

Таковы главные черты изображений человека в свете этнографических наблюдений. Все приведенные факты свидетельствуют о необычайной устойчивости мифологических образов. Мы можем вникнуть в них и понять их содержание, восстановить размышления, представленные в образах изобразительного искусства, несмотря на огромную сложность

этой задачи, задачи проникновения в область первобытного мышления.

II.1.3. АНТРОПОМОРФНЫЕ И ЗООМОРФНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Антропоморфные изображения. В наскальном искусстве Азербайджана встречаются изображения, которые можно было бы принять за человеческие, если бы не множество деталей, имеющих ритуально-жреческую атрибутику: маски-личины, трехпалые, многорукие изображения, звериные черты. Интерес представляют фигуры людей в сложных головных уборах, типа рогатых корон с перьевым плюмажем, с хвостом и отсутствующими конечностями. Среди наскальных изображений Гобустана и Гемигая такие рисунки не единичны. В Гобустане на горе Беюкдаш (камень №29) изображены антропоморфные фигуры: одна выполенная в профиль с хвостом, другая с рогами на голове; руки опущены, ноги расставлены, в руках орудие [таблица II, рис.№1, 2, 3]. Благодаря звериным атрибутам (рога, хвост) человек перевоплощается в зверя. Очевидно, это изображение сверхъестественных предков, полулюдей-полуживотных.

На камне №33 горы Беюкдаш представлена одна фигура с согнутыми в локтях руками и в замысловатом головном уборе, другая в головном уборе с перьями, руки опущены, ноги чуть согнуты в коленях [таблица II, рис.№4, 5].

На камне №45 на горе Беюкдаш изображена фигура с широко расставленными ногами, с отростком (видимо перьевым) на голове и с хвостом [таблица II, рис. №6].

На камне №126 можно встретить рисунки антропоморфных существ без рук. Фигура на рисунке 10 изображена с украшением вокруг шеи и головы, (таблица II, рис.№7, 8, 9, 10).

На камне №47 на Гемигая изображена фигура с широко расставленными ногами, согнутыми в локтях руками и рогатой маске с перьевым плюмажем на голове. Подобные фигуры на Гемигая встречаются неоднократно [таблица II, рис.11], [237, рис.16(2); 254, камни №219, 238, 520].

Эти изображения по стилю и технике близки с антропоморфной фигурой в рогатой маске Ленских писаниц у села Шишкино на камне №28 (600) [таблица II, рис.17], [131, 58, табл.25]. Подобные изображения неоднократно повторяются и на наскальных изображениях Кызыл-Келя [136, 27], на скалах Онежского озера [136, 106; 143, 21], [таблица II, рис.12, 16].

Вызывает интерес изображение полулюдей-полуживотных в Гобустане на Беюкдаше на камне №263. Фигура передана довольно схематично [таблица II, рис. 15], но при внимательном рассмотрении

различимы любопытные детали. Фигура изображает человека, но верхняя часть представляет голову животного, а в нижней части нога заканчивается копытом. Таким образом, перед нами комбинированный образ полузверя - получеловека. Некоторые зооморфные подобию можно наблюдать среди фигур неолита и в других регионах - костяную фигуру человека с длинной ногой, заканчивающейся копытом лося [143, 21].

В своих пережиточных формах обычай маскировки людей иод животных издавна существует у многих народов. Звероликость божеств очень характерна культуре древнего Египта: покровитель умерших Анубис изображался с головой шакала, богиня войны Сохмет представлена львиноголовой [71, 291]. Обряд маскировки под зверя процветал и на Абшероне. Изображения людей в звериных масках [таблица II, рис.13], так называемых "мифических существ", можно наблюдать на мегалитических камнях Абшерона [17, 164].

В коллекции антропоморфных изображений Гемигая выделяется образ мифического существа на камне №48 [таблица II, рис. 14], напоминающий рисунок из пещеры Комбарель во Франции [237; 78, 368]. Что касается человека с одним глазом на лбу на Абшероне, то в эпосе средневековых тюркских племен огузов - "Китаби Деде Горгуд" - сохранилась легенда об одноглазом великане - Тепегезе [таблица III, рис.18], [226, 741].

Отдельную подгруппу антропоморфных изображений составляют рисунки трехпапых существ. Па холме Язы-лы на камне №25 встречается трехпалый получеловеческий образ в молитвенной позе [таблица III, рис.19]. Очень интересное изображение трехпапого существа обнаружено на камне №75 на Гемигая. Можно представить, что на рисунке мифический персонаж [таблица III, рис.20].

Другим сюжетом антропоморфных изображений Азербайджана являются фигуры со жреческой атрибутикой, в масках-личинах со звериным стилем. На камне №14 горы Язылы Гобустаиа представлена фигура со жреческой атрибутикой [таблица III, рис. 21], [68]. Среди наскальных изображений Азербайджана (гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №29) можно выделить также рисунок жреца в маске с перьевым плюмажем [таблица III, рис.22], [68].

Фигура в маске-личине зафиксирована на камне №60 на Гемигая в Нахчеване [237]. Антропоморфная фигура в птичьей маске, изображенная в профиль, сочетает в своем облике признаки человека и птицы [таблица III, рис.23]. Голова его птичья, а тело человеческое. Это свидетельствует о сложном тотемистическом характере этого мифологического образа и о его двойственности.

На разных материках земли существует большой ареал культа человека-птицы и широко распространено представление о связи с предками

через птиц. Анимализм и изображение в одном облике и человека, и птицы у египетских художников - широко распространенный сюжет. Мастерство древних египтян поражает нас своим совершенством. Нам известно изображение бога мудрости - птичеловека павиана Тота [71, 29].

Исследуя антропоморфные изображения Азербайджана, удаюсь выделить многоярусные фигуры. Среди петроглифов Гобустана многоступенчатый образ зафиксирован трижды. Имеются в виду рисунки на камне №24 горы Беюкдаш [таблица III, рис. 24, 251, [68]. Одним из интереснейших многоярусных персонажей является изображение на камне №29 на верхней террасе горы Беюкдаш [Таблица III, рис.26], [68]. Возможно, древний художник изобразил один из самых важных персонажей. Это изображение нашло отражение в стилизованной многоярусной фигуре на керамике Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа, в частности, на керамике курганов №3/6 Киликдага и курганов №1-3 к западу от Ханлара близ Тонапгасанли на левом берегу реки Гянджачай [55; 110,112,125, табл. XIV, XVI, XXIX], [рис. 43 - б, в, г], и имеет сходство с более поздней антропоморфной фигурой с Верхней Лены. Сложная вычерченная фигура представлена в виде восьмерки (рис. 43 а), [132, стр.143]. Подобный сюжет - двухъярусные фигуры - встречаются нам на наскальных изображениях Гемигая [таблица III, рис.27], [237, камень №61; 254, камень №219]. Своеобразный аналог многоступенчатых образов представлен на наскальных изображениях Монголии, Сибири, Кореи и Западной Европы [таблица III, рис.28, 29, 30, 31], [129, стр.45]. Археологи связывают многоступенчатые фигуры с культовыми изображениями женщин, матерей-прародительниц, которые являются своею рода деревом жизни. Среди китайских графических форм встречаются подобные иероглифы - "шоу" (долголетие), где в ранней графической форме переданы в одном случае два, в другом - три поколения женщин с воздетыми к небу руками, широко расставленными и согнутыми в коленях ногами [128, 21-22].

Таким образом, главное содержание антропоморфных образов на наскальных изображениях составляет жизнь, таинственный круг культовых интересов и верований, обрядовая деятельность первобытных племен Азербайджана.

Зооморфные изображения. Среди петроглифов Азербайджана часто приходится встречаться с фантастическими изображениями, несопоставимыми ни с одним из известных живых существ. Они подразделяются на две группы. Одни - зооморфные изображения, отличающиеся от всех известных науке животных, другие - антропоморфные рисунки, которые можно было бы принять за людей, если бы не множество звериных черт. Одним из типичных примеров являются изображения известных животных [таблица № IV, рис. 1-221.

Зооморфные рисунки Азербайджана интересны не только тем, что на них изображены вымышленные животные, но и высокохудожественной фантазией древнего художника. Вряд ли можно назвать эти рисунки примитивными. Древние рисунки показывают, что у первобытного человека, начиная с эпохи верхнего палеолита, были свои представления, свое мышление и довольно развитая культура. Техника выполнения рисунков на скалах свидетельствует об опытной технической сноровке и действительно гениальной художественной фантазии. Первобытный художник, создавший такие шедевры, как в Гобустепе, на Гемигая, в Кельбаджарах и на Абшсроне поистине был умелым творцом своего времени.

Что касается идейной основы антропоморфных и зооморфных наскальных изображений Азербайджана, то она отразила в себе житейский опыт и богатый духовный мир древнего человека. Среди изображений животных, людей, зооморфных и антропоморфных изображений Азербайджана можно выделить рисунки, сюжет которых порожден мифологическими представлениями об изобилии и плодородии, о зверетотеме, о великих предках.

Обилие собранного материала по наскальному искусству позволяет выделить ряд сюжетных серий, которые являются достоверным источником, раскрывающим раиис формы мировоззрения и религии древних племен Азербайджана.

II.1.4. КОМПОЗИЦИОННЫЕ СЦЕНЫ

Довольно частым сюжетом в тематике наскального искусства Азербайджана являются композиционные сцены. Уже при рассмотрении отдельных сюжетов, которые можно было выделить в имеющемся материале по наскальным изображениям, очевидно, что самые древние изображения - это сцены охоты и ритуальные пляски-хороводы (рис. 44; фото 62).

В наскальном искусстве Азербайджана танцевальный сюжет довольно частый. На горе Беюкдаш на верхней террасе на камне №39 изображены танцующие люди, выполненные в реальную величину (рис. 45). Это самые древние изображения танцующих людей. Другое изображение, не менее интересное, найдено на камне №67 верхней террасы горы Беюкдаш. Это изображение относится к более позднему периоду (VI – IV тыс. до н.э.) (фото 62). В пещере Овчулар на верхней террасе горы Беюкдаш на камне №46 есть схематизированные изображения танцующих людей, держащихся за руки. Гравировка очень напоминает современный танец "Яллы". Аналогичный рисунок встречается на отдельных камнях, обнаруженных при раскопках (рис. 46 а). Данные изображения имеют некоторое сходство с изображениями танцующих людей более позднего происхождения на скалах Верхней Лены в местностях Тальма и Хон-Шулул [135, 145, 157].

Магическое приготовление к охоте, обрядовые ритуальные танцы широко распространены среди современных отсталых племен с родовым строем. Аборигены Австралии перед выходом па охоту исполняли ритуальный танец. По-видимому, Гобустанские охотники тоже исполняли свои магические танцы для удачной охоты (Беюкдаш, верхняя терраса, камень №24) (фото 64 а). Танцевальный сюжет, относящийся к более позднему периоду, можно встретить па наскальных изображениях Гсмигая (рис. 46 б), которые перекликаются с изображением на полихромно - расписном кувшине из Кызылванкского некрополя [15, рис.35- 42; 2, 309]. Интересный сюжет представляет наскальное изображение двух танцующих людей на Абшероне (фото 63).

Начиная с ранних этапов развития наскального искусства одним из ведущих сюжетов тематики наскальных изображений является охотничий культ. Древний охотник, изображая на скалах лучников, преследующих стада быков-туров (гора Бсюкдаш, верхняя терраса, камень № 45) (фото 65), всевозможные изгороди и ловушки для их ловли (Кичикдаш, камень №19, 58) (фото 66), пытался ритуальными обрядами обеспечить себе удачную охоту. Ярким свидетельством этому являются сцены охоты на диких быков-туров на барельефах Шумера и Ассирии.

Даже не вдаваясь в подробный анализ, можно заметить, как отчетливо выступают различия в содержании сцен охоты. В этих сценах отражаются идеи и представления охотников разных времен. На более древних изображениях прослеживается реализм, образ животного выступает на передний план. На более поздних наблюдается схематизм. Но все они отражают коллективизм как в области промысла, так и культа. Еще одна интересная деталь в данных сюжетах заключается в различии охотничьих орудий. У палеолитических охотников за спиной перекинуты своеобразные орудия с зубцами в виде граблей (гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №29(47); камни №32(1), 49(10); гора Кичикдаш, камень № 19, пещеры Едди Гезел, Гаяарасы и Джейраплар) (фото 66), представляющих собой, по-видимому, мифические орудия-фетиши.

По большей части эти изображения характерны для женских образов (см. раздел "Изображения человека"). Мужчины-охотники обычно изображены с луком и стрелами (гора Беюкдаш, верхняя терраса, камни №23, 29, 38, 39). Лук и стрелы остаются характерной деталью наскальных сюжетов, начиная с самых древних времен: от эпохи мезолита до периода средневековья. Наряду с луком и стрелами в более поздних охотничьих сюжетах появляются изображения копий и трезубцев (рис. 47; 48; 49). Охотничьи сцены лучников в Гобустане на камне №45 в пещере Овчулар (фото 65) и на камне №46 верхней террасы горы Беюкдаш в некоторой степени схожи с наскальными изображениями в Леванте (Испания) [271,

стр.49-51]. Эти сцены, датируемые эпохой бронзы, имеют также некоторое сходство с изображениями, выполненными на металлических изделиях, в частности, с изображением на предмете, найденном в некрополе Парадиз в Кедабекском районе в захоронении №95 [265, стр. 16-18].

Среди многочисленных изображений сцен охоты Гемигая, Кельбаджар и Абшерона (рис. 23; 24 б) можно неоднократно встретить сюжеты, аналогичные сюжетам сцен рассматриваемых изображений, а также близкие им по композиции. Все они в большей или меньшей степени восходят к древнейшим образцам творений палеолитических художников Гобустана и остаются традицией в период долгого времени на керамике Ходжалы-Кедабекской культуры и на художественной бронзе.

В сюжетах поздних эпох содержание меняется. Вместо пеших охотников появляются всадники, на смену быку в качестве промыслового животного приходит олень. Охота превращается в спорт, забаву. На камне №100 на холме Язылы изображена сцена охоты, где всадник с вилами или трезубцем целится в оленя (рис. 47). Аналогичные рисунки можно встретить там же на камне №40 (рис. 48) и более схематичные на камне №34.

Интересную композицию представляет изображение на камне №9 холма Язылы (рис. 49). Всадники охотятся на благородного оленя. Один из них уже метнул в животное трезубец, а второй охотник целится в него копьём. Изображение художником передано очень живо, динамично. На заднем плане можно увидеть прямоугольные рисунки, пересеченные параллельными линиями. Вероятно, это изображение нанесено с магической целью.

Большой интерес представляют наскальные изображения сцен охоты на оленя на Гемигая. Эти сюжеты являются историческим источником и помогают нам реконструировать образ жизни и ранние формы религиозных представлений населения Азербайджана, а также способствуют интерпретации хронологии наскального искусства данного региона.

II.1.5. ИЗОБРАЖЕНИЯ СРЕДСТВ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ

Другой не менее интересной композицией являются изображения средств передвижения того времени. Изображения *лодок* и повозок в наскальном искусстве Азербайджана представляют большой интерес для хронологических изысканий. В разных регионах мира изображения лодок - широко распространенный сюжет в наскальном искусстве.

В наскальном искусстве Азербайджана *лодки* встречаются только в Гобустане. Внимательно рассмотрев дошедшие до нас изображения лодок, можно убедиться, что эти сюжеты зародились с самых ранних этапов Гобустан-ской культуры и существовали на протяжении тысячелетий.

Исследователи подразделяют данные изображения лодок на 3 разновидности: линейные, силуэтные и плетеные [257, 87-96], [фото 67, 68; рис. 50, 51]. О древности лодок, изображенных на скалах Гобустана, свидетельствует техника выполнения рисунков и изображения женщин, охотников и быков рядом с ними на одной скале. Археологи датируют лодки среднекаменным веком - мезолитом. Предполагается, что самые древние из них - это изображения маленьких лодок, которые были рассчитаны на 2-6 человек. Такого типа лодки встречаются на верхних и нижних террасах гор Бююкдаш и Кичикдаш [257, 87; 169, 551]. Второй тип - силуэтные изображения лодок с изображением солнца на носу. Эти типы камышовых лодок представлены на многих камнях горы Бююкдаш - №29, №34, №35 верхней террасы (рис. 50; 51; фото 69), №1 и 8 нижней террасы (фото 67; 70), и на камнях №8, №19, №50, №99, №123 горы Кичикдаш (фото 66). На большинстве этих серповидных лодок схематически изображено более 40 человек. По манере изображения и технике гобустанские лодки несколько отличаются от лодок северных и восточных регионов мира. К одним из самых ранних и интересных изображений лодок можно отнести рисунок на скале, находящейся за пещерой Ана-зага (рис. 50). Особого внимания заслуживает барельефное изображение камышовой ладьи на камне №29 (северная сторона), где художник использовал естественный выступ скалы (фото 71). По технике выполнения это изображение можно отнести к одному из самых ранних петроглифов. Изображения камышовых лодок широко известны нам по прилегающим к Средиземному морю областям от Двуречья, Египта, берегов нынешних Сирии, Ливана и Израиля до Кипра, Крита, Корфу, Мальты, Итатии, Сардинии, Ливии, Алжира и за Гибралтаром с атлантического побережья Марокко. Реалистически выполненные рельефные изображения камышовых судов с солнцем на палубе, обнаруженные на финикийском сосуде, найденном под водой в древнем финикийском порту Кадис на атлантическом берегу Испании, имеют некоторое сходство с Гобустанскими солнечными ладьями.

Изображения древних судов Египта и Алжирской Сахары подобного типа датируются VII-V тыс. до н.э. Они встречаются в пустынных областях Египта между долиной Нила и Красным морем [187, 256; 290, 185,]. Тысячи километров отделяют западный Прикаспий от Египта, Индии, долины Нила и берегов Красного моря, но представление о солнечных ладьях дошло и до дате-ких северных племен.

Интересно сходство наскальных изображений судов Скандинавии с Гобустанскими [305, 366, 367, 368; 291. 60-63]. Солнце на ладьях из Богуслена в Швеции и Гобустана "плывет" на лодках, как в древнеегипетском мифе. О больших судах, изготовленных из камышаторы, нам известно из археологических материалов с острова Пасхи.

Свидетельством этому является статуя с изображением судна из тоторы, которая относится к раннему периоду острова Пасхи [290, 150].

Смысл наскатных изображений судов исследователи-ученые трактуют по-разному. Одни считают, что изображения лодок были связаны с хозяйственной деятельностью древних гобустанцев - рыболовством, и в подтверждение своей мысли указывают на обнаруженные в культурных слоях материалы-грузила, шила для изготовления рыболовных сетей, кости рыб [169, 55]. Другие связывают изображение солнечной ладьи с культовыми представлениями. Они считают, что, по убеждениям древних людей, души людей, павших в честь божества солнца, отправлялись на ладьях в загробный мир [152, 61-74]. Третьи связывают эти ладьи с солярным мифом [203, 38-39].

С одной стороны, появление таких композиций могло быть связано с идеями культа предков. В хунно-сарматское время изображения с погребением в ладье в устье Цагаангола в Монголии являлись довольно частым сюжетом [129, 60, 3-166]. Процесии лодок на наскальных изображениях протянулись от Байкала до Белого моря и Балтики, от Скандинавии к лодинастическому и раннединастическому Египту, к погребальным ладьям фараонов.

С другой стороны, имеющиеся археологические свидетельства о рыбном промысле в первобытную эпоху в прикаспийской зоне подтверждаю! точку зрения о развитом рыболовстве [169, 55]. Однако, к сожалению, археологические материалы, особенно находки различных типов каменных фузил, которые указывают на характер и технические приемы лова, крайне фрагментарны. Этнографические данные показывают, что добывание рыбы наряду со специализированными способами производилось также и с помощью копий, дротиков с бечевой, т.е. орудий, предназначенных, прежде всего, для сухопутной охоты [42. 144,145]. Не исключено и использование тяжелых грузил для установки верш, плетеных из прутьев и камыша [100, 51].

Таким образом, в древности ладьи использовались, в первую очередь, для хозяйственных целей - рыболовной охоты. Но не надо исключать и кульгово-семантический смысл изображений лодок, которые являлись одними из самых важных средств передвижения в экономической жизни гобустанских охотников (учитывая то, что Гобустан являлся прикаспийской территорией).

Отдельную и незначительную группу представляют изображения повозок. Самые ранние изображения колесниц нам известны с Ура и раннединастического Аккада. Они изображены на цилиндрических печатях из Урука, на керамике из Хафадже и Суз [210, 203. 224-225,231]. Схематические рисунки солнца на колесах, так называемые "солярные колесницы", были обнаружены в Скандинавии, Монголии, в Средней Азии, на Кавказе, иод

Новгородом и в Туве [203, 59]. История появления повозок на территории Азербайджана начинается с эпохи позднего энеолита [2, 175; 15, 133]. Они являлись необходимым средством передвижения в хозяйственной жизни племен эпохи бронзы и раннего железа. Об этом свидетельствует множество моделей глиняных колес, обнаруженных на территории Азербайджана в разных поселениях эпохи бронзы [246, 53; 2, 139-140; 15, 175]. Наскальные изображения повозок неоднократно зафиксированы в Нахчеване на горе Гемигая; в Гобустане же найдено всего одно единственное изображение (рис. 52). Но кроме того, в Гобустане было обнаружено каменное колесо. Судя по наскальным изображениям повозок Гемигая и Гобустана, а также по рисункам на полихромно-расписной керамике из приурмийских поселений, отметим, что в эпоху бронзы лошадь и бык использовались как основная тягловая сила, что говорит об интенсивном использовании повозок. Наиболее характерный образец повозок представлен в наскальной коллекции Гемигая. Так, например, на камнях №76 и №77 [237, 18(1), 22, стр.46-47], [Таблица № VI] изображена пара лежащих друг к другу спинами животных, профильно не детализированных. Вдоль их спин находится длинная полоса, видимо, изображающая оглоблю. Позади них выбиты два круга - колеса без спиц. Колеса соединены короткой полосой - осью. Другой вариант - повозка, запряженная одним животным [там же].

Несколько иное изображение повозки можно встретить на камне №55 (рис. 52) на горе Джингирдаг в Гобустане, который датируется поздними веками II тыс. до н.э. Эти повозки имеют некоторое сходство с наскальными изображениями колесниц Монголии [Таблица № VI] [129, 59-90, рис.24, 75 23, 162, 159-198]. Они, в основном, относятся к эпохе развитой бронзы [129, 59-90] и по конструкции похожи на самые древние колесницы - месопотамские. Археологи предполагают, что 3 тысячи лет назад эти огромные ближневосточные деревянные колесницы, пройдя через Алтайские горы, распространились по всей Центральной Азии [127, 43]. Вероятно, таким же образом они распространились на территории Азербайджана.

Изображения повозок на Гемигая имеют удивительное сходство с раинеброшовыми петроглифами Вал Камоники (Италия), местности Фоппе ди Патро [277, 17, рис.22] (таблица VI), с алтайскими колесницами из Чаганки (Кара-Оюк) [211, стр.57-63. рис.5], Саянскою каньона Енисея, Сыын-Чурек Тувы, у подножия юры Устю-Мозаги [75, 41,47,52,61].

Ученые по-разному трактуют изображения повозок. Одни видят в них культовую пахоту или езду на колесницах [216, 2771. Другие считают их календарями земледельца [там же, 279]. Изображение повозок в высокогорных и недоступных для них местах Азербайджана исследователи объясняют тем, что в период бронзы "арба" являлась одним из важных средств передвижения в Нахчеване, и поэтому древние жители этих мест

изображали повозки, которые использовались в равнинных зонах [15, 176; 252, 24-29, 3-210]. Кроме того, изображение повозок в высокогорных местах связано и с древними поверьями о солнечных колесницах [15, 176].

II.1.6. ЗНАКИ И ТАМГИ

Многолетнее исследование древней религиозной символики имеет большие традиции. Значение таких древних символов, как круг, свастика, крест, треугольник давно уже исследовано. Они распространены по всему миру и имеют одно и то же значение: огонь, солнце, вода, жизнь, земля. Но многие древние знаки Гобустана еще не привлекли внимания исследователей. Таковы, например, предполагаемые женские знаки.

Они были обнаружены в коллекции Шонгар-4 на камнях № 1, 2, 3, 4 [170, 98-100]. Поводом для данного исследования послужила находка на нижней террасе горы Беюкдаш на северной стороне от камня № 8 (фото 72; 73). Над изображением корабля выгравирован знак, схожий с датированными рисунками из французских пещер Абри Селье (ориньяк I) и Ла Фераси (ориньяк II), где символически переданы женские половые признаки [78, рис.590, 372; 5, 37, рис.5]. Относящиеся к более древнему типу изображений выгравированные женские половые знаки нам известны из немногочисленных верхнепалеолитических местонахождений: Комбарель, Ар-си-сюр-Кюр, Пергопссе, Гаргас, Бедейак [78, 370]. На наскальных изображениях Монголии в горной местности Дэлгэр-Мурена и в долине реки Тес можно встретить аналогичные знаки, называемые местным населением копытами, которые трактуются исследователями как анатомический орган плодородия [23, 163, 174, 197], (рис. 53). Изображения женских половых знаков встречаются также на наскальных изображениях Боливии, Калифорнии (США), Санта-Круз (Аргентина) [269, 74-76]. К этой группе изображений смело можно причислить и Гобустанские женские знаки. Сюда относятся также и памятники искусства матых форм, обнаруженные при раскопках стоянки Кяниза на верхней террасе горы Беюкдаш, - стилизованные скульптурные изображения женского полового знака, вырезанные из камня. [166, 92-95], (фото 57). Во многом идентичные изображения подобного рода найдены также в России на палеолитической стоянке Костенки [78, рис.592, 373].

К числу древних знаков Гобустана можно причислить знаки круга, полукруга и лунку, чашечное углубление. В религиях Древнего Востока, особенно в древней и позднейшей индуистской религии, а также в семантике культовых изображений древнего Китая такие углубления связаны с культом плодородия Матери Земли. Это символ ее рождающего чрева, материнской утробы, которая дает начало всей жизни [131, табл.26 № 608, табл.27 №635].

В древней Индии чашечные углубления связывали с символом материнской утробы, причем некоторые из них исследователи относят к периоду нижнего палеолита, датируя эпохой мустье [281, 19]. Имеются также изображения, где углубления выполнены с использованием естественной трещины камня, что, несомненно, указывает на знак вульвы. Данные знаки археологи связывают с обожествлением, поклонением и даже с культовыми актами, отмечая, что это широко распространенные сюжеты в индоевропейской мифологии [279, 127-128].

Таких чашечных углублений в Гобустане много (на нижней и верхних террасах горы Беюкдаш, на горах Кичикдаш и Джингирдаг). Исследователи придерживаются мнения, что в Гобустане такие чашечные углубления предназначались для ритуальных целей, жертвоприношений (нижняя терраса горы Беюкдаш, камни №21, 25) и для собирания воды. Учитывая отсутствие пресной воды в Гобустане, мы не исключаем и эту версию. Можно также предположить, что некоторые из чашечных углублений являлись культовыми и использовались для приготвления краски.

Круг имеет другое значение - солярное, связанное с идеей оживительной силе солнца [102, №3]. Образы в форме круга и полукруга, множество раз повторяющиеся в искусстве палеолита и более поздних эпох, имеют космическую солярную или лупарную семантику. Среди наскальных изображений Азербайджана имеется достаточно таких знаков. К востоку и к юго-востоку от поселения Фируз-2 на горе Кичикдаш в Гобустане между камнями №18, 19, 20, 97, 98, 99, образующими замкнутое пространство, обнаружены следы поклонения быку, солнцу и огню [249, 144-148], (фото 74). На восточной части камня №97 зарегистрировано более 20 солярных знаков в виде кругов с несколькими кружочками внутри (друг в друге). 6 из них находились над уровнем земли, а остальные под землей, на уровне культурного слоя. Здесь были обнаружены остатки очага и материальной культуры (фрагменты керамики и другие материалы) эпохи позднего неолита и ранней бронзы [257, 92]. Сравнивая выпуклые рисунки кругов с изображениями на керамической посуде Азербайджана, Грузии и Дагестана археологи прослеживают следы раннего этапа Кура-Аракской культуры [249, 144-148; 87-а, 481].

Гобустанские солярные знаки по технике выполнения и по стилю имеют некоторую близость со знаками на менгирах в Ирландии и на скалах в Шотландии [305, рис.366, 367, 3681, (фото 74 б)]. Подобные аналогии солярных знаков встречаются и в Сакачи-Аляне (Нижний Амур) [74, 155], (рис. 54). На Гсмигая обнаружен очень интересный рисунок, где среди танцующих человечков изображен солярный знак - маленький круг с лучами. Археологи связывают эту сцену с праздником культа плодородия [15, 175].

В свою очередь, спиратygую и криволинейную орнаментку археологи считают характерным признаком позднего этапа неолитической культуры. Эта орнаментка широко распространена в этнографических культурах Тихого океана [134, 112-122] и у нижнеамурских племен [74, 155]. Столь же неожиданные и вместе с тем близкие азербайджанским петроглифам аналогии имеются и на австралийском материке [95, 317; 199, 123-128]. Знак круга с лучами встречается на горе Джингидаг, на надгробных камнях у подножия горы Бeюкдаш [246, 94], (рис. 55 б) пира Софи-Новруз-баба. Спиральная орнаментка керамики, обнаруженной на курганах и захоронениях побережья Гянджачая, села Гушчу, в окрестности Киликдага, и древних украшений эпохи средней и поздней бронзы Азербайджана [55, табл.11,10; XXII, I; 49, 136, фиг.5, №88 (1/8); 50, 27-41; 51, инв.№7721 к инв. №961, IV табл.] тесно перекликается с наскальными изображениями спиралей на камнях №19а, 22, 242 па Гемигая [237; 254, 158, 160,2161, (рис. 56 а, б, в).

Другой важнейший знаковый сюжет наших петроглифов - зигзаги, символизирующие дождь, воду. Большой интерес представляет зигзагообразная гравировка па камне №29 на верхней террасе горы Бeюкдаш. Она, по-видимому, символизирует небесную воду, проливающуюся па землю. Изображение охотника, которое относится предположительно к эпохе верхнего палеолита, пересекает символ дождя. Таким образом, с уверенностью можно предположить, что изображение дождя является более ранним рисунком, нежели охотника. Возможно даже, что эти изображения относятся к одному временному периоду. Но важно соблюдать хронологическое соотношение этих рисунков.

Немаловажный интерес с точки зрения палеолитической сущности представляет зигзагообразный рисунок на указанном камне №29, выгравированный под изображением лодки. Первобытный художник, вероятно, хотел изобразить волны. Наскальная композиция па камне №29, скорее всего, носит повествовательный характер. Аналогичную криволинейную орнаментку можно встретить в искусстве матых форм. В фондах Гобустанского заповедника под инвентарным №2467, 2488 хранятся 2 небольших камня из гальки, обнаруженных в пещере Ана-зага в 1977 году (фото 75), отдельный камень из ракушечника с зигзагообразным рисунком под инвентарным №1479 (по полевой книге №1095), обнаруженный на глубине 2,55-2,65 м в убежище Кяниза(1975 год) (фото 76-а). На этих камнях выгравированы зигзагообразные рисунки, схожие с аналогичными наскальными зигзагообразными изображениями с коллекции горы Шонгардаг (фото 77). Зигзагообразные элементы - знаки в виде миндалевидных фигур - заштрихованы внутри пересекающимися линиями в сетку. Данные зигзагообразные рисунки имеют сходство с произведениями

искусства на кости первого культурного слоя со стоянки Костенки 1 [1138, 57, 59], а также с орнаментальными украшениями на костях из Павловской стоянки в Прджемости (Моравия) [78, 714], (фото-76 б, в). Такого рода знаки археологи называют "елкообразными фигурами". Они встречаются в палеолитических пещерах Хойт-Цэнхэрийн-агуй Монголии и пещерах Франко-Кантабрийской области [129, 28, рис.6]. Часто эти знаки встречаются в сочетании с треугольниками, клавиформами, с женскими и мужскими знаками, в комбинации с изображением животного на стенах палеолитических пещер Евразии [там же, 29], (рис. 57-а,б).

Таким образом, "елкообразные" изображения в коллекциях Гобустана и Шопгардаг в какой-то мере близки другим памятникам палеолитического времени [185, 24-33; 192, 62-65; 266, 18]. Сходство и одинаковое смысловое выражение наскальных изображений в разных концах Европы и Азии свидетельствует об одном и том же уровне развития. Зигзагообразные знаки являются широко распространенным сюжетом на расписной керамике эпохи неолита и бронзы Азербайджана - Кызылбурун, Кюльтепе II [12, №1], [55, т.т.XVI, 3; XVII,35; 49, 136, №82 (1-8); 82, XIV табл.], (рис. 58 а, б, в, г). К этой группе петроглифов можно отнести и изображение сети на верхней террасе Бююкдаша в пещере Овчулар на камнях № 45 и 33 и па камне №9 нижней террасы горы Бююкдаш, хотя они могут иметь различное смысловое значение.

В этой связи особое значение приобретает некоторое сходство Ленских зигзагообразных петроглифов [131, 83 табл. №XIX] и предмета из песчаника с нарезным орнаментом с Оленестровского могильника в Карелии [53, рис. 10] с Гобустанскими памятниками (с наскальными изображениями на камне №9 горы Шонгар (фото 77) и с 2 небольшими камнями из гатьки под №2467, 2488, обнаруженными в пещере Апа-зага верхней террасы горы Бююкдаш (фото 75 а, б). Орнамент в виде спирали, зигзага, кривой и волнистой линии распространен от Филиппин через Формозу, Индонезию всюду до Океании и Австралии включительно [220, 573]. Спиралевидные изображения встречаются на наскальных изображениях Гемигая в Нахчеване и датируются исследователями эпохой неолита и бронзы [236, 35].

Изображения знаков и тамг Гобустана и Гемигая в Нахчеване были исследованы и подразделены на 21 группу [251, 8-9]. Согласно установившейся традиции считалось, что древнейшие знаки и тамги Гобустана относятся к периоду средневековья, но, выделив аналоги этим тамгам среди мезолитических памятников Монголии, удалось обнаружить их сходство. Логически напрашивается вывод о более древнем происхождении некоторых изображений тамг Гобустана.

Знаки креста и крестобразные изображения представляют ценный материал для исследования. В Гобустане в пещере Ана-зага на камне №31

[68; 250, 19-21], (фото 78), на горе Джингирдаг на камне №35 представлены знаки свастики (фото 79). Знаки креста можно встретить на нижней террасе горы Бююкдаш на камне №16 около римской надписи (фото 80). Эти знаки перекликаются со знаками свастики на керамике эпохи поздней бронзы и раннего железа с курганов №15, 16, 18 близ ущелья Люлели, с курганов №2/9, №4/18 к юго-западу от Ханлара на правом берегу Гянджачай, с кургана №1-3 к западу от Ханлара близ Топалгасанли на левом берегу реки Гянджачай [55, табл. XVI, XVIII, XIX, 112, 114, 115], (рис. 59 (1-7)), на украшениях - асма, обнаруженных в каменном захоронении (Даш гуту) эпохи бронзы Кедабекского района [241, 113], (рис. 60-а), на керамике эпохи неолита и бронзы Нахчевана [2, 307(15)], (рис. 60-б) с поселения Сарытепе Казахского района, Килик-дага [57, 84а, фиг.1., д.101, фиг. 1.203; 55, табл. XVII (II, 16, 17, 31), III (26), XVI (2)].

Изображение знака свастики в круге зарегистрировано на Гемигая в Нахчеване [237, рис. №7], (рис. 61). Многие исследователи видят в знаках свастики и креста символ солнца. Скипетр древнего солнечного божества греков Аполлона, молот бога северных народов Тора, символ ассиро-вавилонского бога Ану имели форму креста. Египтяне считали крест "символом бессмертия, связанного с вечностью солнца, которое умирает и неизменно возрождается" [172, 196-202]. Сочетание знака свастики с изображениями людей или животных, как, например, изображение сцены охоты на сосуде, обнаруженном к северу от Ханлара, археологи рассматривают как религиозно-магическое осмысление этой композиции [57, 84а, фиг.1., д. 101, фиг. 1.203; 141, 87-97].

В Гобустане имеется много интересных изображений животных в сочетании с крестом или свастикой (гора Бююкдаш, нижняя терраса, камень № 201а; гора Джингирдаг-Язылы-тепе, камень № 59, 47) (рис. 62; 63-а,б). Интересные знаки, причем очень схожие, выполнены в Гобустане (Холм Язылы, камень №47 - западная сторона) [69, 5-347] и на Гемигая (камень №143) [254, 193], (рис. 64 а, б; фото 81).

Возможно, что многие из самых ранних памятников наскального искусства Азербайджана (в частности, Гобустана) представляли собой изобразительные знаки - "signs icons" [284, 391; 109]. Так можно истолковать, например, ранние изображения охотничьей пиктографии, изображающие, в частности, следы ног [83, 408-418; 202], [260, 2-19]. Сохранилось поверье, согласно которому здесь остался "след имама Али". Этот камень впоследствии был назван местным населением Али-аягы (фото 82). Аналогичное углубление в виде следа на камне можно встретить среди культовых камней в Каргополье в районе русского Севера. Согласно легенде, здесь проходил "Иисус Христос или какой-то святой". Почитание этих камней продолжается до настоящего времени [215, 57-65]. В Монголии

зарегистрировано и взято на учет 22 аналогичных знака следа ноги [23, 197]. Среди австралийских петроглифов и на ритуальных предметах встречаются изображения стоп человека [289]. Аналогичное изображение стопы человека на футляре из коры магического костяного острия от "порчи" хранится в Музее антропологии и этнографии в Петербурге (коллекция № 921-79) [94].

Ярко выраженной особенностью в тематике наскального искусства Азербайджана являются тамги. По всей вероятности, эти сюжеты зародились в конце плейстоцена и раннего голоцена, в период существенных изменений в материальной культуре. Аналогичные тамги на плитах и скалах Восточной (местность Аршан-хад) и Южной Монголии (местность Цагаан-айриге) являются основными типами знаков эпохи мезолита. Археологи находят им аналоги среди древнейших китайских пиктограмм и графических изображений. [129, 31, 32, рис.7]. Логично допустить, что в Азербайджане эти знаки являются тотемными знаками племени и рода. На караванном пути у подножия горы Джингирдаг есть скала Дамгальдаш (камень №123) со своеобразными знаками (фото 83; 84). Что интересно, точно такие тамги, но выполненные металлическим инструментом встречаются на стенах Гарачи - каравая - сарая (фото 85; 86) и в наскальной коллекции горы Шонгар, на кладбище у подножия горы Бююкдаш (фото 87; 88), на верхней террасе горы Бююкдаш на камне №52 и на надгробных камнях некоторых пиров на территории Гобустапа (пиры Гара-атлы, Софи Новруз-баба, Софи Гамид) [247, 93-103]. Немаловажное значение имеют аналогичные изображения в Субуктуе в Забайкалье [28, 42.рис.68], (рис. 65), а также встречаются на среднеазиатских наскальных изображениях в коллекции Тамгалы (Казахстан), в Зараут-Камаре (Узбекистан) и на стенах грота Шахты в Таджикистане. Нижнюю дату Зараут-Камара и фота Шахты исследователи относят к эпохе мезолита [200, 74].

Обычно такие знаковые камни встречаются на караванных и торговых путях. Аналогичный камень можно встретить в Перу [269, 29], в Монголии среди мезолитических памятников Аршан-хада (Восточная Монголия) [129, 31; 127, стр.641. Интересные аналогии гобустанским тамгам можно найти среди наскальных изображений Шри-Ланки [282, 341, рис.2-е] и Кении [283, 33-47, 36, 3-358, рис.2iv], (рис. 66 а, б). Археологи отмечают эти изображения как знаки собственности и предполагают, что они в некотором роде могли играть роль подписей. Данные знаки при скудости или отсутствии письменных свидетельств тамги могут стать незаменимым источником, указав пути расселения или передвижения племен или этнических групп [129, 115-117]. Заметим, что в Монголии среди основных знаков эпохи мезолита имеются аналогичные гобустанским тамгам. В этой связи предположения археологов наводят на размышления о путях передвижения ранних охотников западного побережья Каспийского моря.

Известны и наскальные изображения лабиринта: прямоугольные и круглые изображения с геометризованным орнаментом внутри. Например, в Гобустапе на камне №23, 99 на верхней террасе горы Беюкдаш (рис. 67 а, б), на камне №1 (7, 12) горы Джингирдаг (рис. 67 в), на Гемигая на камне №117, 118 (рис. 68 а, б) и на мегалитических камнях Абшсрона [16, 31] (рис. 56). Изображения в виде прямоугольников довольно часто встречаются в эпоху средневековья на камнях и кирпичах архитектурных памятников Северного Кавказа и Дагестана. Некоторые авторы называют их лабиринтами [22, 105; 171, 901]. Другие считают, что смысл этих изображений древнерелигиозный, к примеру, на каменном полу святилища Гявургала нанесены такого рода магические изображения. Позже они постепенно приобретают игровой смысл [267, 170-173]. Схожие изображения встречаются на каменном полу пещеры Абдат-дамы недалеко от селения Гушчу Шемахинского района [247, 93-103], на западе Нового Южного Уэльса, где лабиринт сочетается с изображением следов животных, сцен охоты и ритуальных танцев [301, 115]. Очень интересные перламутровые раковины, орнаментированные изображением лабиринта, применялись в обрядах посвящения на крайнем западе Австралии. К ним относились как к чему-то священному и их надевали только мужчины, прошедшие обряд посвящения. Эти раковины распространялись по всей Австралии путем межплеменного обмена. Их применяли для вызывания дождя, а также в любовной магии [93, 275-296]. Изображения лабиринта нам известны на верхнепалеолитических изделиях из Мезина [4]. Мотив лабиринта В.Р.Кабо связывал с религиозно - магическими представлениями. Он предполагал, что пещеры палеолитического человека были таинственными подземными святилищами, и подземный лабиринт ассоциировался с путем тотемических предков [93, 275-296]. Изображения лабиринта встречаются и в малленскую эпоху, затем позднее в неолите, энеолите, в эпоху бронзы до средневековья. Они широко были распространены в Средиземноморье и на Кавказе, в Восточной Азии, в Перу.

Очевидно, что ранние этапы наскального искусства Азербайджана характеризуются своеобразными стилями, которые мы рассматривали выше. Их различия характеризуются разнообразием репертуара антропоморфных образов, образами животных и их жизненно-природного ареала и, наконец, хозяйственно-бытовыми и духовными сюжетами из жизни местных племен. Основной же вывод заключается в том, что культурно-исторический процесс в Азербайджане, отраженный в петроглифах, оказывается несравненно более богатым и сложным, чем это казалось ранее.

II.2. ТЕХНИКА ВЫПОЛНЕНИЯ НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Техника выполнения произведений наскального искусства является одним из важных и определяющих факторов для датировки. Научно-обоснованную классификацию, точный и детальный анализ техники петроглифов одним из первых дал Г.Фламан в результате многолетнего изучения петроглифов Северной Африки и Сахары. Он установил наличие двух основных типов: врезанные изображения с отшлифованной контурной линией и петроглифы, выбитые в виде пунктирной линии. Петроглифы он разделил на 3 стиля: натуралистические, полусхематические и схематические. И установил, что натуралистические и полусхематические рисунки выполнены в технике глубокого вреза [299].

Для выполнения наскальных изображений Гобустана с глубоким прорезом первобытными художниками использовались грубые режущие и ударные орудия труда. Такие каменные орудия были найдены на стоянках Фируз-2, Гаяалты, в подскальном убежище №7 горы Кичикдаш, на стоянке Окюзляр, Кяниза. Это скребки, ударники, отбойники, орудия из гальки и кремня для выбивания рисунков [159, 8-11; 160, 4-10; 164, 92-94]. На стоянке Кяниза обнаружены ударники с острыми краями, затупленными при нанесении рисунков на скалах [160, 4-10]. Самые древние рисунки выполнялись техникой выбивания по скале камнем и глубокого вреза, как, например, изображение быков на камнях № 64 и № 65 верхней террасы горы Беюкдаш (фото 28; 29). Этой техникой фигуры животных обычно вырисовывались врезными линиями, представляющими бороздку длиной от 5 до 20-ти мм и шириной от 10 до 30 мм, то есть заостренным предметом путем вреза углублялись контурные линии [61, 304]. К этой технике рисунков также можно отнести предполагаемое изображение женского знака на нижней террасе горы Беюкдаш.

Следующий тип петроглифов - изображения женщин и мужчин, выполненные в виде утопленного барельефа, как, например, на камне №29 (южная и северная сторона) верхней террасы горы Беюкдаш или на камне №49 горы Кичикдаш, которые вначале выбивались, а затем протирались. Интересный материал для изучения техники выполнения наскальных рисунков представляют изображения женщин на камне №48 из пещеры Едди гезель верхней террасы горы Беюкдаш (фото 60) и изображения лодок на камне №8 (фото 70) нижней террасы горы Беюкдаш. По мнению археологов, по технике выполнения изображения лодок стоят значительно выше... В них чувствуется уверенная искусная рука и, главное, более совершенный инструмент [38 .229].

Другая техника - выбивание точечным методом - представлена изображением быка на камне №159 нижней террасы горы Беюкдаш (рис. 6). Бык представлен в позе прыжка или чем-то разъяренный.

В Гобустане встречается и комбинированная техника. В качестве примера можно привести изображение лодки, выполненное на камне №29 (северная сторона) - это комбинация выгравированного изображения с использованием естественного рельефа скалы (фото 71). Нижняя часть ладьи выполнена контурной линией, которая углублена путем вреза заостренным предметом, а верхняя часть дана с использованием естественной неровности и выступа скальной поверхности одной из стен пещеры. Нам известно изображение быка на камне №32 верхней террасы горы Беюкдаш (рис. 5), где тоже использован естественный рельеф камня, а также изображение козла, где древний художник использовал незначительный выступ камня, сделав его контур врезной линией [68, 18]. Таких примеров в мире множество. Это является свидетельством развитого художественного воображения первобытного художника. Он часто использует неровности и бугры, но в то же время не обрабатывает скальную поверхность для получения рельефного изображения. Надо особо подчеркнуть палеолитическую сущность изображений (в некоторых случаях даже ориньякский возраст), где палеолитический художник использовал естественные рельефы, выступы и впадины на стенах пещер. Такой техникой была выполнена голова лошади в пещере Руфиньяк, задняя часть лошади в Фонде-Гом и бизон в Кастильо [5, 11]. Некоторые археологи придерживаются мнения, что самыми древними изображениями являются наскальные рисунки с использованием естественной скальной поверхности [78, 321]. Таким образом, можно предположить возраст изображения лодки на камне №29 (северная сторона) на верхней террасе горы Беюкдаш верхнепалеолитическим периодом. В изображении на камне №25 горы Джипгирдаг (рис. 69), относящемся к более позднему периоду, представлена сцена жертвоприношения, где художник использовал чашечные углубления.

Особую группу представляют крашенные охрой петроглифы Гобустана. Так, например, шедевром живописи можно назвать наскальное изображение на камне №24-а верхней террасы горы Беюкдаш (рис. 3) [262, 28-29]. Древний художник красной охрой изобразил, как леопард преследует пятнистого оленя. В коллекции Гаяалты на камне №11 имеются изображения быка и теленка, на которых обнаружены остатки краски [167, 102]. На камнях №112 и №116 нижней террасы горы Беюкдаш встречаются остатки охры (фото 89; 90). Археологи предполагают, что многие рисунки в Гобустане были закрасненными [Там же, 102]. Австралийцы, чтобы получить краситель, на плоском камне в чашечных углублениях растирали в порошок комья красящего вещества (фото 91 а), [78, 332]. В Гобустане обнаружено очень

много чашечных углублений рядом с пещерами и наскальными изображениями. Вероятно, что первобытные охотники Гобустана пользовались подобной техникой (фото 91 б). В палеолитических пещерах Европы для окраски рисунков применялась железистая охра; из нее получали краски от желтой до коричневой [5, 10]. А в Венгрии были открыты верхнепалеолитические копи по добыче охры [78, 329]. На территории Большого Гобустана имеется множество нефтегазовых залежей. В некоторых местах в результате естественных выбросов нефти и газа на поверхности земли рассыпана масса окиси железа красноватого цвета. Возможно, в то время древние художники наблюдали подобные процессы и использовали окись железа для окраски рисунков.

Рисунок, выполненный техникой протирки нам известен с нижней террасы горы Бююкдаш на камне №239. Рисунки, выполненные путем процарапывания и вреза по всей вероятности металлическим инструментом, нам встречаются на скалах Гобустана и Гемигая.

Наскальные изображения неолита и бронзы па Гемигая высекались каменными орудиями. Сначала рисунки выбивались точечной техникой, а затем способом протирки углублялись контуры. Кроме этого на Гемигая имеются рисунки, выполненные техникой протирки [14, 104-108].

На некоторых мегалитических камнях Абшерона можно встретить барельефные изображения людей и животных (фото 92; 93). Многие изображения нанесены на вертикально стоящие плоские камни и выполнены трением или высечены примитивными орудиями из булыжника [27а, 85].

Таким образом, в наскальном искусстве Азербайджана исследователями-учеными были определены несколько видов техники выполнения - техника выбивки, протирки, вреза или процарапывания острым металлическим предметом, точечная техника, техника крашения [237, 71; 258, 5; 167, 99-103; 86, 91-98; 226, 68-71] и техника использования естественного рельефа скалы.

ГЛАВА III

ПЕРИОДИЗАЦИЯ НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Одним из самых важных и трудных вопросов, с которым сталкивается исследователь наскального искусства и на который он не всегда находит точный ответ, является проблема датировки, имеющая кардинальное значение для правильного определения места данного памятника в длинной цепи исторического развития. Стратиграфия отдельных камней с наскальными изображениями и культурных отложений, типологический анализ, а также помощь других наук - геологии, палеозоологии, палеоботаники и прочих, - позволяют иногда довольно правильно установить возраст изображений. Однако полученные данные имеют порою крайне приблизительный характер, оставляя вопрос об их абсолютной датировке открытым.

Существенные шаги в решении проблем датировки наскального искусства (в особенности палеолитического), были сделаны в работах и сводных монографиях Брейля [295], Грациози [303], Ламинг-Эмперер [296], и в особенности Леруа Гурана [297].

Вопрос хронологии требует специального рассмотрения. Для первобытной археологии наскальное искусство является важным источником для изучения представлений первобытных людей. Первобытная археология немыслима без таких научных дисциплин, как антропология, четвертичная геология, палеоботаника, палеогеография, остеология и ряда других наук. Но в последние годы в связи с бурным развитием физики, химии, биологии появились новые методы, новые возможности и новые пути связей археологии с естественными и точными науками.

В настоящее время для определения абсолютного возраста применяются такие способы, как датирование по ленточным глинам, споровопыльцевой анализ, радиоуглеродный, дендрохронологический, археомагнитный, термолюминесцентный и другие методы. В археологии хорошо разработаны методы относительной хронологии. Археологи могут, пользуясь формально-типологическим и стратиграфическим методами, безошибочно отнести какое-либо явление к тому или иному временному периоду (каменный, бронзовый или железный век). При определении относительного возраста наскальных рисунков, кроме стиля изображений, немаловажное значение имеет техника выбивки и патинизация. Следует отметить, что на международных научно-практических семинарах, проводимых при поддержке ЮНЕСКО в 2003-2004 годах в Казахстане и Узбекистане в урочищах Тамгалы, Кульджабасы и Сармышсае, успешно

использовались данные типизации поверхности камней и скал, которые явились одними из вспомогательных ориентиров в определении возраста рисунков. Во время X Всемирного Конгресса по наскальному искусству в Индии в декабре 2004 года в местности Бимбетка (Bhimbetka), Чамбал Вали (Chambal Valley) был продемонстрирован эффективный способ термолюминесцентного (thermoluminescent) датирования находок с культурных слоев (Прим.: из личных наблюдений и исследований автора).

Остановимся более подробно на периодизации образцов искусства палеолита. В I половине XX века во Франции, на основании эволюции археологических находок и появления новых типов орудий, верхний палеолит делили на 3 периода: ориньяк, солютре и мадлен. Д.Пейрони в своих трудах доказал [298, 9-10], что такое деление недостаточно отражает развитие палеолитических культур, и предложил несколько другое деление. В дальнейшем А.Леруа-Гуран на основе этих данных составил таблицу хронологии верхнего палеолита [таблица № VII].

Ориньяк включает две линии развития: ориньякскую и перигордскую, которые почти одновременно существовали в начале верхнего палеолита в Западной Европе. Для перигордского периода характерны кремневые пластинки с выпуклым ретушированным краем, которые называются остриями типа Шательперрон, костяные шилья и наконечники копий цилиндрической формы. Стоянка этой эпохи датируется радиоуглеродным методом 31, 690+250 и 31,550+400 лет до н.э.. Характерная стоянка Шательперрона в Европе - Арси-сюр-Кюр [36, 188-189, 285].

Надо отметить, что на горе Кичикдаш в убежище Гаяарасы были обнаружены верхнепалеолитические орудия труда и среди них ножи типа Шательперрон [168, 21; 165, 7-8; 137, Дело №1.], сегментовидные ножевые пластинки (инв.№5684-фондохранилище ГИХЗ) и призмовидные нуклеусы (инв.№ 5722, 6207 - фондохранилище ГИХЗ). Аналогичные нуклеусы были обнаружены на горе Кичикдаш на стоянке Джейранлар (инв.№814 - фондохранилище ГИХЗ), на горе Бююкдаш на стоянке Кяниза на глубине 3,8-4,2м (инв.№ 2018-3, 2006-2, 1799-1, 1760-4 - фондохранилище ГИХЗ).

Призмовидные нуклеусы, ножевидные кремневые пластины, костяные шилья являются характерными для эпохи верхнего палеолита [230, 58]. Ножевидные кремневые пластины были обнаружены также на горе Кичикдаш на стоянках Гая-арасы (инв.№ 5684, 5689, 5705) и Джейрандар (инв.№ 904, 905, 907). Как известно, индустрия изготовления многих орудий на пластинах появляется в начале верхнего палеолита [36, 194].

В этих же культурных слоях были обнаружены отдельные камни с рисунками. На стоянке Кяниза на глубине 4,3м были обнаружены камни с

изображением льва (инв. № 2049) и человека в набедренной повязке (инв. №2050).

Эти данные, основанные на дальнейших исследованиях и раскопках в подскальных убежищах и у подножия некоторых многослойно расписанных скал, позволяют нам пересмотреть хронологию Гобустана. До недавнего времени вопрос о более древнем происхождении ранних памятников Гобустана относился скорее к частным, а не к принципиальным вопросам.

Предварительная публикация по проблемам хронологии уже предпринималась, но в настоящее время она более тщательно исследуется. В результате получены совершенно новые данные по датировке рисунков. На сегодняшний день мы обладаем некоторыми возможностями дать полный и достаточно конкретный ответ на вопрос датировки в наскальном искусстве Азербайджана. Если произведения искусства малых форм в большинстве случаев хорошо датируются по археологическому слою, в котором они были обнаружены, то датировка наскальных изображений представляет большие трудности. Но в некоторых случаях можно определить датировку некоторых петроглифов Гобустана. Так, например, паскатыные изображения на стенах убежища Гаяарасы, расположенные на уровне культурного слоя, в котором был обнаружен верхнепалеолитический инвентарь [165, 7-8.] - ножи типа Шательперрон и отдельные камни с рисунками с этот слоя, можно предварительно датировать, как созданные 31,5 тыс. лет назад.

Кроме этого, чтобы ставить вопрос хронологии более конкретно, уместным будет напомнить о необходимости привлечения палеонтологического и геологического материала. Трансгрессии и рефессии Каспийского моря и имеющиеся материалы о возрасте окаменелых останков вымерших представителей верхнеплейстоценовой фауны помогают нам установить хронологию.

Датировки петроглифов Азербайджана имеют, как известно, условный, предварительный характер. Обычно изображения диких быков рассматриваются как относительно наиболее ранние группы изображений. Анализ изображений позволяет нам утверждать, что во многих случаях мы имеем дело с изображениями дикою быка-тура и сценами охоты на него. В ряде случаев исследователи считают возможным говорить не только об изображении тура, но и даже бизона. [163, 40-49,43].

Таким образом, полученные данные о предполагаемом времени обитания тура на прикаспийской территории Азербайджана позволяют нам использовать изображения дикого быка для датировки некоторых групп петроглифов. Эти находки могут послужить основанием для определения верхнего хронологического рубежа сюжетов с участием дикого быка. Мы можем несколько уточнить эти исходные данные и внести некоторые изменения в хронологию наскальных изображений за счет конкретного

анализа и учета современных ландшафтно-климатических условий в районах распространения наскальных изображений. Тем не менее, при датировке петроглифов остается проблемой фактор традиционности в изображении тех или иных исчезнувших или исчезающих животных.

Сопоставляя бинагадинскую фауну со списками видов из палеолитических пещер Палестины, Сирии и Ливана археологи предположительно датируют эпоху существования бинагадинских отложений культурой мустье и орипьяк [40, 157]. Если учесть предположение Э.Анати, что самые древние наскальные изображения Гобустана следует отнести к культуре ориньяк и солютре [278, 32, 60; 192, 292-294; 193; 194], то логически напрашиваются выводы о более древних датировках Гобустанских наскальных изображений, нежели те, которые считаются общепринятыми в существующей по данному вопросу в специальной литературе (в публикациях указывается конец верхнего палеолита - начало мезолита) [165, 7-8.].

Несомненно, обнаруженные верхнепалеолитические кремневые ножи со стоянки Гаяарасы [165, 7-8; 190, 25] дают нам основания еще раз подтвердить верхнепалеолитический возраст некоторых петроглифов на стенах стоянок Кяниза, верхней террасы горы Беюкдаш, стоянки Гаяарасы на горе Кичикдаш. Гравюры, вырезанные сначала легко, а затем более глубоко на известняковых стенах пещер Альтамиры, Гаргас, Труа Фрер, Горное де ла Пенья, Ла Грез, Пер-нон-Пер археологически датируют перигордской эпохой [5, 9-29]. Они несколько схожи с некоторыми Гобустанскими изображениями (изображение быков на камнях №29, 64, 65 верхней террасы горы Беюкдаш) (фото 12; 28; 29). Подобные гравюры постепенно переходят к настоящим барельефам, как изображение фигур из Лабаз ю, Лоссель, Фигье, Горж д'Анвер. Наряду с изображениями животных встречаются настоящие барельефы, изображающие человека, - перигордские из Лоссель. Анапошские, но только обратнбарельефные изображения людей встречаются в Гобустане на верхней террасе горы Беюкдаш (камень №29) и на Кичикдаше.

Для установления относительного возраста наскальных изображений принимаются во внимание любые условия. Так, например, поверхность камня или скалы, на которых выполнены изображения, со времени их нанесения претерпела различные изменения: патина, окисление, известковые натёки вместе с необработанной поверхностью скалы делают поверхность фигур однородной [294].

Изображения вымерших животных свидетельствуют о древности петроглифов. В некоторых убежищах Гобустана, таких как Ана-зага, Кяниза на горе Беюкдаш; Гаяарасы-1, Гаяарасы-2, Фируз-1, Фируз-2 на горе Кичикдаш наскальные изображения так или иначе связаны с архео-

логическим слоем. В этих случаях определение возраста будет абсолютно точным. Так, например, иногда в культурных слоях погребены обломки отдельных камней, покрытых изображениями. Следовательно, они предшествуют или одновременны образованию слоя. Известны отдельные камни и обломки с рисунками женщин, быков и кораблей, обнаруженные на уровне верхнепалеолитических кремневых ножей на стоянке Ана-зага, Гаяарасы, Гаяарасы-2, Джейранлар, Кяниза, и другими рисунками на 43 скалах, которые были степами этих стоянок. [168, 21]. Некоторые слои вышеперечисленных стоянок горы Кичикдаш и Беюкдаш, предположительно датированные перигордийским периодом верхнего палеолита [190, 25; 192, 292-294; 193; 194; 196, 62-65; 276, 18], содержали петроглифы на отдельных камнях точно такого же стиля, как и петроглифы на стенах этих пещер [137, дело № 1,2,3; 167, 99-103, рис.2.2; 163, 40-49,42]. Таким образом, напрашивается вывод, что эти изображения на отдельных камнях выполнены ранее культурного слоя, в котором они были обнаружены.

Случается также, что изображения на стенах перекрыты слоем морского песка, как, например, на поселении Джейраплар, находящемся в 500-600м к северу от поселения Фируз-1. Некоторые рисунки (быка, женщины, охотника и рыбы) были обнаружены ниже уровня морского песка (после раскопок до 1 метра, был обнаружен слой морского песка), что указывает, что в один исторический период уровень моря был ниже, в другой период уровень моря был на 118 м [192, 292-294] выше уровня мирового океана. Таким образом, петроглифы пещеры Джейраплар, как показывают результаты раскопок и инвентарь - верхнепалеолитическая индустрия - нуклеусы, трапеции, скребла, микропластинки, чопперы и прочее, можно предположительно [165, 7-8] отнести к перигордийскому периоду [137, дело №1, 2-14].

Скорее всего, основными причинами сложности датировки наскальных рисунков Гобустана является фрагментарность документальных свидетельств, дошедших до нас от этих отдаленных эпох. Но, с другой стороны, причиной такого положения является то, что отдаленные эпохи изучаются рядом различных наук недостаточно координировано. Для достижения максимально возможной точности в данной работе использован метод широкого комплексного изучения настоящих проблем на основе сведений различных дисциплин, таких как палеонтология, геология и других.

К проблеме датировки следует подойти несколько иначе, отказавшись от привычных подходов к ней и представлений. Предварительные публикации в виде заметок о датировке некоторых наскальных изображений Гобустана уже предпринималась [165, 7-84; 256, 96; 190,25; 192, 292-294; 193; 194; 196, 62-65; 276, 18]. В результате получены совершенно новые данные по датировке рисунков.

По своей преобладающей тематике наскальные изображения Азербайджана ведут нас к палеолиту, и это сближение выступит перед нами гораздо более ясным и обоснованным, если мы обратимся к стилистическим особенностям этих памятников. Чтобы понять развитие палеолитического искусства, прежде всего исследователи раскладывают находки в хронологическом порядке. Но художественные проявления невозможно рассортировать в том же порядке, что и каменные орудия, поэтому мы попытаемся ориентироваться на культурные группы, которые уже получили точную датировку.

С сожалением следует констатировать тот факт, что незавершенность работ по разработке схемы периодизации палеолитических памятников имеет печальное продолжение и в настоящее время. Подобная хронология стилей до сих пор не проделана. Вследствие этого мы попытаемся придерживаться схемы стилей западных исследователей.

Об ориньякском искусстве Герберт Клон писал: "...решающее в стиле этих произведений изобразительного искусства - это отсутствие глубины, это их одноплоскостность, безусловное спокойствие их на плоскости... Но самое важное - это глубоко и резко выведенный контур, который ничем не нарушается, обрисован твердо и крепко". Описывая одну из ориньякских фигур из "Paig non Paig" он говорит "изображение покоится в одной плоскости". Археолог считает, что "стиль ориньяка - это установка всего изображения на контур" [302].

Данные утверждения археологов о стиле ориньякских изображений до известной степени может быть отнесено и к некоторым наскальным изображениям Гобустана, именно к тем из них, в которых дана реалистическая трактовка образов.

Искусство наскальных изображений Азербайджана графически плоскостное. Изображения переданы силуэтами, сплошными или контурными. Перспектива и объем отсутствуют. Животные и птицы изображаются всегда сбоку (гора Беюкдаш, пещера Ана-зага). Соотношение фигур между собой производит условное впечатление - иногда животные и птицы изображаются с обратной ориентировкой друг к другу: головой вверх или вниз и т.д. Живо передающие характерные черты животных, эти плоскостные и реалистические изображения порой кажутся очень близкими к ориньякским изображениям, хотя в них чувствуется некоторая офубелость (камни № 64, 65 верхней террасы горы Беюкдаш). В подкрепление этой мысли можно привести несколько научных характеристик орипякского искусства. Стиль первой фазы развития палеолитического искусства (орипяк-солютре) в гравировке А.Брейль в 1906 году охарактеризовал широкими и глубокими бороздами, силуэты всегда показаны в профиль, а у животных большей частью присутствуют лишь две ноги [294, 370], [5, 9-29].

В свою очередь искусство эпохи мадлена показывает более высокую ступень: оно знает трехмерность, относительно сложные композиции, передает динамику, детали фигур [143, 1-32].

А.Леруа-Гуран, в свою очередь, анализируя памятники палеолитического искусства Запада, создал свою хронологию стилей [297].

Стиль I: Неумелые и фубые изображения головы животного и женские знаки пола (Кастане, Селье, Ла Ферраси). К этому стилю можно причислить изображения головы быка, обнаруженные на горе Шонгардаг1 (камень №1,4,5) (рис. 70), [170, 83,86,87] и на горе Кичикдаш, на отдельном камне в культурном слое Гаяарасы на уровне комплекса верхнепалеолитических кремневых ножей, на стоянках Окюзляр-2 и Кяниза верхней террасы горы Бююкдаш [167, 99-103,рис.2.2], а также предполагаемый женский знак пола, расположенный к северу от камня №8 нижней террасы горы Бююкдаш (фото 72; 73) и незаконченное изображение быка со вздыбленной холкой на шее на камне №9 (восточная сторона верхней террасы горы Бююкдаш) (рис. 70).

Стиль II: Характеризуется фигурами животных, изображенных в профиль. Они созданы линией шеи -спины, рога часто даются в фас. А человеческие фигуры (статуэтки и барельефы) представлены, как бы вписанные в ромб. К этому стилю относятся образцы Пер-нон-Пер, Ложери-От, Ла Ферраси, Виллендорфа, Долни-Вестонице, Лоссель, Ла Грез, Ла Мут, Ла Кроз а Гоптран, Шабо, Ле Фигье. К этому стилю можно отнести изображения па камне № 78 верхней террасы горы Бююкдаш (фото 60).

Стиль III: Изображения животных с растянутыми и огромными телами, ноги короткие, чаще выставлены вперед. Рога представлены в реальном видении. В этом стиле хорошо представлены четырехугольные (внутри как бы в клетку) и клавиформные знаки. К этой стилевой группе относятся стоянки Рок де Сер, Фурно-дю-Дьябль, Ляско, Фон де Гом, Ла Мут, Пеш Мерль, Гаргас, Альтамира, Кастильо, Пасьега, Рокамадур, Купьяк, Коваланас. К этому стилю предположительно можно отнести и изображение животного на камне №15 нижней террасы горы Бююкдаш (к сожалению, в 1950 году камень был взорван в строительных целях) [68, 264], учитывая технику выполнения рисунка (контур был выбит глубокой бороздкой), и на камне №112 верхней террасы горы Бююкдаш. Кроме этого, следует отметить, что клавиформные знаки являются частым сюжетом в Гобустане (рис. 71).

Стиль IV: Состоит из двух частей:

- древний, он соответствует среднему мадлену;
- поздний, ярко и четко представленный на отдельных камнях и плохо представленный в наскальном искусстве.

Все эти стили Леруа-Гурана вполне допустимы для Гобустанских палеолитических изображений.

Изучение в хронологической последовательности палеолитического искусства древнейшей истории Азербайджана является важным и сложным проблемным вопросом. Попытаемся ориентироваться на сравнении художественной манеры, композиции, темы исполнения тех культурных групп, которые уже получили точную датировку.

Сходство некоторых рисунков Азербайджана с хорошо изученными древними памятниками Европы по технике и стилю привлекают особый интерес. Такой пример можно наблюдать в художественном наследии Гобустана. Одними из древнейших изображений являются многочисленные изображения людей [68, 281, 230, 15, 226, 241; 257, 60, 65], в частности, женщин в профиль, традиционных для верхнего палеолита фигур (рис. 39). Эти рисунки в какой-то степени отражают некоторое сходство с каменными статуэтками, обнаруженными в культурном слое Кяниза в Гобустане (фото 56-6), [166, 92-95] и имеют аналогичные сходства с папеолитическими Венерами из Мезина [145, 200, 194, 2031, (фото 57-а, б), Европы, Мадленских пещер Пипдаля, Нио (фото 58-6; 59) и статуэтками из Костепок, села Мачьта близ Иркутска (фото 59, 58). А.П.Окладников, исследуя изображения человека палеолитической эпохи, приходит к выводу, что женские образы появляются в раннем периоде верхнего палеолита, а мужчина в искусстве палеолита датируется мадленом. В основном, это "гравированные изображения в сложных широмождениях разновременных переслаивающихся рисунков животных" [133, 80]. Характерный образец таких фигур - ранних охотников на камне №29 верхней террасы горы Бююкдаш (рис. 71; фото 12; 13; 14; 15).

Кроме того, палеолитическую сущность вышеуказанных рисунков могут подтвердить отдельные камни с рисунками женщин, охотников, быков и кораблей, обнаруженные на уровне верхнепалеолитических кремневых ножей па стоянке "Ана-зага", "Кяниза", "Гаяарасы", "Гаяарасы-2", "Джейранлар" и рисунками на 43 скалах, которые были стенами этих стоянок [168, 21], (рис. 72- а,б; фото 98 (13-14); 57). Немаловажным фактором, определяющим возраст женских наскальных изображений были обнаруженные на стоянке "Кяниза" фрагменты женских статуэток из камня [166, 92-95], схожих со статуэтками из разных палеолитических памятников Европы (фото 56; 57-6, в; 58; 59). В этих статуэтках и изображениях женщин прослеживаются верхпепатеолитические черты. Изображения женщин и некоторых быков датируются на основе находок из культурного слоя на одном уровне с изображением головы быка наиболее ранней индустрии верхнею палеолита - "шательперронского ножа".

Следует отметить, что особенности палеолитических датировок изображений людей, в связи с обнаруженными археологическими следами учтены по публикациям Дж.Рустамова и других зарубежных ученых и

дополнены мною в сравнении с мировыми аналогами палеолита. Дальнейшие исследования, очевидно, позволят более уверенно ответить на этот вопрос.

Ряд данных позволяет сближать Гобустан с известными палеолитическими памятниками Западной и Центральной Европы, но, несмотря на некоторые черты общности с европейскими образцами, они обладают своими специфическими особенностями. Интересный образец для решения проблемы датировки в более позднем периоде Гобустана представляет перевернутое изображение козла на горе Джингирдаг (фото 95). Это означает, что валун находился выше. Таким образом, изображения людей на этом камне были выполнены позже.

Кроме того, наскальные изображения Азербайджана, находящиеся в разных районах обладают также и некоторыми специфическими стилизованными чертами, характерными только для этого места. По мере продвижения от Гобустана к западным районам (Кельбаджары, Гемигая, Сюник и Гегам) и к северо-востоку (Абшерон) (рис. 24; 25; 29; фото 96; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 48) изображения становятся более схематичными. Это, вероятно, указывает на возможность преемственности художественных традиций между искусством Гобустана и искусством Кельбажар, Гемигая и Абшерона. Стилистические особенности Гобустанского палеолитического искусства позволяют нам говорить о его локальном своеобразии.

Периодизация наскальных изображений Азербайджана.

Большая работа по периодизации наскальных изображений Азербайджана была проведена археологом И. Джафарзаде.

Исследованные им петроглифы Гобустана по стилю, содержанию и датировке были разделены на 6 историко-хронологических групп с древнейших времен до периода средневековья:

1. древнейший, ранний период
2. поздний - период неолита
3. более поздний - энеолит
4. период бронзы
5. период железа
6. период средневековья

Однако, совершенно новые данные по датировке петроглифов, полученные на сегодняшний день, требуют некоторого уточнения и внесения изменений в хронологию и периодизацию, составленную И. Джафарзаде.

Памятники позднего плейстоцена и раннего голоцена. Для определения датировки мы взяли за основание сравнение сюжетов наскальных рисунков с данными об изменении климатических условий в тех или иных районах и сопутствующей им эволюции фауны.

В этом смысле особый интерес представляет изображение офомной рыбы длиной 4м 23 см. на камне №5 горы Кичикдаш [Таблица № IV, рис.1].

Судя по предположительным данным это изображение дельфина, который является вымершим животным в этом регионе. Существование дельфина в Каспийском море датируется верхнечетвертичным периодом. Кроме того, в подтверждение вышесказанного, этот рисунок был выполнен на стене убежища ранних охотников, у подножия которого был обнаружен культурный слой с верхнепалеолитической индустрией. Таким образом, историю возникновения рисунка предположительно можно отнести к концу верхнего плейстоцена, когда произошла последняя крупная трансгрессия каспийской котловины - Хвапынское море [40, 80,88]. В тот период воды Средиземного моря через Черное море, то есть через Манычский пролив прорывались до Каспия. В Хвалынском ярусе в вюрме Манычский пролив был открыт [192, 292-294].

Наскальные изображения на одной из стен пещеры Ана-зага, которые были обнаружены под толстым слоем земли (фото 10) можно отнести к периоду максимума вюрмского оледенения - от 27 тыс. до 20 тыс. лет назад [209, 4521, когда уровень моря был сравнительно ниже (см. главу I).

6 ракушек *Didacna*, обнаруженные на верхней террасе горы Бююкдаш с культурного слоя стоянки Окюзляр-2 [163, 43] являются одним из интересных фактов, определяющих палеолитический возраст стоянки. Данные двустворчатые моллюски, обитающие только в опресненных водах [21], могли существовать только в период опресненного Каспийского моря, то есть исторического Хвалынского моря, которое образовалось в верхнечетвертичном периоде - в верхнем плейстоцене [192, 292-294], (см. карту геологического Хвалынского моря).

Это позволяет нам определить верхнепалеолитический возраст стоянки. По абсолютной геохронологии существование Хвалынского моря относится к 34 тыс. до н.э. [101, 1-1291. Этот период совпадает с началом верхнего палеолита в Азербайджане - 40-35 тыс. до н.э. [228, 415]. Таким образом, можно предположить, что изображение дельфина на горе Кичикдаш совпадает с данным периодом. Это предположение вполне допустимо, если еще вдобавок учесть, что в тот период Манычский пролив был открыт [192, 292-294].

Следует отметить, что позднепалеолитические культуры наиболее полно изучены на территории Западной Европы. Поэтому при культурном делении большинство историков опирается на западно-европейские находки. Самой ранней стадией верхнего палеолита является ориньяк. В Центральной Европе он исчисляется 42 000 годом до н.э. [36,стр.182]. Из каменных орудий для орипьяка характерны разного типа скребки, резцы и костяные инструменты, в основном, шиловидные острия и проколки. Как мы уже отмечали, к развитому ориньяку относятся женские фигурки - "венеры" и некоторые барельефы. Типичной западноевропейской культуре солютре (19

000 год до н.э.), кроме "лаврово-листных наконечников", свойственны первые костяные иглы. Мадленской, финальной культуре палеолита (15 000 год до н.э.) характерны всевозможные каменные орудия - сверла, ножи-пилки и микролиты. Мезолитический (эпипалеолитический) период (13 000 год до н.э.) - это время расцвета мелких каменных инструментов (микролитов). В этот период большинство орудий снабжается рукоятками из кости и дерева.

Археологический инвентарь, обнаруженный на стоянках и убежищах Гобустана, является ценным материалом для решения некоторых проблем датировки наскальных изображений. Рассмотрим некоторые из них, опираясь на культурное деление западных и русских историков.

Стоянка Окюзляр-2 (верхняя терраса горы Беюкдаш). Инвентарь состоит из трапезий, сегментов, скребков, проколов и других орудий. Кремневый концевой скребок (рис. 73-а) скорее близок к форме верхнепалеолитических кремневых орудий со стоянки Мальта (рис. 73-б). Другие скребки, изготовленные на горбаче, удлиненно-пластинчатом отщепе (рис. 73-в, г) находят сходство с верхнепалеолитическими скребками Тельманской культуры стоянки Костенки VIII (рис. 73-д) и раннекапсийской культуры, в которой представлены концевые скребки на пластинках, острия типа Шательперрон (!) близкие к типичным ориньякским (фото 97). Капсийская культура (местонахождение Гафс, Северная Африка), созданная на базе мустье, существовавшая одновременно с ориньякской культурой Средней Европы [145, 206-207]. По формам каменные орудия со стоянки Окюзляр-2 верхней террасы горы Беюкдаш имеют некоторое сходство с верхнепалеолитическими каменными орудиями Кокоревской культуры со стоянки Кокорево (рис. 74-а, б) и Афонтовской (Афонтова гора) в Сибири. На основании характерных черт верхнепалеолитической техники и орудий можно датировать местонахождение. Эти признаки позволили автору предположить палеолитический возраст стоянки [193; 194]. По обнаруженным в этом культурном слое ракушкам *Didacna* можно определить верхнепалеолитический возраст стоянки.

Пещера Ана-зага, убежище №5 (верхняя терраса горы Беюкдаш). Инвентарь стоянки состоит из призматических (инв.№ 4287, 4575, 4476), (фото 98 (1,2,3)) и цилиндрических нуклеусов (инв.№4149) (фото 98 (4)), от которых человек откалывал типичные позднепалеолитические отщепы и пластины [78, 132, рис.194]. Некоторые нуклеусы (инв. № 4154, 4215, 4269) (фото 98 (5,6,7)) имеют сходство с нуклеусами со стоянки Уштата (Тунис) [78, 155]. Микропластинкам под инв.№4570 и №4303 (фото 98 (8,9)) свойственны черты иберо-мавританской (стоянка Уштата, Тунис) [там же, 155] и капсийской культур [там же, 158]. Ударное орудие под инв.№ 4828 (фото 98 (10)) схоже с простейшим раннепалеолитическим грубым орудием из Млазице в Чехии [там же, 137, рис.196]. Орудие из речной гальки

(инв.№4892) (фото 98 (11)), имеющее сходство с орудиями со стоянок Гая-арасы (инв.№ 6040) (фото 99 (1)) и Джейранлар (инв.№ 820) (фото 100 (1)) находит аналогии с павловской культурой (Прджемости, Моравия), датированное фаветтом (более 25 000 лет до н.э.) [36, 65]. На этом уровне обнаружены отдельные камни с изображениями людей (фондохранилище ГИХЗ - инв.№№ 2314, 2418) (фото 98 (13,14)). Аналогичные петроглифы встречаются на верхней террасе горы Бююкдаш и на горе Кичикдаш. С этого культурного слоя было обнаружено украшение из ракушек (инв.№ 4542), (фото 98 (12)).

Стоянка "Кяниза" (верхняя терраса юры Бююкдаш). Обнаруженные на глубине 3,8-4,2 м остроконечники (шш.№1892, 1904, 2001, 2001-2) (фото 101 (1,2,3,4)) имеют сходство с типичными солютрейскими остроконечниками из Западной Франции [78, 148]. Цилиндрический нуклеус под инв. № 1768-1 (фото 101 (5)) является типичным позднепалеолитическим образцом [там же, 132, рис.1941. С этого же культурного слоя обнаружены камни с изображением льва (инв.№ 2049) (фото 101 (6)) и человека в набедренной повязке (инв. № 2050) (фото 101 (7)). Аналогичные изображения на скалах Гобустана можно датировать тем же периодом.

Убежище №1 ("Марал", верхняя терраса горы Бююкдаш). Камень под инв. №9 6572 (фото 102 (1)), служивший рабочей плитой при выделке каменных орудий (на камне следы от ударов), является характерным для эпохи верхнего палеолита [там же, 165]. На ударном орудии под инв. № 6515 (фото 102 (2)) имеются следы верхнепалеолитической обработки. Шаровидное орудие под инв. № 6550 (фото 102 (3)) имеет сходство с орудием каспийской культуры [там же, 224], (фото 97).

Стоянка "Гая-арасы" (гора Кичикдаш). Каменное орудие (инв. № 6040), (фото 99 (1)), обнаруженное на глубине 2,7-3м, имеет сходство с орудием с фаветтской стоянки (павлов, Прджемости, Моравия). Аналогичные орудия обнаружены на стоянках Джейранлар (инв. №820) (фото 100 (1)) и Ана-зага (инв.№4892), (фото 98 (1)). По предположению археологов данное орудие является инструментом ятя обработки камня [78, 170,178]. Ножевидные и режущие пластины (инв.№ 5705, №5718), (фото 99 (2,3)) имеют некоторое сходство с каменными ножами из Долни Востонице Моравии. Шила и шиларезцы из кости (фото 99 (4)), обнаруженные на этой стоянке, аналогичны индустрии капсийской, иберо-маврусинской, мадлепским из пещеры Нова Дратепицка в Моравии, с костяными изделиями Виллендорфа II в Австрии [там же, 158, 237, 203, 148].

Стоянка Джейранлар (гора Кичикдаш). Орудие из речной газьки (инв.№ 820) (рис. 71), имеющее сходство с орудиями со стоянки Гая-арасы (инв.№ 6040) (фото 99 (1)) и Ана-зага (инв.№4892) (фото 98 (11)) находит аналогии с отшлифованным камнем павловской культуры (Прджемости,

Моравия) и датируется фаветтом. Археологи считают, что это один из немногих образцов шлифовки камня в пачеолитс [Там же, 178]. Обсидиановый и кремневый отщепы (фото 98 (2)) также близки к палеолитическим образцам с павловской стоянки Долни Вестонице, Моравия [там же, 153].

Несмотря на краткий экскурс по нескольким местонахождениям в Гобустане, палеолитический возраст стоянок не может вызывать у нас сомнений. В некоторых случаях удастся определить даже нашчис ориньякского, солютрейского и мадленского периодов!

С другой стороны, следует отметить, что чрезвычайно важное и особое значение в разрешении проблемы хронологии в наскальном искусстве Азербайджана имеет использование патеоантропологических данных Гобустана. Эти данные позволяют нам определить древность заселения местности. В 1970 году на горе Кичикдаш в одном из культурных слоев стоянки Фируз были обнаружены 11 скелетов (2 из них детские, остальные принадлежат взрослым людям), которые Дж.Рустамов датировал концом VIII-VII тыс. до н.э. [168, 21].

Но следует заметить, что по патеоантропологическим данным вследствие смещения фунта анатомический порядок обнаруженных костей был нарушен. В этом же слое были обнаружены орудия из кремня и гальки, микролитические каменные орудия, скребки, нуклеусы, а также были найдены подвески из речного камня, клыки кабана и зубы других животных [99, стр. 158-162]. Не исключено, что вследствие смещения грунта культурные слои могли бы смешаться. Таким образом, мезолитический возраст данного слоя может ставиться под сомнение. В подкрепление этого предположения стоит отметить, что данное захоронение датируется не по палеоантропологическим остаткам, а на основе датировки Дж.Рустамова (Прим. автора: Абсолютно не оспаривая мнение авторитетных исследователей, автор считает допустимой для рассмотрения и другую точку зрения. Вполне вероятно, что данное захоронение более древнего происхождения).

Имевшийся в наличии палеоантропологический материал был не достаточен для того, чтобы прийти к однозначному ответу. Для успешного решения этих сложных проблем необходимы широкие комплексные исследования в Гобустане. Совместные работы археологов, антропологов, геологов, этнографов в этом районе, несомненно, дадут ценнейшие материалы для воссоздания древней истории коренного населения Азербайджана.

С другой стороны, в том же слое, в котором находились черепа, были обнаружены клыки кабана и останки других животных, ныне вымерших. Они могли бы явиться ориентиром по определению возраста черепов. Р.М.Касимова уже отмечала, что в палеоантропологии Азербайджана много

географических и хронологических пробелов [там же, 161]. К сожалению, следует отметить, что на Гобустанской стоянке не проводилось определение возраста находок с помощью радиоуглеродного метода. Несмотря на недостаточно четко определенный возраст находок и их фрагментарность, можно было все же предполагать, что черепа из Гобустана принадлежали длинноголовому, узколищному, темнопигментированному человеку европеоидного типа, одному из локальных вариантов каспийского типа. Этот тип ярко выражен у народностей шахдагской группы [99, 162].

Таким образом, даже этот скудный материал позволяет предположить наличие в Гобустане двух вариантов - "евроафрикапского" и "средиземноморского" типов, которые являются одними из вариантов древнесредиземноморского типа [Там же, 160]. В подкрепление к этим выводам можно привести, может быть, неслучайное сходство орудий труда со стоянок Окюзляр, Марал (№5) и Гая-арасы с индустрией капсийской культуры!

В этом отношении большой интерес с точки зрения исследований представляет сравнительный анализ курганов эпохи бронзы западного (на примере Гобустанских) и восточного побережья Каспийского моря. В некотором отношении эти курганы по пофебальным обрядам, ориентировке, по наличию охры и частично по керамике имеют сходство и близость. Курганы в обоих регионах представлены в виде каменных насыпей или каменного кольца, содержащих фунтовую яму или каменный ящик. Погребенные захоронены скорченно, головой, в основном, на восток или северо-восток [246, 25-42; 43, 126-151]. Заметим, что в Гобустане только в двух курганах ориентировка скелетов была направлена на юго-запад и запад, а остальные на север или северо-восток. Керамика, обнаруженная на стоянках восточного побережья Каспийского моря и Туркменистана, фубо облепленная без орнамента или с бедным геометрическим орнаментом. В гобустанских захоронениях эпохи бронзы обнаружена утварь в некоторой степени аналогичная найденным на стоянках восточного Прикаспия. Рассматривая сейчас этот факт, необходимо отметить, что об этом упоминал Формозов в 1977 году [201, 49].

Также в обоих регионах обнаружены бронзовые изделия, сходные по составу металла - оловянистая бронза [246, 78; 43, 129]. Заметим, что по геологическим и геохимическим данным в регионах Азербайджана, а также всего Закавказья нет залежей олова, и поэтому в составе бронзовых изделий олово присутствует в незначительном количестве [70, 64]. Археологи Н.М.Виноградова и Е.Е.Кузьмина считают, что "подкурганый обряд захоронения, восточная ориентировка и керамика типичны для срубной культуры Поволжья III, каменные конструкции могилы, роль огня в ритуале указывает на андроновское влияние. Таким образом стоянки у колодцев и могильники

Прикаспия и Туркмении оставлены пастушескими племенами, принадлежащими срубной культурной общности, но испытавшими воздействие андроновского населения федоровского типа" [43, 129]. К сожалению, авторы не используют ценные археологические данные с западного побережья Каспийского моря, в частности Гобустана, и отрицают какое-либо влияние на развитие культуры степных племен земледельческих народов Ирана и юга Средней Азии. Тем не менее, археологи отмечают пришлый характер пастушеского населения, мигрировавшего на юг из Поволжья и Приурапья (там же, 130-131]. Если учесть, что Гобустан был заселен еще с ранней эпохи верхнего палеолита и жизнь в этой местности непрерывно продолжалась вплоть до средних веков, на что указывают археологические данные, а также упомянуть некоторое сходство в обряде захоронения, в ориентировке (восток или северо - восток), состава металла в бронзовых изделиях, керамике, то вполне допустима мысль о волне миграции с западного Прикаспия в восточный. Отметим также, что палеоантропологические данные Гобустана по типу в некотором роде сходны с черепами из могильников Туркмении, но по возрасту намного древнее. Черепа с обоих регионов исследователями отнесены к средиземноморскому типу [99, 158-162; 43, 131]. Рассматривая в настоящее время данную проблему, необходимо отметить, что все эти предположения требуют более тщательного изучения и в дальнейшем могут явиться важным ориентиром для подтверждения хронологии евразийских культур.

Другими надежными хронологическими ориентирами являются изображения диких быков, оленей и леопардов, так как время появления этих животных в Азербайджане (по данным бинагадипских битуминозных отложений) установлено сравнительно точно. Изображения быков в реальную величину в Гобустане имеют большое значение для датировки наскальных рисунков (рис. 5; 6; 24; 75- а,б; фото 12; 28; 29; 35), так как эти животные относятся к верхнеплейстоценовой фауне. Принимая во внимание факт разительного сходства изображения туров из Нижней Ложери (Франция) (рис. 75-а), и Фоз-Коа (Португалия) (фото 103) с гобустанскими, можно сделать косвенный вывод об идентичности их хронологической принадлежности. Также следует заметить, что по устоявшимся традициям в археологической литературе к палеолитическим наскальным рисункам относятся только те изображения, на которых показана вымершая плейстоценовая фауна. Надо отметить, что в плейстоцене наряду с вымершими теперь животными существовали и такие представители фауны, которые выжили до недавнего времени - благородный олень, джейраны, куланы [11, 5-18; 165, 7-8]. Они были объектами охоты, их костяные остатки часто обнаруживают в палеолитических памятниках [Прим.: при раскопках Гая-арасы было обнаружено большое количество остеологического

материала, большинство которого относится к джейранам (165, 7-8)]. Поэтому не исключено, что изображения некоторых из них выполнены палеолитическим художником. Можно согласиться с предположением, что одним из основных объектов охоты палеолитического охотника на территории Азербайджана был бык. В связи с охотничьим культом, изображения именно этих животных наносились на скалы.

Можно составить классификацию, основанную на данных относительной эволюции фауны, так как они распространяются не только на петроглифы, но и на те редкие рисунки, которые окрашены охрой (леопард нападает на пятнистую оленя - камень №24в верхней террасы горы Беюкдаш) [162, 7-9], (рис. 3). Предположительно периодизация по наскальным изображениям Азербайджана следующая:

I. Период древнего быка-тура. В этом периоде представлены примитивно-натуралистические изображения представителей вымершей фауны - быков-гуров, а также клавиформные изображения и женские знаки, палеолитические "Венеры" в профиль без головы и изображения, выполненные в технике обратного барельефа (фото 58-а).

Изображения ранних охотников и ритуальные танцы-хороводы (рис. 45; фото 62), многочисленные изображения лодок также характерны этому периоду. Этот период, в свою очередь, подразделяется на четыре стилевые группы (по Леруа-Гурану) с некоторыми дополнениями:

I стиль: Изображение головы быка на стоянке Гая-арасы горы Кичикдаш, а также изображения головы быка на отдельных камнях на стоянках Окюзляр-2, Кяниза верхней террасы горы Беюкдаш, Шонгар (рис. 6; 7), на камне №33 (45) верхней террасы горы Беюкдаш и предполагаемый женский знак к северу от камня №8 нижней террасы горы Беюкдаш (фото 73; 74).

II стиль: Изображения быков в натуралистическую величину, обратнбарельефные изображения человека (камень № 65, 29 верхней террасы горы Беюкдаш) (фото 12; 29).

III стиль: Изображения быков с короткими ногами и растянутыми телами (фото 19; 35) клавиформные знаки, такие как на верхней террасе горы Беюкдаш, камни №29, 65 (рис. 70).

IV стиль: 1) Обратнбарельефные изображения мужчин охотников с луками и стрелами (фото 14; 15); 2) изображения на отдельных камнях, обнаруженных в культурных слоях таких поселений, как Окюзляр-2 и Кяниза верхней террасы горы Беюкдаш, Гая-арасы юры Кичикдаш и горы Шонгар (рис. 54; фото 13; 14; 56; 98; 101 (7)). Здесь, в основном, представлены рисунки охотников, женщин, быков и кораблей.

II. Период диких лошадей и быков (включая и домашних). Здесь представлены изображения охоты на диких быков и куланов (пещера

Овчулар на верхней террасе горы Беюкдаш, камень №45 (фото 22; 23). В этом периоде появляются реалистичные изображения одомашненных быков (там же, камень №45) (фото 21). Встречаются рисунки с ритуально-магическим смыслом (ганцы - хороводы, сцены жертвоприношения и т.д. Верхняя терраса горы Беюкдаш, камень № 67 (фото 62).

III. Период оленей. 1) Многочисленные изображения оленей и безоаровых козлов. Рисунки представлены в реальную величину, присутствуют изображения диких кабанов и домашних животных (гора Джингирдаг, холм Язылы, камни №4, 9, 92, 33, 54; гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №46; нижняя терраса, камень №10) (рис. 25-6, в; фото 25; 26; 37; 38; 49). 2) Стилизованные изображения людей в сценах охоты, в ритуально-магических сценах (гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №59 (рис. 19; 20; 21 а, б).

IV. Период козлов. I группа: изображения оленей на горе Кичикдаш и козлов на горе Джингирдаг Гобустана (гора Джингирдаг, камни № 13, 33, 36, 63, 54; гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №42 (южная сторона) (рис. 76-а, б, в, г, д); II группа: изображения животных в Кельбаджарах, на Гемигая (камень №21, 33, 34, 54) и на Абшероне (рис. 22-а,б; 24; фото 39; 40; 41; 42; 43; 44). Появляются новые образы - изображения козлов с рогами, свернутыми в круг - солярный знак (Гемигая, камень №21) (рис. 77-78). Изображения людей представлены профиль и фас в движении: преследующие зверя, танцующие или совершающие магические обряды (рис.23).

V. Период верблюда. Схематические изображения верблюдов, львов, изображения всадников, сцен охоты (Беюкдаш, верхняя терраса, камень № 90, 103 и нижняя терраса камень №155; гора Кичикдаш, камень № 37; холм Язылы, камень № 24, 42, 38, 40) латинская, арабская и фарсидские надписи (рис. 32; фото 50; 51).

Изложенные материалы позволяют сделать следующие выводы. В верхнем плейстоцене основным объектом охоты были крупные животные, ведущие стадный образ жизни. Охота была коллективной, в одиночку человек не мог добывать пищу. И в наскальных изображениях Гобустана ведущее положение занимает животное, служившее основным источником существования: бык-тур, дикая лошадь и прочие. Но в конце плейстоцена - начале голоцена изменились климатические условия. Соответственно, сменились и объекты охоты. В этот период в наскальном искусстве появляются изображения современной голоценовой фауны (изображения оленей, козлов, диких кабанов, птиц и т.д.).

Памятники эпохи неолита и бронзы. В сюжетах петроглифов периода неолита и бронзы Азербайджана прослеживается охотничий стиль. По манере выполнения они приобретают более схематический вид, нежели

рисунки верхнепалеолитической и мезолитической эпох. В петроглифах периода неолита и бронзы процентное соотношение изображения человека несколько уменьшается. Преобладают изображения животных. По стилистическим особенностям рисунки данного периода можно подразделить на 2 группы.

К первой группе можно отнести рисунки животных, выполненные более реалистично. Так, например, изображение оленей на горе Кичикдаш и козлов на горе Джингирдаг Гобустана (гора Джингирдаг - камни № 33, 54). Здесь сохранены неолитические традиции в изображении некоторых животных, но содержание их представлено шире и разнообразнее. Одни из них стоят в спокойной позе, другие в позе танца, на задних копытах друг напротив друга (Беюкдаш, верхняя терраса, камень № 42 (южная сторона); холм Язылы, камень № 13, 63, 54, 36), (рис. 76-а, б, в, г, д).

Ко второй группе относятся петроглифы изображений животных в Кельбаджарах, на Гемигая (камень №21) и на Абшероне (рис. 22-а, б; 24; фото 39; 40; 41; 42; 43; 44). По стилю написания и содержанию петроглифы второй группы близки к поздним изображениям Гобустана. В этой группе рисунков четко прослеживаются новые тенденции. Появляются новые образы - изображения козлов с рогами, свернутыми в круг - солярный знак (Гемигая - камень №21) (рис. 79; 80). Изображения людей представлены в профиль и фас в движении: преследующие зверя, танцующие или совершающие магические обряды (рис. 23). В районе Гемигая, в местности Набиюрду, обнаруженные в 2002 году поселения, могильники, фрагменты керамических сосудов, дали основания исследователям датировать некоторые наскальные изображения (реалистичные изображения человека, козлов и оленей) концом IV тыс.-началом III тыс. до н.э. [254, 125-126].

Датируя наскальные изображения Кельбаджар, археологи опирались на открытые поселения и остатки круглого сооружения III тыс. до н.э. в зоне наскальных изображений. В этом месте шурфом установили наличие культурного слоя эпохи ранней бронзы. Здесь были найдены ножевидные пластинки, наконечник стрелы из обсидиана и обломки простых и лощеных сосудов с характерными полушаровидными ручками. Наличие культурного слоя, наскальных изображений и появление постоянных укрепленных поселений, археологи связывают с интенсивным освоением высокогорных зон с богатыми пастбищами 187, 491-492; 243, 53].

Хронология памятников неолита и бронзы Гобустана, Гемигая, Кельбаджар и Абшерона исследователями хорошо изучена и вследствие этого их датировка представляется достаточно точной. Кроме того, некоторые элементы в наскальных изображениях Гемигая позволяют датировать их эпохой неолита, энеолита и бронзы [236, 34-36].

Итак, рассмотрев петроглифы Азербайджана эпохи неолита и бронзы, мы установили, что по стилю написания и содержанию изображения обеих групп можно отнести к периоду оленей и козлов.

Памятники раннего железного века и средневековья. В этом разделе рассматриваются наскальные изображения, начиная со II половины II тыс. до н.э. и заканчивая поздним средневековьем.

Рассматриваемый период характеризуется значительными переменами в наскальном искусстве Гобустана. Изображения становятся еще более схематичными. Появляется новая стилистическая манера написания рисунков. Появляются сцены конной охоты в новой манере исполнения, а также сцены загона оленей (Холм Язылы, камень №9, 38, 40, 92, 136; Беюкдаш, верхняя терраса, камень №103; Гемигая, камень №54) (рис. 22-а,б; 49; фото 64). Немаловажной деталью этого периода является присутствие безруких антропоморфных фигур (рис. 81).

Характерная черта, которая прослеживается на изображениях - это сцены жертвоприношения (Холм Язылы, камни № 24, 25). И.Джафарзаде относит эти сцены ко II и I тыс. до н.э. По тематике сохранилось много элементов от более ранних изображений периода оленей и козлов. К этому периоду также относятся некоторые геометризованные изображения, отдельные крестовидные начертания или вписанные в круг петроглифы. Сравнительный анализ с аналогичными писаницами Забайкалья, реки Лены [131, 129,131], Приамурья [1 I I, табл. 91, 92, 93] позволяет датировать анализируемые рисунки эпохой бронзы.

Значительный интерес представляют наскальные коллекции Гемигая, Ксельбаджар и Абшерона. Данные рисунки по стилю написания находят близкие аналоги в памятниках Гобустана. На наскальных изображениях Азербайджана, особого внимания заслуживают изображения караванов верблюдов (гора Беюкдаш, нижняя терраса, камень №155) (рис. 32).

Таким образом, рассмотрев наскальные рисунки Азербайджана со II-I тыс. до н.э. и до средних веков, можно сделать следующий вывод: по стилю изображения животных, людей и композиционному построению их можно отнести к периоду верблюдов.

Основываясь на сделанных выводах, следует заметить, что среди петроглифов эпохи бронзы появляются новые мотивы, изображения повозок, всадников. Для изобразительной манеры характерно расчленение тел животных многочисленными геометрическими фигурами, аналогии которым можно встретить на монгольских петроглифах эпохи бронзы [129, 82, рис.27] (рис. 82).

И в заключении отметим, что при определении возраста наскальных рисунков кроме стиля изображений немаловажное значение имеет техника выбивки, которой мы коснулись в предыдущей главе (см. главу 2.2) и лати-

низация. Латинизация - это так называемый пустынный загар, который делает поверхность камня и скал гладкой, в виде глянцевої корочки от черного до желтого цветов. По поводу образования загара мнения специалистов разделяются. Одно из предположений - выпотение каменных пород под влиянием солнечного ширевания или выделение растворов железа и марганца, следы которых сопровождают многие горные породы [96, 152].

Еще в 50-х годах прошлого века ученые доказали, что образование лаковых корочек на скальной поверхности не связано с породой камня. В состав этой натечной поверхности входят окиси железа и марганца, которые периодически увлажняются стекающими со скал растворами или фильтруются сквозь рыхлые накопления на поверхностях камней [44, 30; 45, 76]. Немаловажную роль в фиксации кремнекислых или фосфорнокислых солей и органомарганцевых соединений на этих натечных накоплениях играли микроорганизмы некоторых видов грибов и одноклеточных водорослей [44, 41]. Таким образом, при взаимодействии окисей железа и марганца, колонии одноклеточных водорослей и солнечной радиации образуются лаковые корочки загара.

В Азербайджане латинизация наблюдается в горных породах Кельбаджар, Гемигая в Нахчеване и на известняковой поверхности скал Гобустана. Так, например, в пещере Едди гезел, на верхней террасе горы Бююкдаш, скальная поверхность с рисунками покрыта лаковой корочкой светлых тонов терракотового цвета.

В толще известняковых глыб на протяжении тысячелетий происходят процессы миграции солей. После дождя скалы намокают и в их глубинных участках происходит выщелачивание солей кальция, сопровождаемое их миграцией, а на поверхности известняковых глыб, образуются кальцитовые корочки. Еще в 80-х годах прошлого века археологи предположили, что "процесс образования консервирующей корочки, его скорость и толщина могут дать реальную основу для датировок рисунков [40, 52].

На Гемигая и Кельбаджарах вследствие солнечного загара на высоте более 3000 м поверхность камней покрылась полированной корочкой различных оттенков черного и желтого цветов. Возможно, дальнейшие исследования в этом направлении смогут решить проблему датировки некоторых наскальных изображений Азербайджана. При отсутствии других ориентиров шкала латинизации имеет первостепенное значение для относительной датировки петроглифов.

И в заключение, основываясь на данные исследователей по периодизации памятников наскального искусства Азербайджана, а также на материалах исследований аналогичных памятников в мире, мы предлагаем следующую периодизацию и датировку петроглифов Азербайджана:

I. Древнейший, ранний этап - период позднего плейстоцена и раннего голоцена - период быка-тура - самый ранний рубеж датируется 34 000 годом до н.э. Этот период, в свою очередь, подразделяется на четыре стилевые фуппы:

I стиль - ориньякский (34 000 год до н.э.): Изображение головы быка на стоянке Гая-арасы горы Кичикдаш, а также изображения головы быка на отдельных камнях на стоянках Окюзляр-2, Кяниза верхней террасы горы Беюкдаш, Шонгар (рис. 8; 9; 10), на камне № 33 (45) верхней террасы горы Беюкдаш и предполагаемый женский знак к северу от камня № 8 нижней террасы горы Беюкдаш (фото 72; 73).

II стиль - солютре-мадленский (19000-15000 года до н.э.): Изображения быков в натуральную величину, обратнобарельефные изображения женщин (камень №65, 29 верхней террасы горы Беюкдаш), (фото 12; 29).

III стиль - мадленский (XV-XIII тыс. до н.э.): Изображения быков с короткими ногами и растянутыми телами (фото 19; 34; 36), клавиформные знаки, такие как па верхней террасе горы Беюкдаш, камни № 29, 65.

IV стиль - мадлено - мезолитический (XIII-VIII тыс. до н.э.): 1) Обратнобрельефные изображения мужчин охотников и изображения охотников с луками и стрелами (фото 14; 15); 2) изображения на отдельных камнях, обнаруженных с культурных слоев таких поселений, как Окюзляр-2 и Кяниза верхней террасы горы Беюкдаш, Гая-арасы горы Кичикдаш и горы Шонгар (рис. 71; фото 56; 98; 101). Здесь, в основном, представлены рисунки охотников, женщин, быков и кораблей.

II. Поздний этап - период неолита - период диких лошадей и быков (VII-VI тыс. до н.э.): изображения охоты на диких быков и куланов (Пещера Овчулар на верхней террасе горы Беюкдаш, камень №45), (фото 22; 23), реалистичные изображения одомашненных быков (там же, камень № 45), (фото 30) петроглифы с ритуально-магическим смыслом (танцы - хороводы, сцены жертвоприношения и т.д., верхняя терраса горы Беюкдаш, камень №67), (фото 62).

III. Более поздний этап- энеолит - период оленей и козлов (VI-IV тыс. до н.э.): 1) многочисленные изображения оленей и козлов. Рисунки представлены в реатную величину, присутствующи! изображения диких кабанов и домашних животных (гора Джингирдаг, холм Язылы, камень №4, 9, 92, 33, 54; гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №46; нижняя терраса, камень №10), (рис. 17; 27; фото 25; 26; 38; 49). 2) Стилизованные изображения людей в сценах охоты, в ритуально-магических сцепах (гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №59) (рис. 19; 20; 21-а,б).

IV. Период бронзы - период козлов (IV-III тыс. до н.э.) делится на 2 группы:

1 группа: изображения оленей на горе Кичикдаш и козлов на горе Джингирдаг (камни № 13, 33, 36, 63, 54) и горе Беюкдаш (верхняя терраса, камень №42 (южная сторона) (рис. 76).

2 группа: изображения животных в Кельбаджарах, на Гемигая (камень №21) и на Абшероне (рис. 22-а,б; 24; фото 39; 40; 41; 42; 43; 44), изображения козлов с рогами, свернутыми в круг - солярный знак (Гемигая - камень №21) (рис. 77; 78), изображения повозок и др.(рис. 52).

V и VI этапы - периоды верблюда.

V. Период железа II-I тыс. до н.э.): сцены загона оленей (холм Язылы, камни №9, 38, 40, 92, 136; Беюкдаш, верхняя терраса, камень №103; Гемигая, камень №54) (рис. 21-а, б; 36; 47; 49), сцены жертвоприношения (холм Язылы, камни № 24, 25), безрукие антропоморфные фигуры (рис. 81), некоторые изображения людей, козлов и оленей Гемигая, Ксельбаджар и Абшсрона.

VI. Период средневековья (I-XVIII вв.): изображения караванов верблюдов (гора Беюкдаш, нижняя терраса, камень №155), (рис. 32), вооруженных копьями всадников, знаков и тамг, надписи и изображения с религиозной исламской тематикой (арка - мехраб на нижней террасе горы Беюкдаш, арабская и фарсидские надписи).

ГЛАВА IV

СЕМАНТИКА НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Наскальные изображения Азербайджана дают возможность изучать формирование различных религиозных представлений древнего населения Азербайджана. По петроглифам и древним археологическим комплексам эпохи верхнего палеолита, мезолита, неолита и других эпох можно проследить разнообразие культовых представлений. В древности среди населения Азербайджана существовали такие верования, как анимизм, тотемизм и астральные культы.

Анимизм, возникший и развившийся на ранних ступенях человеческой культуры - неотъемлемая часть любой религии на земле. В этнографии пет такой религии, которая не знала бы анимизма. В тотемизме, магии, фетишизме, культе мертвых во всех формах первобытной религии при переходе от эпохи мустье к верхнему палеолиту содержатся представления о душах, о нематериальном таинственном их действии, т.е. анимистические представления, особенно наглядно отображенные в погребательных обрядах. В первобытное время страх перед стихийными силами природы, необъяснимыми явлениями создал анимистические представления. Первобытные люди жили в мире многочисленных духов.

Почитание священных гор - одно из самых древних и распространенных явлений. Позднее почитание гор вошло в некоторые религии, например, существует культ гор Гималаев в Индии, горы Синая - у палестинских евреев, горы Олимпа - в Греции. А на самых высоких вершинах гор Центральной Азии (в Монголии, Казахстане, Узбекистане и в других регионах Центральной Азии) собирали кучи камней - "обо", жертвенники духу гор. И сейчас путники оставляют в "обо" не только камни, но и сахар или конфеты или лепешку. Эти приношения предназначаются для духа гор, чтобы он был благосклонным к жителям этих мест [127, 39].

Культ гор и камней, уходящий корнями в глубокое прошлое, сохранил некоторое свое значение во многих районах Азербайджана. Среди них Шахбуздаг [213, 19], Бешбармаг в Хизинском районе, Джингирдаг (ранее называемый Джипгир Баба) в Гобустане, Хазрат-Баба в Гонахкендском районе, Асаф-Кяф, Гемигая в Ордубадском районе.

Археологи существование и распространение культа гор объясняют следующим образом: так как вершины гор упираются в небо и являются местом, где скапливаются облака и разьпрываются грозы, а с явлениями, сопутствующими грозе, - с тучами, с дождем, - связаны земледелие, урожай, благополучие человека, то в этот период, естественно, возникает культ гор и духов гор, от которых зависит плодородие полей. Горы, по древним

представлениям, являются местом скопления влаги, обитания божеств и наиболее приближенным местом к небу [222, 384].

В Гобустане по сей день сохранилась старая традиция - у местных жителей обязательным ритуалом является свадебная процессия на гору Беюкдаш. По-видимому, это сохранившиеся пережитки древних форм поклонения горе.

Материалы в области изучения наскального искусства Азербайджана, накопленные за последние годы, позволяют сделать предположение о связи наскального искусства с культом гор и камней. В Гобустане, на Гемигая в Нахчеване, в Кельбаджарском районе древние художники оставляли рисунки на высоких скалах, которые были заметны издалека и привлекали внимание людей своими размерами и красотой. Горы, видимо, в прошлом чтимые как родовые покровители, превратились в священные горы. Недаром гору Джиш ирдаг в Гобустане местные жители называют Джингир-баба. Интересным является и более древнее произношение названия горы Джингир - Денгир, Денгри. Тенри в уйгурской версии "Огузнаме" означает верховное божество. А от албанских историков мы узнаем, что Тангрихан являлся главным божеством у гуннов. У Тангрихан было каменное изваяние, и ему приносили в жертву лошадей и других животных [266, 98, 209-210, 223].

Древние мифы и легенды, которые бытуют в окрестностях Гобустанских гор (Прим. автора: устные сообщения местных жителей окрестностей Большого Гобустана, в частности, жителей пос. Гобустан) и в Ордубаде (о горе Гемигая) сохранили ополоски представлений о связи наскального искусства с культом гор [237, 12].

Ансамбль пиров - святилищ в окрестностях Гобустана органично вписывается в панораму гор с их плоскими вершинами. На горе Кичикдаш находится пир Гара-атлы. Святилище находилось в скале. На нижней террасе горы Беюкдаш есть камень с углублением, которое считали отпечатком ноги имама Али. Недалеко от этого камня на скале №117 изображена арка - алтарь, напоминающий мехраб. Практика создания наскальных изображений на камнях гобустанских гор была связана с представлением о культе не только гор, но и камней. На горе Кичикдаш, недалеко от пира Гара-атлы находится скала с естественным углублением. Сюда приходят загадавшие свою дальнейшую судьбу ("ният"), чтобы получить уверенность в предстоящих важных для человека событиях. Для исполнения этих желаний поклоняющиеся обычно забивают гвозди на скалу и завязывают на них или же на ветки, находящиеся рядом с культовыми каркасовыми деревьями, лоскутики ("даг-даган"- каркас кавказский *Celtis caucasica* Wiii).

Широкое использование камня в качестве материала для нанесения изображений было связано с представлением о долговечности камня, которое во многом и служило основой для рождения культа камней. В Азербайджане

этот культ распространен в разных видах и в основном делится на 2 вида: культ гор, скал, камней и речного камня. В некоторых районах Азербайджана сохранился обычай помещать в могилу черный камень, в который по поверьям переносилась душа умершего. Вероятно, с той же целью погребали и статуэтки человека [10, 81].

Уходящий корнями в глубокое прошлое, культ камней сохранил свое значение до наших дней у многих племен и народностей горных районов Восточной Индии [113, 175-188]. Приписывание камням сверхъестественных свойств, наделение их магической силой и использование в магических обрядах хорошо известно у многих народов мира. Например, у центрально-австралийских племен нагромождения тысяч камней, образовались вследствие того, что аборигены, покидая незнакомую местность, бросали камень, чтобы изгнать злого духа и чтобы он не преследовал их. Камни широко использовались в самых разнообразных видах магии - продуцирующей, охотничьей, в магии дождя [280, 53]. Во время археологических экспедиций в Гобустане в погребениях обнаружено большое количество камней плит с наскальными изображениями [167, 99-103; 246, 42]. Это позволяет нам выдвинуть предположение об их культовом назначении.

Одним из ярких носителей анимистической концепции в культуре верхнего палеолита являлся женский образ "праматери", который стал олицетворением всего человеческого начала. По мнению некоторых археологов "особое положение" и культовое почитание женщины появилось еще в ориньяко-солютрейское время, а первичное истолкование общественное бессмертие получило только у *Homo sapiens* в начале верхнего палеолита на базе простейших анимистических представлений, слитых с образом абстрактной женщины [180, 257]. Господствующее положение в этой сфере занимал образ "женщины вообще". Художественное свидетельство тому - близость женских изображений на скалах Гобустана и большинства "Венер" палеолита [68, 281, 226; 166, 92-95; 145, 200-203]. Насыщенный мифологическими фантазиями этот образ "женщины вообще" олицетворял праматерь - распорядительницу, которая управляла сменой поколений.

Еще на заре верхнего палеолита в ориньяке антропоморфный образ женщины становится одним из составляющих представлений и идей мира. Реализация этой темы проявлялась не только в сюжетной форме, но и в знаковой записи. Реальные и схематические изображения безголовых женских тел выражали бесконечный поток новых жизней. В связи с этим любопытны наскальные изображения "безголовых" беременных женских фигур на Бююкдаше (верхняя терраса, камень №49) (фото 58).

Сначала образ "женщины вообще" был ограничен в малых формах, затем уже в мадлене появляются одиночные изображения на скалах и стенах

пещер. На середину и конец верхнего палеолита приходится расцвет первобытного искусства. В этот период времени наиболее частым сюжетом является образ, выраженный женскими элементами. Происхождение верхнепалеолитических женских изображений археологи связывают с зарождением материнского рода, когда женщина в условиях появляющейся оседлости должна была стать "женщиной - прародительницей", "женщиной - родоначальницей", "хранительницей домашнего очага" и "исполнительницей охотничьих магических обрядов" [76, 402-404].

Привлечение этнографических параллелей дает возможность правильно истолковать памятники палеолитического искусства. До наших дней сохранился единственный обряд - культ "родоначальниц" на островах Пслау в Западной Микронезии [186, 554; 1841. В Азербайджане тоже существуют обряды, сохранившие отголоски материнского рода. Один из обрядов заключается в следующем: женщины селения выбирают из своей среды "шаху". "Шаха" наделялась особыми полномочиями и обладала властью разрешать различные споры. Кроме того, своеобразная вера в "ал-анасы", которая была распространена далеко за пределами Закавказья, играла в судьбе женщины важную роль. В суеверном представлении курдянок, а также представительниц других районов Азербайджана высокая рыжеволосая женщина обладала чудовищной и зловещей силой, которая у сельчан вызвала благоговейный ужас [9, 165-166]. Идеи, связанные с женскими палеолитическими изображениями лежат в основе представлений первобытных людей. В многочисленных погребениях мы получаем подтверждение факта наличия анимистических представлений, которые характеризуют веру палеолитического человека (а затем и людей последующих эпох) в зафобную жизнь. Подобного рода захоронения были обнаружены в Гобустане па стоянке Фируз. Археологами в культурном слое было обнаружено 11 человеческих скелетов, относящихся по их определению к эпохе мезолита. Аналогичные культовые погребения, засыпанные охрой и обнаруженные внутри жилища, характерны для неолитических, энеолитических и бронзовых памятников Азербайджана. Подобные погребения известны в Западной Европе.

Погребения, относящиеся к эпохе бронзы, также подтверждают обрядность захоронений. Рассматривая на конкретном примере Гобустанские мезолитические захоронения и нофебения эпохи бронзы можно отметить важные черты обрядности:

- 1) наличие в ряде могил красной охры;
- 2) присутствие вместе с покойником вещей, орудий, остатков жертвоприношения - костей животных. Так, например, курганные захоронения в Гобустане, относящиеся к разным этапам эпохи бронзы, подразделяются на 3 вида: безъямные, ямные и в каменных ящиках.

Подкуранные безъямные захоронения в Азербайджане впервые были обнаружены в Гобустане [246, 105]. Также здесь неоднократно встречались захоронения, где погребенный был покрыт слоем красной охры (курган №9, находящийся между горами Беюкдаш и Кянизадаг) [там же, 31, 41, 42]. Магические значения этих действий очевидны. Наличие красной краски цвета крови, возможно, отражает идею жизни, света, тепла, возрождения [210]. У многих племен красная краска была связана с магическими актами. Ей придавалась магическая сила, изгоняющая злых духов, магическое укрепление жизненных сил умершего.

Определенную информацию об обрядности захоронений древних гобустанцев в эпоху бронзы дают обнаруженные в курганах кости конечностей крупного скота (курган №10, Гобустан) [247, 34, 42.]. Важный материал для изучения религиозных представлений, связанных с почитанием душ предков, дают раскопки останков древнего человека, старых гклребений. Весьма большой интерес для исследуемого вопроса представляют археологические памятники Гобустана. Так, во всех обнаруженных Гобустанских захоронениях покойники находились в скорченном положении. Это позволяет нам выдвинуть предположение об особых чертах похоронной обрядности древних Гобустанцев. Обрядность захоронения с ориентировкой, в основном, на север или северо-восток. Захоронения, ориентированные на восток и запад, т.е. по направлению солнца, археологи сопоставляют с солнечной ориентацией костяков и выдвигают предположение, что здесь мы имеем дело уже с зачатками солнечного культа [139, 62].

Приведенные данные, несмотря на их фрагментарность, свидетельствуют о разнообразии и сложности ранних религиозных представлений древнейших племен Азербайджана.

Одной из глубоко древних форм религии является, несомненно, тотемизм.

Распространение тотемизма среди разных народов земного шара довольно точно установлено. На ранней ступени исторического развития тотемизм в той или иной форме был знаком всем народам. Классической страной тотемизма признана Австралия [186, 387-388].

В Азербайджане также были распространены тотемические верования. Здесь до сих пор сохранились названия, являющиеся отголосками тотемистических мировоззрений: Иланлаг, Маран Даш, Джейран булагы и т.д.

Следы тотемического наследия встречаются среди наскальных рисунков Гобустана, на Абшеропе, в Кельбаджарском районе, на Гемигая. Особым разделом петроглифов Азербайджана являются изображения животных, зверей, птиц. Не редкостью является и нахождение костей животных в захоронениях. На основании имеющихся материалов допускается

возможность того, что некоторые из них использовались в качестве объекта поклонения, являясь ни чем иным, как свидетельством наличия элементов тотемизма. Тотемические представления наших предков (вера в божественную силу некоторых животных и растений) начали распространяться с эпохи палеолита. Тем не менее, археологи выдвигают очень интересное предположение, что людям в эпоху палеолита был знаком язык жестов, который приписывался и богам, и животным. Он ярко выражался в наскальных изображениях [30, 108]. Некоторые исследователи предполагают, что в палеолитическую эпоху, также как и в поздние периоды, люди изображали исключительно жертвенных животных, которым придавались "животные-спутники", являвшиеся "представителями" богов и руководившие "обрядовыми движениями жертв" [там же, 108].

Тотемы оказывали большое влияние на взгляды и представления первобытных людей. Они вызывали у них чувство страха и благоговейного трепета. Не находя объяснения законам и естественным проявлениям природы, первобытные люди связывали это с могущественной силой тотемов. В этом же аспекте можно рассматривать тайник с черепами пещерных медведей, который обнаружен в пещере Азых [54, 57]. Такого типа находки обнаружены во многих пещерах Франции, в частности, в центре грота Лазаре. Остатки черепов и конечностей отмечаются в более поздних периодах (мустье) в ряде западно-европейских пещер. Есть даже возможные свидетельства тотемических представлений в эпоху мустье. В пещерах Драхенлоха (Швейцария) и Петерсхеля в глубине пещер были найдены расположенные в особом порядке черепа и кости пещерного медведя [145, 183-184]. В качестве подтверждения этому особый интерес представляет и череп детеныша пещерного медведя с Азыхской пещеры [там же].

Продуцирующий обряд можно увидеть в Гобустане на Язылы-тепе. На камне №25. высечены изображения козлов и небольшие чашечные углубления: козлы как бы подведены к последним в целях заклания и сбора жертвенной крови" (рис. 36, 69). Некоторые археологи считают, что петроглифы были для древних людей средствами общения с богом, выражавшими просьбу и ответ, а без обычая жертвоприношения связь с божествами была немыслима [30, 103]. Как и духи, тотемы считались неприкосновенными. С тотемами связана целая система запретов. Их нельзя было убивать и есть. Однако в некоторых случаях табу снималось. Так, например, на побережье Берингова моря важные обряды имеют целью вернуть души убитых на охоте тюленей обратно в море и тем обеспечить их возвращение к новой жизни. Принимать участие в этих ритуалах - прямая обязанность охотников [293, 301-302]. Продуцирующие обряды были известны и бушменам. По их поверьям кровь и молоко мифического "зверя дождя", убиваемого знахарями в состоянии транса, приносит влагу на

сожженную засухой землю [273, 136-137]. У аборигенов северо-западной Австралии во время совершения продуцирующих обрядов уничтожались выложенные из камней изображения животных, птиц, растений. Обряды посвящения и продуцирующие обряды утверждают продолжение жизни во всех ее видах, а это важнейшая и древнейшая функция первобытной религии, вызванной страхом перед смертью и уничтожением и надеждой па возможность их преодоления.

Культ животных был широко распространен среди древних племен Азербайджана. Рассмотрим эту тему, привлекая сравнительные данные наскальных изображений животных.

Культ быка. Важное место среди петроглифов Азербайджана принадлежит изображениям быков, которые представляют собой большой, разнообразный и ценный материал для наблюдений по культу быка у древних племен и народов.

Первое знакомство человека с быком (бизоном, туром) относится к палеолиту. Начиная с ранних этапов развития наскального искусства, одним из ведущих сюжетов тематики наскальных изображений Азербайджана является охотничий культ. Охотничьи культовые верования, возникшие на ранних этапах человеческой истории, сохранялись на протяжении тысячелетий и выражались в многочисленных приметах, запретах, верованиях, многие из которых дошли до наших дней в виде эпоса, мифов и легенд. Древний охотник, изображая на скалах лучников, преследующих стала быков-туров (Беюкдаш, верхняя терраса, камень №45, северная сторона) (фото 65), всевозможные изгороди и ловушки для ловли животных (Беюкдаш, верхняя терраса, камень № 45, северная сторона; Кичикдаш, камень №19,58) (рис. 15; фото 65; 66), пытался ритуальными обрядами добиться удачной охоты. Отметим, что, начиная со времен палеолита и в последующие эпохи, бык был тотемным животным разных племен и народов. Так, например, в эпосе средневековых тюркских племен-огузов о родоначальнике рода Огуз-кагане говорилось так: "Его ноги были как у быка, его ляжки как у волка, его плечи были как у медведя. Его называли "бык" [129, 52]. Многие племена связывали свое начало с быком. Гунны, монголы и буряты считали, что берут начало из рода быка, а рога быка связывали с символом мужества, храбрости и силы [266, 56]. По поводу изображений быка на петроглифах Казахстана высказываюсь аналогичное мнение, по которому их допустимо связывать с древним эпосом идиоарийских племен [96, 211]. Культ быка был связан с идеей плодородия. В урочищах Гобустана, в гроте Дюбенди на Абшеронс, на базальтовых глыбах Кельбаджарских гор и Гемигая в Нахчеване образ быка занимает видное место. Рядом с изображениями этих животных соседствуют фигуры людей (в частности, стилистическое совпадение изображения быка с изображением женщины в

Гобустане) (рис. 11; 12; фото 60). В Иране и в некоторых областях Средней Азии бык, являясь священным животным, вошел в маздаистский культ и в авестийских текстах этот образ является частой темой [7, Ясна, XXV,4]. Много гимнов, посвященных быку, имеется в Ригведе [156, 180]. В индийском эпосе бык является также символом могущества и силы [115, 504].

Как считают некоторые исследователи, культовое значение быка восходит еще к древнейшим тотемистическим представлениям народов Востока [156, 170]. Ритуальное поклонение быку достигло расцвета в докерамическом неолите Чатал-гуека [219, 46; 120, 56, 61, 62, таб. XIII]. Этот культ был широко распространен и на территории Азербайджана. Обнаруженная фигурка головы молодого быка с энеолитического поселения Чалагантепе, украшенного росписью, и налепы головок быка с Абшерона [25, 14] является одним из важных доказательств культового значения этого животного [126, 11]. Имеются данные, что в эпоху бронзы рогами быка украшали святилища [180, 107-108]. Бронзовый пояс с изображением быка, найденный в селении Ходжалы в Карабахе является подтверждением того, что образ быка занимал видное место в искусстве эпохи бронзы [232, 10]. Отголоски этого наблюдаются и у отдельных современных скотоводческих народов [107, 205, 212]. Но это лишь немногие сохранившиеся до наших дней пережитки ритуальных обрядов. Очевидно, нам никогда не удастся восстановить весь комплекс обрядов и обычаев, составляющих этот ритуал. До нас дошли лишь его отголоски в археологических памятниках.

В наскальном искусстве Азербайджана помимо тура *Bos Primigenius*, который изображен на скалах Гобустана, известен и другой образ быка. Он встречается в изображениях Кельбаджар, Гемигая и Абшерона. Здесь он отмечен запряженный в телегу, в сценах пахоты и в других сюжетах, не вызывающих сомнений в его принадлежности к домашнему скоту. Такие изображения известны в Нахчеване (Гемигая, камень №76, 77) (рис. 11; 12) и на Абшероне (в гроте Дюбенди) (фото 96). На скалах Гобустана изображены такие зрелищные действия, как битва лучников со стадом быков (гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №45, северная сторона) (фото 65). Логично было бы расценивать рассмотренные изображения как ритуальные сцены удачной охоты.

У отсталых племен и народностей, заселяющих некоторые районы Тропической Африки, Амазонии и Австралии, и в настоящее время существует такая церемония: перед охотой на зверя на землю наносится его изображение и совершается ритуальное заклятие [145, 231, рис. 106], (фото 64). Такие наскальные изображения животных, на которых остались следы от ударов жестким предметом, зарегистрированы в Гобустане. Можно предположить, что гобустанские охотники перед охотой совершали подобного рода магические заклятия.

К культовым сценам следует отнести и сложную композицию в Гобустане, где наблюдается сюжет стилистического совпадения изображения быка с изображением женщины (гора Кичикдаш, коллекция Дашгышлак, камень №19; гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №78) (фото 60; 66). Приведенные наблюдения позволяют определить культовое значение этих рисунков. Они носят, скорее всего, повествовательный характер и могут интерпретироваться как рассказы прославления мифических родоначальниц палеолитической эпохи.

Бык и женщина... Такое сочетание может натолкнуть на миф о Зевсе, похитившем Европу, и на миф о Минотавре и Пасифае [172, 24]. Здесь женщина выступает не только как прародительница, но и вступает в связь с животным-предком. Отсюда вытекает культ плодородия в образе женщины и зверя [129, 28]. Аналогичные сюжеты, сходные с наскальными композициями такого рода (образ женщины и зверя) можно найти в пещере мадленской эпохи из Нижней Ложери во Франции -гравировка женщины и оленя [3, 104], в Анатолийских наскальных изображениях на передней стене "храма богини плодородия", в древнейшем неолитическом "городе" Чатал-гююка - в сочетании образа женщины и быка [120, 125-127], в петроглифах Иордании - на фоне большого быка схематическое изображение человеческой фигуры в адорационной позе, в петроглифах Усть-тубы и в Сыде (фото 60). Однако важным моментом является хронологическое совпадение рисунка женщины с животным - предком. В этом направлении в будущих исследованиях предстоит немалая работа.

В заключение заметим, что бык долго оставался в числе объектов почитания у древних охотников. Как показывают этнографические данные, он был объектом почитания и тотемом первобытных охотничьих племен. Культ быка в древних религиозных представлениях неразрывно связан с культом солнца и верховного божества неба. По источникам античных авторов мы видим: Зевс и Митра, Юпитер и Перун в разной мере связаны с посвященными им быками. Важное место отводилось крупному рогатому скоту и в трипольском хозяйстве, что нашло отражение в местном искусстве [172, 13-33]. Изображения быков и описанные композиции связаны с магическими обрядами плодородия. Запечатленные здесь в рисунках магические обряды, связанные с культом быка, воспроизводящие предания о тотемистических предках, переплетаясь, показывают очень сложный круг мировоззренческих представлений, сложившихся, скорее всего, уже в палеолитическое время у древних обитателей Азербайджана.

Култ оленя. Олень занимал видное место в религиозных верованиях и ритуалах у древних племен, населявших территорию Азербайджана. По всей видимости наскальные изображения оленей, имеющие место в Гобустане, на Гемигая, в Кельбаджарах и на Абшеропе, являлись духовно-художественным

отображением древних религиозных верований. В Нахчеване на Гемигая, в Кельбаджарах у подножия горы Делидаг, в Мардакяно-Шувелянской долине (Агдаш лузу) и в Гобустане имеется большое количество наскальных изображений оленей. Выполненные первобытным художником рисунки поражают своей реалистичностью. На Язылы-тепе на камне №9 изображен олень в натуральную величину. Особый интерес представляют наскальные изображения оленей на Абшероне. Эти рисунки дают представления о фауне Шувелянской равнины в II-I тыс. до н.э. [24, 59].

Среди наскальных изображений Гемигая эпохи бронзы археологи отмечают наличие редких травировок оленя, отличающиеся своей реалистичностью [237, 43,72]. На наскальных изображениях у склона горы Делидаг обна-руженные изображения оленей датируются исследователями приблизительно III-II тыс. до н.э. [242].

Оленя в качестве тотема можно встретить у многих народов Франции, Сибири, Карелии, о чем свидетельствуют наскальные изображения и мифы [53, 27]. Интересно, что в результате археологических исследований на территории Гобустана среди образцов материальной культуры кости оленей обнаружены не были [257, 74]. Это приводит к выводу, что олень является неприкосновенным тотемом, священным среди жителей Гобустана (хотя следует отметить, что в фондохранилищах ГИХЗ имеются рога оленей, зарегистрированные под № 74. Они обнаружены в культурных слоях 7-го убежища нижней террасы горы Бююкдаш в 1973 году). В древние времена надеть маску тотема (священного зверя) означало овладеть его могуществом. В период энеолита во время тотемистических церемоний ведущий ритуального ганца надевал маску тотема.

Начиная с бронзового века, образ оленя мы встречаем и в художественной керамике. В одном из кувшинных погребений Мингячевира был обнаружен красноглиняный, изящной работы вид ритона в виде головы оленя. Назначение ритона связано с культовыми церемониями (для ритуальных возлияний и питья вина, по-видимому, как-то связанных с пофебальным культом, что выражено в памятниках древнего изобразительного искусства [46, 128]). Широкое распространение образа оленя на керамических изделиях с кувшинных погребений Мингячевира [там же, 138] и с курганных погребений разных регионов Азербайджана [55, табл. XXX, XII (4); 50, 27-41, V табл.; 49 фиг. 11, рис. IV-1-а, в, фиг. 17, рис. 2; 52, инв. № 7979] говорит о почитании этого животного, как священного.

Имеются интересные сведения о распространении образа оленя в искусстве древних народов. Особая роль его в мировоззрении степных народов Азии и Европы очевидно и определила устойчивость образа оленя в искусстве, начиная с искусства скифов и гуннов и кончая поздними кочевниками Евразии.

Интересно, что изображения оленей Гобустана на холме Язылы-тепе (камни № 13, 14, 33) имеют сходство с изображениями на Гемигая и в Кельбаджарах. На Гемигая обнаружены очень интересные рисунки, отражающие древние ритуальные танцы. Среди танцующих ведущее лицо по сравнению с другими передано крупным планом. В четырех местах на Гемигая зафиксированы изображения сцен коллективного танца. У ведущего танцора на голове рогатая маска (камень № 63) [13, 393]. Аналогичную сцену можно встретить в Гобустане на Беюкдаше на камне №66 (IV тыс. до н.э.) и на верхней террасе Беюкдаша на камне №67. В нижнем ряду изображены 3 танцора в масках тотема (IV тыс. до н.э.).

Ритуальные сцены с людьми, одетыми в одежду зверей, можно увидеть и на наскальных изображениях на Абшеронс и в Кельбаджарах. Как показывают этнографические данные, олень был в числе объектов почитания у древних племен Азербайджана. Бык и олень в древнем Азербайджане были символами весны, плодородия, которым было посвящено большое количество произведений изобразительного искусства. В связи с этим следует отметить сохранившийся до наших дней древний магический обряд - ритуальную игру "Марал ойну", в которой прослеживаются отголоски тотемистических представлений [9, 169]. Безусловно, что игра в оленя была посвящена весне. Пробуждение природы, радость, обращение к пароду выражалось в образе оленя.

Необходимо отметить, что широкое распространение культа оленя в разных регионах Евразии и Кавказа явление неслучайное. Можно предположить, что в древнейшие времена существовала единая идея культа оленя. Это наводит нас на размышления об этнических связях среди древних племен Азии, Восточной Европы и Кавказа.

Культ козла. Начиная с бронзового века первобытные люди представляли козлов в виде символа бога солнца. В те времена образ козла в художественной керамике (Ханлар), на наскальных изображениях (Тюркап) представлялся как религиозный идеологический образ. Позднее образ козла служил идеям добра и плодородия [264, 47]. Среди древних племен Азербайджана также был широко распространен культ козлят.

Отголоски культа козла нашли отражение в керамике Ходжалы-Кедабекской и Нахчеванской культур, на которых культовые сцены выполнены вырезной техникой и росписью [15, 147-148,174]. Поклонение козлу также ярко представлено в керамике Мингячевира, где в одном из кувшинных пофобений был обнаружен сосуд, сделанный в виде фшуры широкофудого с рельефным маленьким хвостиком безоарового козла па коротеньких ножках [46, 122]. В Азербайджане козел с древнейших времен, имея космогоническое значение, олицетворял солнце и покровительствовал плодородию. Это подтверждается тем, что по культовым воззрениям древних

греков козел олицетворял Диониса - бога растительности, покровителя винофадарства и виноделия [155, 27].

Археологи связывают существовавший издавна культ козла в мифологии и религии народов Средней и Центральной Азии со сложными астрально-космическими представлениями и отмечают, что козел являлся покровителем шаманов. Культ козла близок к культу плодородия [96, 213]. В связи с этим особый интерес представляют наскальные изображения козлов с рогами в виде солярных завершений (камень №21 на Гемигая, в Кельбаджарах). Следует отметить, что в эпоху бронзы в Ханларском районе козел являлся священным животным [154, 105].

На наскальных изображениях Гемигая (Нахчеван), Гобустана, Абшерона и Кельбаджар (Делидаг) мы встречаем бесконечное множество изображений коз, относящихся к бронзовому веку. Среди рисунков Гемигая есть очень интересное изображение человека с козлом. Туловище человека наклонено вперед, руки подняты на уровень плеч и согнуты в локтях в направлении козла, изображенного над его головой. Археологи считают, что эта сцена отражает культ тотема козла. В мире восточных народов, в том числе и в Азербайджане, образ козла применен либо в могильных инвентарях, либо в предметах обихода - посуде, либо в почитаемых местах и интерпретирован, в конечном счете, как символ жизни.

В энеолите на наскальных изображениях Гобустана на арену выходит ряд новых мотивов, связанных с верованиями. Их можно проследить на рисунках, посвященных обрядам заклинания и тотемам. Контурные изображения коз, пересеченные "волшебными" линиями, также относятся к этой коллекции рисунков. Коза, являющаяся символом бога солнца со временем превращается в символический образ плодородия и выступает в обрядах заклинания. Одним из таких обрядов, дошедших до наших дней, является игра канатоходцев и дошедший до нас один из атрибутов древнемагического обряда - игра "кос-коса". Образ козла, выступающего под именем "косы" в народных театральных представлениях этого периода вошел в наш фольклор как положительный образ, несущий людям жизнь, свет, доброту.

Культ змеи. Особое место среди наскальных персонажей занимает изображение змеи Во II - начале I тыс. до н.э. по всему старому свету распространился египетский миф о борьбе солнца со змеями. Окруженное змеями светило мы видим и в наскальных росписях Змиевого камня на реке Тагил, и на черепке из Кизил-Кобинской культуры Кавказа [203, 111]. Змея, как известно, у многих народов вызывала чувство страха. По их представлениям она была помощницей шаманов. Змея была священна и неприкосновенна. Однако культ священных змей свидетельствует не только о страхе перед этими ядовитыми и опасными животными, но и о преклонении

перед их могуществом. Поклонение змеям, по сравнению с другими животными, считается древним и известно многим народам земного шара.

Култ змеи долгое время сохранялся в сознании древних албанцев и отразился в различных художественных формах (керамика и другие виды прикладного искусства древнего Азербайджана). У атбанцев култ змеи нашел свое отражение в художественной бронзе (ожерелья, браслеты и т.д.). Это продолжается в античном периоде и встречается в нахчеванских и мингячевирских кувшинных погребениях. Нет страны и племени, в культе которых не было следов поююнения змее. Например, на Уейло-на существует легенда о боге - змее Ней га, а в Бирме змеям - богам возводили храмы. Изображения змей часто встречаются на степях старых замков и храмов. В Индии убивать змей запрещено, а в Пенджабе есть племена, которые считают себя происшедшими от змей.

К змеям в представлениях азербайджанцев наблюдается двойное отношение: как к добрым образам и как к злым духам. По этнографическим наблюдениям можно сказать, что в некоторых селениях Азербайджана убивать змею считается фехом (особенно тех змей, которые считались хранителями домашнего очага). Существует также поверье, что змея приносит дому счастье и изобилие. Изображения змей встречаются также на керамических изделиях и украшениях (кувшин с изображением змеи из нахчеванского селения Шахтахты, кувшин с наклепной змейкой, хранящийся в ханларском музее, сосуд с наклепным изображением змея из Мингечаура) (рис. 86 а,б). А змееголовые браслеты были широко распространены еще с эпохи бронзы и олицетворяли культ предков. Они встречаются на очень ранних памятниках, на которых обычно изображается пара змей, обрамляющих какой-либо предмет [147, 51-52].

У различных народов изображение змеи на разных предметах ведет свое начало с очень древних времен. Некоторые ученые предполагают, что в ее изображении отражены космические представления земледельческих народов. Изображение змеи связано с культом неба и солнца. Зигзагообразная или волнообразная линии изображают змею и имеет реалистическое происхождение.

Впоследствии образ змеи приобретает иную символику. Она символизирует собою ум, мудрость и хитрость, коварство женщины. У иных народов змея играет роль покровительницы, деторождения.

Особо следует выделить святилища, связанные со змеем. Тотем змея мог восприниматься не как пища -источник жизни, а как нечто сверхъестественное, в силу неопознанности действия змеиногo яда. В Мингячевире до строительства электростанции недалеко от могильного поля, находился пир, называемый Инджими-булаг, который был связан с легендой о змее [46, 177].

Наскальные изображения змей можно встретить на Абшероне (Агдаш дюзю) [25, стр.14], (илл. 55), в районе Ордубада, к северу от села Тиви, на петроглифах Гемигая [13, 393]. Здесь можно встретить различные изображения змей: парно изображенных и одиночно скрученных спиралью, изображенных вместе с козлами и т.д.

Таким образом, в Азербайджане культ змеи, также как барана и других животных, восходит к глубокой древности. Змея фигурирует во многих азербайджанских народных сказаниях, легендах и т.д. В них сказаниях змея олицетворяет ум, мудрость и другие положительные качества.

Культ рыбы. Наскальные изображения рыб, в отличие от оленей, козлов, змей, встречаются реже. Неолитические обитатели Карелии, Урала, Сибири были рыболовами. Но в наскальных росписях изображений рыб насчитывается не много. А в рыболовной области Приамурья таковые вообще отсутствуют.

В Гобустане зафиксировано всего 6 наскальных изображений рыб.

В эпоху средневековья в памятниках Азербайджана особое место занимают предметы с изображением рыб. В данном случае образ рыбы связан с нижней частью мира. То есть он передан как обитель воды подземного мира. В классических религиях мира и во многих поверьях рыба стоит в основе создания атрибутов вечности, живой воды, ориентированных на сохранении жизни человека от всяких недугов (рис. 2). В этом отношении представляет интерес наскальное изображение на камне №104 верхней террасы горы Беюкдаш в Гобустане, где рыба тащит перевязанного за шею козла [68, 248]. В несколько отличающейся композиции передано изображение рыбы в сочетании с изображениями козлов, охотника и татуированной женщины на камне №105 верхней террасы горы Беюкдаш. Не связаны ли эти сюжеты с культовыми представлениями? А изображение дельфина в натуральную величину на камне №5 горы Кичикдаш? До настоящего времени в Гвинее сохранился ритуал, где оставшиеся племена поклоняются дельфину как великому морскому животному, предвестнику богатого урожая. Ответ требует более глубокого изучения.

Астральные культы. Реконструкция культовых представлений первобытного человека составляет одну из самых сложных проблем. Большую роль в ее решении могут сыграть наскальные изображения и погребения. Среди наскальных изображений Азербайджана почти во всех группах повторяются многочисленные фигуры в виде круга, иногда концентрического, или полумесяца. Иногда встречаются круги с отходящими от них линиями. Эти фигуры, по мнению многих ученых, считаются астральными знаками солнца, звезд и луны. Зачатки солнечного культа отразились, как считают некоторые ученые, еще в неандертальских пофобепях. Так, например, в пещере Тешик-Гаш в Узбекистане, рядом с

останками мальчика-неандертальца, обнаружены сложенные в определенном порядке кости горного козла-киика. Сопоставив это с солнечной ориентацией костяков, археологи выдвинули предположение о зачатках солнечного культа (фото 21).

В эпоху бронзы в период Ходжалы-Кедабекской культуры поклонялись солнечному божеству, а луна связывалась с заупокойным культом [98, 20]. Культ неба и солнца отчетливо прослеживается по памятникам из могильников Закавказья начала 1 тыс. до н.э., причем религиозная символика закавказских памятников очень близка к религиозной символике бронзового века Европы [141, 93].

Широкие археологические исследования показывают, что культ солнца был распространен в эпоху бронзы среди памятников художественной керамики и бронзы. Отголоски солярно-лунарных культов нашли яркое отражение в искусстве древней Албании - на керамических сосудах встречаются орнаменты в виде солнца и лупы [263, 53]. Страбон в своем труде "География" отмечал, что у древних албанцев главным божеством считался бог луны и описал храм Луны, который находился в древнеалбанском городе Шеки. Культ этого божества был распространен в древней Иберии, Грузии и у древних хеттов [152, 69-70].

Астральные изображения - одни из самых древних и частых сюжетов в наскальном искусстве. Попытаемся раскрыть эти культы по петроглифам Гобустана, Абшерона, Гемигая и Кельбаджар в сравнении с мировыми аналогами.

Культ солнца. Отдельные знаки окружности, концентрические окружности и спирати являются одними из самых древних символов в наскальном искусстве. Некоторые исследователи относят их к верхнепалеолитической древности [133, 58]. Именно окружность быта одним из самых ранних, первичных солярных символов. Такого типа знаки часто встречаются на наскальных изображениях Гобустана, Гемигая и Абшерона (рис. 56; 77; 78).

Солярные знаки в виде крестов нам известны еще с мустьерской эпохи в виде гравированных начертаний в Донской пещере на Кавказе, со стоянок Тата в Вешрии и Вилены на юге Германии. По мнению исследователей, это древнейшие орнаменты крестиков, имеющих сходство в орнаментах таких верхнепалеолитических памятников, как Костенки I [103, 42]. Они связывают их с "горизонтальным" делением мира по четырем направлениям: восход и заход солнца, теплые и холодные ветры [205, 143]. Крестообразные знаки встречаются на скалах Гобустана на верхней террасе горы Беюкдаш (камень № 31 (фото 78)) и на нижней террасе горы Беюкдаш (камень №16 (фото 80)) рядом с римской надписью, на Гемигая в Нахчване (камень №85 (рис. 61)). Интересный сюжет представляет изображение в Кельбаджарах, где на 2 со-

лярных кругах с крестом внутри изображен человек (рис. 84-а,б). Не связано ли это с культовыми представлениями о "солярных колесницах"?

Солнце - свастика встречается на сосудах эпохи бронзы, обнаруженных в Ханларском районе [154, 105], (рис. 59; 60). Исследователи считают, что самые ранние образцы знаков свастики Азербайджана относятся к IV тыс. до н.э. и зарегистрированы на наскальных изображениях, в Гобустане и на Гемигая [250, 19-21], а также на керамике и металле.

Таким образом, крестообразные начертания нам известны с древнейших времен и являются одними из первичных образцов изобразительной деятельности человека. Образ солнца являлся одним из самых частых сюжетов в наскальном искусстве. Археологи считают!, что солнце в наскальном искусстве Карелии выступало в самом разнообразном облике: антропоморфном, зооморфном, а чаще всего в виде условных знаков - кругов и полукружий. Эта мифологическая система знаков оказала влияние на формирование карело-финского эпоса [174, 170]. Первобытные космические представления являются как бы ступенью на пути превращения этих ранних, в сущности, еще очень земных богов - тотемов из животного и растительного мира в "богов не от мира сего" [144, 31].

Представление образа солнца в виде животного характерно и для искусства эпохи бронзы на Кавказе. На наскальных изображениях Сюника (наскальные изображения быков) и в графическом искусстве Грузии (быки, козлы и др.) можно встретить изображения животных с рогами в виде солярных завершений [97, рис.4 (1, 2), рис.24 (2); 29, рис.12, 13, 20]. На наскальных изображениях Азербайджана изображения козлов с рогами в виде солярных знаков - довольно частый сюжет. Они встречаются на наскальных изображениях Гемигая (камни № 21, №335, 461-а), (рис. 79; 80) и в Кельбаджарах.

Связь образа солнца с огнем ярко прослеживается во многих археологических находках Гобустана. На горе Кичикдаш рядом со стоянкой Фируз-2 обнаружено укрытие, где на скалах изображено большое количество солярных символов как в отдельности, так и в сочетании с изображениями человека, животных и лодок. Кроме того, здесь же, у камня №19, были обнаружены следы очага с остатками от сильного костра. По мнению археологов, остатки очага, находящиеся рядом с изображениями солярных знаков, связаны с поклонением солнцу (рис. 54; фото 74) [249, 145]. Наверное, не слишком смелым будет предположение, что коллекция петроглифов Гобустана - это дошедший до нас фольклорный текст -миф, может быть древнейшее издание "Китаби Деде Горгуд".

В связи с этим особого внимания заслуживают изображения солярных символов в сочетании с животными, людьми и знаками. В гроте Дюбенды на Абшеронском полуострове нам встречается наскальное изображение быка,

которого сопровождает солярный знак в виде геометрически правильного круга (фото 96). Такая же композиция встречается на плите, обнаруженной из могильника на Абшероне [60, 91], и на стоянке Джейранлар горы Кичикдаш - здесь дано изображение быка в сочетании с женским или солярным знаком (фото 36). В Гобустане на горе Кичикдаш на скалах у поселения Фируз-2 исследователями обнаружены космические изображения солнца в виде спирали и кругов. На камне №18 рядом с изображением быка имеется знак спирали. Это место было древним культовым пиром, что характерно периоду Кура-Аракской культуры [249, 145].

Из сравнительного материала в этом отношении очень интересны изображения на скалах Горного Дагестана - изображение зубра, кабана, козла выполнены над рисунком солнца. Космический образ солнца как бы сливается с образом животного. Археологи эти сочетания объясняют тем, что это животное как-то связано с солнцем, т.е. является солнечным, божественным животным, которое одновременно могло почитаться и в качестве тотема [103, 93]. Схематичные изображения животных (быков, ослов, коней, свиней, коров) над солярными и лунарными знаками в графическом искусстве Грузии археологи связывают с астральным культом и религиозными обрядами. Они отмечают, что изображение антропоморфной фигуры в сочетании с сакральным знаком круга направляет наше внимание к религиозной практике сванов и других грузинских племен и близко к народным верованиям восточно-грузинских горцев [29, 153, рис.12, 13, 20]. Следует заметить, что астральные знаки наносились для изображения верховного божества. По верованиям грузин, астральные божества являлись к народу под видом оленя, голубя или вооруженного всадника [там же, 154]. Аналогичная композиция нам встречается на Карсцком Носу. Здесь изображение лебедя дано в сочетании с образом солнца [144, 201].

Не менее интересно изображение на камне №9 горы Джингирдаг (рис. 85). Здесь мы видим солярный круг в сочетании с изображением рогов (холм Язылы, камень №9). Некоторые исследователи отмечают, что на наскальных изображениях Гемигая символ солнца часто представлялся в образе зверя, иногда человека, а также в виде условных кругов [253, 15; 28, 154]. В подтверждение этому можно привести изображение человека на отдельном камне, обнаруженном в культурном слое в убежище Кяниза (1978) под инвентарным номером №1095 (фото 104). Руки его соединяются над головой, образуя правильный круг. Его аналогии встречаются нам на наскальных изображениях Кельбаджар [86, 93; 235, 71—74], (рис. 86). Интересно сходство этих сюжетов с наскальными изображениями Шри Ланки [282, 341, рис.5].

На Гемигая имеется интересное изображение танцующих людей с солярным знаком с лучами.

Среди наскальных изображений Гобустана особый интерес представляют знаки в виде круга с отходящими от них линиями (рис. 77), как, например, на камне №123 горы Джингирдаг-Язылы-тепе (фото 84; 85). Археологи такого рода знаки считают изображениями "живительных лучей солнца или мертвых лучей луны" и приводят аналогию из египетских иероглифов о знаке для солнца [144, 12-13], (рис. 78). Аналогичные знаки с лучеобразными изображениями встречаются на керамических сосудах в Гяуркала, Шахтагах, в Кюльтепе конца эпохи бронзы и раннего железа [2, 248].

Следует отметить, что до недавнего времени у азербайджанцев в быту сохранилось аналогичное изображение солнца с расходящимися лучами. Эти знаки встречаются на могильных камнях (рис. 78; фото 87; 88), на фасадах, внутренних стенах, потолках и дверях жилых помещений [63, 613]. Рассматривая структуру и строение каменных насыпей курганов Азнабурда, Шахтагы и Гобустана, следует отметить одну деталь - вокруг четырехугольных погребальных ям сооружено несколько плотных концентрических кругов - кромлехов. Концентрический круг в искусстве древних племен характеризуется как солярный и связывает строение кромлехов вокруг погребений с культом солнца и символом обожествления [15, 169]. Символ солнца у древних албанцев считался оберегом. Он спасал души людей от злых духов в жизни и в загробном мире [154, 105].

Солярный культ особенно ярко выражен на наскальных изображениях лодок в Гобустане. Внимание древнего художника к изображениям солнечных судов, вероятно, было обусловлено с культовыми представлениями, а также их функциональным значением как неразделимая часть атрибута культа. Ведь зачастую петроглифы солнечных лодок в Гобустане передаются в сочетании с изображениями женщин - матерей, прародительниц и охотников (коллекция Дашгышлак, камень №19), (фото 66).

Вполне возможно, что основой этих изображений являются древнейшие представления о плавании душ умерших в страну предков. Само положение изображений лодок на священных скалах среди других фигур, имеющих прямую связь с религиозными представлениями, заставляет считать их также связанными с этими верованиями.

В основе религий древних народов Переднего Востока и Египта был культ стихий природы, миф об умирающем и оживающем божестве растительности. Изображения лодок на петроглифах Скандинавии и Карелии первобытный художник связывал с древними представлениями о плавании душ умерших в страну смерти на лодках [131, 103; 131, 123]. Возможно, важность роли лодок в ритуалах и кулькактике состояла в установлении контактов между миром богов и людей, в обеспечении благосостояния

племени. Изображения лодок такого рода отражены на настенных рисунках, выполненных краской, в пещере Ниа на острове Саравак, между Индией и Китаем. Они представляют собой "ладьи душ умерших" [134, 1231]. Вертикальные черточки на изображениях лодок означали условные обозначения мертвых [144, 28]. Эти отголоски ранних мотивов космической семантики образа лодки ясно отражаются в воззрениях и образах древнего мира - Передней Азии, Египта, Средиземного моря и античной Греции. Можно предположить, что Гобустанские изображения лодок являются отражением аналогичных представлений.

Культ звезд и луны. Среди наскальных изображений Азербайджана звездная и лунарная тематика - сюжет нечастый. Изображения звезд, солнца и луны можно встретить в Гобустане на камне №14 горы Джингирдаг (рис. 77), на Гемигая на камнях №50, 85, 120 (рис. 86-а,б,в). Обращает на себя внимание знак 2 треугольников, соединенных остриями. Этот символ представлен в наскальном искусстве Гемигая в Нахчеване (камни №50, 93, 120) (рис. 78). По мнению археологов, этот знак - символ обозначает месяц, во время которого справлялся праздник, посвященный богине-матери. Кроме того, существует связь этих знаков с аграрным календарем. По этнофафическим данным от лунных фаз зависело начало всех сельскохозяйственных работ. В качестве примера можно привести сосуд с горы Амиранис [214, 13].

С другой стороны, единственным источником измерения времени для древнего человека было изменение и чередование явлений на земле. Движение Солнца и Луны, периодичность явлений: сутки, месячный цикл Луны, солнечный год. Счет времени по Луне связан с его изменением. Первобытный охотник с его наблюдательностью и знанием повадок животных обращал внимание на совпадение фаз луны, которые были связаны с периодичностью размножения животных [205, 126]. Возможно, нанесение на скалы древним художником многих солярных и лунарных знаков преследовало ту же цель. С этой точки зрения немаловажный интерес представляет курган №7, на большом могильном камне которого обнаружены небесные знаки. Здесь же была обнаружена глиняная посуда, края которой были орнаментированы знаками полумесяца [246, 26]. В этой же связи привлекают внимание наскальные изображения полумесяца на камнях №85, 120 на Гемигая (рис. 78-б,в). Особый интерес представляют астральные рисунки, обнаруженные на Абшероне в пределах заброшенного села Келезаг, южнее каменного карьера, которые расположены на одной плите. Аналогичные этим рисункам найдены на плитах курганной насыпи Абшерона [27, 5]. С фазами Луны, с изменением месяца в новолуние многие первобытные народы связывали не только рост растительности, но и рост скота, и даже рост и здоровье детей [222, 504]. Вполне вероятно, это является

отражением того факта, что Луна и Солнце использовались как измерители и показатели времени [172, 43].

В Азербайджане знаки полумесяца широко применялись на памятниках эпохи бронзы. Мотивы поклонения луне отразились в искусстве того времени: на предметах украшения, керамических изделиях. Это является свидетельством того, что поклонение Луне было одним из главных религиозных представлений древнего населения Азербайджана.

Каково же было назначение Гобустана и Гемигая в древности, чем они были для первобытных охотников, украсивших эти скалы? В таких местах обычно совершались различные культовые церемонии и магические обряды. Обычно центральное место принадлежало образу тотемного зверя-предка. Расположение пещер и скал Гобустана, Гемигая, Абшерона и Кельбаджар в труднодоступных местах, их особенности и характер представленных наскальных изображений позволяют нам интерпретировать их как святилища.

Таким представляются нам мировоззрения древнейших людей по наскальным изображениям Азербайджана. Этим наши наблюдения не исчерпываются. Бесспорно, чтобы всесторонне изучить эту проблему, необходима широкая археологическая исследовательская работа пиктографических, этнографических и фольклорных материалов, которая даст возможность проникнуть в бесконечно далекий от нас мир.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Богатые наскальные изображения Азербайджана - яркое и своеобразное явление в истории его материальной культуры. Охватывая огромный отрезок времени и достоверную информацию об исторических событиях далеких тысячелетий и веков, они являются поистине неисчерпаемым источниковедческим фондом. В качестве важного примера достаточно указать на данные как нововыявленных, так и общеизвестных наскальных изображений.

Именно наскальные изображения, обнаруженные в последние годы, позволили более углубленно рассмотреть и интерпретировать древнейшую историю Азербайджана. В настоящее время анализ петроглифов Азербайджана позволяет сделать вывод, что они имеют собственный, неповторимый облик, неразрывно связанный с историческим прошлым древнего населения данного региона. Наскальные изображения Гобустана, Гемигая, Кельбаджар и Абшерона показали, что воплощенная в них культура того времени развивалась не изолированно, а во взаимодействии с культурами сопредельных областей. В настоящей книге, на основе научного исследования многочисленных наскальных изображений и раскопочных материалов, представлены интересные данные относительно их хронологии, особенностей, тематики, стилистики, техники исполнения, а также назначения наскального искусства Азербайджана от верхнего палеолита до позднего средневековья.

Судя по ярко выраженным стилистическим особенностям и богатой тематике, в создании анализируемых петроглифов принимали участие группы людей, различавшиеся по хозяйственному укладу. В Гобустане в верхнем плейстоцене и раннем голоцене в развитии наскального искусства Азербайджана наблюдаются VI стилистико-тематические тенденции. На палеолитических изображениях представлен человек и плейстоценовая фауна: быки-туры, дикие лошади. Животные расположены на скалах поодиночке и группами, выполнены в реалистической манере. В свою очередь верхнепалеолитическое искусство по стилистическим особенностям разделяется на IV группы.

В раннем голоцене в связи с изменениями промысловой фауны, колебаниями климата, с последней трансгрессией Каспийского моря происходят изменения в тематике наскальных изображений. На скалах появляются одомашненные быки, дикие лошади, олени и козлы - основные объекты тотема и промысла в этот период. Изображение человека представлено меньше. В этот период появляются изображения птиц, зооморфные и антропоморфные существа. По манере выполнения они приобретают более схематический вид, нежели рисунки

верхнепалеолитической и мезолитической эпох. В петроглифах периода неолита и бронзы по стилистическим особенностям рисунки делятся на 2 группы. К первой группе относятся рисунки животных, выполненных более реалистично (Гобустан - горы Джингирадаг, Кичикдаш и нижняя терраса Беюкдаш). Ко второй группе - петроглифы изображений животных в Кельбаджарах, на Гемигая и на Абшероне.

По стилю написания и содержанию петроглифы второй группы близки к поздним изображениям Гобустага. В этой группе рисунков четко прослеживаются новые тенденции. Появляются новые образы - изображения козлов с рогами, свернутыми в круг.

Результаты исследований позволяют несколько в ином свете рассматривать хронологию наскальных изображений. В целом, это сводится к нижеследующему:

I. - древнейший, ранний этап - период позднего плейстоцена и раннего голоцена - период быка-тура. Этот период, в свою очередь, подразделяется на четыре стилиевые группы:

I стиль - ориньякский - самый ранний рубеж датируется 34 000 гг. до н.э.

II стиль - солиотре-мадленский - 19000 - 15000 гг. до н.э.

III стиль - мадленский - XV-XIII тыс. до н.э.

IV стиль - мадлено-мезолитический - XIII-VIII тыс. до н.э.

II. - поздний этап - период неолита - период диких лошадей и быков - VII-VI тыс. до н.э.

III - более поздний этап - энеолит - период оленей и козлов - VI-IV тыс. до н.э.

IV - этап бронзы - период козлов - IV-III тыс. до н.э.

V и VI этапы - период верблюда.

V - период железа - II-I тыс. до н.э.

VI - период средневековья - I-XVIII вв.

В работе впервые публикуются материалы о датировке некоторых петроглифов на основе археологических материалов. Эти находки характеризуют этапы палеолита Гобустага. Они дают представление о развитии культуры древнекаменного века на протяжении нескольких тысячелетий. Публикуемые материалы помогают во многом по-новому оценить место палеолитического искусства в контексте истории Центральной Европы и Азии и раскрыть значение для развития других культур сопредельных территорий. В данной работе автором затронуты некоторые спорные проблемы изучения палеолита. Хотя трудности исследования и недостаточно полное изучение и публикация добытого материала оставляет много

существенных пробелов, однако Гобустан является пока не только древнейшим центром палеолитического искусства, но и единственным в этом роде по полноте памятником в Азербайджане. В свою очередь, некоторые датировки требуют дополнительного обоснования.

С другой стороны методы стилистического анагиза наскального искусства Азербайджана были усовершенствованы, так как стилистические особенности могут указать на тот или иной период времени. Обобщение имеющихся материалов по петроглифам Азербайджана дает не только позитивные решения отдельных вопросов в области наскального искусства, но и обнажает слабые места, имевшиеся в предшествующих работах. Внедрение новых методов в изучении проблем наскального искусства может способствовать успешному решению поставленных задач.

Рассматривая сейчас эту проблему, необходимо отметить, что в процессе исследования фиксировались даже самые незначительные факты. Накопленные наблюдения по таким деталям привели к поразительным открытиям. Так, например, были определены палеолитические свойства некоторых наскальных изображений, имеющих связь с археологическими материалами со стоянок Ана-зага, Кяниза, Окюзляр-2 горы Беюкдаш и Гаяарасы, Джейранлар горы Кичикдаш. По-новому поставлены вопросы интерпретации древних наскальных изображений.

В древнем искусстве народов Азербайджана по стилистической манере нанесения рисунков можно выделить 2 обособленных района. Это территория Абшерона и Гобустана, петроглифы которого выделяются сюжетами - преобладанием в тематике изображений людей, бытовых, и культовых сцен, и малокавказский район (территория Нахчевана, Кельбаджар, Сюника и Гегам), для наскального искусства которого свойственна полукочевая скотоводческая ("яйлажная") культово-магическая тематика. Преобладают изображения животных. Обнаруженные в районе Гемигая поселения, могильники, фрагменты керамических сосудов дали основания исследователям датировать некоторые петроглифы концом IV-III тыс. до н.э. Найденные открытые поселения и остатки круглою сооружения III тыс. до н.э. в зоне наскальных изображений позволили исследователям датировать петроглифы Кельбаджар эпохой бронзы. Что касается петроглифов Абшерона, которые встречаются на мегалитических камнях и скалах Абшерона, то весь комплекс памятников датируется приблизительно конном эпохи бронзы.

Таковы в общих чертах некоторые итоги изучения наскального искусства Азербайджана. Основной же вывод из всего сказанного заключается в том, что культурно-исторический процесс в Азербайджане, отраженный в петроглифах, оказывается несравненно более богатым и сложным. Здесь издавна развивалась богатая и самобытная культура местных

племен, с самого начала находившаяся в сложных и разнообразных связях, во взаимодействии с другими культурами как относительно близких, так и далеких областей.

Несмотря на исследования ученых, многое в изучении наскального искусства Азербайджана остается все еще невыясненным. Например, какую роль играл Гобустан в развитии культур Кавказа и Европы? Для успешного решения этих сложных проблем необходимы широкие комплексные исследования в Гобустане, Гемигая, Кельбаджарах и Абшероне. Совместные работы археологов, антропологов, геологов, этнографов в этом районе, несомненно, дадут ценнейшие материалы для воссоздания древней истории коренного населения Азербайджана и его взаимоотношений с другими регионами.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ СООТНОШЕНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ, ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРИОДИЗАЦИИ РЕГИОНОВ (РАЙОНОВ) АЗЕРБАЙДЖАНА С НАСКАЛЬНЫМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ И КОЛЕБАНИЙ КАСПИЯ. (Таблица 1)

ЧЕТВЕРТИЧНЫЙ		СРЕДНИЙ ГОЛОЦЕН			Геологическая периодизация
На Абшеронском полуострове относительно устойчивый климатический режим на протяжении исторического периода	Абшеронсубтропич. Климат, солнечная осень, теплая зима Сев., сев-воет ветры	Абшерон:полупустыня с возвы-Шеннос -тями (достиг. 300-400м), песчаные дюны, равнинный рельеф по Куре и Араксулеса тугайногого типа	Те же типы, что и в предыдущих эпохах	Трансгрессии и регрессии Каспия	Характерный
лошади, ослы, козы, дом свиньи. Из диких животных-благородный олень Оегуиз еЫрних, шжеран-С-аеПа <i>ШьбаИи:ога</i>	В 1 тыс. до н.э. последняя трансгрессия Каспия	Современные отложения	Орудия труда	Хозяйство	
Бронзовые орудия труда, Абшерон-бронзовый княжач, Гобустан-наконечни ки копья, бронз. топ-оры	Абшерон-выжигание и вырубка лесов. Кельбаджары и Ордувад (Гемгия) Скотоводство, Земледельч еско-скотоводческие племена низменных районов Начинают интенсивное освоение высокогорных зон	IV-III тыс. до н.э.	II-I тыс. до н.э.	Приблизительные даты	Историческая периодизация
ЭПОХА БРОНЗЫ	ЭПОХА ЖЕЛЕЗА	ПЕРИОД СРЕДНЕВЕКОВЬЯ	Археологическая периодизация		

ПЕРИОД	
РАННИЙ ГОЛОЦЕН ВЕРХНИЙ ПЛЕЙСТОЦЕН	
Наступление эпохи Сильного потепления которое повлекло сдвиги ландшафтных зон	арчан-можжевельник (Juniperus L) Полупустыни
Гобустан-сосноводубовые леса (на основе анализа ископаемой пыльцы) На Абишероне ландшафт саванны или аридного редколесья	Дядлаган (Gelis Saussaisia Will), каркас кавказский, дерево
Полосатая глеча Лев, кулан, джейран (Gazella subgutturosa), Первообъенный бык-тур-Вос Primitivus Козел-Сарпа sp. Баран-Ovis, Каспийский тюлень-Rhoca caspica, собака-Canis sp. (Вост. Закавказье и Иранские нагорье) Исчезает ряд крупных видов зверей, характерных верхнему плейстоцену Гобустан-джейраны, грызуны, птицы, Абишерон-волки, Лошали, благородные олени сайги, европейские туры (бигуминозные суглинки Кир-Маку, о, Артем Нагорье Малого Кавказа-жейран	Ангилора Канна речной бобр лошади
Последняя крупная рангессия В области Каспийской Котловины-Хвалынском море	современных границ Каспия
Каменные орудия	Лук и стрелы
Охота и рыболовство	Охота и рыболовство
15 000 –XIII тыс.до н.э.	XIII –XIV тыс.до н.э.
Мадлен	
ВЕРХНИЙ ПАЛЕОЛИТ	МЕЗОЛИТ

VI-IV тыс.до н.э.	ВІ-ІV тыс.до н.э.	НЕОЛИТ	ЭНЕОЛИТ

При более влажном климате-леса тугайного типа
Хвальинский ярус
Шательперронский нож
Охота собирательство
34 000 г.г.до н.э.
19000-15 000 г.г.др.н.э.
Ориньяк
Солотре

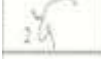

В Ю Р М
ВЕРХНИЙ ПЛЕЙСТОЦЕН
Общее сильное похолодание и вероятное смещение к низу ландшафтных зон при оледенении высоких хребтов
Можжевельно-фисташковые леса Лесные массивы, горные луга
Пещерная шена, барс, песчанки, благ, олень, джейран Носорогмерка
Ископаемые лошади, джейраны, быки, дельфины <i>Delphinus delphis L.</i> – искез с наступлением ледниковой эпохи
В плейстоцене Море трижды наступало на Сушу, захватывая восточную
ПАЛЕОЛИТ
¹ К сожалению в связи с малоизученностью плейстоценовой флоры и фауны встречаются затруднения точной стратиграфической датировке в изучении дислокации тех или иных видов флоры и фауны.

Таблица № VII. Хронология верхнего палеолита (по А.Леруа Гурану)

Даты (кальен 14)	А.Брейль (начало XX в.)	Периоды по А.Леруа-Гурану	Стили
1965 – 0 – – – – – 5000 – – – –			
1000 – – – – – 15000 – – –	Мадлен { <ul style="list-style-type: none"> VI V IV III II I 	Мадлен { <ul style="list-style-type: none"> верхний средний ранний 	Стилъ IV Стилъ III
– – 20000 – – – – 25000 – – – – 30000 – – – – –	Ориньяк { <ul style="list-style-type: none"> верхний средний древний 	Граветт Ориньяк	Стилъ II Стилъ I
35000 – – – – – 40000 –	Мустье	Мустье	

ЭВОЛЮЦИЯ В НАСКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

	Археологические	Датировка	Периоды по стилям	Изображения		Знаки и надписи	Изображения в масках или с жреческой атрибутикой	Быки	Куланы и лошади
				Человек	Орудия				
A	Верхний палеолит	34 000 гг. до н.э.	Период быка-тура I						
		19 000-15 000 гг. до н.э.	II						
		15000-ХIII тыс. лет до н.э.	III		9				
B	Мезолит	XIII-VIII тыс. лет до н.э.	IV		14				
C	Неолит	VII-VI тыс. до н.э.	Период диких лошадей и быков						
D	Энеолит	VI-IV тыс. до н.э.	Период диких лошадей и						

E	Эпоха бронзы	IV-III тыс.д. н.э.	Период верблюда		32					
F	Период блеза	II-I тыс. до н.э.								
G	Период средневековья	I-IX вв. и позднее								
				<p>1-Гобустан, гора Беюкдаш нижняя терраса: 2-5-Гобустан; 6,9,14-Гобустан. Орудия труда; 7-Гобустан, гора Кичикдаш; 8-Гобустан, гора Беюкдаш верхняя терраса; 10-Гобустан, гора Джингир; 11,12,13-Гобустан, гора Беюкдаш верхняя терраса; 15-Гобустан; 16-Гобустан, гора Беюкдаш верхняя терраса; 17-Гобустан; 18-22-Гобустан, гора Беюкдаш верхняя терраса; 23-Гобустан, гора Джингир; 24-26-Гобустан гора Беюкдаш верхняя терраса; 27,28-Гобустан, гора Джингир; 29,30-</p>						

ЭВОЛЮЦИЯ В НАСКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Олени	Козлы	Львы, леопарды	Птицы	Кабан	Собака	верблюд	Рыба	Повозки	Лодки
									

									
									
									
									
									
									
									
<p>29,30-Гобустан гора Беюкдаш верхняя терасса; 31-Кельбаджары; 32-Гобустан, Гемигая, орудие труда; 33-Гобустан, гора Беюкдаш верхняя терасса; 34-Апшерон; 35-Гобустан, гора Джингир; 36-Нахичевань, Гемигая; 37-39-Гобустан, гора Джингир; 40-Кельбаджары; 41-Нахичевань, Гемигая; 42-Кельбаджары; 43,44-Нахичевань, Гемигая; 45-Гобустан гора Джингир; 46-Гобустан, гора Беюкдаш верхняя терасса; 47-Гобустан орудие труда; 48-Гобустан, гора Беюкдаш; 49-Гобустан, гора, Джингир; 50-Гобустан, гора Беюкдаш верхняя терасса; 51,52-Гобустан, гора Джингир; 53,54-Гобустан, орудия; 55,56-Гобустан, гора Беюкдаш нижняя терасса.</p>									

ЛИТЕРАТУРА

1. **Аббасова Ф.А.** Средневековые зооморфные изделия Азербайджана IV-XIII вв., Баку, 1992, 24 с.
2. **Абибуллаев О.А.** Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР.АН Азерб.ССР. Сектор археологии и этнографии. Изд-во "Элм", Баку, 1982, 314 с.
3. **Абрамова З.А.** Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии. Изд-во "Наука", Москва-Ленинград, 1956 г., 312 с.
4. **Абрамова З.А.** Палеолитическое искусство на территории СССР, М.-Л., 1962г.
5. **Абрамова З.А.** Древнейшие формы изобразительного творчества (Археологический анализ палеолитического искусства), в кн. Ранние формы искусства, Изд-во "Искусство", М., 1972г., 478 с.
6. **Авдиев В.И.** История древнего Востока. Изд-е 2-е, Гос.изд-во полит.лит-ры, 1953г., 758 с.
7. **Авесга. Вендидад.** XIX; Ясна, XXV,4 и др. (См. пер. Е.Э.Бертельса), Отрывки из Авесты, М.-Л., 1924.
8. **Акимушкин И.** Мир животных. М., Изд-во "Мысль", 1990 год, 487 с.
9. **Алекперов А.К.** Исследования по археологии и этнографии Азербайджана.АН Аз.ССР.Изд-во "Баку", 1960 г., 261 с.
10. **Алекперов А.И.** Терракота древнего Азербайджана. АН Азербайджана, Институт археологии и этнографии, Изд-во "Элм", Баку, 1994, 133 с.
11. **Алекперова Н.А.** Марат бинагадинских Кировых отложений. Бинагадинское местонахождение четвертичной фауны и флоры. АН Аз.ССР. Тр.Естественно - историч.музея им.Зардаби. ч.II, вып. V, Изд-во АН Аз. ССР, Б., 1952, 151 с.
12. **Алиев В.Г.** Новые материалы о культуре расписной керамики в Азербайджане. журн.-СА, 1967 г., №1.
13. **Алиев В.** Исследования на территории Нахичеванской АССР. Археологические открытия 1970г. М., 1971г., Изд. "Наука", 393 с.
14. **Алиев В.** Наскальные изображения Гемгая/Проблемы изучения наскальных изображений в СССР, Инст.Археологии АН СССР, М., 1990г., стр. 104-108.
15. **Алиев В.Г.** Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. АН Азербайджанской ССР. Институт Истории. Б., "Элм", 1991 г. , 253 с.
16. **Алиев И.Н.** Результаты археологических работ на Абшероне / Тезисы докладов конференции "Великий Октябрь" и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане.АН Азерб.ССР, Институт Истории, сектор Археологии и Этнографии, Баку, "Элм", 1988, 184 с.

17. **Алиев И.** Взаимоотношения древних культур Абшерона и Передней Азии / Материалы 3 Бакинского международного симпозиума. Баку, Елм, 1997, с.163-166.
18. **Алиев И.Н.** Результаты археологических работ на Абшероне / 2000-2001 illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın tezisləri. Bakı, Elm, 2002, с. 12-14.
19. **Амброз А.К.** Раннеземледельческий культовый символ ("ромб с крючками") // АН СССР Инст-т Археологии. Советская Археология. Изд-во "Наука", М., 1965г., №3, стр. 14-27.
20. **Андреев М.С.** Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921г. // ИТО, т.XVII, Ташкент, 1924, стр. 128-136.
21. **Андреева СИ., Андреев Н.И.** Эволюционные преобразования двустворчатых моллюсков Аральского моря в условиях экологического кризиса. www paleogu, Палеонтологический Институт РАН, Изд-во Омского государственного педагогического университета, 2003 год, 382 с.
22. **Артамонов М.И.** Средневековые поселения на Нижнем Дону, Л., 1935г., 128 с.
23. Археология и этнография Монголии/АН СССР. Сиб.отд. Институт истории,филологии и философии. Ответ редактор А.П.Окладников. А.П.Окладников, Д.Цэвэндорж, А.К.Конопацкий, Ю.В.Гричан. Петроглифы Дэлгэр-Мурена и долины реки Тэс, Изд. "Наука", Сиб.отд., Новосибирск, 1978г., 220 с.
24. **Асланов Г.М., Гаджиев П.А.** Художественно-технические особенности наскальных рисунков Абшерона//Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, XII с, В., 1973 il, 56-62 s..
25. **Асланов Г.** Археологические исследования на Абшероне / Археологические и этнографические изыскания в Азерб-не,1976, Б.,1979,15-18 с.
26. **Асланов Г.** Обряд человеческих жертвоприношений в древнем Азербайджане // Материальная культура Азербайджана.т 8, Б., 1976г., 131-134 с.
27. **Асланов Г.М.** Древние памятники Апшерона / Страницы истории города Баку (тезисы конференции), Б., 1990 год, с.4-6.
- 27а. **Асланов Г.М.** Новый комплекс археологических памятников Апшерона/ Материалы сессии, посвященной итогам археологии и этнографических исследований 1964 г.в СССР(тезисы докладов), Изд-во АН Аз.ССР, Баку, 1965 г., стр.85-86.
28. **Ахундов Д.А.** Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана, Аз.гос.изд., Б., 1986 г., 309 с.

29. **Бардавелидзе В.В.** Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Изд. АН Грузии, Тбилиси, 1957г., с. 167.
30. **Белокобыльский Ю.Г.** Бронзовый и ранний железный век Южной Сибири. АН СССР, Сиб. отд., Институт истории, филологии и философии, Изд-во "Наука", Сиб.отд., Новосибирск, 1986 год, 167 с.
31. **Бердыев.** О.Чыгыллы-депе - новый памятник неолитической джейтунской культуры // Материальная культура Средней Азии и Казахстана. М., Наука, 1966, с.26-27.
32. **Бернштам А.Н.** Наскальные изображения Саймалы-Таш // СЭД952, №2, с.60.
33. **Богачев В.В.** Об ископаемых китообразных Кавказа // Изв. Азерб. филиала АН СССР. 1939г., №1-2, с.153-154.
34. **Богачев В.В.** Картины первобытной природы Апшерона (Бинагады) // Изв. Азерб. филиала АН СССР, №1, Баку, 1940г., 114 с.
35. **Борисковский П.И.** Палеолитические местонахождения в Туркмении // Труды ЮТАКЭ, т.2, 1951, с. 102-104.
36. **Брей У., Трамп Д.** Археологический словарь., Пер.с англ.,М., "Прогресс", 1990, 367 с.
37. **Буриан Й. А-3.** Жизнь древнего человека., Артия, Прага, 1987 г., 67 с.
38. **Бурчак-Абрамович Н.О. и Верещагин Н.К.** Рисунки на скалах гор Кызыл-Кум и Кичик даг в Кабристане // Доклады АН АзССР, т.III, №5, Изд.АН Аз.ССР, 1947г., с.225-230.
39. **Бурчак-Лбрамович Н.И.** Первобытный бык в четвертичной фауне сел.Бинагады на Апшеронскомпове / Бинагадинское местонахождение четвертичной фауны и флоры.АН Азерб.ССР. Естественноисторич музей им Г.Зардаби.Изд-во АН Аз.ССР, Б.,1952, 184 с.
40. **Верещагин Н.К.** Млекопитающие Кавказа. Изд-во АН СССР, Ленинград, 1959г., с.703.
41. **Верещагин Н.К.** Записки палеонтолога, Изд. АН АзССР, Л., 1981г., 71 с.
42. **Виноградов А.В.** Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского Междуречья // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции.,т. XIII,АН СССР,Институт этнографии им.Н.Н.Миклухо-Маклая,Изд-во "Наука",М.,1981 год, 172 с.
43. **Виноградова Н.М., Кузьмина Е.Е.** Контакты степных и земледельческих племен Средней Азии в эпоху бронзы / кн.-Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока., под.ред.Б.А.Литвинского., АН СССР, Институт Востоковедения, Изд-во "Наука", Гл.ред. вост. литературы, М., 1986 год, 251 с.

44. Глазковская М.Л. Выветривание горных пород в нивальном поясе Центрального Тянь-Шаня // Труды Института Почвоведения им В.В.Докучаева, 1950, том 34 (Выветривание и почвообразование), с. 28-35.
45. Она же. Рыхлые продукты выветривания горных пород и первичные в нивальном поясе хребта Терской-Алатау//Труды Института Географии АН СССР (Работы Тянь-Шаньской физико-географической станции), 1952 год, вып.2, с.71-77.
46. Голубкина Г.И. О зооморфной керамике из Мингечаура / Материальная культура Азербайджана, т.И,Изд-во АН Аз.ССР, Баку, 1951, с. 103-140.
47. Громов И.М. Фауна грызунов бинагадинского плейстоцена и его природа / Бинагадинское место нахождения четвертичной фауны и флоры. АН Азерб.ССР. Естественно- историч.музей им. Г.Зардаби. Изд-во АН Аз.ССР,Б.,1952, с.203-349.
48. Громова В.И. Предварительное сообщение о первобытном быке или туре в СССР // Доклады АН СССР.Л., 1930, с.88-89.
49. Гуммель Я.И. Археологические очерки, 1940г., № 82(1-8) с. 136.
50. Гуммель Я.И. Памятники древности в окрестностях Киликдага. Изд.Аз.ФАН СССР, Б., 1941, №2, с.27-41.
51. Гуммель Я.И. Курган №79.Киликдаг. НАИИ АН Аз.ССР,инв.№7721 к инв.№961, IV табл.,6.
52. Гуммель Я.И. Большой Ханларский курган №2. НАИИ АН Аз.ССР,инв.№7979.
53. Турина Н.Н. Мир глазами древнего художника Карелии. АН СССР,институт археологии, Изд-во «Наука»,Л.,1967г.,стр.5-39, рис.10.
54. Гусейнов М. Древний палеолит Азербайджана., Изд-во Элм, Б.,1985, 71 с.
55. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв.до н.э.АН Азерб.ССР, Институт Истории, сектор археологии и этнографии, Баку, "Элм", 1989 г., 126 с.
56. К.К.Гюль. Каспийское море. Азерб. гос. изд. нефтяной и научно-технич. литературы, Б., 1956г., с.98.
57. ДАК-НАЛЮИА АН СССР, 1899(Отчет Э.Реслера за 1900 г.)-84а,фиг.1., д. 101,фиг. 1.203.
58. Джафарзаде И. Древние рисунки на скалах., газ."Бакинский рабочий". №147 (58-54) от 29 июня 1939г., с.4.
59. Джафарзаде И.М. Развитие археологических работ в Азерб. ССР / Изв.АН.Аз.ССР, №6, 1945г., стр. 126-137.
60. Джафарзаде И.М. Археологические разведки на Абшероне / Известия Академии Наук Азерб.ССР №6,1948г., стр.81-94.

61. **Джафарзаде И.М.** Древ нелатинская надпись у подошвы г.Беюкдаш / Доклады АН.Азерб.ССР.т 4, №7. Изд. АН АзССР. Б.1948г,стр.304-311.
62. **Джафарзаде И.М.** Древнейший период истории Азербайджана // Очерки по древней истории Азербайджана. Б., 1956г., С.51-61.
63. **Джафарзаде И.М.** К вопросу древней истории Азербайджана по археологическим данным / 10 лет АН Азербайджанской ССР., Б., 1957г., 613 с.
64. **Джафарзаде И.М.** Наскальные изображения Кобыстана // Изд.АН Азерб.ССР, Труды Института Истории, Т.ХІІІ, Б, 1958г., с.20-79.
65. **Джафарзаде И.М.** Наскальные изображения Гобустана / Сессия, посвященная итогам археологических работ 1963г. Тезисы докладов и сообщений.Изд.АН Азерб.ССР, Баку, 1964г., с. 11-14.
66. **Джафарзаде И.М.** Петроглифы Кобыстана / Материалы сессии посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964г. в СССР (тезисы докладов). Изд. АН АзССР.Б, 1965г. с.7-10.
67. **Джафарзаде И.М.** Наскальные изображения Гобустана / Археологические исследования в Азербайджане, сборник статей. Изд-во АН Аз.ССР, 1965г., с.15-28.
68. **Джафарзаде И.М.** Гобустан. АН Азерб.ССР, Институт Истории, Изд-во "Елм", Б., 1973г., с.5-347.
69. **Джафарзаде И.М.** Гобустан., Баку, ЙНЕ "XXI", 1999, с.259.
70. **Джафаров Г.Ф.** Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическим материалам Азербайджана), Баку, "Элм",1984 г., 106 с.
71. **Дмитриева Н.А.,** Виноградова Н.А. Искусство древнего мира., Изд-во "Детская литература", М., 1989г., 206 с.
72. **Донини Амброзио.** Люди, идолы, боги // Очерки истории религии, Изд-во Политической литературы, М., 1966г., 202 с.
73. **Дэвлет М.А., Теренин В.С.** О связях в искусстве древних тюрок Центральной Азии / КСИА, выи. №136, 1973, с.30-32.
74. **Дэвлет М.А.** Личины - маски и проблема древних культурных связей // в кн.Археология и этнография Монголии. АН СССР, Изд-во "Наука", Сиб. отд., Новосибирск, 1978г., с. 152-159.
75. **Дэвлет М.А.** Каменный "компас" в Саянском каньоне Енисея., М., изд-во "Научный мир", 2004, с.95.
76. **Ефименко П.П.** Первобытное общество. Киев, 1953г., 404 с.
77. **Ефименко П.П.** Костенки I.М.; Л., 1958г., 98 с.
78. **Елинек Я.** Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Изд-во "Аргия", Прага, 1982г., 560 с.

79. **Жизнь животных.** Под ред. Проф. Г.С.Расса. - М: Просвещение, 1971, т.4, ч.1, 386 с.
80. **Жизнь животных.** Млекопитающие и звери. Под ред. С.Н.Наумова и А.П.Кузюкина. -: Просвещение, 1971, т.6, 452 с.
81. **Зароостровцев А.Т.** Архипелаг вулканов // Труды Географического Общества., т.3, Изд-во АН Аз.ССР, Баку, 1966г., с.150-152.
82. **Златковская Т.Д.** У истоков европейской культуры, М., 1961, 108 с.
83. **Иванов СВ.** Материалы по изобразительному искусству народов Сибири XIX-нач. XXв., М.-Л., 1954, с.408-418.
84. **Ивановский А.А.** По Закавказью. Кедабекский могильник. МАК, вып. VI, М., 1911г., XIVтабл.
85. Нема плов Г. Эрмитаж в поднебесье // журн. "Наука и жизнь", №7, 1977 г., М., Изд-во "Правда", с. 123.
86. **Исмаилов Г. К** историко-культурной интерпретации древних наскальных изображений на территории Азербайджана. Институт Археол.АН.СССР / Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. М., 1990г., с. 91- 96.
87. **Исмаилов Г.** Исследования наскальных изображений в верховьях реки Тер-тер / Археологические открытия 1976г., Изд. "Наука", М.,1977г., с.491-492.
- 87-а. **Исмаилов Г.С.** Археологические исследования древнего поселения Баба-Дервиш., Баку, 1977г., 48 с.
88. **Исмаилов Г.** Исследование петроглифов на Кельбаджарском высокогорье/Археологические открытия 1985г., М., 1987г., Изд. "Наука", с.550-551.
89. **Исмаилов Г.С, Н.С.Ибрагимов.** Работы Физулинской экспедиции / Археологические открытия 1986г., М., 1988г., Изд. "Наука", с.460-461.
90. **Кабиров Дж.** Древние наскальные изображения Каратау / Археологические открытия 1970, Изд-во "Наука", 1971г., с.40-41.
91. **Кабиров Дж.** Наскальные изображения Сармышса // ИМКУ, вып.9, 1972, с.50-51;
92. **Кабиров Дж.** К датировке петроглифов Узбекистана III-II тыс.до н.э. / В кн.Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972г. в СССР. Ташкент; ФАН, 1973, с.224-225.
93. **Кабо В.Р.** Синкретизм первобытного искусства / Сб.статей, в кн. Ранние формы искусства. Изд-во "Искусство", Москва, 1972,с.275-296.
94. **Кабо В.Р.** Описание австралийской коллекции А.Л.Ящепко в музее антропологии и этнографии / "Сборник музея антропологии и этнографии", Т. XIX, М.-Л., 1960.

95. Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. АН СССР. Институт этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Главная ред. восточной лит-ры., Изд-во "Наука", М., 1969г., 407 с.
96. Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. АН Казахской ССР, Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч.Вадихапова., Алма-Ата, 1977 год, 222 с.
97. Караханян Г.О., Сафян П.Г. Наскальные изображения Сюиика., вып. I, АН Армянской ССР, Институт археологии и этнографии, Изд-во Арм.ССР, Ереван, 1970 г., рис.4(1,2), рис.24(2).
98. Карахмедова А. Бусы как один из источников изучения истории Кавказской Албании., Автореферат Б., 1978г., с.14-21.
99. Касимова Р.М. Первые палеоантропологические находки в Кобыстане (Аз.ССР) // журнал "Вопросы антропологии", Изд-во Московского Университета, 1974г., вып.48, с.158-162.
100. Кларк Дж.Г. Доисторическая Европа / Экономический очерк., М., Изд-во иностран. лит-ры, 58 с.
101. Ковалевский С.А. Лик Каспия / Труды Геолого-Разведочной конторы Азнефти, №2, Баку, 1933год с.1-129.,
102. Кожин М.П. Гобийская квадрага // Советская археология. АН СССР, Изд-во "Наука", 1968г., №3.
103. Котович В.М. Древние писаницы Горного Дагестана, Изд-во "Наука", М., 1976 г., 112 с.
104. Крывелев И.А. К вопросу о связи палеолитического искусства первобытной религией / Религия первобытного общества в свете современных данных. Сб. Научн. Тр., Изд. ГМИР, Ленинград, 1984г., с.47-56
105. Куфтин.Б.А. Урартский "колумбарий" у подошвы горы Арарата и Куро-аракский энеолит / ВМГ XIII- В.Тбилиси, 1944, табло XXXI-5, XXVIII-4,5; XIX-3.
106. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа(V-III тыс.до н.э.).Л., 1979г., 178 с.
107. Лавров Л.И. Доисламские верования адыгейцев и кабардинцев / кн.Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. М., 1959г., с.204-212.
108. Латышев В.В. История древних писателей о скифе и Кавказе // ВДИ, 1948 г., №2, с.220-227.
109. Лекомцев Ю.К. О семиотическом аспекте изобразительного искусства // "Труды по знаковым системам" III, Ученые записки Тартуского государственного университета, вып.198, Тарту, 1967 г.
110. Лотт А. В поисках фресок Тассили Аджера. - Л.: Искусство, Ленинградское отделение, 1973, 187 с.

- 111. Мазин А.И.** Таежные писаницы Приамурья. АН СССР, Сибирское отд., Институт истории, филологии и философии., Новосибирск, Изд-во "Наука", Сиб.отд., 1986, 259 с.
- 112. Максимова А.Г.** Наскальные изображения ущелья Тамгалы // ВАН Каз.ССР, 1958, №9(162), 109 с.
- 113. Маретина С.А.** О культуре камней у нага / Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии., М., 1970, с.175-205.
- 114. Масон В.М.** Поселение Джейтун (проблема становления производящей экономики) // МИА, №180, 1971, с.80-87.
- 115.** Махабхарата, Ашхабад, 1958, 512 с.
- 116. Махнович М.М.** Первобытные исследования и философия. Изд-во "Наука". Ленинградское отделение, Ленинград, 1979г.
- 117. Медоев А.Г.** Наскальные изображения Тесикташ и Караунгур / Труды ИИАЕ АН КазССР, т. 12, 1961, с.72-77
- 118. Медоев А.Г.** Гравюры на камне в горах Тюлькули., с.89-93.
- 119. Медоев А.Г.** Гравюры на скалах.
- 120. Меллаарт Дж.** 1967 г.,с.5-65,таб.ХІІІ.
- 121. Мунчаев Р.М.** Кавказ на заре бронзового века. М., 1975, с.187, табло XXXI рис. 1,2,3.
- 122. Нагиев Д.В., Рустамов Д.Н.** Рисунки рыб в наскальных изображениях Гобустана / Фауна, экология охрана животных в Азербайджане. Изд. Аз. Гос. Ун. им. С.И.Кирова, Б., 1987г., с.35-44.
- 123. Нариманов И.Г., Азимов М.С.** Эполеолитическое поселение Чатагантепе / Памятники материальной культуры Азербайджана.АН Азерб.ССР, ИИ, Сектор археологии и этнографии. Б., Элм, 1985г., с.3-11.
- 124. Нариманов И.Г.** Культура древнейшего земледельческо - скотоводческого населения Азербайджана. АН Азерб.ССР. Сектор Археологии и этнографии. Б., "Элм", 1987г., 257с.
- 125. Низами Гянджеви.** Избранное. Искандер-наме., Пер.с фарси К. Липскерова, Аз.Гос.Изд., Б., 1989г., 667 с.
- 126. Нильсон Дитлеф.** Библейская религия в свете новейших археологических раскопок // журнал "Вестник Древней истории", 1937г.,№1, с.94-113.
- 127. Новгородова Э.Л.** В стране петроглифов и эдельвейсов. Изд-во "Знание" , М., 1982 г., 79 с.
- 128. Новгородова Э.А.** О датировке и значении петроглифов, открытых в Северном Китае. - М.: Наука, 1982, 47с.
- 129. Новгородова Э.А.** Мир петроглифов Монголии., АН СССР, Изд-во "Наука", Гл.ред.вост.лит-ры, М., 1984г., 167 с.
- 130. Окладников А.П.** Становление человека и общества / Сб.Проблемы развития в природе и обществе. М.-Л., 1958 г.

- 131. Окладников А.П., Запорожская БД.** Ленские писанины. АН СССР. Якутский фит. Инст. языка, литературы и истории. Изд.АН СССР, М.-Л., 1959г., с. 144.
- 132. Окладников А.П.** Олень, золотые рога., Изд-во АН СССР, М., 1964г., 211 с.
- 133. Окладников А.П.** Утро искусства. Изд-во "Наука", Леп.отд., Л., 1967, 105 с.
- 134. Окладников А.П.** Петроглифы Нижнего Амура. Лен.отд., Изд-во "Наука", Л., 1971г., 123 с. .
- 135. Окладников А.П.** Петроглифы Верхней Лены. АН СССР. Изд. "Наука", Лен.отд., Л., 1977г., 322 с.
- 136. Окладников А.П., Окладникова Е.А.** Древние рисунки Кызыл-Келя. - Новосибирск: Наука, 1985, 146 с.
- 137.** Отчеты археологических раскопок. 1973-1992 гг. Архив Гобустанского историко-художественного заповедника. Дело №1, 2, 3.
- 138.** Папеолит Костенковско-Борщевского района на Дону / Под.ред. Н.Д.Праслова и Л.Н.Рогачева.АН СССР, Институт Археологии по изучению четвертичного периода.Л., "Наука", Лен.отд., 1982, 279 с.
- 139. Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П.** История первобытного общества. Изд-во "Высшая школа", Москва, 1968, 205 с.
- 140. Петров В.А.** Растительные остатки закированного слоя Бинагадов//Изв.АЗФАН, т.6,1939, с.100-107.
- 141. Пиотровский Б.Б.** Археология Закавказья с древнейших времен до I тыс.до.н.э. Лекция 11/ Культ и религия эпохи бронзы., Изд-во Лениградского Гос.Университета им.А.А.Жданова, Л., 1949г., с.87-97.
- 142. Попов Г.И.** История Маньчжурского пролива в связи со стратиграфией Черноморских и Каспийских четвертичных отложений // Бюллетень Моск. общ. историч. природы, Отд.геологии, XXX, 1955г., №2, с.31-49.
- 143. Равдоникас В.И.** Следы тотемистических представлений в образах наскальных изображений Онежского озера и Белого моря / кн.: Советская археология. М.-Л.: Изд-во АН СССР, т.3, 1937,с.3-32.
- 144. Равдоникас В.И.** Элементы космических представлений в образах наскальных изображений / СА,т. V, Изд-во АН, М.-Л.,1937г., с. 11-32.
- 145. Равдоникас В.И.** История первобытного общества, т.1, Изд. Ленинградского Госуд. университета, Л., 1939, 286 с.
- 146. Равдоникас В.И.** История первобытного общества, т.II, Изд. Ленинградского Госуд.университета, Л., 1939, 390 с.
- 147. Раджабова Б.А.** Семантический анализ некоторых предметов украшения средневекового Азербайджана /Respublika arxeologiyası və etnoqrafiyasının 1 elmi konfransının materilları. В., 1992, 8.49-57.

- 148. Ранов В.А., Гурский А.В.** Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР.-СЭ, 1966, №2, с. 113-118.
- 149. Ранов В.А.** Изучение наскальных изображений Западного Памира в 1972г. / АРТ, 1976, вып.12, с.15-20.
- 150. Рашид-Ад-Дин.** Сборник летописей. Перевод с персидского А.К.Арендса. III, Изд.АН СССР,М.-Л., 1946, 340 с.
- 151.** Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии. М. 1970г. Изд-во "Наука", Главная редакция восточной литературы.
- 152. Рзаев Н.И.** О пиктограммах древнего Азербайджана / АН Азерб.ССР. Искусство Азербайджана, X том., Институт архитектуры и искусства, Изд-во АН Азерб.ССР, Б., 1964г., 275 с.
- 153. Рзаев Н.И.** Художественная керамика Кавказской Албании., Изд-во АН Азерб.ССР, Б.,1964, 140 с.
- 154. Рзаев Н.И.** Искусство пластики Кавказской Албании / Изв.АН Азерб.ССР, серия литературы, языка и искусства, №2, Изд-во АН Азерб.ССР, Б., 1966г., с.103-114.
- 155. Рзаев Н.И.** Искусство Кавказской Албании IV в. до н.э.-УП в. н.э. АН Аз. ССР. Институт археологии и искусства, Из-во "Элм". Баку, 1976, 198 с.
- 156. Ригведа.** Избранные гимны. Гимн Парджаны, Гимн Вишну.
- 157. Рустамов Д.Н.** Результаты археологических раскопок 1965 г. в Кобыстане / Тезисы докладов II научной конференции аспирантов Института истории АН Азерб.ССР, Баку, 1966 г., с.3-5(на азерб. яз.).
- 158. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М.** Раскопки в Гобустане / Археологические открытия 1970г., М. 1971г., Изд. "Наука", с.390.
- 159. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М.** Археологические исследования в Гобустане / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане(1973 год), Изд-во "Элм", Б., 1974 год, с.8-11.
- 160. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М.** Полевые работы в Гобустане / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 год), Изд-во "Элм", Б., 1975г., с.4-10.
- 161. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М.** Рисунки на стоянке Кяниза / Археологические открытия 1975г., М. 1976г., Изд. "Наука", с.504-505.
- 162. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М.** Гобустанская экспедиция в 1979 году / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1979г., АН Аз.ССР, Институт Истории, сектор археологии и этнографии, Изд-во "Элм", Баку, 1984г., с.7-9.
- 163. Рустамов Дж.Н.** Мезолитическая стоянка в Гобустане (Окюзляр-2) / Сб.Каменный век и энеолит в Азербайджане, Изд-во АГУ, Баку, 1984 г., с.40-49.

- 164. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М.** О результатах археологических исследований 1981 года в Гобустане /Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане(1980-1981), Изд-во "Элм", Б.,1986 г., с.92-94.
- 165. Рустамов Дж.Н.** Гаяарасы-стоянка охотников на джейранов / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане-1985 г., Баку, "Элм", 1986г., стр.7-8.
- 166. Рустамов Дж.Н.** Мезолитические женские статуэтки Гобустана / Доклады АН Азерб.ССР. том XLII, №3, Изд-во "Элм", 1986 г., с.92-95.
- 167. Рустамов Д.Н.** Наскальные изображения Гобустана / Проблемы изучения наскальных изображений., Институт археологии АН СССР, М, 1990 г., с.99-103.
- 168. Рустамов Дж.** Гобустан - очаг древней культуры Азербайджана Б., "Нурлан", 2000, 62 с.
- 169. Рустамов Дж.** Петроглифы Гобустана. Гобустан- очаг древней культуры Азербайджана., книга I, Изд-во "Кооперация", Баку, 2003 г., 103 с.
- 170. Рустамов Дж., Ф.М.Мурадова.** Петроглифы Гобустана. Наскальные изображения Шонгардага и Шыхгая, т.1, книга II, Изд-во "Кооперация", Баку, 2003 год, 118 с.
- 171. Рыбаков Б.А.** Русские системы мер длины XI-XV веков (из истории народных знаний) // СЭ, №1, 1949г., 90 с.
- 172. Рыбаков Б.А.** Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА, №2, Изд-во "Наука", М., 1965, с. 13-44.
- 173. Рындина Н.В.** Трипольское поселение Друцы-1 / Археологические открытия 1984 года. Москва., Изд-во "Наука", 1986г., с.509.
- 174. Савватеев Ю.А.** Наскальные рисунки Карелии., Изд-во "Карелия", Петрозаводск, 1983год, 214 с.
- 175. Савинов Д.Г.** Наскальные изображения в стиле камней / Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. Ответственный редактор д.и.н. М.А.Дэвлэт. Ипсттут Археологии АН СССР, М. 1990, с.174.
- 176. Сариадини В.И.** Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. Изд-во Наука., М., 1967, 106 с.
- 177. Снесарев Г.П.** Обряд жертвоприношения воде у узбеков Хорезма, генетически связанный с древним культом плодородия / Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1957 году, Изд-во АН СССР, М., 1960г., с. 198-202.
- 178. Снесарев Г.П.** По следам Анахиты // журн. СЭ, №4, Изд-во "Наука", 1971,165 с.
- 179. Соколов И.И.** Биологические особенности домашних животных и их диких предков / Природа, 1955г., №3, с.48-55.
- 180. Столяр А.Д.** Происхождение изобразительного искусства. М., Изд-во "Искусство", 1985г., 298 с.

- 181. Струве В.В.** Хрестоматия по древней истории., том I, Госуд.учебно-педагогическое изд-во, М., 1936г., 236 с.
- 182. Тагиев И.** Алтын - тепе - как вероятный форпост распространения кутиев в ареале Южной Туркмении // журн. "Тарих ва онун проблемляри", № 3, АДУ, 2003 г., с. 187-190.
- 183. Тейлор Э.** Первобытная культура. Перевод с англ. Гос.соц.-экон.изд-во, М., 1939г., 566 с.
- 184. Токарев С.А.** К вопросу о значении женских изображений эпохи палеолита // С А, №2, 1961г..
- 185. Токарев С.А.** Религия в истории народов мира. М.,1976, 148 с.
- 186. Токарев С.А.** Ранние формы религии., М., 1990, 558 с.
- 187. Тур Хейердал.** Экспедиция Кон-Тики. Ра., Изд-во "Мысль", М., 1977г., 515 с.
- 188. Тур Хейердал.** Тайны острова Пасхи раскрыты / кн. "Наука и человечество", Изд-во "Знание", М., 1963 г.,с.132-161.
- 189. Уварова Г.Т.С.** Могильники Северною Кавказа / Материалы по археологии Кавказа, VIII т., М., 1900г., 381 с.
- 190. Фараджева М.** Некоторые заметки палеолитической датировки наскальных изображений женщины быков Гобустана / Иньясяня т вя мядьянийят проблемляри. АМЕА Мемарлыг вя иньясянят Институту. "Чашьюьлу", Б., 2001, с.24-27.
- 191. Фараджева М.** Культ быка у древних охотников Азербайджана // Журн. Azerbaijan & Azerbaijanis, The Prezidium of Azerbaijan National Academy of Sciences, № 11-12, 2002г., с.33-38, <http://www.ab.az>.
- 192. Фараджева М.** Географическая среда в Гобустане в древнейшие эпохи человеческой истории / Aspirantların və gənc tədqiqatçıların IX respublika elmi konfransının materilları, II, Б., 2003, с.292-294.
- 193. Фараджева М.** Проблемы хронологии в наскальном искусстве Азербайджана // Журн. Azerbaijan & Azerbaijanis, The Prezidium of Azerbaijan National Academy of Sciences, № 5-6, 2004г., <http://www.ab.az>.
- 194. Фараджева М.** Периодизация наскальных изображений Азербайджана // Журн. Azerbaijan & Azerbaijanis, The Prezidium of Azerbaijan National Academy of Sciences, № 5-6, 2004г., <http://www.ab.az>.
- 195. Фараджева М.** Памятники наскального искусства Азербайджана и проблемы их сохранения. Научно-практический семинар ЮНЕСКО / "Памятники наскального искусства Центральной Азии", 15-24 сентября 2003г., Алматы-2004, с.152-154.
- 196. Фараджева М.** Новые открытия в процессе изучения наскального искусства Азербайджана / Международная научная конференция ЮНЕСКО: "Новые подходы к изучению, сохранению и устойчивому управлению

природным и культурным наследием Сармышся", 8-16 октября 2004 г., Навои -2004, с.62-65.

197. Фараджева М. Культурное наследие Гобустан. Изучение и сохранение / Международный семинар ЮНЕСКО: "Диалог на заре человечества", 8-11 ноября 2004 г., Баку-Гобустан-2004.

198. Фармаковский Б.В. Архаический период в России / Материалы по археологии России, 1914г., вып.34, с. 15-78.

199. Федорова И.К. К вопросу о связи петроглифов о Пасхи с рапауйским фольклором / Кн.гФольклор и этнография. Л., 1970г., с.123-128.

200. Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству., Изд-во "Наука", М., 1969г., 58 с.

201. Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР., Изд-во "Наука", М.,1977г., 141 с.

202. Формозов А.А. Камень "Щеглец" близ Новгорода и камни-"еледовики" // Журн.СЭ, 1965г., №5.

203. Формозов А.А. Памятники первобытного искусства па территории СССР., М., 1980 г., 128 с.

204. Формозов А.А. Наскальные изображения и их изучение. Изд-во "Наука", 1987 г., 107 с.

205. Фролов Б.А. Числа в фафике патеолита, Новосибирск, 1974 год, 228 с.

206. Хлобыстина М.Д. Говорящие камни, Новосибирск, Изд-во "Наука", Сиб. отд., 1987, 125 с.

207. Хрестоматия по истории древнего мира. Под ред. академика В.В.Струве, том Т, учпедгиз, 1950г., 353 с.

208. Нал кии В.И. Предварительные результаты изучения фаунистического материала из раскопок Джебела, произведенных А.П.Окладниковым / Труды ЮТАКЭ, 1956, т.7, с.220-221.

209. Цейнер Ф. Нтейстоцеи., М.,1963, 482 с. Чайльд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок., М., Изд-во "Иностр. лит-ра", 1956, 504 с.

210. Черемисин Д.В. Наскальная композиция с изображением колесницы и "танцоров" из Чагапки (Кара-Оюк), Алтай // журн. "Археология, этнография и антропология Евразии", №4(16), 2003, с.57-63.

211. Чубинишвили Т.Н. Амирапис - гора (Материалы к древнейшей истории Месхет-Джаваhetiи).Тбилиси, 1963.

212. Чурсин Г. Культ гор и камней у кавказских народов /ССКГ, с. 19.

213. Шаншашвили Нино Э. Знаки и символы Кура-Аракской культуры, Автореферат, Кемерово, 1992, с.3-18.

214. Шевелев В.В. Культовые камни в Каргополье // журн. "Российская археология". Российская АН., 1992, №2, с.57-65.

215. Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии., Главная редакция Восточной литературы, Изд-во "Наука", М., 1980 год, 288 с.

216. **Шер Я.А.** Спорные вопросы изучения первобытного искусства // Журн. Археология, этнография и антропология Евразии, Сиб.отд. РАН, 2004, №2(18), с.36-53.
218. **Шихлинский Э.М.** О суховеях в Азербайджанской ССР / Изв.АН Азерб. ССР, №4,1948 г., с.33-58.
219. **Шнирельман В.А.** Некоторые проблемы происхождения и распространения животноводства // журн.СЭ, 1974, №3, с.46.
220. **Штернберг Л.Я.** Гольды / сб.: Л.Я.Штернберг. Гиляки, орочи, гольды, айны. Статьи и материалы. Хабаровск, 1933, 573 с.
221. **Штернберг Л.Я.** Орнамент из оленьего волоса и игл дикобраза // журн. СЭ, 1936г., с.118.
222. **Штернберг Л.Я.** Первобытная религия в свете этнографии. Л. 1936, 525 с.
223. **Ямпольский З.И.** Древняя Албания III-I в.в.до н.э. АН АзССР. Институт истории. Б. 1962г., 380 с.
224. **Ямпольский З.И.** О первобытном искусстве / Доклады АН АзССР, т.24, №6, 1968г., Изд. АН АзССР, с.77-79.
225. **Ямпольский З.И.** К теории первобытной магии / Материальная культура Азербайджана. VII том, Б., 1973, с.202-207.

Литература на азербайджанском языке

226. **Aslanov Q.M.** Abşeron təsvirlərində rəmzi və real anlayışlar//Jurn. "Qobustan", №4, 1972, s.68-71.
227. **Aslanov Q.M.** Abşeronda arxeoloji qazıntılar / AMM, VI c, B. 1965-ci il, s.67-72.
228. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. I cild, Azərbaycan EA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix institutu, Bakı. "Elm", 1998-ci il, 472 s.
229. **Bünyadov T.Ə.** Azərbaycanda dövəçilik // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, VI buraxılış. "Elm" nəşr., B..1981-ci il, 170 s..
230. **Cəfərov Ə.** İnsanlığın səhəri. Azdövnəşr. B., 1994-cü, 78s.
231. **Cəfərzadə İ.** Qobustan qayalarında təsvirlər /Материалы по истории Азербайджана. Труды музея истории Азербайджана т. III, B., 1957, İzd.AN Azerb.SSR, s.15-114.
232. **Əfəndiev R.** Qədim dövrlərdə Azərbaycan xalq sənəti, 133 s.
233. **Əliyev H.Ə., Budaqov B.Ə.** Əfsanəli dağlar. Elm nəşriyyatı, Bakı, 1973-cü il, s. 37.
234. **Əliyev V.** Naxçıvan MSSR-də 1971-ci ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar / 1971-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar., "Elm" nəşr., B., 1972 il, s.6-10.
235. **Əliyev V.H.** Qədim Naxçıvan. B.1979-cu il. nəşr. Elm. Akad., s. 53-54.

- 236. Əliyev V.H.** Gəmiqayada aparılmış arxeoloji tədqiqatlar / Azərbaycanca arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Azərb.Respublikası EA, Tarix İnstitutu arxeologiya və etnoqrafiya bölməsi, Bakı, "Bilik", 1992, s.33-36.
- 237. Əliyev V.H.** Gəmiqaya abidələri. Bakı, Azərdövnəşr, 1992, 77 s.
- 238. Əliyev V.H.** Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar / 2000-2001-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiya. Tezislər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və etnoqrafiya institutu, Bakı, "Elm", 2002, s. 11-12.
- 239. Əlizadə Q.Ə., Məmmədov T.Ə.** Azərbaycanın geologiya tarixindən bəzi səhifələr / Azərbaycan SSR Siyasi və Elmi bilikləri yayın cəmiyyəti. Bakı, 1961, s.3-46.
- 240. Əskərov Ş.** Gəlməli. Görməli muzey // "Qobustan" jurn., Azərb.SSR Mədəniyyət Nazirliyinin nəşri, 1985-ci il, № 2, səh.71-74.
- 241. Xəlilov C.Ə.** Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri., B.,1959, Az.SSR Elmlər Akademiyasının redaksiyası, 169 s.
- 242. İsmayilov Q.** Azərbaycanın yeni Qobustanı // "Elm və həyat" jurnalı, № 6, 1977-ci il.
- 243. İsmayilov Q.** Abidələr, xatirələr, düşüncələr., B., 1981-ci il, s.97.
- 244. "Kitabi Dədə Qorqud",** Bakı, 1962, 58 s.
- 245. Qaziyev S.M.** Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) / AMM, IV cild., B., 1962. s.140-170.
- 246. Muradova F.M.** Qobustan tunc dövründə. Azərb.SSR EA, Tarix institutu, arxeologiya və etnoqrafiya sektoru, "Elm" nəşr., B.,1979, 117 s.
- 247. Muradova F.M.** Şirvan zonasında aşkar edilmiş işarə və damğalar / MKA. VIII cild, B., 1976, s.93-103.
- 248. Muradova F.M.** Azərbaycanda daşlar üzərində qazılmış işarə və damğaların öyrənilməsinə dair / AMM, VII cild, B.,1973, s.185-190.
- 249. Muradova F.M.** Qobustanda qədim sitayiş yeri // Tarix və onun problemləri.Nəzəri, elmi-metodik jurnal. BDU., Bakı, 1997, № 1, s.144-148.
- 250. Müseyibov N.A.** Bir daha xaç işarəsinin semantik mənası / Azərb-da arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. A/ərb.Respublikası EA,tarix İnstitutu Arxeologiya və etnoqrafiya bölməsi, Bakı. "Bilik", 1992. s. 19-21.
- 251. Müseyibov N.A.** Azərbaycanın qayaüstü işarə və damğaları. T.ə.namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1998,8.18-22.
- 252. Müseyibov N.Ə.** Gəmiqayada arxeoloji tədqiqatlar / 2000-2001-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi

sessiya. Tezislər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və etnoqrafiya institutu, Bakı, "Elm", 2002, s.24-29.

253. Müseyibli N. Gəmiqaya rəsmləri., XXI-YNЕ, Bakı 2002-ci il, s.47.

254. Müseyibli N. Gəmiqaya. "Çaşıoğlu", 2004, s.316.

255. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, II (İqbalnamə), B., 1941.S.130.

256. Rüstəmov C. Qədim Qobustanın qonşu ərazilərlə əlaqəsi / Azərbaycan beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrdə, II Bakı beynəlxalq simpoziumu., B., "Elm", 1997. s.95-97.

257. Rüstəmov C. Qobustan dünyası. Bakı, Azərnaşr, 1994, s.173.

258. Rüstəmov C. Qobustan tariximizin güzgüsüdür., "Elm" qəzeti, №3-4 (524-525), 28 yanvar 2000-ci il, s.5.

259. Rüstəmov C.N., Muradova F.M. Qobustanda arxeoloji qazıntıların hesabatı, 1969-cu il, Отчеты археологических раскопок. 1969 год. Архив Гобустанского историко-художественного заповедника. Дело №1, арх. h-35.

260. Rüstəmov C.N., Muradova F.M. 1972-ci ildə Qobustanda arxeoloji qazıntıların hesabatı. Отчеты археологических раскопок. 1972 год. Архив Гобустанского историко-художественного заповедника. Дело №1, с. 19.

261. Rüstəmov C.N, Muradova F.M. Qobustanın arxeoloji ekspedisiyasının hesabatı 1979-cu il. Səh.6. Архив Гобустанского историко-художественного заповедника. Дело №1.

262. Rüstəmov C.N., Muradova F.M., Rüstəмова С. Qobustan ekspedisiyasının işi haqqında / Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Az.Resp. Elmlər Akad. Tarix İnstitutu arxeologiya və etnoqrafiya bölməsi. B., "Bilik", 1992-ci il, s.2-263.

263. Rzayev N.İ. Qafqaz Albaniyası incəsənətinin bəzi məsələlərinə dair / Известия АН Азерб.ССР, Серия общественных наук, 1961г., №3, Изд-во АН Азерб.ССР, Б., 1961г., с.49-63.

264. Rzayev N.İ Qayalar danışır. B.,Elm. 1985-ci il, s.98.

265. Sadixova I. Qobustanın tunc dövrü təsviri / Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Azərb.Resp.Elmlər Akademiyası.Tarix institutu Arxeologiya və Etnoqrafiya bölməsi, Bakı, "Bilik",1992, s.16-18.

266. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, "Yazıçı", B.. 1983-cü il., 225 s.

267. Vahidov R.M. Qovurqalada arxeoloji qazıntılar / MKA, VI cild,Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı,1965-ci il. s. 170-173.

Литература на английском языке

268. Aitken M.J. Physics and Archaeology. New-York-London, 1961.

269. Anati F. World Rock Art.Edizioni del Centro. CCSP. vol.12, 1994, r. 76.

270. Bate, 1937.
271. **Burger G.**, the Spanish Levante rock-art compared to the Gobustan Art / ing. dil. Azərb. Beynelxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. II Bakı simpoziumu, B., Elm, 1997-ci il, səh. 49-51.
272. **Mc.Burney C.B.M.** The Cave of Ali Tappeh and Epy-palaeolithic in N.E.Iran.-Proc.of the Prehistoric Society. 1968, v.34, p.396-398, table I, III, V.
273. **Doman S.S.** Pigmyes and Bushmen of the Kalahari.L., 1925, p. 136-137.
274. **Faradjeva M.** The Rock carving Art in Azerbaijan/ XII Assembly ICOMOS, 17-23 October. Mexico- 1999, p.131-137.
275. **Farajova M.** The animistic concept on the materials of the Gobustan's fund as compared with world analogues // kn.Azerbaijan&Azerbaijanis, The Prezidium of Azerbaijan National Academy of Sciences, Ko 9-10, 2002q., str.37-43, <http://www.ab.az>
276. **Farajova M.** The Images of boats in Rock Art of Azerbaijan / RASI 2004, The 10-th The International Federation of Rock Art Organizations (IFRAO), Rock Art Research: Changing Paradigms. RASI Congress. Simposium 1., 28 November-2 December. Agra-2004, p.2-56.18.
277. Fossati Angelo, Ludvig Jaffc. Mila Simoes de Abreu. Etched in Time. The Petroglyphs of Valkamonika. Val Camonica Prehistorica, vol.3, Edizioni della Cooperativa Archeologica "Le Orme dell'Uonio Val Camonica" Italy, 1990, h.1-32.
278. Gobustan. Azerbaijan.-kn. by E.Anati with contribution of Dj.N.Rustamov, F.Muradova and M.N.Faradjeva.WARA Archives, Edizioni del Centro, 2001, str.2-96, 32, 60, На азерб., рус., англ. и итал. языках.
279. Hygen Anne-Sophie, Bengtsson Lasse. Rock carvings in the Borderlands. Warne Forlag, 2000, p.7-224.
280. **Home G., Aiston G.** Savage Life in Central Australia.L., 1924, p.53.
281. **G.Kumar and P.R.Bhatt.** Some observations on the newly discovered Palaeolithic cupule sites in Chambal valley / RASI 2004. The 10-th The International Federation of Rock Art Organizations (IFRAO). Rock Art Research: Changing Paradigms. RASI Congress. Agra, 28 November-02 Desember 2004, p.19
282. **Nandadeva Bihnda D.** Rock Art of Sri Lanka / Rock Art in the Old World. Edited dy Michel Lorblanchet. New Delhi-Aryan Books International, 2001. p.341, 3-358, pic.2-c.
283. **Osaga Odak.** Kenya Rock Art Studies and the need for a Discipline / Rock Art in the Old World. Edited dy Michel Lorblanchet. New Delhi-Aryan Books International. 2001, p.33-47, 36. 3-358, pic.2-iv.
284. **Ch.Peirce.** Values in a universe of chance. Selected writings of Ch.S.Pierce, New York, 1958, p.391
285. **Knut Helsing.** Helleristningene. Alta. 1988. 135 p.. p. 56

- 286. Perkins D.** The fauna of Aq Kupruk Caves: a Brief Note.-In: Prehistoric Research in Afghanistan (1956-1966). Transaction of the American Philosophical Society. New Series. Philadelphia, 1972. v.62, part 4, p.73.
- 287.** Picard, 1937.
- 288.** Wolf. 1938..
- 289. W.B.Spenser and F.J.Gillen.** The Arunta. A Study of Stone Age People, vol.2, London, 1927.
- 290.** Thor Heyerdahl the explorer, by Snorre Evensberget, J.M.Slengersens Forlag A/S.Oslo, Norway. 1994, p.299.
- 291. The Azerbaijan Connection.** Challenging Eurocentric theories of Migration, by Dr.Thor Heyerdahl // "Azerbaijan International", jurn., spring, 1995, vol ume 3.1, str.60-63.
- 292. Trond Klungseth Lodoen.** Late Mesolithic Rock Art and Expressions of ideology / Mesolithic on the move. Papers presented at the VI-th International Conference on the Mesolithic in Europe, Stockholm 2000. Edited by Lars Larsson, Hans Kindgren. Kjel Knutsson. David Loeffler and Agneta Akerlund. Oxbow Books 2003, p. 511-520.
- 293.** Waal Malefijt A.de Religion and Culture. N. V. L., 1968, p.301-302

Литература на французском языке

- 294. H.Breuil.** L'evolution de l'art parietaal de cavernes de l'age du renne. Congres international d'Anthropologie et d'Archeologie, Monaco, 1906. Compte rendu, t.I, r.370
- 295. H.Breuil.** Quatre cents siecles d'art parietaal. Montignac. Dordogne, 1952. (Breyllg-Çetiresta vekov naskalġnoqo iskusstva.)
- 296. A.Laming-Emperaire.** La signification de l'art rupestre paleolitique, Paris, 1962.
- 297. A.Leroi-Gouran.** Prehistoire de l'art occidental. Paris. 1965.
- 298.** D.Peuromy. Elements de prehistoire. Paris, Costes, 1948; D.Peuromy. Le Perigordien, TAurignacien et le Solutreen en Eurasie d'apres les dernieres fouilles., "Bulletin de la Societe Prehistorique Franeaise", t.XLV, Paris, 1948, n.9-10.
- 299.** G.Flamand. Les pierres ecrites. Paris. 1921.

Литература на немецком языке

- 300. L.A.Friis.** Lappisk Mithologie, eventyr og folkezagn. Christiania. 1871, str.47.
- 301.** A. und K.Lommel, Die Kunst des funften Erdteils, Munchen, 1959, p. 115.

302. H.Kuhn. Kunst und Kultur der Vorzeit Europas. Das Palaolitikum. Berlin, 1929.

Литература на испанском и итальянском языках

303. P.Graziosi. L'art dell'antica etc della pietra. Firenze,1956.; P.Graziosi. Die Kunst der Altsteinzeit, Florenz,1956.

304. Amandry Pierre. A propos du Tresor de Ziwie. Archeologia Iranika. Miscellanea in Honorem R.Ghirshman. Iranika Antiqua.Leiden E.J.Brill, 1970, vol. VI-VIII, p.109-129

305. 40.000 anni di arte contemporanea. L'Arte Preistorica D'Europa.A cura di Emmanuel Anati., Archivio WARA. Edizioni del centro.CCSP, Anno2000. fig. 366, 367, 368, p3-297.

ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI

THE LIST OF PHOTOS

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

1. Qayaüstü rəsmlərin xəritəsi.

Map of rock carvings expansion.

Карта распространения наскальных изображений.

2. Qobustan. Böyükdaş dağı.

Gobustan. Beyukdash Mountain.

Гобустан. Гора Бейюкдаш

3. Qobustan Böyükdaş dağından Kiçikdaş dağına olan panorama

Gobustan. Panorama from Beyukdash Mountain on Kichikdash Mountain.

Гобустан. Панорама с горы Бейюкдаш на гору Кичикдаш

4. Qobustan. Kiçikdaş dağı.

Gobustan. Kichikdash Mountain.

Гобустан. Гора Кичикдаш.

5. Qobustan. Cingirdağ dağı - Yazılıtəpə. Ümumi görünüş.

Gobustan. Jingirdag Mountain - Yazyly hill. General view.

Гобустан. Гора Джингирдаг-холм Язылы. Общий вид.

6. Yazılıtəpə.

Yazyly hill.

Холм Язылы.

7. Qaradağ rayonunun xəritəsi-qoruğun və Şonqar və Şıxqaya dağ zonalarının sərhədləri. (YUNESKO-nun nominasiyası, 2007)

The map of Garadag region- boundaries of the preserve and Shongar. Shixgaya mountain zones. (Nomination of UNESCO. 2007)"

Карта Карадагского района. - границы заповедника (Номинация ЮНЕСКО 2007)

8. Qobustan qoruğunun xəritəsi.

- Ərazinin sərhədləri, Ümumdünya İrs siyahısına daxil olmuş. (YUNESKO-nun nominasiyası, 2007)

- Qoruğun sərhədləri

Qayaüstü rəsmlərin yerləşməsi.

The map of Gobustan preserve. (Nomination of UNESCO. 2007)

-Boundaries of the territory, prescribed in the World Heritage List.

- Boundaries of the preserve

Location of rock carvings.

Карта Гобустанского заповедника. (Номинация ЮНЕСКО, 2007)

- Границы территории, включенной в Список Всемирного наследия.

- Граница заповедника.

... Расположение наскальных изображений.

9. Abşeron yarımadasının xəritəsi.

The map of Apsheron peninsula.

Карта Апшеронского полуострова.

10. a,b - Böyükdaş dağı, uxağı səki, daş №30.

a,b- Beyukdash Mountain, upper terrace stone №30

Гора Бююкдаш, верхняя терраса, камень №30.

11. Böyükdaş dağı, aşağı səki.

Beyukdash Mountain, lower terrace.

Гора Бююкдаш, нижняя терраса.

12. Böyükdaş dağı, uxağı səki, daş №29 (şimal tərəf).

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 29 (northern side).

Гора Бююкдаш, верхняя терраса, камень №29 (северная сторона).

13. Böyükdaş dağı, uxağı səki, daş №29 (cənub tərəf).

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 29 (south side).

Гора Бююкдаш, верхняя терраса, камень №29 (южная сторона).

14. Böyükdaş dağı, uxağı səki, daş №81.

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №81.

Гора Бююкдаш, верхняя терраса, камень №81.

15. Böyükdaş dağı, uxağı səki, daş №29. (şərq hissəsi)

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №29. (eastern side)

Гора Бююкдаш, верхняя терраса, камень №29. (восточная сторона)

16-17. Kiçikdaş dağı, Qaraatlı piri yaxınlığında şam ağacları yetişir.

Kichikdash Mountain, near Garaatli sanctuary pine trees are growing.

Гора Кичикдаш, недалеко от пира Гараатлы произрастают сосны.

18. Azərbaycanın dördüncü dövr çöküntü xəritəsi.

The map of Quaternary Azerbaijan. The map of Quaternary deposits of Azerbaijan.
Карта четвертичных отложений Азербайджана.

19. Kiçikdaş dağı. Öküz-tur təsviri.

Kichikdash Mountain. Image of aurochs.

Гора Кичикдаш.Изображение быка-тура.

20. Şonqardağ. a,b- daş №1. Kobud işlənmiş öküz təsviri;

Shongardag. a,b-stone №1. Roughly carved image of aurochs;

Гора Шонгар. а,б-камень №1. Грубо выполненное изображение быка;

21. a, b - Qobustan. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №48, cənub-şərqi tərəf (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il.).

Gobustan. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 48, south-eastern side (by Jafarzade I.1973)

Гобустан. Гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №48, юго-восточнаясторона. (по И.Джафарзаде, 1973г.)

22. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №46 (cənub tərəf), qulan təsvirləri.

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 46 (south side) images of Asiatic wild asses.

Гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №46 (южная сторона).

Изображение куланов.

23. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №45 (şimal tərəf) vəhşi at-qulan təsvirləri

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 45 (north side) images of wild horses-Asiatic wild asses.

Гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №45 (северная сторона).

Изображение диких лошадей-куланов.

24. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №22. Maral və keçi təsvirləri.

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 22 Images of deer and goats.

Гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №22. Изображения оленей и козлов.

25. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş №145. Bezoar keçi təsvirləri.

Beyukdash Mountain, lower terrace, stone №145. Image of bezoar goat.

Гора Беюкдаш, нижняя терраса, камень №145. Изображение безоарового козла.

26. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş №119. Bezoar keçi təsvirləri.

Beyukdash Mountain, lower terrace, stone №119. Images of bezoar goats.

Гора Беюкдаш, нижняя терраса, камень №119. Изображение безоаровых козлов.

27. Kiçikdaş dağı. Delfin təsviri, 5 nömrəli daş (təsvirin uzunluğu 4m23sm).

Image of a dolphin on stone №5 of Kichikdash Mountain (the length of the image is 4m 23sm).

Изображение дельфина на камне №5 горы Кичикдаш (длина рисунка 4м23см).

28. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №64, öküz təsvirləri.

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 64, images of aurochs.

Гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень № 64. Изображение быков.

29. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №65, öküzün təsviri

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 65, image of aurochs.

Гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №65. Изображение быка.

30. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, "Anazağa" mağarası, daş №31

Beyukdash Mountain, upper terrace, "Anazaga" cave, stone №31.

Гора Беюкдаш, верхняя терраса, пещера "Аназага", камень №31

31. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, "Anazağa" mağarası, daş №49

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №49.

Гора Беюкдаш, верхняя терраса, камень №49.

32. Böyükdaş dağı, "Anazağa" mağarası, daş №29, şimal tərəf

Beyukdash Mountain, "Anazaga" cave. Stone №29, northern side.

Гора Беюкдаш, пещера "Аназага". Камень №29, северная сторона.

33. Kiçikdaş dağının ətəyində arxaya boylanan öküzün təsviri. "Ceyranlar" dayanacağı

At the foot of Kichikdash Mountain. Image of an aurochs looking back "Jeyranlar" site

У подножия горы Кичикдаш. Изображение оглядывающегося назад быка. Стоянка "Джейранлар".

34. Kiçikdaş dağı, "Ceýranlar" dayanacağı, hayqıran öküz təsviri.
Kichikdash Mountain. "Jeýranlar" site. Image of a roaring aurochs.
Гора Кичикдаш. Стоянка "Джейранлар". Изображение ревущего быка.
35. Kiçikdaş dağı. "Ceýranlar" dayanacağı. Kobud işlənmiş öküz və bizon təsvirləri.
Kichikdash Mountain. "Jeýranlar" site. Roughly carved image of Kichikdash Mountain. Гора Кичикдаш. Стоянка "Джейранлар". Грубо выполненное изображение быка или бизона.
36. Kiçikdaş dağı. Solyar və ya qadın işarəsi ilə əlaqələndirilmiş öküz təsviri.
Kichikdash Mountain. Image of ox in combination with solar or woman sign.
Гора Кичикдаш. Изображение быка в сочетании с солярным или женским знаком.
37. Kiçikdaş dağı. Daşqışlaq kolleksiyası, daş № 22. İkibaşlı maralın təsviri.
(QTBQ-nin fotoneqativ fondu)
Kichikdash Mountain. "Dashgishlak" collection, stone №22. Image of a double headed deer (photonegative fund of GHAP).
Гора Кичикдаш. Коллекция "Дашгышлак" камень №22. Изображение двуглавого оленя (фотонегативный фонд ГИХЗ).
38. Kiçikdaş dağı. Maralın və dəvənin rəsmləri. Daş №37.
Kichikdash Mountain. Image of a deer and camels. Stone №37.
Гора Кичикдаш. Изображение оленя и верблюдов.
Камень №37.
39. Kəlbəcər. Kəlbəcər tarix-diyarşünaslıq muzeyinin fotoneqativ fondu.
Kelbajar. Photonegative fund of Kelbajar Historical-Regional museum:
Кельбаджары. Фотонегативный фонд Кельбаджарского историко-краеведческого музея.
40. Kəlbəcər. Keçi təsvirləri. (a-Q. İsmayılzadə. 1977-ci il. b- müəllif rəsmi).
Kelbajar. Rock carvings of goats (by Ismailzade G. 1977.; b- (the author's picture).
Кельбаджары. Наскальные изображения козлов. (a-по Г.Исмаилзаде, 1977г.; б-рисунок автора).
- 41-42. Kəlbəcər qayaüstü rəsmləri. (Ş.Əsgərov. 1998-ci il).
Rock carvings of Kelbajar (by Askerov Sh. 1998.)
Наскальные изображения Кельбаджар (по Ш.Аскерову 1998г.).

- 43-44. Abşeron, Dübəndi. Keçi qayaüstü rəsmləri. (müəllif fotosu)
Apsheiron, Dubendi. Rock carvings of goats (the author's photo).
Абшерон, Дюбенди. Наскальные изображения козлов (фото автора).
45. Böyükdaş dağı. yuxarı səki. "Öküzlər" mağarası. daş №42 (cənub tərəf).
Beyukdash Mountain, upper terrace. Cave of "Okuzler", stone № 42 (southern side).
Гора Бөюкдаш верхняя терраса. Пещера "Окюзлер" камень №42 (южная сторона).
46. Kiçikdaş dağı. "Ceylanlar" yaşayış məskəni. Ceylan rəsmləri.
Kichikdash Mountain. "Jeyranlar" site. Image of gazelles.
Гора Кичикдаш. Поселение "Джейранлар". Изображение газелей.
47. Yazılıtərə, daş №42.
Yazyly hill, stone №42.
Холм Язылы, камень №42.
48. Kəlbəcər - (müəllif cizgisi)
Kelbajar - the author's picture
Кельбаджары (рис автора)
49. Böyükdaş dağı. yuxarı səki, "Ovçular" mağarası, daş №46.
Beyukdash Mountain, upper terrace. "Ovchular" cave, stone №46.
Гора Бөкждаш, верхняя терраса. Пещера "Овчулар", камень №46.
50. Kiçikdaş dağı. Dəvə karvanı və maral təsvirləri daş №37.
Kichikdash Mountain, stone №37. Image of a caravan of camels and a deer.
Гора Кичикдаш, камень №37. Изображение каравана верблюдов и оленя.
51. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №108. Dəvə təsviri.
Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 108. Image of a camel.
Гора Бөкждаш, верхняя терраса. Камень №108. Изображение верблюда.
52. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №104. Balıq təsviri.
Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 104. Image of fish.
Гора Бөкждаш, верхняя терраса. Камень № 104. Изображение рыбы.
53. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №105. Balıq təsviri.
Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 105. Image of fish.
Бөкждаш, верхняя терраса. Камень № 105. Изображение рыбы.

54. Şimali Avstraliyada mağaraların birinin divarında delfin təsviri. E.ə III minillik. (Dozie tərəfindən, 1980)

Image of a dolphin on the wall of one of the caves in North Australia. III mln.B.C.(by Dozie T.1980).

Изображение дельфина на стене одной из пещер в Северной Австралии. III тыс.до н.э.(по Т.Дозье. 1980г.).

56. Abşeron, Dübəndi. Labirint və ilan qayaüstü rəsmləri.

Apşeron, Dubendi. Rock carvings of a labyrinth and snake.

Апшерон, Дюбенди. Наскальные изображения лабиринта и змеи.

56. a,b-Qobustan. C.Rüstəmov tərəfindən aşkar edilmiş qadın fiqurları (a-müəllif fotosu, b - C.Rüstəmov. 1986-cı il) v-Kostenki I. Sümükdən paleolit dövrünə aid qadın fiquru (kt. Палеолит Костенковско Борщевского р-на на Дону". 1982-ci il);

a, b- woman statuettes of Gobustan, revealed by Rustamov J. (a- photo by the author, b-by Rustamov J. 1986): c-Kostenki I. Paleolithic woman figure made of bone (book "Palcolith of Kstenkovsko-Borshevski region on the Don". 1982.);

a.б-женские статуэтки Гобустана, обнаруженные Дж.Рустамовым(а-фото автора, б-по Дж. Рустамо-ву 1986г.); в-Костенки I.Палеолитическая женская фигурка из кости (кн. "Палеолит Коетенковско-Борщевского р-на на Дону", 1982 г.);

57. a- Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş №2, b,c- üzərində naxışlar olan üst paleolit dövrünə aid qadın heykəlcikləri (Mezin) (Y.Yelinek, 1982-ci il).

a-Beyukdash Mounatin, lower terrace, stone № 2; b,c -Upper Paleolithic stylized woman statuettes from Mezin with patterns on the figures (by Elinek Y. 1982).

а-гора Бсюкдаш, нижняя терраса,камень № 2; б,в-верхнепалеолитическис стилизованные женские статуетки из Мезина с рисунком узора па фигурках (по Я.Елинск, 1982г.).

58. a- Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №49. Hamilə qadınların rəsmləri;

b - Qarğalar təpəsindən (Azərbaycan) tapılan terrakotadan düzəlmiş heykəlcik (İ.Nərimanov, 1987-ci il) c-"Venera" Savinyan (İtaliya) (Y.Yelinek, 1982-ciil).

a- Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 49. The image of pregnant women b-terracotta statuette from Gargalartepesi, Azerbaijan (by Narimanov I.1987); c- "Venus" from Savinyan, Italia (by Elinek Y.1982).

а-гора Бейюкдаш, верхняя терраса, камень № 49. Изображение беременных женщин; б-терракотовая статуэтка из Гаргалартепеси, Азербайджан (по

И.Нариманову, 1987г.); в-"Венера" из Савиньяпа, Италия (по Я.Елинеку, 1982г.),

59.1-Belaya çayı vadisindən Venera (Pribaykalyenin Malta kəndinin yaxınlığında); 2-Stilizə olunmuş Venera (Moraviya, Prədjemosti); 3- İdeoplastik qadın fiquru (Moraviya, Dolni Vestonitse); 4,5,6 - qadın fiquru formasında ideoplastik boyunbağılar (Dolni Vestonitse, Moraviya; Pekarna mağarası və Petersfels, Almaniya). 1,2,3 və 4- orinyak; 5 və 6 - Madlen (Y.Z.Burian, 1960-cı il).

1- Venus from the valley of Belaya River near Malta village in Transbaikalia; 2 - Stylized Venus from Prdjemost, Moravia; 3 - ideoplastics of woman from Dolni Vestonitsa, Moravia; 4,5,6 - ideoplastic pendants in the form of woman figures from Dolni Vestonitsa, from Pekarna cave, Moravia and from Petersfels (Germany). 1,2,3 i 4 -Aurignacian; 5 i 6 -Madeleine (by Burian Y.Z.1960).

2-Венера с долины реки Белая около деревни Мальта в Прибайкалье; стилизованная Венера из Прджемости, Моравия; 3 - идеопластика женщины из Дольних естониц, Моравия; 4,5,6 -идеопластические подвески в виде женских фигур из Дольних Вестониц, из пещеры Пекарна, Моравия, и из Петерсфельса (Германия). 1,2,3 и 4 - ориньяк; 5 и 6 - Мадлен (по Й.-З.Буриапу,1960 г.).

60.a-Böyükdaş dağı, yuxarı səki, "Yeddi Gözəl" mağarası (müəllif fotosu, estamp İshaq Cəfərzadə, 1973-cü il) b-Ust-Tuba III; 2,3- Çernovaya Sıda (Y.A Şer, 1980-cı il)

a-Beyukdash Mountain, upper terrace. "Yeddi gozel" cave. (Photo made by the author, print by Jafarzade I. 1973) b-Ust-Tuba III; 2, 3 -Chernovaya, Sida (by SherY.A.1980).

a-Гора Бююкдаш,верхняя терраса.Пещера "Едди гезел".(фото автора,эстамп по И.Джафарзаде, 1973г.) б-Усть-Туба III; 2,3 -Черновая, Сыда (по Я.А.Шеру,1980г.).

61.a- Böyükdaş dağı, yuxarı səki, a-daş №30, b- Karetskiy Nos qrupundan olan paleolit dövrünə aid qadın rəsmi (V.A.Ravdonikas, 1937-ci il)

a-Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №30; b- Paleolithic woman image from Karetski Nose group (by RavdonikasV.1.1937).

a-гора Бююкдаш, верхняя терраса, камень №30; б- Палеолитическое женское изображение из группы Карецкого Носа (по В.И.Равдоникасу, 1937).

62. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №67.

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 67.

Гора Бююкдаш,верхняя терраса,камень № 67.

63. Abşeronda rəqs edən iki insanın qayaüstü təsviri.

Rock carving of two dancing persons on Apsheron.

Изображение танцующих людей на отдельных камнях, обнаруженных во время раскопок - Наскальное изображение двух танцующих людей на Апшероне.

64. a-Qobustanda ovsun xarakterli ova hazırlığın nümunəvi epizodu (müəllif rəsmi); b-ovsun xarakterli ova hazırlıq səhnəsi. Heyvan rəsmi qarşısında ovsunlama səhnəsi (V.İ.Ravdonikas, 1939-cu il).

a-approximate episode of magic preparation for hunting in Gobustan (the author's photo); b-scene of magic preparation for hunting. Immolations over the image of animal (by Ravdonikas V.I. 1939).

a-примерный эпизод магического приготовления к охоте в Гобустане (рис.автора); б-сцена магического приготовления к охоте. Заклания над изображением животного(по В.И.Равдоникасу, 1939 г.).

65. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №45.

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №45.

Гора Бөюкдаш, верхняя терраса, камень №45.

66. Kiçikdaş dağı, "Firuz" dayanacağı, daş №19.

Kichikdash Mountain. "Firuz" site, stone №19.

Гора Кичикдаш Стоянка "Фируз". Камень №19.

67. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş №1. (şərq tərəfin aşağı hissəsi.)

Beyukdash Mountain, lower terrace. Stone № 1 (lower part, eastern side)

Гора Бөюкдаш, нижняя терраса. Камень № 1 (нижняя часть, вост. стор.)

68. Kiçikdaş dağı, daş №13. Daşqışlaq kolleksiyası. (QTBQ-nin fotoneqativ fondu) Kichikdash Mountain, stone № 13. Dashgishlak collection (photonegative fund of GNAF).

Гора Кичикдаш, камень № 13. Коллекция Дашгышлак (фотонегативный фонд ГИХЗ).

69. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №29 (cənub tərəf).

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 29 (southern side)

Гора Бөюкдаш, верхняя терраса, камень № 29 (южная сторона)

70. Qobustan. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş №8.

Gobustan. Beyukdash Mountain lower terrace, stone №8.

Гобустан. Гора Бөюкдаш, нижняя терраса, камень №8.

71. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №29 (şimal tərəf).

Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №29 (northern side).

Гора Бююкдаш, верхняя терраса, камень №29 (северная сторона).

72-73. Böyükdaş dağı, aşağı səki, 8 №-li daşdan şimal tərəfə. Nalşəkilli təsvir.

Beyukdash Mountain, lower terrace to the north from stone №8. Horseshoe image.

Гора Бююкдаш, нижняя терраса к северу от камня №8. Подковообразное изображение.

74. a-Kiçikdaş dağı. Daşqışlaq yaşayış məskəni, solyar işarələrin qayaüstü təsvirləri. (F.Muradova, 1997-ci il) b-solyar işarələrin qayaüstü təsviriəri, İrlandiya (müəllif fotosu, 2008-ci il)

a - Kichikdash Mountain. Dashgishlak site. Rock carvings of solar signs (by Muradova F,1997); b- rock carvings of solar signs in Ireland, Newgrange (Photos of author, 2008).

a - Гора Кичикдаш. Поселение Дашгышлак. Наскальные изображения солярных знаков(по Ф.Му-радовой, 1997г.); б- наскальные изображения солярных знаков в Ирландии, Ньюграндж (фото автора, 2008)

75. a- inv. №2467-2,70-2,85 т., b-inv. №2488-2,85-3,0 т - Anazağa mağarasının mədəni təbəqəsindən aşkar edilmiş ziqzaqabənzər naxışlı çay daşı. (1977-ci il, fond QTBQ).

a- inv №2467-2,70-2,85 т., b-inv № 2488-2,85-3,0 m - stones from river pebble with zigzag patterns, revealed from the cultural layer in "Ana-zaga" cave (1977 , fund of GHAP).

a- инв №2467-2,70-2,85 м., б-инв №2488-2,85-3,0 м - Камни из гальки с зигзагообразными узорами, обнаруженные с культурного слоя пещеры Ана-зага (1977 г., фондохранилище ГИХЗ.).

76. a-Qobustan. Anazağa mağarası. Ziqzaqabənzər rəsmlı əhəng daşı (fond QTBQ inv. №1479); b, c-ornamentlərlə bəzədilmiş sümük fragmentləri; pavlov, Prdjemosti, Moraviya (Y.Yelinek, 1982-ci il).

a- Gobustan, "Ana-zaga" cave, separate stone from coquina with zigzag like picture (fund of GHAP inv. №1479); b, c- ornamented decorations on fragments of bones; Pavlov, Prljcmosti, Moravia (by Elinek Y. 1982).

а-Гобустан пещера "Ана-зага" отдельный камень из ракушечника с зигзагообразным рисунком (фондохранилище ГИХЗ инв. №1479); б, в- орнаментированные украшения на фрагментах костей,павлов, Преджемости, Моравия (по Я.Елинеку, 1982 г.).

77. Şonqardağ dağı, daş №9. Ziqzaqvari elementlər badamşəkilli fiqur işarələri, tor şəklində kəşişən ştrixlənmiş xətlər (müəllif fotosu).

Shongar Mountain. Stone № 9. Zigzag like elements-signs as almond like figures, hatched inside, with crosscut lines of a grid (the author's photo).

Гора Шонгар. Камень № 9. Зигзагообразные элементы-знаки в виде миндалевидных фигур, заштрихованных внутри с пересекающимися линиями в сетку (фото автора).

78. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №31. Svastika işarəsinin təsviri.

Beuykdash Mountain, upper terrace, stone № 31. Image of swastika (on the left, under stone № 31).

Гора Бөюкдаш, верхняя терраса, камень №31. Изображение знака свастики (слева, под № 31).

79. Cingirdağ. daş № 35. Svastika işarəsinin təsviri.

Jingirdag Mountain, stone № 35. Image of swastika.

Гора Джингирдаг. камень № 35. Изображение знака свастики.

80. Böyükdaş dağı, aşağı səki. daş № 16. Svastika işarəsinin təsviri.

Beuykdash Mountain, lower terrace, stone № 16

Гора Бөюкдаш, нижняя терраса, камень № 16. Изображение знака свастики.

81. Gəmiqaya (Naxçıvan), daş № 30 (V.Əliyev, 1992-ci il)

Gemigaya, stone № 30 (by Aliyev V.1992).

Гемигая, камень №30 (по В.Алиеву, 1992 г.)

82. Qobustan. Böyükdaş dağı. aşağı səki, daş № 112. Ayaq izləri rəsmi.

Gobustan. Beuykdash Mountain, lower terrace, stone №112. Image of a footprint.

Гобустан. Гора Бөюкдаш нижняя терраса камень №112. Изображение следов ноги.

83-84. Yazılıtəpə, daş № 123.

Yazyly hill, stone №123.

Холм Язылы-тепе, камень №123.

85-86. Qobustan damğaları ilə oxşar olan damğalar (Karvansaray divarları üzərində)

Images of lamgas analogous with Gobustan ones on the walls of caravan-serai.

Изображения тамг аналогичные Гобустанским на стенах караван-сарая.

87. Şonqar 1 dağının kolleksiyası. daş № 1.

Collection of Shongar 1 Mountain, stone №1.
Коллекция горы Шонгар 1. камень №1.

88. Böyükdaş dağının ətəyində qəbirdaşı.
Gravestone at the foot of Beyukdash Mountain.
Надгробный камень у подножия горы Бөйүкдаш.

89. Böyükdaş dağı. aşağı səki, daş № 112. Oxranın qalıqları.
Beyukdash Mountain, lower terrace, stone №112. Remains of ochre.
Гора Бөйүкдаш, нижняя терраса, камень №112. Остатки охры.

90. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 116. Oxranın qalıqları.
Beyukdash Mountain, lower terrace, stone №116. Remains of ochre.
Гора Бөйүкдаш, нижняя терраса, камень №116. Остатки охры.

91.a- Arnxemlend aboriginlərinin su çuxuru, daş sürtgəci və boyaq maddəsinin hissələri, Avstraliya (Y.Yelinek, 1982-ci il); b-Böyükdaş dağı, yuxarı səki. "Anazağa" mağarasının qarşısında su çuxuru.

a- pieces of paint, stone- grater near a cavity of the aborigines of Arnkxemlend. Australia (by Elinek Y.1982); b - Beyukdash Mountain, upper terrace. A cavity in front of "Anazağa" cave.

a - куски красителя, камень - терка около чашечного углубления аборигенов Арнхемленда. Австралия (по Я.Нлинеку. 1982год). б- гора Бөйүкдаш, верхняя терраса. Чашечное углубление перед пещерой "Аназага".

92-93. Abşeron qayaüstü rəsmləri. (müəllif fotosu).

Rock carvings of Apsheron, (the author's photo).

Наскальные изображения Абшерона. (фото автора).

94-95. Yazılıtəpə. Tərsinə çevrilmiş keşi təsviri (müəllif fotosu)

Yazyly hill. The inversed image of goat (photo taken by the author)

Холм Язылы. Перевернутое изображение козла (фото автора)

96. Abşeronda Dübəndi mağarasında öküzün qayaüstü təsviri.

Rock carving of aurochs in Dubendi cave in Apsheron.

Наскальное изображение быка в гроте Дюбенди на Апшероне.

97. Şimali Afrikanın Kapsi mədəniyyətinə səciyyəvi inventar (Y.Yelinek. 1982).

Typical inventory of Kapsi culture from North Africa (by Elinek Y. 1982).

Типичный инвентарь Капсийской культуры из Северной Африки (по Я.Клинеку. 1982).

98. Qobustan. Böyükdaş dağı. "Anazağa" mağarası. 1966-cı ildə 5№-li sığınacaqda C.Rüstəmov tərəfindən aşkar edilmiş arxeoloji inventar.
Gobustan. Beyukdash Mountain. "Anazaga" cave. Archaeological inventory, revealed by Dj.Rustamov from site №5 in 1966.
Гобустан. Гора Бөюкдаш. Пещера "Аназага". Археологический инвентарь обнаруженный Дж. Рустамовым с убежища №5 в 1966г.
99. Qobustan. Kiçikdaş dağı. "Qayaarası" dayanacağı. C.Rüstəmov tərəfindən 1985-ci ildə "Qayaarası" dayanacağında aşkar edilmiş arxeoloji inventar.
Gobustan. Kichikdash Mountain. "Gaya-arasi" Site. Archaeological inventory revealed by Dj.Rustamov. 1985.
Гобустан. Гора Кичикдаш. Стоянка "Гая-арасы". Археологический инвентарь обнаруженный Дж. Рустамовым в 1985 г.
100. Qobustan. Böyükdaş dağı. "Сейранлар" dayanacağı. 1973-cü ildə C.Rüstəmov tərəfindən aşkar edilmiş arxeoloji inventar .
Gobustan. Beyukdash Mountain. "Jeyranlar" site. Archaeological inventory revealed by Dj.Rustamov from "Jeyranlar" site 1973.
Гобустан. Гора Бөюкдаш. Стоянка "Джейранлар". Археологический инвентарь обнаруженный Дж. Рустамовым со стоянки "Джейранлар" 1973г.
101. Qobustan. Böyükdaş dağı. "Kəvizə" dayanacağı. C.Rüstəmov tərəfindən aşkar edilmiş arxeoloji inventar.
Gobustan. Beyukdash Mountain. "Kaniza" site. Archaeological inventory, revealed by Dj.Rustamov.
Гобустан. Гора Бөюкдаш. Стоянка "Кяниза". Археологический инвентарь обнаруженный Дж. Рустамовым.
102. Qobustan. Böyükdaş dağı. "Maral" dayanacağı. C.Rüstəmov tərəfindən aşkar edilmiş arxeoloji inventar, 1990-cı il.
Gobustan. Beyukdash Mountain. "Maral" site. Archaeological inventory revealed by Dj.Rustamov, 1990.
Гобустан. Гора Бөюкдаш. Стоянка "Марал". Археологический инвентарь обнаруженный Дж. Рустамовым, 1990г.
103. a,b- Foz-Koa, Portuqaliya. Üst paleolit dövrünə aid qayaüstü təsvirlər.
a,b - Rock carvings of Upper Paleolithic epoch in Foz-Koa, Portugal
a,б-Наскальные изображения эпохи верхнего палеолита в Фоз-Коа, Португалия.

104. Kəniyə düşərgəsinin mədəni təbəqəsindən aşkar olunmuş daş. (1978-ci il) inv. № 1095 (fond QTbQ).

Separate stone revealed from cultural layer in Kaniza site (1978). Inv. № 1095 (Fund of GHAP).

Отдельный камень обнаруженный с культурного слоя в убежище Кяниза (1978г.). Инв. № 1095 (фонд ГИХЗ).

105. Qobustan. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №42. (cənub hissəsi)

Gobustan. Mountain Boyukdash, upper terrace, stone №42. (South side).

Гобустан. Гора Бөйүкдаш, верхняя терраса камень №42 (южная сторона).

106. Qobustan. Kiçikdaş dağı (19 №-li daşdan şərqə tərəf).

Gobustan. Mountain Kichikdash (to the east from the stone №19). Гобустан. Гора Кичикдаш (к востоку от камня №19).

107. Qobustan. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş №1. Ümumi görünüş.

Gobustan. Mountain Boyukdash, lower terrace, stone №1. Overall view.

Гобустан. Гора Бөйүкдаш, нижняя терраса камень №1. Общий вид.

108. Qobustan. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş №16. Roma yazısı.

Gobustan. Mountain Boyukdash, lower terrace, stone №16. Roman inscription.

Гобустан. Гора Бөйүкдаш, нижняя терраса камень №16. Римская надпись.

109. Qobustan. Cingirdağ - Yazılıtərə, daş №91. Ərəb yazısı.

Gobustan. Mountain Jingirdag-Yazılı tərə, stone №91. Arabian inscription.

Гобустан. Гора Джингирдаг, камень №91. Арабская надпись.

110. Qobustanın əhəngdaşı növlərinin eroziyasının tipik şəkli.

Typical picture of erosion the calcareous rocks of Gobustan.

Типичная картина эрозии известковых пород Гобустана.

111. Qobustanın müasir faunası.

Contemporary fauna of Gobustan.

Современная фауна Гобустана.

112. Şonqardağ dağı. Mağara - sığınacaqın ümumi görünüşü.

Shongardag. Overall view of the shelter. Mountain

Гора Шонгардаг. Вид на пещеру-укрытие.

113. Şonqardağ dağından ümumi görünüş.

Overall view from the Shongardag mountain.

Общий вид с горы Шонгардаг.

114. Şonqardağ dağının daş formaları.
Stone formations of Shongardag mountain.
Каменные формации горы Шонгардаг.

115. Şonqardağ dağında daş forması.
Stone formation on the Shongardag mountain.
Каменная формация на горе Шонгардаг.

116. Qobustan. Böyükdaş dağında daş forması.
Gobustan. Stone formation on the Boyukdash mountain .
Гобустан. Каменная формация на юре Бейюкдаш.

117. Qobustan. Cingirdağ -Yazılıtəpə, daş №47.
Gobustan. Mountain Jingirdag-Yazili tepe. Stone №47.
Гобустан. Гора Джингирдаг-Язылы тепе, камень №47

118. Qobustan. Böyükdaş dağı, aşağı səki. daş №1 (qərb hissəsi).
Gobustan. 316 Mountain Boyukdash, lower terrace, stone №1 (western side).
Гобустан. Гора Бейюкдаш. нижняя терраса камень №1 (западная сторона)

119. Qobustan. Böyükdaş dağı, yuxarı səki. daş №42 (cənub hissəsi).
Gobustan. Mountain Boyukdash, upper terrace, stone №42 (south side).
Гобустан. Гора Бейюкдаш. верхняя терраса камень №42 (южная сторона).

120. Qala Dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğu. Abşeron yarımadasında tipik antropomorf təsvir.
Gala State Historical- ethnographic preserve. Typical anthropomorphous image for Apsheron peninsula.
Государственный историко-этнографический заповедник Гала. Типичное антропоморфное изображение для Апшеронского полуострова.

121. Qala Dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğu. Maral təsvirləri.
Gala State Historical- ethnographic preserve. Images of deer.
Государственный историко-этнографический заповедник Гала. Изображения оленей.

122. Qala Dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğu. Astral təsvirlər.
Gala State Historical-ethnographic preserve. Astral images.

Государственный историко-этнографический заповедник Гала. Астральные изображения.

123. Qala Dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğu. Ovsun ayinlərinin səhnə təsviri.
Gala State Historical- ethnographic preserve. Image of scene of magic ceremony.
Государственный историко-этнографический заповедник Гала. Изображение
сцены магического обряда.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	4
I FƏSİL	7
AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ	7
TƏSVİRLƏRİNİN TARİXİ-COĞRAFİ İCMALI.....	7
I.1. AZƏRBAYCAN PETROQLİFLƏRİNİN	7
TƏDQIQ EDİLMƏSİNİN TARİXİ İCMALI.....	7
I.2. AZƏRBAYCAN PETROQLİFLƏRİNİN COĞRAFİ İCMALI	12
II FƏSİL	21
AZƏRBAYCAN PETROQLİFLƏRİNİN MÖVZU.....	21
VƏ İŞLƏNİLMƏ TEXNİKASINA GÖRƏ TƏSNİFATI	21
II. 1. QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİN MÖVZUSU	21
II. 1.1. HEYVAN TƏSVİRLƏRİ.....	22
II.1.2. İNSAN TƏSVİRLƏRİ	25
II.1.3. ANTROPOMORF VƏ ZOOMORF TƏSVİRLƏR.....	28
II.1.4. KOMPOZİSİYA SƏHNƏLƏRİ.....	31
II.1.5. HƏRƏKƏT VASİTƏLƏRİNİN TƏSVİRLƏRİ	33
II. 1.6. İŞARƏ VƏ DAMĞALAR	36
II. 2. AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ.....	42
III FƏSİL	45
AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ	45
IV FƏSİL	64
AZƏRBAYCAN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİNİN SEMANTİKASI	64
NƏTİCƏ.....	80

CONTENTS

PREFACE	92
CHAPTER I	95
HISTORICAL-GEOGRAPHICAL REVIEW	95
OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN	95
1.1. HISTORICAL REVIEW OF RESEARCH.....	95
OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN	95
1.2. GEOGRAPHICAL REVIEW OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN	100
CHAPTER II	109
CLASSIFICATION OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN	109
II.1. SUBJECT MATTER OF ROCK ART	109
II.1.1. IMAGES OF ANIMALS.....	109
II.1.2. IMAGES OF A MAN.....	114
II.1.3. ANTHROPOMORPH AND ZOOMORPH IMAGES	117
II.1.4. COMPOSITE SCENES.....	120
II.1.5. IMAGES OF THE MEANS OF TRANSPORTATION.....	122
II. 1.6. SIGNS AND TAMGAS	125
II.1.7. TECHNIQUES OF EXECUTION	131
OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN	131
CHAPTER III	134
PERIODIZATION OF PETROGLIFS OF AZERBAIJAN	134
CHAPTER IV	153
SEMANTICS OF ROCK ART OF AZERBAIJAN	153
SUMMARY	171

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	184
ГЛАВА I	187
ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА	187
I.1. ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ	187
ПЕТРОГЛИФОВ АЗЕРБАЙДЖАНА	187
I. 2. ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПЕТРОГЛИФОВ АЗЕРБАЙДЖАНА	193
ГЛАВА II	204
КЛАССИФИКАЦИЯ ПЕТРОГЛИФОВ АЗЕРБАЙДЖАНА	204
ПО ТЕМАТИКЕ И ТЕХНИКЕ ВЫПОЛНЕНИЯ	204
2.1. ТЕМАТИКА НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ	204
1.1.1. ИЗОБРАЖЕНИЯ ЖИВОТНЫХ	204
II.1.2. ИЗОБРАЖЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА	209
II.1.3. АНТРОПОМОРФНЫЕ И ЗООМОРФНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ	213
II.1.4. КОМПОЗИЦИОННЫЕ СЦЕНЫ	216
II.1.5. ИЗОБРАЖЕНИЯ СРЕДСТВ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ	218
II.1.6. ЗНАКИ И ТАМГИ	222
II.2. ТЕХНИКА ВЫПОЛНЕНИЯ НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА	229
ГЛАВА III	232
ПЕРИОДИЗАЦИЯ НАСКАЛЬНЫХ	232
ИЗОБРАЖЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА	232
ГЛАВА IV	254
СЕМАНТИКА НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА	254
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	274

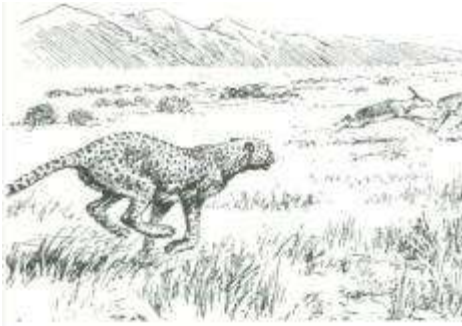

Şək. 1. Qafqaz və Xəzər üst pleystosendə (S.A.Kovatevski, 1933)

1- sahə Volqa hövzəsində şirin su çöküntüləri; 2-sahə Aral-Kaspi dəniz transqressiyası
3-sahə dördü bir dördü bir buzlaşmanın yayılması.

Fig. 1. Caucasus and the Caspian Sea in Upper Pleistocene, (by S.A. Kovalevski, 1933) 1-area of Dnepropetrovsk deposits in Volga basin; 2-area of Aral-Caspian sea transgression; 3-area of expansion of Quaternary glaciations.

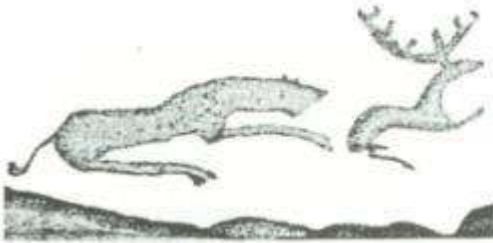
Кавказ и Каспий в верхнем плейстоцене (по С.А.Ковалевскому, 1933). 1-область древнепресноводных отложений в бассейне Волги; 2-область арало-каспийской морской трансгрессии; 3-область распространения четвертичного оледенения.

Şək. 2. Yarımşəhrada bəbir (pleystosen)
(N.K. Vereşşagin, 1959-cu il)

Fig. 2. Leopard in the semidesert
(Pleistocene) (by Vereshagin N.K., 1959)

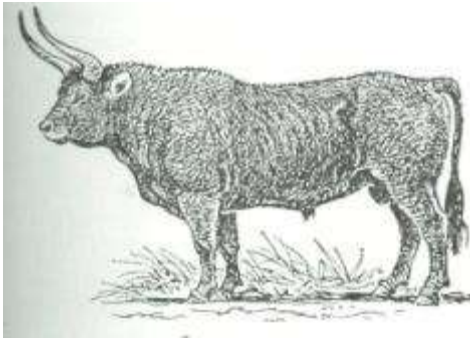
Рис. 2. Гепард в плейстоценовой
полупустыне (по Н.К.Верещагину, 1959г.)

Şək. 3. Böyükdaş dağı, yuxarı səki. daş №
24. Xallı maral təsviri. (S.Rüstəmov, 1979-
cu il)

Fig. 3. Beyukdash Mountain, upper terrace,
stone № 24. The image of a spotty deer (by
Rustamov J., 1979)

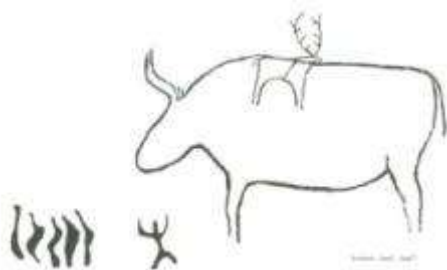
Рис. 3. Гора Бююкдаш, верхняя терраса,
камень №24-а. Изображение пятнистого
олени (по Дж.Рустамову, 1979г.)

Şək. 4. Öküz (Bos Primigenius boj). (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.4. Aurochs Bos Primigenius Woj

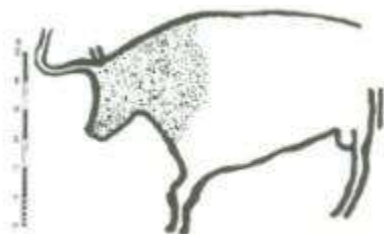
Рис. 4. Бык Bos Primigenius Woj (по
И.Джафарзаде 1973г.)

Şək. 5. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 32. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 5. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 32 (by Jafarzade I, 1973)

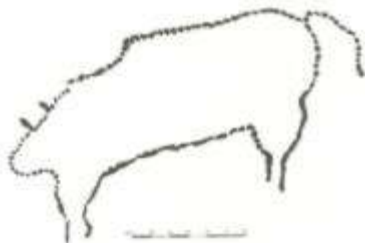
Рис. 5. Беоудаш верхняя терраса камень №32 (по И.Джафарзаде 1973г.)

Şək. 6. Öküz-tur təsviri. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 32 (şərq tərəfi)

Fig.6. Image of aurochs. Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 32 (eastern side)

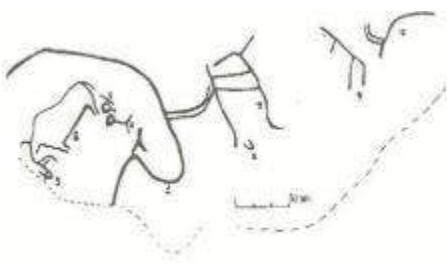
Рис. 6. Изображение быка-тура. Гора Беоудаш, верхняя терраса, камень № 32 (восточная сторона)

Şək. 7. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 159. Öküz-turun təsviri (dəqiq texnika ilə işlənmiş)

Fig. 7. Beyukdash Mountain, lower terrace, stone № 159. Image of aurochs (made with precise techniques)

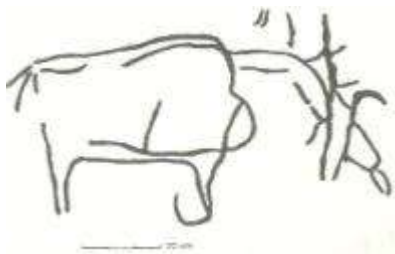
Рис. 7. Гора Беоудаш, нижняя терраса, камень №159. Изображение быка-тура, выполненное точечной техникой

Şək. 8. Şonqardağ, daş №5. Öküz başının təsviri

Fig. 8. Shongar dag. Stone M 5. Image of the head of aurochs. (By Rustamova J., 2003)

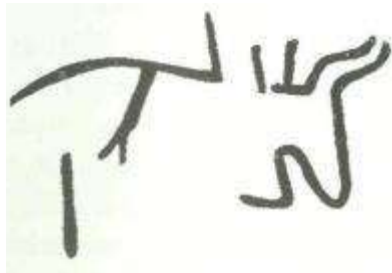
Рис. 8. Гора Шонгар - изображение головы быка камень №5

Şək. 9. Şonqardağ, daş № 4, Kobud işlənmiş öküz təsviri

Fig. 9. Shongardag. Stone № 4. Roughly carved image of aurochs. (By Rustamov J., 2003)

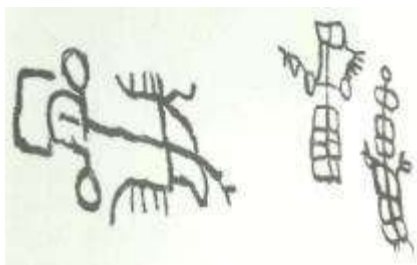
Рис. 9. Гора Шонгар - камень № 4. Грубо выполненное изображение быка

Şək. 10. Şonqardağ, ayrıca daşda təsvir olunmuş öküz başı. (C.Rüstamov, 2003-cü il)

Fig. 10. Shongardag. Head of aurochs carved on a separate stone. (By Rustamov J., 2003)

Рис. 10. Гора Шонгар - изображение головы быка на отдельном камне (по Дж. Рустамову, 2003 г.)

Şək. 11; 12. Gəmiqayada (Naxçıvan) əhliləşdirilmiş öküzlərin qayaüstü təsvirləri

Fig. 11; 12. Rock carvings of domesticated animals on Gemigaya; Nakhchevan (by Aliyev V., 1993)

Рис. 11, 12. Наскальные изображения одомашненных быков на Гемигая (Нахчыван)

Şək. 13. Şərqi Zaqafqaziyanın pleystosen faunasında qulan. (N.K. Verəşşagin, 1959-cu il)

Fig. 13. Asiatic wild ass in Pleistocene fauna of East Transcaucasia (by Vereshagin N.K., 1959)

Рис. 13. Кулан в плейстоценовой фауне Восточного Закавказья (по Н.К.Верещагину, 1959г.)

Şək. 14. a,b – Bezoar keçilər. (N.K.Vereşşagin, 1959-cu il).

Fig. 14. a,b – Bezoar goats (by Vereshagin N.K., 1959)

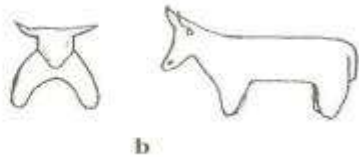
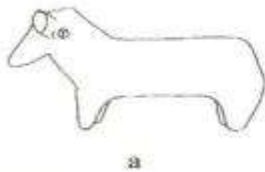
Рис. 14. а,б - bezoаровые козлы (по Н.К.Верещагину,1959г.)

Şək. 15. Kіçikdaş dađı, daş №58

Fig. 15. Kichikdash Mountain, stone №58.

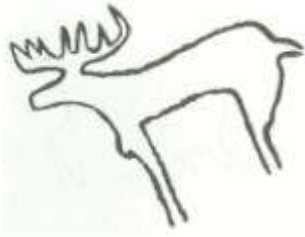
Рис. 15. Гора Кичикдаш, камень № 58

Şək. 16. a, b - Naxçıvan ərazisində tapılmış eneolit və tunc dövrlərinə aid olan öküzlərin gil fiqurları. (O.A.Nəbibullayev, 1982-ci il)

Fig. 16. a, b - earthen figures of oxen of Eneolithic and Bronze Age epoch revealed on the territory of Nakhchevan. (by Abibullayev O.A., 1982)

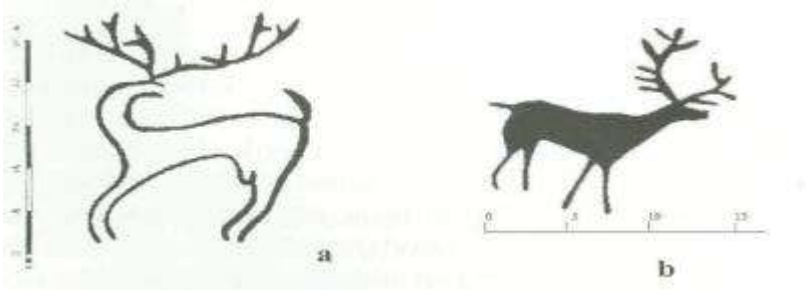
Рис. 16. а, б - глиняные фигурки быков эпохи энеолита и бронзы обнаруженные на территории Нахичевани (по О.А.Абибуллаеву, 1982 г.)

Şək. 17. Cingirdağ. Yazılıtəpə. Daş № 33. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 17. Jingirdag Mountain. Yazyly hill. Stone №33 (by Jafarzade I., 1973)

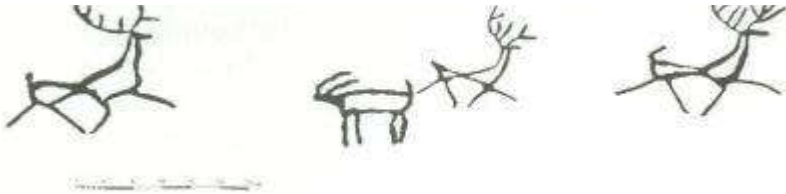
Рис. 17. Гора Джингирдаг. Холм Язлы. Камень №33 (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 18. Cingirdağ. Yazılıtəpə, a-daş № 66; b-daş № 24. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 18. Jingirdag Mountain. Yazyly hill: a-stone № 24; b-stone № 66. (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 18. Гора Джингирдаг-Язылы-тепе: а-камень № 24; б-камень № 66 (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 19. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 22. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 19. Beyukdash Mountain, lower terrace: stone № 22 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 19. Гора Бейюкдаш, нижняя терраса: камень № 22. (по И.Джафарзаде, 1973)

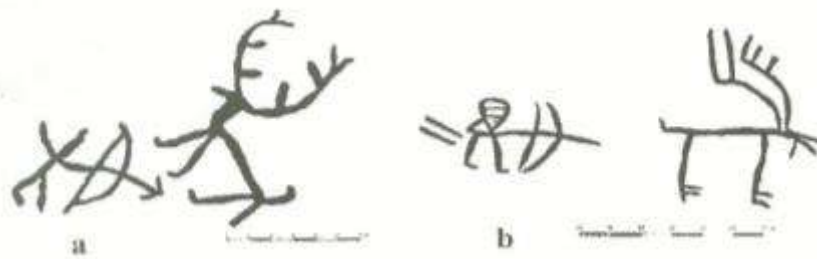

Şək. 20. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 59. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 20. Beyukdash Mountain, lower terrace: stone № 59. (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 20. Гора Бөюкдаш, нижняя терраса: камень № 59 (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 21. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, a-daş № 101, b-daş № 118. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.21. Beyukdash Mountain, upper terrace: a-stone № 101, b-stone № 118 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 21. Гора Бөюкдаш, верхняя терраса: а-камень №101, б-камень № 118. (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 22. Gəmiqaya (Naxçıvan): a-daş №33, b- daş № 34. (V.Əliyev, 1992-ci il)

Fig.22. Gemigaya (Nakhchevan): a-stone № 33; b-stone №34 (by Aliyev V., 1992)

Рис. 22. Гемияга (Нахичевань): а-камень № 33; б-камень №34. (по В.Алиеву, 1992г.)

Şək. 23. Abşeron təsvirləri. (Q.Astanov, 1972-ci il) (V.Əliyev, 1992-ci il)

Fig.23. Absheron (by Aslanov G.,1972). Image of deer

Рис. 23. Апшерон (по Г.Асланову, 1972 г.). Изображение оленей

Şək. 24. Kəlbəcərdə. a,b – keçilərin qayaüstü rəsmləri. (Q.İsmayilzadə, 1987-ci il).

Fig. 24. Kalbajar: a, b-rock carvings of goats (by Ismailzade G, 1987).

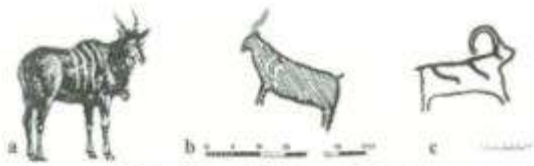
Рис. 24. Кельбаджары. а,б-наскальные изображения козлов (по Г.Исмаилзаде, 1987г.)

Şək. 25. Gəmiqaya, daş № 54. Ov səhnəsi.

Fig. 25. Gemigaya, stone № 54. Hunting scene on goats (by Aliyev V., 1992)

Рис. 25. Гемигая, камень №54. Сцена охоты на козлов (по В.Алиеву, 1992г.)

Şək. 26. a-Kanna (Q.S.Rassu, 1971-ci il); b- Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 81. Kannanın təsviri (?), c-Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 21. Kammının təsviri. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig.26. a-eland (by Rass G.S., 1971); b-Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 81. Image of an eland (?); c- Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 21. Image of an eland (by Jafarzade 1,1973)

Рис. 26. а-канна (по Г.С.Рассу 1971г.); б-гора Бейокдаш, верхняя терраса, камень №81. Изображение канны (?); в-гора Бейокдаш, верхняя терраса, камень №21. Изображение канны (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 29. Kəlbəcər. (Q.İsmayılzadə, 1990-cı il)

Fig. 29. Kalbajar (by Ismailzade G., 1990)

Рис. 29. Кельбаджары (по Г.Исмаилзаде,

Şək. 27. Antilop – qnu

Fig.27. Antelope-gnu

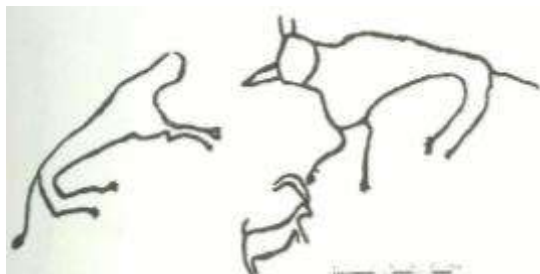
Рис. 27. Антилопа—гну

Şək. 28. Gəmiqaya, daş № 429. (N.Müseybli, 2004-cü il)

Fig.28. Gemigaya. stone № 429 (by Museibli N., 2004)

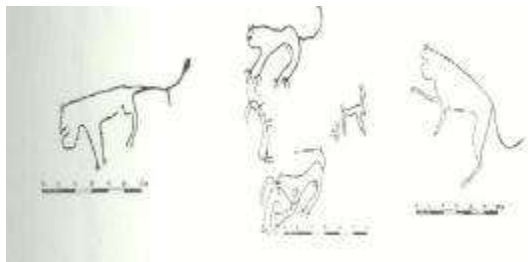
Рис. 28. Гемигая камень №429 (по Н.Мусейбли, 2004г.)

Şək. 30. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 239. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.30. Beyukdash Mountain, lower terrace. Stone №239 (by Jafarzade 1,1973)

Рис. 30. Гора Бейокдаш, нижняя терраа. Камень №239 (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 31. Cingirdağ. a-daş № 24, b-daş №59, c - daş № 63. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.31. Jingirdag Mountain, a-stone № 24; b-stone № 59; c-stone №63 (By Jafarzade I., 1973)

Рис. 31. Гора Джингирдаг, а-камень №24; б-камень №59; в-камень №63 (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 32. Bökükdaş dağı, aşağı səki, daş № 155. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 32. Beyukdash Mountain, lower terrace. Stone № 155 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 32. Гора Бөкүкдаш, нижняя терраса. Камень №155 (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 33. Bökükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 63. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 33. Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 63 (by Jafarzade I.1973)

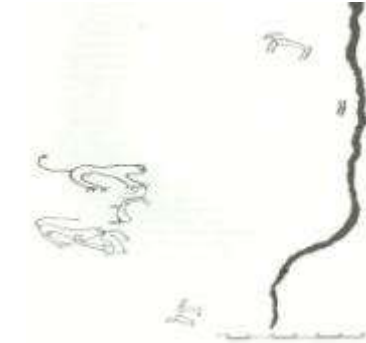
Рис. 33. Гора Бөкүкдаш, верхняя терраса. Камень № 63. (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 34. Yazılıtəpə, daş №9. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 34. Yazyly hill. Stone № 9 (by Jafarzade I., 1973).

Рис. 34. Холм Язылы. Камень №9. (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 35. Yazılıtərə, daş № 59 (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 35. Yazyly hill. Stone №59 (by Jafarzade I., 1973)

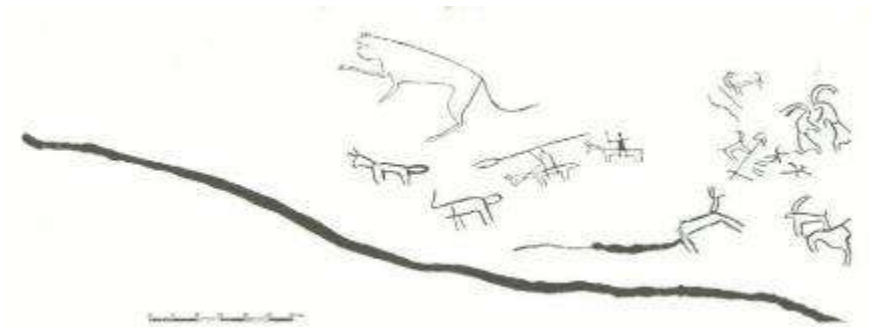
Рис. 35. Холм Язылы. Камень №59. (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 36. Yazılıtərə, daş №24 (yuxarı tərəf). (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 36. Yazyly hill. Stone № 24 (upper side) (by Jafarzade I., 1973)

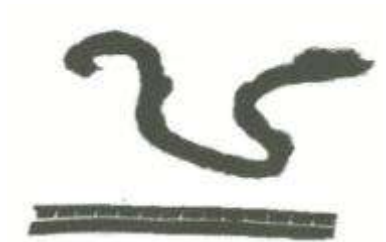
Рис. 36. Холм Язылы. Камень 24 (верхняя сторона), (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 37. Yazılıtərə, daş №63. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 37. Yazyly hill. Stone № 63 (by Jafarzade I., 1973)

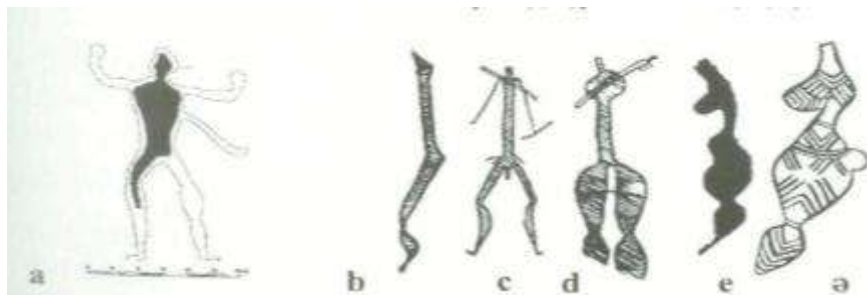
Рис. 37. Холм Язылы. Камень № 63. (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 38. Gəmiqaya, daş №74. (V.Əliyev, 1992-ci il)

Fig.38. Gemigaya, stone № 74 (by Aliyev V., 1992)

Рис. 38. Гемигая, камень №74. (по В.Алиеву, 1992г.)

Şək. 39. a,b,c,d,e,f – Qobustanın fiqur görünüşləri

Fig.39. a,b,c,d,e,f- types of figures in Gobustan

Рис. 39. а,б,в,г,д,е - виды фигур в Гобустане

Şək. 40. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, a-daş № 34a; b-daş № 35; c-daş № 38.(İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 40. Beyukdash Mountain, upper terrace: a stone № 34a; b-stone № 35; c-stone № 38 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 40. Гора Бююдаш, верхняя терраса. а-камень №34а; б-камень №35; в-камень №38. (по И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 41. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, a-daş № 45; b-daş № 46. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig.41. Beyukdash Mountain, upper terrace; a-stone №45; b-stone №46 (by Jafarzade I., 1973)

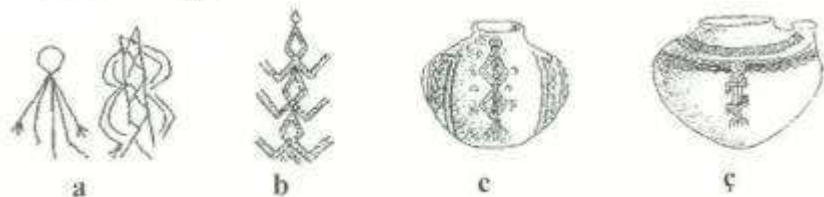
Рис. 41. Гора Бююкдаш, верхняя терраса; 1-камень №45; 2-камень №46 (по И.Джафарзаде, 1973)

Şək. 42. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, a-daş № 66. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig.42. Beyukdash Mountain, terrace, stone №66 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 42. Гора Бююк-даш, верхняя терраса, камень №66 (по И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 43. a-Yuxarı Lenadan antropomorf fiqurlar (A.P.Okladnikov, 1977-ci il); b, c, ç çoxyaruslu keramikadan fiqurlar №3/6 №- li kurganda və 1-3 №-li kurganda. Gəncəşay çayının sol sahilində, Xanlardan qərbə Topalhəsənli yaxınlığında. (M.A.Hüseynov, 1989-cu il)

Fig. 43. a anthropomorphic figures from Upper Lena (by Okladnikov A.P., 1977); b, c, d - images of multilayer figures on the earthenware of burial mounds №3/6 of Kilikdag and a burial mound №] 3 to the west from Khanlar near Topalgasanli on the left bank of Ganjachay river (by Guseynov M.A., 1989)

Рис. 43. А-антропоморфные фигуры с Верхней Лены (по А.П.Окладникову, 1977г.); б,в,г-изображения многоярусных фигур на керамике курганов №3/6 Киликдага и кургана №1-3 к западу от Халлара близ Топалгасанли на левом берегу реки Гянджачай (по М.А.Гусейновой, 1989 г.)

Şək. 44. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №86

Fig. 44. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 86

Рис. 44. Гора Бейюкдаш, верхняя терраса, камень № 86

Şək. 45. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №39

Fig. 45. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 39

Рис. 45. Гора Бейюкдаш, верхняя терраса,камень № 39

Şək. 46-a. Qazıntılar zamanı ayrı-ayrı daşlarda aşkar edilmiş rəqs edən insan rəsmləri -a- Qobustanda. (C.Rüstəmov, 1990-cı il).

Fig. 46-a. The image of dancing people on separate stones, revealed at excavations-a-in Gobustan (by Rustamov J., 1990)

Рис. 46-а. Изображение танцующих людей на отдельных камнях, обнаруженных во время раскопок - Гобустане (по Дж.Рустамову, 1990г.)

Şək. 46-b. Gəmiqayada (Naxçıvan). (V.Əliyev, 1991-ci il).

Fig. 46-b. b-on Gemigaya in Nakhchevan (By Aliyev V., 1991)

Рис. 46-б. Изображение танцующих людей на отдельных камнях, обнаруженных во время раскопок - на Гемигая в Нахичевани (по В.Алиеву, 1991 г.)

Şək. 47. Yazılıtəpə, daş № 100. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig.47. Yazyly hill, stone №100 (by Jafarzade I, 1973)

Рис. 47. Язылы-тепе, камень №100 (И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 48. Yazılıtəpə, daş № 40. (İ.Cəfərzadə, 1973-c il).

Fig.48. Yazyly hill, stone №40 (by Jafarzade I, 1973)

Рис. 48. Язылы-тепе, камень №40 (И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 49. Yazılıtəpə, daş № 9. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig. 49. Yazyly hill, stone № 9 (by Jafarzade I, 1973)

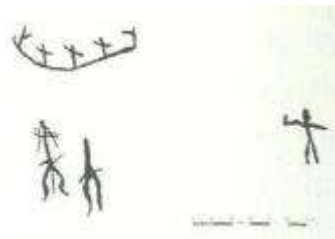
Рис. 49. Язылы-тепе, кшень №9 (И. Джафарзаде, 1973)

Şək. 50. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 34. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.50. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 34 (by Jafarzade I, 1973)

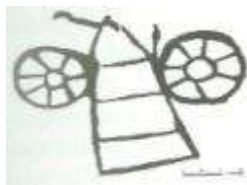
Рис. 50. Гора Бейюкдаш, верхняя терраса, камень № 34. (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 51. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş № 35. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig. 51. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone M 35 (by Jafarzade I, 1973)

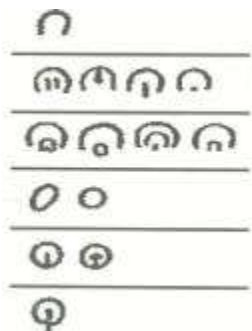
Рис. 51. Гора Бейюкдаш, верхняя терраса, камень №35 (по И.Джафарзаде,

Şək. 52. Yazılıtəpə, daş № 55. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig. 52. Yazyly hill. Stone № 55. (by Jafarzade I, 1973)

Рис. 52. Холм Язылы. Комет, № 55 (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 53. Qadın işarələri – Monqolustan nalları (“Monqolustanın Arxeologiya və etnoqrafiyası”, 1978-ci il)

Fig. 53. Woman signs-horseshoes of Mongolia. (by the book "Archaeology and Ethnography of Mongolia", 1978)

Рис. 53. Женские знаки-подковы Монголии (по кн. "Археология и этнография Монголии" 1978 г.)

Şək. 54. Sakaçi Alendə solyar işarələr (Aşağı Amur). (M.A.Devlet, 1978-ci il)

Fig.54.a-solar signs in Sakachi Alan.(Lower Amur) (By Devlet M.A., 1978)

Рис. 54. Солярные знаки в Сакачи Аляне ИТ (Нижний Амур) (по М.А.Дэвлет, 1978г.)

Şək. 55. Böyükdaş dağının ətəyində qəbir daşında içərisində şüalar olan dairə işarələri. (F.Muradova, 1976-cı il)

Fig. 55. b signe of a circle with rays inside on grave stonesat the foot of Beyukdash Mountain (by Muradova F.. 1976)

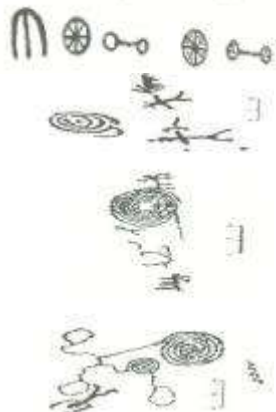
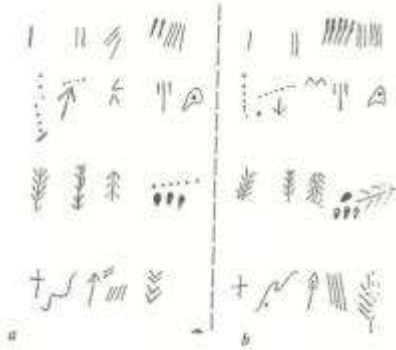

Рис. 55. Знаки круга внутри с лучами на надгробных камнях у подножия горы Бейокдаш (по Ф.Мурадовой,1976 г.)

Şək. 56. Gəmiqaya. a-daş №19 a; b-daş № 22. c-daş № 242. (NMüseibli, 2004-cü il)

Fig. 56. Gemigaya . a-stone № 19a; b-stone № 22; est one № 242 (by Museibli N., 2004)

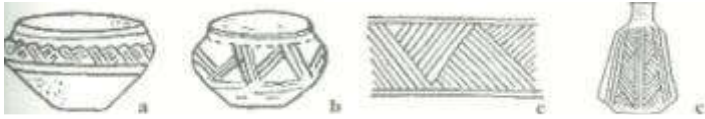
Рис. 56. Гемигая. А-камень №19-а; б-камень №22; в-камень №242 (по Н.Мусейбли, 2004)

Şək. 57. Xoyt-Çenxeriyn (a-G.A.Novqorodov, 1984-cü il) və Franko-Kantabriysko bölgəsinin mağaralarında (b-A.Lerua-Quran) tapılmış paleolit dövrünə aid işarələr və simvollar.

Fig.57. Paleolithic signs and symbols in Khoyt-Tsenkheriyn cave (a-by Novgorodova E.A., 1984) and caves of Franko-Cantabrian region (b- by Lerua-Guran A.)

Рис. 57. Палеолитические знаки и символы в пещере Хойт-Цэнхэрийн (а-Э.А.Новгородова, 1984г.) и пещерах Франко-Кантабрийской области (б-по А.Леруа-Гурану)

Şək. 58. Azərbaycanlı kurqanlardan tapılmış üzərində ziqzaqvari elementlər olan keramika. Eneolit və tunc dövrlərinə aiddir. (A.A.İvanovski, 1911-ci il)

Fig. 58. Earthenware with zigzag elements from burial mounds of Azerbaijan of Eneolithic and Bronze Age epochs. (By Ivanovski A.A., 1911; Gummel Y.I., 1940; Aliyev V., 1967; Guseynova M.A., 1989)

Рис. 58. Керамика с зигзагообразными элементами с курганов Азербайджана эпохи энеолита и бронзы (по А.А.Ивановскому, 1911г.; Я.И.Гуммелю, 1940г.; В.Алиеву, 1967г.; М.А.Гусейновой, 1989г.)

Şək. 59. Kurqanlardan tapılmış keramika üzərində svastika rəsmləri: 1-kurqanlar № 1-3 Gəncəçayın sol sahilindəki Topalhəsənli yaxınlığındakı Xanlardan qərbə doğru; 2-3- kurqanlar № 2/9, № 4/8 Gəncəçayın sağ sahilində Xanlardan cənub-qərbə doğru; 4-Lyüleli sığınacağı yaxınlığında kurqan; 5, 6, 7- Gəncəçayın sol sahilində kurqanlardan. (M.A.Hüseynov, 1989-cu il)

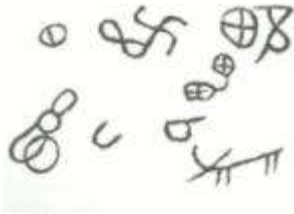
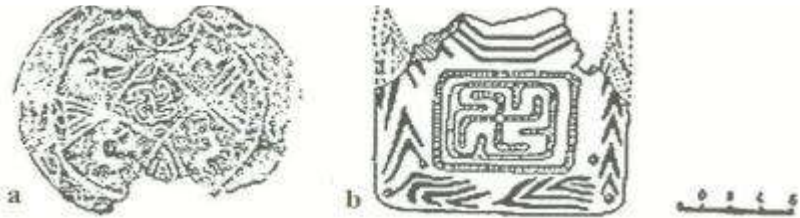
Fig.59. Images of swastikas on earthenware from burial-mounds: 1-burial-mounds №1-3 to the west from Khanlar near Topalgasanli on the left bank of Ganjachay; 2,3 burial-mounds №2/9, №4/8 to the south-west from Khanlar on the right bank of Ganjachay; 4 burial-mound near Luleli grotto; 5,6,7- from burial-mounds on the left bank of Ganjachay river; 8-earthenware are from burial-mound №21 of the valley of Ganjachay river (by Guseynova M.A. 1989)

Рис. 59. Изображения знаков свастики на керамике с курганов: 1-курганы № 1-3 к западу от Ханлара близ Топалгасанли на левом берегу Гянджачая; 2,3—курганы №2/9, №4/8 к юго-западу от Ханлара на правом берегу реки Гянджачай; 4—курган близ ущелья Люлели; 5,6,7—с курганов на левом берегу р.Гянджачай; 8-керамика с земляного кургана №21 долины р.Гянджачай (по М.А.Гусейновой 1989г.)

Şək. 60. a-Gədəbəy rayonunda tunc dövrünə aid olan daş qəbirdə (Daş qutu) aşkar edilmiş bəzək-asmaşı üzərində svastika işarəsinin təsviri. (D.A. Xəlilov, 1959-cu il); b-Naxçıvanda eneolit və tunc dövrünə aid olan keramika. (O.A.Həbibullayev, 1982-ci il)

Fig. 60. a-image of swastika on the decoration- pendant, revealed from stone burial place (Dash gutu) of Bronze Age in Kedahek region (by Khalilov D.A., 1959. J; b earthenware of Eneolith and Bronze Age in Nakhchevan. (by Abibullayev O.A., 1982)

Рис. 60. а-изображение знака свастики на украшении-асма, обнаруженного с захоронения (Даш гуту) эпохи бронзы Кедабекского р-на (по Д.А.Хишшлову, 1959г.); б-керамика эпохи энеолита и бронзы Нахичевани (по О.А.Абибуллаеву, 1982г.)

Şək. 61. Gəmiqaya (Naxçıvan), daş № 85

Fig. 61. Gemigaya (Nakhchevan), stone № 85

Рис. 61. Гемигая (Нахичевань), камень № 85

Şək. 62. Böyükdaş dağı, aşağı səki, daş № 201a

Fig. 62. Beyukdash Mountain, lower terrace? Stone № 201a.

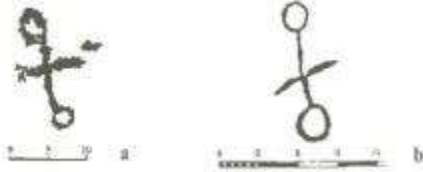
Рис. 62. Гора Бююкдаш нижняя терраса камень №201а

Şək. 63. a, b - Cingirdağ, Yazılıtəpə, daş № 59; b- daş №47. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 63. Jingirdag Mountain, a Yazyly hill, stone №59; b-stone № 47 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 63. Гора Джингирдаг. А-Язылы тепе камень №59; б-камень №47 (по И.Джафарзаде. 1973г.)

Şək. 64. a-Naxçıvan. Gəmiqaya, daş №43. (N.Müseibli, 2004-cü il); b-Qobustan. Cingirdağ dağı, Yazılı təpə, daş №47. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.64. a-Nakhehevan. Gemigaya, stone №43 (by Museibli N., 2004); b Gobustan. Jingirdag Mountain. Yazlyly hill, stone M47 (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 64. а- Нахичевань. Гемигая, камень №143. (по Н.Мусейбли, 2004г.); б- Гобустан. Гора Джингирдаг Язылы тепе. камень № 47 (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 65. Subuktuyede (Zabaykalye) qayaüstü rəsmlər. (D.Axundov,1986-cı il)

Fig. 65. Rock carvings in Subuktuye in Transbaikalia (By Akhundov D., 1986)

Рис. 65. Наскальные изображения в Субуктуёе в Забайкалье (по Д.Ахундову. 1986г.)

Şək. 66. a,b-Keniyanın qayaüstü rəsmləri. (kitab: Art in The Old World, 2001-ci il)

Fig. 66. b,c-rock carvings of Kenia (by the hook "Rock Art in The Old World", 2001)

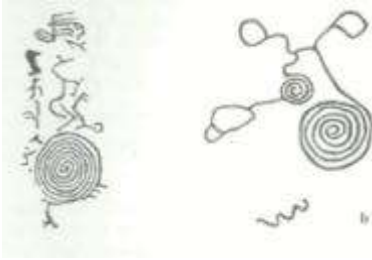
Рис. 66. б, в-наскальные изображения Кении (by the hook "Rock Art in The Old World", 2001г.)

Şək. 67. a,b - Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daşlar № 23, 99. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 67. a,b - Beyukdash Mountain, upper terrace, stones № 23,99

Рис. 67. а, б-Гора Бююкдаш, верхняя террас'а, камни № 23,99. (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 68. Gəmiqaya (Naxçıvan), a-daş № 117; b daş № 118. (V.Əliyev, 1992-ci il)

Fig. 68. Gemigaya. Nakhchevan;a-stone № 111; h-stone № 118 (by Aliyev V.. 1992)

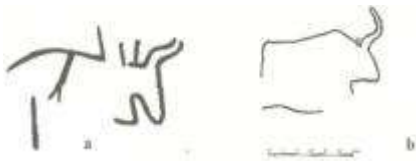
Рис. 68. Гемигая,Нахичевань; а-камень № 117; б-камень № 1/8. (по В.Лпиеву, 1992г.)

Şək. 69. Yazılıtəpə, daş № 25. (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il).

Fig. 69. Yazyly hill, stone №25 (by Jafarzade I., 1973)

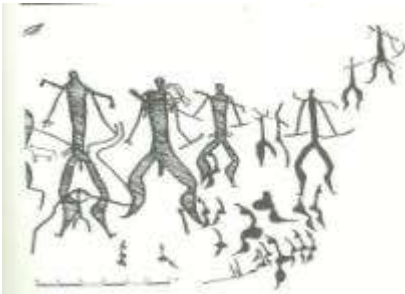
Рис. 69. Холм Язылы,камень №25 (по И.Джафарзаде,1973)

Şək. 70 a,b. a-Şonqar dayanacağından ayrıca daş üzərində öküz başının təsviri; b-Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №9(şərq tərəf). (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 70 a-image of the head of ox on a .separate stone from Shongar site; k-Beyukdash Mountain, upper terrace, stone № 9 (eastern side) (by Jafarzade I.,1973)

Рис. 70. А-изображение головы быка на отдельном камне со стоянки Шонгар; б-гора Бюкдаш,верхняя терраса, камень №9 (восточная сторона), (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 71. Böyükdaş dağı, yuxarı səki, daş №29(şimal tərəf). Sağ tərəfdən aşağı klaviform işarələrinin təsviri. (İ. Cəfərzadə, 19 73-cü il.)

Fig.71. Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 29 (northern side). On the right below-images of claviform signs (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 71. Гора Бюкдаш,верхняя терраса.Камень №29 (северная сторона). Справа внизу-изображения клавиформных знаков (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

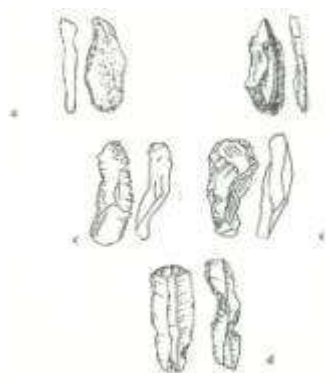

Şək. 72. a,b - ayrı-ayrı daşlarda tapılmış qadın rəsmləri, daşlar üst paleolit alətlərinin olduğu eyni mədəni təbəqədə tapılmışdır. (C.Rüstəmov. 1990-cı il)

Fig. 72. a,b. Images of women on separate stones, revealed in cultural layers on the level of the complex of tools of Paleolithic type, (by Rustamov J. 1990)

Рис. 72. а,б – Изображения женщин на отдельных камнях, обнаруженных в культурных слоях на урбне комплекса орудий верхнепалеолитического облика. (по Дж.Рустамову, 1990 г.)

Şək. 73. a-Öküzlər-2 dayanacağından aşkar olunmuş çaxmaq daşından uclu kürəkci. (C.Rüstəmov, 1984-cü il); b-Malta dayanacağı - çaxmaq daşından alət. (V.I.Ravdonikas,1939-cu il), c,d-Telman mədəniyyəti - kürəkci, Kostenki dayanacağı VIII.

Fig. 73. a-Flint edge scraper from Okuzler-2 site (by Rustamov J., 1984); b Flint tool from Malta site (by Ravdonikas V.I., 1939); c,d-Scrapers on a hooked lamellar chip. Okuzler-2 site (by Rustamov J., 1984); e- scraper ofTelman culture. Kostenki VIII site

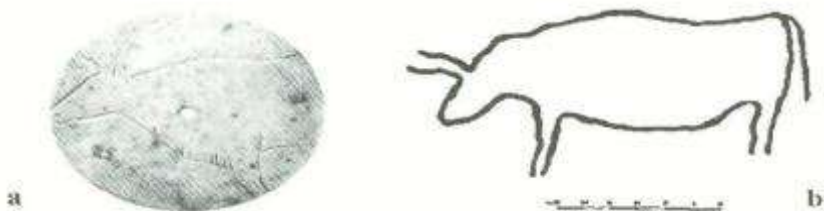
Рис. 73. А-Кремневый концевой скребок со стоянки Окюзляр-2 (по Дж.Рустамову, 1984). Б-Кремневое орудие со стоянки Мальта (по В.И.Равдоникасу,1939). в,г-Скребки на горбатом пластинчатом отщепе. Стоянка Окюзляр-2 (по Дж.Рустамову, 1984). д-Скребок Тельманской культуры. Стоянка Костенки VIII

Şək. 74. A- Öküzlər 2 dayanacağından daş alətlər. (C.Rüstəmov, 1984-cü il), b-Kokorevo dayanacağından üst paleolit dövrünə aid daş alətlər (arx. lüğət, 1990-cı il)

Fig. 74. a Stone tool from Okuzler-2 site (by Rustamov J., 1984). b-Upper Paleolithic stone tool from Kokorevo site (by arch, dictionary, 1990)

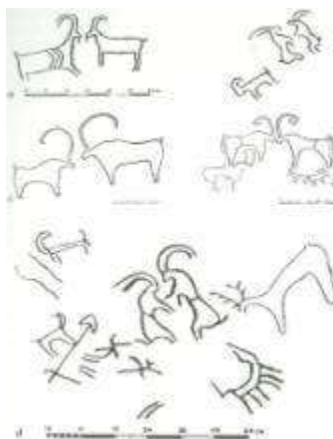
Рис. 74. а- Каменное орудие со стоянки Окюзляр-2 (по Дж.Рустамову, 1984). б- верхнепалеолитическое каменное орудие со стоянки Кокорево(по арх. словарю, 1990г.)

Şək. 75. a-disk üzərində vəhşi öküzün qravürü: Aşağı Lojeri. Fransa (foto Sen-Jemen-an-Lön Milli qədim muzey). b-Qobustan. Böyükdaş dağının yuxarı terrasında 32 №-li daş üzərində öküz təsviri (Şimal-şərq hissəsi İ. Cəfərzadə 1973-cü il)

Fig.75. a-small disk with engraving of aurochs; Low Laugerie, France (photo of the Museum of national antiquities, Sen-Jermen-an-Len) (by Elinek Y., 1982); b-Gobustan. Image of ox. Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №32 (north-eastern side by Jafurzade I., 1973)

Рис. 75. а—маленький диск с гравюрой тура; Нижняя Ложери, Франция (фото Музея национальных древностей. Сен-Жерменан-Ле.н) (по Я.Елинеку.1982). б—Гобустан изображение быка Еюкдаш, верхняя терраса, камень №32 (северо-восточная сторона по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 76. a-Böyükdaş dağı, yuxarı terras, 42 №-li daş (cənub hissə), b - Yazılıtəpə, №-li daş; c- Yazdıtəpə, 36№-li daş; ç-Yazılıtəpə, 54№-li daş; d-Yazılıtəpə, 63№-li daş. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 76. a-Beyukdash Mountain, upper terrace, stone 42 (southern side); b-Yazyly hill, stone № 13; c- Yazyly hill, stone № 36; d Yazyly hill, stone № 54; e- Yazyly hill, stone № 63 (by Jafarzade I., 1973)

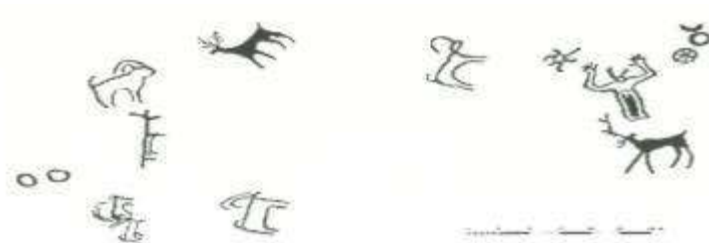
Рис. 76. а-Гора Бююкдаш, верхняя терраса, камень 42 (южная сторона); б-Холм Язылы, камень № 13; в-Холм Язылы,камень № 36; г-Холм Язылы,камень № 54; д-Холм Язылы,камень №63. (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 77. Yazılıtərə, 14 №-il daş. Solyar-ay təsviri. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 77. Yazyly hill, stone № 14. Solar-lunar images, (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 77. Холм Язылы,камень № 14.Солярно-лунарные изображения, (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

Şək. 78. Gəmiqaya (Naxçıvan): a-50 №-li daş; b-120 №- li daş; c-85 №- li daş, ç-93 №- li daş. (V. Əliyev, 1992-ci il)

Fig. 78. Gemigaya (Nakhchevan): a-stone № 50; b-stone No 120; c stone № 85; d-stone № 93 (by Aliyev V., 1992)

Рис. 78. Гемигая (Нахичевань): а-камень № 50; б-камень №120; в - камень № 85; г - камень № 93. (по В.Алиеву, 1992 г.)

Şək. 79. Yazılıtəpə, daş №25 (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 79. Gemigaya (Nakhchevan). Stone M 21 (by Aliyev V., 1992)

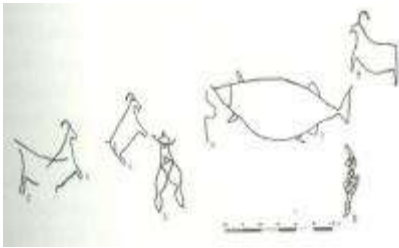
Рис. 79. Гемигая (Нахичевань). Камень № 21 (по В.Алиеву, 1992 г.)

Şək. 80. a Öküzlər 2 dayanacağından daş alətlər. (С.Рüstəmov, 1984-cü il); b-Kokorevo dayanacağından üst paleolitə aid daş alətlər. (arx lüğəti, 1990-cı il.)

Fig. 80. Gemigaya. a-stone № 35; b-stone № 461a (by Museibli N., 2004)

Рис. 80. Гемигая. а- камень № 35; б- камень №461а. (по Н. Мусейбли, 2004г.)

Şək. 81. Böyükdaş dağının yuxarı səkisinde 105 №-li daş, əlsiz antropomorf fiqurun təsviri (6№). (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.81. Beyukdash Mountain, upper terrace. Stone № 105. Image of armless anthropomorph figure (№5) (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 81. Гора Бюкдаш. верхняя терраса. Камень № 105. Изображение безрукой антропоморфной фигуры (№5). (по И. Джафарзаде, 1973 г.)

Şək 82 Qobustan. Yazılıtəpə, 35№-li daşın üzərində həndəsi fiqurlarla ayrılmış keçi təsviri. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig.82. Gobustan. Yazly hill. Fragment of stone № 35. Image of a goat, dismembered with geometrical figures (by Jafarzade I., 1973)

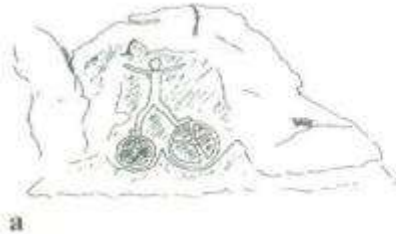
Рис. 82. Гобустан. Холм Языяы. Фрагмент камня №35. Изображение козла, расчлененного геометрическими фигурами, (по И.Джафарзаде, 1973г.)

Şək. 83. Üzərində ilan təsviri olan saxsı qablar.

Fig. 83. Images of snake.

Рис. 83. Изображения змей на керамической посуде

a

Şək. 84. Kəlbəcərin qayatüstü təsvirləri. (a - M.Fərəcova, 2004-cü il, b - Ş.Əskərov, 1985-ci il)

Fig. 84. Rock carvings of Kalhajar (a-by M.Farajova, 2004; b-by Askerov Sh., 1985;)

Рис. 84. Наскальные изображения Кельбаджар (а-М.Фараджева,2004; б-по Ш.Аскерову 1985г.)

Şək. 85. Yazılıtəpə, daş №9. Buynuzla əlaqələndirilmiş günəş işarəsinin təsviri. (İ. Cəfərzadə, 1973-cü il)

Fig. 85. Yazly hill, stone №9. Image of the sun in combination with horns (by Jafarzade I., 1973)

Рис. 85. Холм Язылы, камень № 9. Изображение знака солнца в сочетании с рогами (по И.Джафарзаде, 1973 г.)

a

b

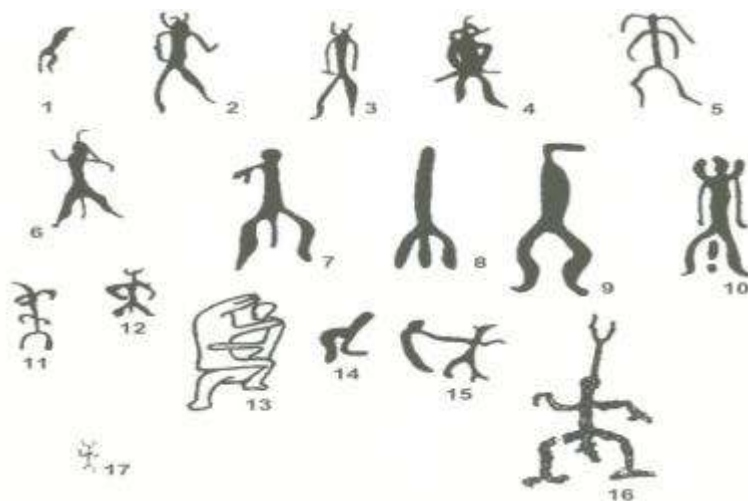

c

Şək. 86. a, b, c - Kəlbəcərdə qayatüstü təsvirlər. (a - Ş.Əskərov, 1985-ci il, b - M.Fərəcova - 2004-cü il; c-Q. İsmayılzadə, 1990-cı il)

Fig. 86. a, b, C-rock carvings of Kalhajar (a by Askerov Sh., 1985; b-Picture of the author; c- İsmailzade G., 1990)

Рис. 86. а, б, в-наскальные изображения Кельбаджар (а-по Ш.Аскерову, 1985г.; б-М.Фараджева, 2004г.; в-Г.Исмаилзаде, 1990г.)

Cədvəl II. Antropomorf fiqurların qayaüstü təsvirləri

Şək. 1,2,3-29 №-li daş (cənub tərəf); 4-5-33 №-li daş; 6-45№-li daş (şimal hissə); 7,8,9,10-126 №-li daş (İ. Cəfərzadəyə istinadən, 1973-cü il); 11-Naxçıvan-Gəmiqaya, 47 №-li daş (V.Əliyevə istinadən, 1992-ci il); 12-Qızılgöl qayaüstü təsvirləri (A.P.Okladnikova istinadən, 1985-ci il); 13-Abşeronda metal daş üzərində qayaüstü təsvir (V.Əliyevə istinadən, 1997-ci il); 14-Naxçıvan. Gəmiqaya 48 №-li daş (V.Əliyevə istinadən, 1995-ci il); 15-Qobustan Böyükdaş dağı 263 №-li daş; 16-Koreya burmundağı dağlardakı qayaüstü təsvir (Onej gölü) (V.İ.Ravdonikasuya istinadən, 1937-ci il); 17-Len əlyazmaları Antropomorf təsvir (A.P.Okladnikova, V.D.Zaporojskoy, 1959-cu il)

Table II. Anthropomorph figures in rock carvings,

Fig.-1,2,3 stone №29 (southern side); 4,5-stone №33; 6-stone №45 (northern side); 7,8,9,10-stone №126 (by Jafarzade I 1973); 11-Nakhchevan. Gemigaya stone №47 (by Aliyev V., 1992); 12-rock carvings of Kyzyl-Kel (by Okladnikov A.P., 1985); 13-rock carving on megalithic stone of Ahsheron (by Aliyev, I., 1997); 14- Nakhchevan. Gemigaya stone №48 (by Aliyev V., 1992); 15-Gobustan. Beyukdash Mountain, stone №263; 16-rock carving on the rocks of Karetski Nose (Lake Omega) (by Ravdonikas V.I., 1937); 17- Lena inscriptions-Images of anthropomorphic creatures (by Okladnikov A.P., Zaporojski B.D., 1959)

Таблица II. Антропоморфные фигуры в наскальных изображениях

Рис.-1,2,3 камень №29 (южная сторона); 4,5-камень №33; 6-камень №45 (северная сторона); 7,8,9,10-камень №126 (по И.Джафарзаде 1973г.); 11-Нахичевань. Гемигая камень №47 (по В.Алиеву, 1992г.); 12-наскальные изображения Кызыл-келя (по А.П.Окладникову, 1985г.); 13-наскальное изображение на мегалитическом камне Атиерона (по И.Алиеву1997г.); 14-Нахичевань. Гемигая камень №48 (по В.Алиеву 1992г.); 15-Гобустан гора Бююкдаш камень №263; 16-наскальное изображение на скалах Карещкого Носа (Онежское озеро) (по В.И.Равдоникасу, 1937г.); 17-Ленские писаницы. Изображения антропоморфных существую А.П.Окладникову, В.Д.Запорожской, 1959г.)

Cədvəl III. Antropomorf fiqurların qayaüstü təsvirləri

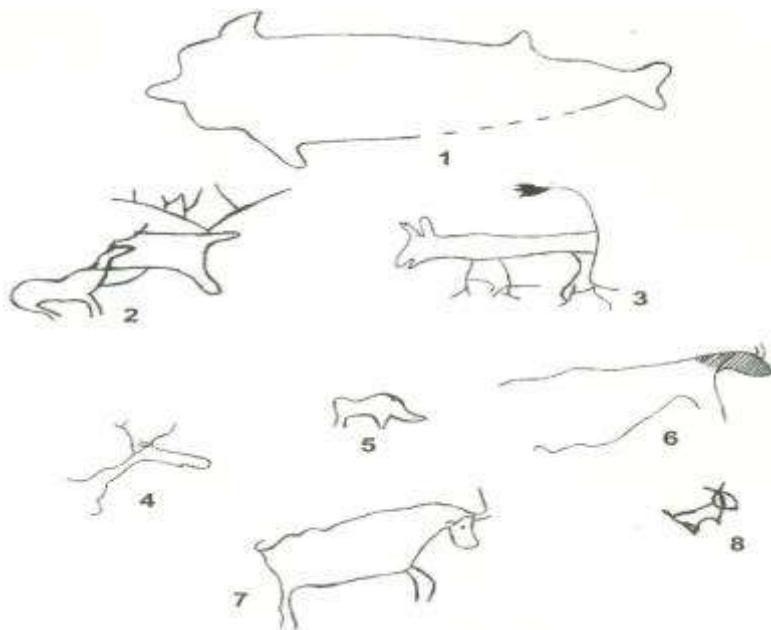
Şək. 18-Abşeronda metal daş üzərində təsvir. (Q.Aslanov. 1972-ci il); 19- Qobustan. Yazılıtəpə, 25 №-li daş. (İ.Cəfərzadə. 1973-cü il); 20-Naxçıvan. Gəmiqaya, 75 №-li daş. (V.Əliyev. 1992-ci il); 21-Qobustan, Yazılıtəpə, 14 №-li daş; 22-Qobustan, Böyükdaş dağının yuxarı səkisi. 29 №-li daş (İ.Cəfərzadə. 1973-cü il) 23-Naxçıvan. Gəmiqaya, 60 №-li daş (V.Əliyev, 1992-ci il) 24,25-Qobustan. Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 24 №-li daş. 26-Qobustan, Böyükdaş dağının yuxarı səkisi, 29 №-li daşın şərq tərəfi. (İ.Cəfərzadə. 1973-cü il); 27-Naxçıvan. Gəmiqaya, 61-№-li daş (V.Əliyev. 1992-ci il); 28, 29, 30,31- Monqolustan, Sibir, Koreya və Cənubi Avropada çoxpilləli obrazların qayaüstü təsvirləri. (E.A.Novqorodov, 1984-cü il)

Table III. Anthroponwrph figures in rock carvings.

Fig. 18- image on megalithic stone of Absheron (by Aslanov G., 1972); 19-Gobustan, Yazyly hill, stone №25 (by Jafarzade I., 1973); 20-Nakhchevan. Gemigaya, stone №75 (by Aliyev 1992); 21-Gobustan, Yazyly hill, stone №14; 22-Gobustan, Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №29 (by Djafarzade I. 1973); 23-Nakhchevan.Gemigaya, stone №60 (by Aliyev V., 1992); 24,25-Gobustan, Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №24; 26-Gobustan, Beyukdash Mountain, upper terrace, stone №29, eastern side (by Jafarzade I., 1973); 27-Nakhchevan, Gemigaya, stone № 61 (by Aliyev V., 1992); 28,29,30,31- multistage images on rock carvings of Mongolia, Siberia, Korea and Western Europe (by Novgorodova E.A., 1984)

Таблица III. Антропоморфные фигуры в наскальных изображениях

Рис. 18-изображение на мегалитическом камне Апшерона (по Г.Асланову, 1972г.); 19-Гобустан холм Язылы камень №25 (по И.Джафарзаде, 1973г.); 20-Нахичевань. Гемигая камень №75 (по В.Алиеву, 1992г.); 21-Гобустан холм Язылы камень №14; 22-Гобустан гора Бююкдаш верхняя терраса камень №29 (по И.Джафарзаде, 1973г.); 23-Нахичеваль. Гемигая камень №60 (по В.Алиеву, 1992г.); 24,25-Гобустан гора Бююкдаш верхняя терраса камень №24; 26-Гобустан гора Бююкдаш верхняя терраса камень №29 восточная сторона(по И.Джафарзаде, 1973г.); 27-Нахичевань. Гемигая камень № 61 (по В.Алиеву. 1992г.); 28,29,30,31-многоступенчатые образы на наскальных изображениях Монголии, Сибир, Кореи и западной Европы (по Э.А.Новгородовой, 1984г.)

Cədvəl IV. Zoomorf fiqurların qayaüstü təsvirləri

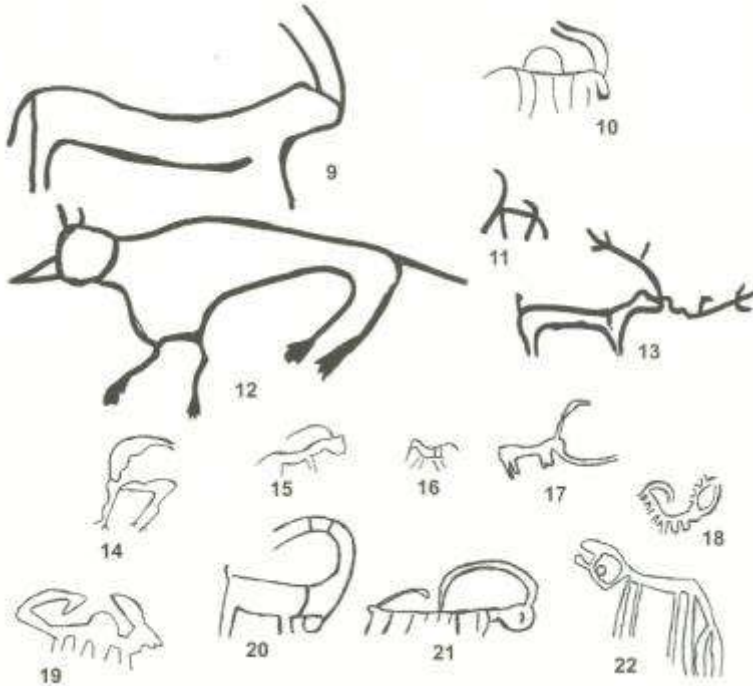
Qobustan. Kiçikdaş dağı. Şək. 1-5 №-li daş; 2 22 №-li daş. Daşqışlaq kolleksiyası. Böyükdaş dağı: şək. 3-23 №-li daş yuxarı səki, 4-29 №-li daş, yuxarı səki (cənub tərəf) 5-6-33 №-li daş, yuxarı səki, 7-42 №-li daş, yuxarı səki, 8-aşağı səkidə 1 a №-li daş.

Table № IV. Zoomorph figures in rock carvings.

Gobustan. Kichikdash Mountain. Fig. 1- stone №5; 2-stone №22-Dashgishlak collection. Beyukdash Mountain fig. 3- stone №23 upper terrace; 4- stone № 29 upper terrace (southern side); 5,6-stone №33; Upper terrace; 7-stone №42 upper terrace; 8-lower terrace, stone №1a

Таблица №IV. Зооморфные фигуры в наскальных изображениях

Гобустан. Гора Кичикдаш. Рис.1- камень №5; 2-камень №22-коллекция Дашгышлаг. Гора Бөюкдаш рис.3- камень №23 верхняя терраса; 4- камень №29 верхняя терраса (южная сторона); 5,6-камень №33 верхняя терраса; 7-камень №42 верхняя терраса; 8-нижняя терраса камень №1a.

Cədvəl V. Zoomorf fiqurların qayayüstü təsvirləri

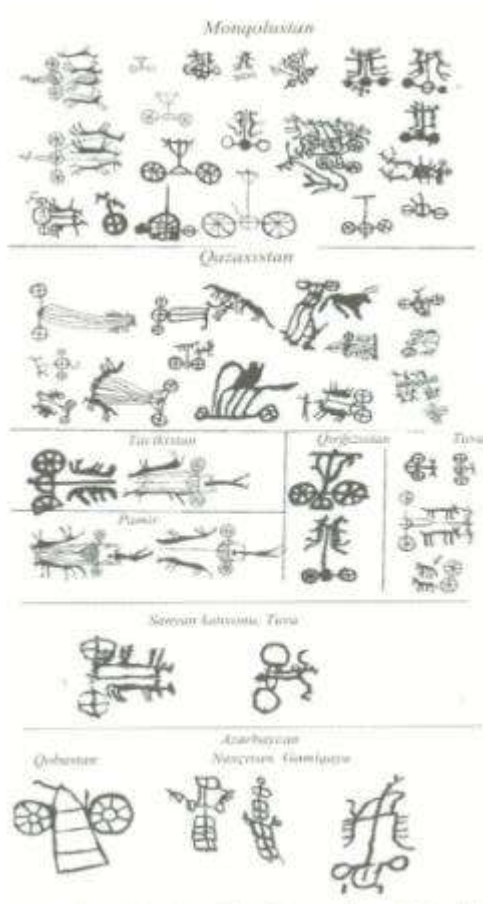
Qobustan. Böyükdaş dağının aşağı səkisi, şək. 9-daş №15, 10-11-daş №125, 12- das №229. Cingirdağ dağı-şək. 13,14-daş №4; 15-daş №9; 16-daş №24 (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il). Naxçıvan. Gəmiqaya, şək 17-35 №-li daş, 18-42 №-li daş, 19 43 №-li daş; Kəlbəcərdə - şək. 21, 22-heyvana bənzər təsvir. 24 №-li daş №9.

Table №V. Zoomorph figures in rock carvings.

Gobustan. Beyukdash Mountain, lower terrace, fig.9- stone №5; 10,11-stone № 125; 12-stone №229. Jingir Mountain, fig. 13,14-stone №4; 15-stone №29; 16-stone №24. (by Jafarzade I., 1973) Nakhchevan. Gemigaya. Fig. 17-stone №35; 18-stone №42; 19-stone №43; Absheron. Fig.20-zoomorph image on megalithic stones. Kalbajar.fig.21,22- animal like images

Таблица №V. Зооморфные фигуры в наскальных изображениях

Гобустан. Гора Бейюкдаш нижняя терраса, рис.9-камень №15; 10,11-камень №125; 12-камень №229. Гора Джингирдаг рис. 13,14-камень №4; 15-камень №9; 16-камень №24. (по И.Джафарзаде, 1973г.) Нахичевань. Гемигая. Рис.17-камень №35; 18-камень №42; 19-камень №43 Апшерон. рис.20-зооморфнос изображение на мегалитических камнях. Кельбаджры. рис.21.22-звероподобные изображения.

Cədvəl VI. Mərkəzi və Orta Asiya, Qazaxıstan, Altay, Pamirin (E.A Novqorodov, 1984-cü il, E.Q. Dövlət, 2002-ci il) və Azərbaycanın (İ.Cəfərzadə, 1973-cü il, N.Müseybli, 2004-cü il) dağlarında araba təsvirlər

Table № VI. Images of carts-chariots in the mountain of Central and Middle Asia, Kazakhstan, Altai, Pamir (by Novgorodova E.A., 1984, by Devlet E.G., 2002) and Azerbaijan (by Djafarzade I., 1973, by MuseibliN., 2004).

Таблица №VI. Изображения повозок-колесниц в горах Центральной и Средней Азии, Казахстана, Алтая, Памира (по Э.А.Новгородовой, 1984 г., по Е.Г.Дэвлет, 2002г.) и Азербайджана (по И.Джафарзаде, 1973г., по Н.Мусейбли, 2004г.)

Şək.1. Илл.1. Photo.1.

Şək.2. Илл.2. Photo.2.

Şək.3. Илл.3. Photo.3.

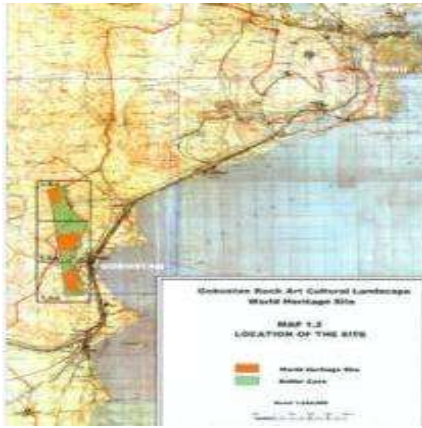
Şək.4. Илл.4. Photo.4.

Şək.5. Илл.5. Photo.5.

Şək.6. Илл.6. Photo.6.

Şək.7. Илл.7. Photo.7.

Şək.8. Илл.8. Photo.8.

Şək.9. Илл.9. Photo.9.

Şək.10. Илл.10. Photo.10.

Şək.11. Илл.11. Photo.11.

Şək.12. Илл.12. Photo.12.

Şek.13. Илл.13. Photo.13.

Şek.14. Илл.14. Photo.14.

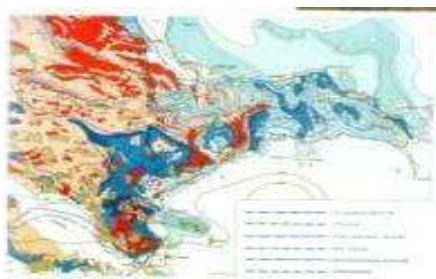
Şek.15. Илл.15. Photo.15.

Şek.16. Илл.16. Photo.16.

Şek.17. Илл.17. Photo.17.

Şek.18. Илл.18. Photo.18.

Şek.19. Илл.19. Photo.19.

Şək.20. Илл.20. Photo.20.

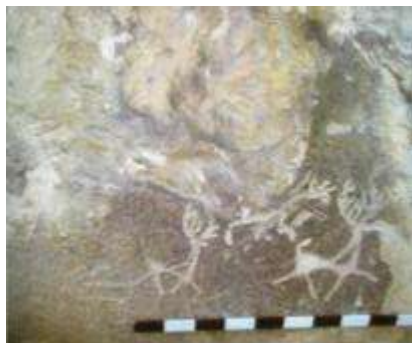
Şək.21. Илл.21. Photo.21.

Şək.22. Илл.22. Photo.22.

Şək.23. Илл.23. Photo.23.

Şək.24. Илл.24. Photo.24.

Şək.25. Илл.25. Photo.25.

Şək.26. Илл.26. Photo.26.

Şək.27. Илл.27. Photo.27.

Şək.28. Илл.28. Photo.28.

Şək.29. Илл.29. Photo.29.

Şək.30. Илл.30. Photo.30.

Şək.31. Илл.31. Photo.31.

Şək.32. Илл.32. Photo.32.

Şək.33. Илл.33. Photo.33.

Şək.34. Илл.34. Photo.34.

Şək.35. Илл.35. Photo.35.

Şək.36. Илл.36. Photo.36.

Şək.37. Илл.37. Photo.37.

Şək.38. Илл.38. Photo.38.

Şək.39. Илл.39. Photo.39.

Şək.40. Илл.40. Photo.40.

Şək.41. Илл.41. Photo.41.

Şək.42. Илл.42. Photo.42.

Şək.43. Илл.43. Photo.43.

Şək.44. Илл.44. Photo.44.

Şək.45. Илл.45. Photo.45.

Şək.46. Илл.46. Photo.46.

Şək.47. Илл.47. Photo.47.

Şək.48. Илл.48. Photo.48.

Şək.49. Илл.49. Photo.49.

Şək.50. Илл.50. Photo.50.

Şək.51. Илл.51. Photo.51.

Şək.52. Илл.52. Photo.52.

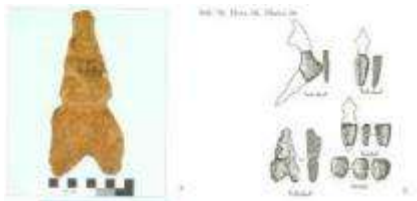
Şək.53. Илл.53. Photo.53.

Şək.54. Илл.54. Photo.54.

Şək.55. Илл.55. Photo.55.

Şək.56. Илл.56. Photo.56.

Şək.57. Илл.57. Photo.57.

Şək.58. Илл.58. Photo.58.

Şək.59. Илл.59. Photo.59.

Şək.60. Илл.60. Photo.60.

Şək.61. Илл.61. Photo.61.

Şək.62. Илл.62. Photo.62.

Şək.63. Илл.63. Photo.63.

Şək.64. Илл.64. Photo.64.

Şək.65. Илл.65. Photo.65.

Şək.66. Илл.66. Photo.66.

Şək.67. Илл.67. Photo.67.

Şək.68. Илл.68. Photo.68.

Şək.69. Илл.69. Photo.69.

Şək.70. Илл.70. Photo.70.

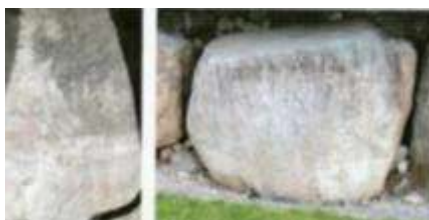
Şək.71. Илл.71. Photo.71.

Şək.72. Илл.72. Photo.72.

Şək.73. Илл.73. Photo.73.

Şək.74. Илл.74. Photo.74.

Şək.75. Илл.75. Photo.75.

Şək.76. Илл.76. Photo.76.

Şək.77. Илл.77. Photo.77.

Şək.78. Илл.78. Photo.78.

Şək.79. Илл.79. Photo.79.

Şək.80. Илл.80. Photo.80.

Şək.81. Илл.81. Photo.81.

Şək.82. Илл.82. Photo.82.

Şək.83. Илл.83. Photo.83.

Şək.84. Илл.84. Photo.84.

Şək.85. Илл.85. Photo.85.

Şək.86. Илл.86. Photo.86.

Şək.87. Илл.87. Photo.87.

Şək.87. Илл.87. Photo.87.

Şək.88. Илл.88. Photo.88.

Şək.89. Илл.89. Photo.89.

Şək.90. Илл.90. Photo.90.

Şək.91. Илл.91. Photo.91.

Şək.92. Илл.92. Photo.92.

Şək.93. Илл.93. Photo.93.

Şək.94. Илл.94. Photo.94.

Şək.95. Илл.95. Photo.95.

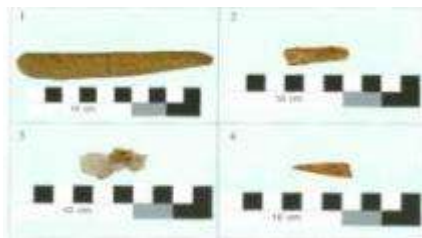
Şək.96. Илл.96. Photo.96.

Şək.97. Илл.97. Photo.97.

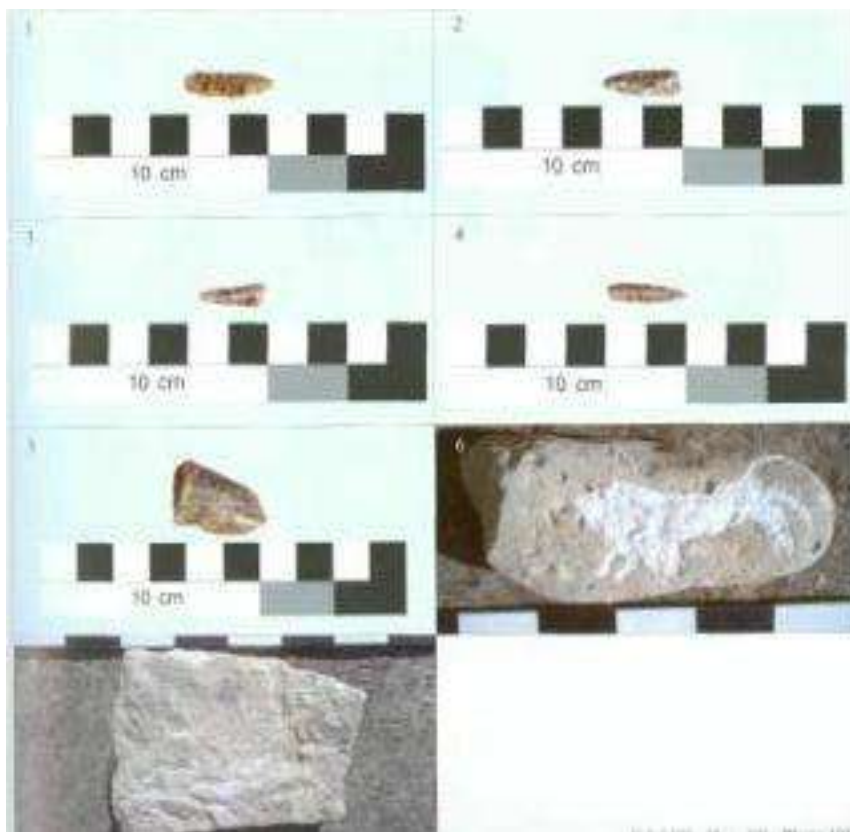
Şək.98. Илл.98. Photo.98.

Şək.99. Илл.99. Photo.99.

Şək.100. Илл.100. Photo.100.

Şək.101. Илл.101. Photo.101.

Şək.102. Илл.102. Photo.102.

Şək.103. Илл.103. Photo.103.

Şək.104. Илл.104. Photo.104.

Şək.105. Илл.105. Photo.105.

Şək.106. Илл.106. Photo.106.

Şək.107. Илл.107. Photo.107.

Şək.108. Илл.108. Photo.108.

Şək.109. Илл.109. Photo.109.

Şək.110. Илл.110. Photo.110.

Şək.111. Илл.111. Photo.111.

Şək.112. Илл.112. Photo.112.

Şək.113. Илл.113. Photo.113.

Şək.114. Илл.114. Photo.114.

Şək.115. Илл.115. Photo.115.

Şək.116. Илл.116. Photo.116.

Şək.117. Илл.117. Photo.117.

Şək.118. Илл.118. Photo.118.

Şək.119. Илл.119. Photo.119.

Şək.120. Илл.120. Photo.120.

Şək.121. Илл.121. Photo.121.

Şək.121. Илл.121. Photo.121.

Şək.121. Илл.121. Photo.121.

Redaktoru: *Məsudə Zeynalova*

Bədii və texniki redaktoru: *Abdulla Ələkbərov*

Kompyuter tərtibatçıları: *Səbinə Məmmədova, Səadət Quluzadə*

Korrektoru: *Sevinc Hacıyeva*

Fərəcova Mələhət Novruz qızı

Azərbaycan qayaüstü rəsmləri

Bakı, «Aspoliqraf», 2009.

Malahat Novruz Farajova

Rock Art of Azerbaijan

Baku, «Aspoliqraf», 2009

Фараджева Малахат Новруз гызы

Наскальное искусство Азербайджана

Баку, «Aspoliqraf», 2009.

Çapa imzalanmışdır 20.07.2009. Kağız formatı 70x100¹ /₂

Fiziki çap vərəqi 32. Sifariş 31. Tiraj 1000.

«Aspoliqraf LTD» MMC nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küçəsi, 121